

Ми, діти громадянина-письменника Андрія Чайковського [...] були свідками його безкорисної громадської праці і мимоволі вбирали в себе громадського духа. В нас закоріювалось переконання, що стало нам заповіддю на все життя: щастя людини полягає не в накопичуванні матеріальних благ, а в праці для народу, для людства.

*Микола ЧАЙКОВСЬКИЙ,
професор Львівського університету
імені Івана Франка*

Андрій Чайковський		Andriy Chaikovsky
СПОГАДИ		MEMOIRS
ЛИСТИ		LETTERS
ДОСЛІДЖЕННЯ		STUDIES
Том 3		Volume 3

MINISTRY of EDUCATION AND SCIENCE of UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY of LVIV
UNIVERSITY LIBRARY
NATIONAL ACADEMY of SCIENCES of UKRAINE
IVAN KRYPIAKEVYCH INSTITUTE of UKRAINIAN STUDIES
ANDRIY CHAIKOVSKYI RESEARCH FOUNDATION

e *A*ndriy
CHAIKOVSKYI

MEMOIRS • LETTERS • STUDIES

Volume 3

Lviv • 2002

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМЕНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАУКОВА ФУНДАЦІЯ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Ч *А*ндрій
АЙКОВСЬКИЙ

СПОГАДИ • ЛИСТИ • ДОСЛІДЖЕННЯ

Львів • 2002

Том 3

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б.З.Якимовича за участю З.Т.Грень, О.В.Седляра; Редкол.: Б.З.Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 3 – 576 с., 1 портр.: іл.

Автор ідеї, головний упорядник і редактор *Богдан ЯКИМОВИЧ*
за участю *Зоряни ГРЕНЬ* і *Олександра СЕДЛЯРА*

Редакційна колегія:

Якимович Б.З. – к.і.н., с.н.с., доцент (голова);
єпископ Гліб (Лончина Б.Б.) – д-р богослов'я;
Гнатюк М.І. – к.ф.н., доцент; *Горинь В.І.* – к.філос.н., с.н.с.;
Давимука С.А. – д.е.н., професор; *Денисюк І.О.* – д.ф.н., професор;
Зорівчак Р.П. – д.ф.н., професор; *Ільницький М.М.* – д.ф.н., професор;
Ісаєвич Я.Д. – д.і.н., професор, акад. НАН України;
Кирчів Р.Ф. – д.ф.н., професор; *Козак Б.М.* – професор;
Кондратюк К.К. – д.і.н., професор; *Криса Б.С.* – д.ф.н., професор;
Литвин М.Р. – д.і.н., с.н.с.; *Макарчук С.А.* – д.і.н., професор;
Седляр О.В. – мгр. іст. (секретар); *Сеник А.Т.* – д.ф.н., професор;
Сливка Ю.Ю. – д.і.н., професор; *Содомора А.О.* – к.ф.н., доцент;
Стеблій Ф.І. – к.і.н., с.н.с.; *Шалата М.Й.* – к.ф.н., професор

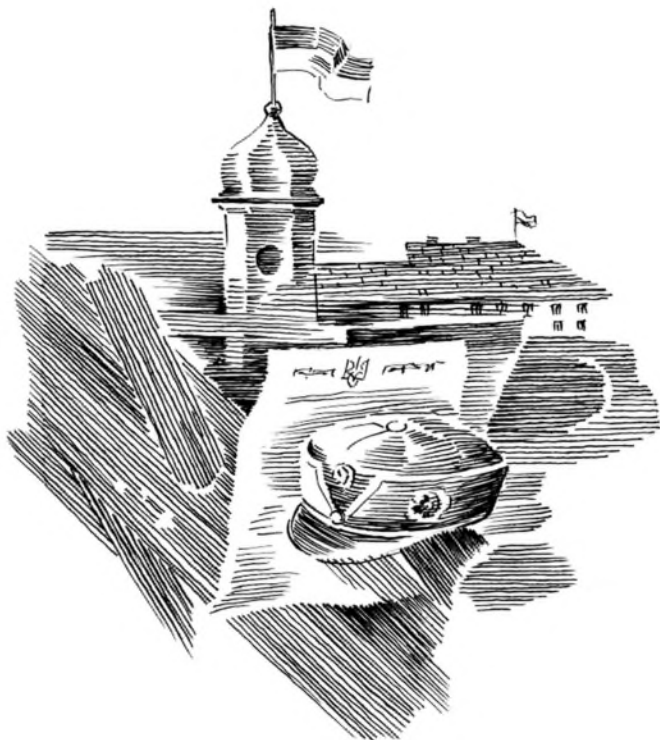
Рецензенти:

Я.Й.Грицак, доктор історичних наук, професор
А.Т.Сеник, доктор філологічних наук, професор
О.І.Шаблій, доктор географічних наук, професор

Художнє оформлення *Івана Крислача* та *Евеліни Каменецьк*
за участю *Сергія Іванова*
Коректор *Ольга Богуш*

Схвалили до друку Вчена Рада Львівського національного університету імені Івана Франка (пр. № 14/5 від 29 червня 2002 р.) та Вчена Рада Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України (пр. № 3 від 28 червня 2002 р.)

СПОГАДИ
ПРО АНДРІЯ
ЧАЙКОВСЬКОГО

Наталія ЧАЙКОВСЬКА

ОСТАННІ ДНІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Минуло чверть року, як замкнув навіки втомлені очі свої мій незрівняної доброти Муж, найкращий Товариш, найвірніший Приятель, примірний Батько наших дітей, автор різних історичних та побутових повістей.

Тільки чверть року, а цей час здається мені багато довший, як ті півсотні літ, що ми прожили разом!

Правда, доля не шкодувала нам гризот, клопотів, горя та різних злиднів, але ми були все-таки щасливі, бо були разом, усе разом переживали.

Правдиве нещастя наше почалося 19 січня 1934 року, коли Він, змушений konieczністю, піддався страшній операції. Операція вдалася, – продовжила Йому життя на півтора року...

Хвороба Його почалася давніше, – не знати, з якої причини й від якого саме часу звузилась груба кишка так, що перше докучала, а згодом перестала працювати. Коломийські лікарі пильно заходилися коло Недужого, пробували різних способів, а остаточно побачили, що без ножа не обійдеться. Зятеві й синові сказали правду, а від мене й доньок тимчасово сховали її, – сказали, що Недужому треба негайно до Львова порадитися з д-ром Пачишином*. Д-р Білосор* поїхав з мужем Андрієм до Львова, зарядивши потайки телефонічне в санаторії все, потрібне для негайної операції.

Недужий боявся операції й спочатку не погоджувався на неї, але д-р Білосор та син Богдан таки намовили Його.

Сама операція страшна була, бо без наркози, а тривала більше, як півгодини... Відкрили Йому живота й довідались правди: був рак... Прорізали звужену кишку й пришили до очеревної та до верхньої шкури. В боці позоставили отвір.

У Львові в санаторії переležав Андрій три тижні, а коли вернувся до Коломиї, дуже тішився, що біда вже минулась, що отвір-рана зростеться і він буде здоровий...

Хоч і тяжко недужий, не змарнував Він і свого останнього часу. Як тільки трошки полегшало Йому, взявся до праці. Викінчив одну давніш розпочату повість, написав дві нові й розпочав третю, та люта смерть не дозволила Йому скінчити її.

Зиму перебував частинно в постелі, частинно при праці. Робив студії над історичними повістями й писав.

З весною 1934 року почав виходити з хати, залюбки пересиджував у садочку наших дітей, що наймали мешкання в п. сенаторки Кисілевської. Там, на свіжій повітрі й розмові з редакторами «Жіночої Долі», панею Кисілевською* й п. Зубенком*, присмодно минав Йому час, і Він відживав на хвилю. А ще як поприбігають було сюди внучата та туляться до Дідуня, Він розповідав їм дещо цікаве й був веселий, вдоволений.

А однак тужив за своїми улюбленими далекими проходами в поле. Коли ми вертались із садка, казав до мене:

– Гарно тут у садочку, але ти не маєш поняття, що за розкіш вийти кілька кілометрів за місто в поле, любоватися зеленню травички, дивитися, як колоситься збіжжя, слухати щебет пташенят, бренькіт комахок, віддихати свіжим, запашним повітрям повними грудьми та снувати плани до нових оповідань...

Тішився, що, як Йому рана загоїться, буде знову продовжувати свої проходи в поле.

Болюче було мені слухати це, бо я ж знала, що рана Його ніколи не загоїться!..

Не дивлячись на всіякі терпіння, літо перейшло Йому якимось щасливо. Потроху писав, то знов ходили ми на близькі проходи, і так минали дні.

Гірше стало, як надійшла осінь 1934 року Треба було замкнутися в хаті. Нудьгував Бідака, й робота не бралася Його. Тішився, як хто відвідував Його, але ці відвідини не могли довго тривати. Бували дні дуже прикрі, але бували й гарніші, а тоді сідав до роботи, працював кілька годин денно, а навіть переписував свої рукописи на машині для друку.

До гарніших днів треба віднести день 21 вересня 1934 року – 50-літня річниця нашого вінчання (1884).

Поз'їздилися наші діти. Рано були ми всі в церкві на Службі Божій: ми, старі, приступали до Св. Причастя. Хоч ми не оголошували нашого свята, однак прихильні нам люди довідалися якимось про це й зробили нам милу несподіванку – відвідали нас. Деякі товариства прислали делегатів із поздоровленнями. Андрій був дуже радий і веселий; Він завсіди любив згадувати давнє, тому розповідав багато епізодів із наших молодечих літ. Діти забажали мати пам'ятку цього дня, і ми всі фотографувалися.

Але цей веселий настрій змінився, як згадали ми нашого бідного сина Миколу та доньку Олю, що в заранні свого життя пішла в передчасну могилу...

Різномірні вражіння цього дня, переважно й смуток так заволодили Ним, що кілька дальших днів не вставав із ліжка й відчував велику депресію.

Глибока осінь 1934 року дуже зле впливала на Його здоров'я та гумор, а особливо на нерви.

Нетерпеливо вичікував зими, надіючись, що вона враз із морозами принесе Йому полегшу.

Надія завела. Недуга ставала щораз прикріша. Сили маліли, зір недописував, – не міг уже працювати. Для розваги читали ми Йому вголос, а лектуру треба було добирати легку й цікаву.

Ще один соняшний день заблиснув був нам у зимі, а то день 13 грудня 1934 року – день Його іменин.

Дістав багато листів, прийшло кілька осіб, тішився тим, дякував, що не забули, при столі сидів у дуже доброму настрої. Але як гості розійшлися, поклався в постіль і каже:

– Бачиш, який я нездалий... Так мені було радісно, присмрно, а я так утомився... Це вже останні мої іменини, вже нічого не буде з мене...

І обтирав сльози з очей своїх старих... Поприходили діти, заговорили Його чим іншим. Він відпочив і заспокується.

Від цієї днини здоров'я стало виразно погіршуватися. Стратив апетит, по ночах не спав, скаржився на тяжкість у шлунку, хоч поживи приймав дуже мало, ноги попухли. Показалась водяна пухлина. Став дуже нервовий, а то знов дуже сентиментальний.

Журився, що Його слабкість так довго триває й тягне за собою великі видатки, що ми, певне, заборжусьмо на лікування, а Його забезпечення в Товаристві Адвокатів не вистане на покриття довгів. Скаржився на брак сумління деяких видавців, що використовують Його скрутне матеріальне положення. Не досить, що дуже низько цінять Його працю, та ще й не платять умовленого гонорару, виправдуючись, що книжки лежать на складі й ніхто не питає про них.

– Це все відбирає мені охоту до праці. Чи варто виснажувати мозок тільки на те, щоб миші мали що їсти по склепах? – казав не раз.

Та зараз забував, що не має охоти писати, й каже одного разу до мене:

– Знаєш, якби я ще видужав і міг працювати, я написав би ще одну повість, але вона була б зовсім інша, як усі попередні. Маю вже плана, треба ще ліпше обдумати.

– Може б Ти диктував, а я писала, – запропонувала я Йому. Він зразу пристав, а потім каже:

– Ні, так не буде добре. Мені гадки так швидко пливуть, що треба скоро-скоренько переливати їх на папір, щоб було не повтікали. Ти знаєш, – каже, усміхаючися, – як часто пропускаю я букви, слова або й цілі речення й перекручую до неможливості, а то все з поспіху, щоб гадка не втікла...

Прийшли зимові свята: Різдво, Новий Рік, Богоявлення. Людям радість, нам тяжкий смуток... Він почувався дуже зле. Як почув першу коляду, розплакався...

Він любив життя і, хоч прочував близький кінець, радий був, як ми відсували від Нього цю гадку.

Деколи вставав ще з постелі, проходжувався по хаті при допомозі дітей. Сподівався, що з весною, коли вся природа відживася, і Він відживе, а лікарі піддержували в Ньому цю надію. Д-р Ганьківський* умів Його так загіпнотизувати своїм упевненням, що на кілька днів скріплялася Йому надія на видужання.

Відвідав Його при нагоді львівський оператор д-р Гілярович, був і д-р Панчишин, а вже наш дорогий лікар д-р Білосор піклувався Ним, як найліпший син своїм рідним батьком. Від самого початку цієї страшної недуги пересиджував він при Його ліжку цілими годинами, чи то вдень, чи вночі, поки наш Мученик не замкнув Своїх очей назавсіді. Він був духом опікунчим хворого, а нашим потішителем, помагав, оскільки поміч у тій стадії хвороби була можлива...

Тяжкі дні переживалося в дальших місяцях 1935 року, а ще тяжчі ночі...

Вдень спав трохи, вночі сон не брався Його. Ходити вже не міг, – ледве перейде з одного ліжка на друге, щоб перестелити, й то треба було піддержувати Його. Змарнів страшенно.

Перед Великодніми Святами 1935 року забажав висповідатися, і наш парох, о. Прелат Русин, віддав Йому кілька пополудневих годин на розмову й потіху. Другого дня раненько прийняв Св. Причастя.

Свята були дуже сумні. Шкодував, що не може бути на Великодній Утрні. Він так любив цю Відправу!.. Пробирав був заспівати: «Христос Воскресе», та голос відмовив послуху...

Місяць травень замість радості приніс великий смуток. Погіршення йшло прискореним темпом. Уже не міг стати на ноги, діти переносили Його. Він заглядав до вікна, чи не побачить «зеленої травички», та й тієї потіхи не мав, бо рудера, що стирчала перед Його вікном, заслоняла вид...

Мучився страшно, хоч великих болів не мав, бо д-р Білосор не допускав до цього. Як день, так і ніч потребував помочі й опіки.

– Знаєш, – казав мені часто, – я вже не можу спам'ятати ніякої молитви, підкажуй мені... – І хоч біль стискав мені горло, проказувала я молитви, а Він повторяв їх за мною...

– Ти будеш дуже бідна без мене, – сказав мені однієї ночі.

– Бог Святий знає, хто без кого останеться, – відповіла я Йому. – Ти ще одужаєш, а я можу зараз умерти.

– І ти справді віриш, що такий кістяк може ще одужати?

– У Бога все можливе, – відповідаю Йому, а Він закрив стомлені очі і вже нічого не говорив.

В половині травня 1935 року значно побільшилась Його мука. Казав іще раз попросити священника. Приймав Св. Тайни лежачи, бо не міг уже сидіти.

– Тепер маю вже пашпорта на другий світ, – пошуткував тихо...

Ще часом заговорить було про загосння рани, але видно, що думав про інше.

Радив мені, що, якби хто мав видавати Його нескінчену повість, не друкувати всього, що написано, а перестати на одному епізоді, й сказав мені, на котрому.

Ще одне лихо вчепилося Його: з довгого лежання дістав запалення легенів. Хоч ми робили все, щоб не лежав довго в одній позиції, нещастя таки прийшло. Правда, д-р Білосор скоро зліквідував запалення, але гарячка відібрала Йому решту сили.

І так утікало життя з Того, що був нам такий дорогий, такий дуже потрібний!..

Останній тиждень травня – була вже сама невисказбнна мука... Їди не міг прийняти ніякої, – вертав усе. Щохвилини просив «зимної водички»...

Згодом почала показуватися кров й виходила устами в щораз збільшеній кількості. Ми закривали перед Ним цю кров, бо Він тим бентежився дуже. Утома збільшувалась, мучив Його брак віддиху. Давали ми Йому вдихувати кисень, та це вже не помагало.

Наприкінці травня наказав Хворий телеграфувати в Березжани до доньки й у Сокаль до сина, що хоче з ними бачитися. Донька приїхала скоріш, то ще наговорився з нею, а син Богдан мав тільки нічний потяг і застав батька вже дуже слабого.

Що діялося останні три дні, годі описати, бо серце стискається й рука в'яне й не слухається мене... З першого на друге

червня стояли ми всі довкруги Його ліжка, закам'янілі з болю. Він повторяв усе: «Темно мені, темно»... В кінці закликав: «Боже мій, Боже, чому не відбереш мені свідомости, коли вже зір я стратив!»

Віддихав щораз тяжче, а по 9-тій годині рано 2 червня душа Його покинула знеможене тіло й пішла в ліпший світ...

Коломия, 18. IX. 1935

Микола ЧАЙКОВСЬКИЙ

[АВТОБІОГРАФІЯ]

I. У батьків

У моїх документах значиться, що я народився 2 січня 1887 року. Та це не так: батько говорив мені, що я народився 18 грудня 1886 року, в той день, коли наша свята «греко-католицька» церква віддавала шану мосму патроніві, чудотворцеві Миколі, і на його честь нарекли мене цим іменем. Батько зробив це тому, щоб мене призивали в армію на рік пізніше, щоб я занадто рано не йшов на «гарматне м'ясо» нашого найлюбішого «татунця», Франца-Йосифа I*.

Це мало той наслідок, що я після закінчення «народної» (початкової) школи не набрав у 1896 році повних десяти років, необхідних для вступу до гімназії, і мусив один рік «байдикувати».

Та це вийшло мені на користь; за той один рік окріп фізично, підвчився початків латинської мови та «підкувався» в німецькій мові, яку в нас навчали, починаючи з третього класу народної школи.

Місце мого народження залишається поза всяким сумнівом: це невеличке симпатичне місто Бережани, в чарівному галицькому Опіллі, над великим ставом (його тепер, згідно з модою, звуть «озером»), через який протікає Золота Липа (лівобережна притока Дністра).

Не буду тут описувати його, моє любе, рідне місто; скільки разів за це берусь, на мою душу налягає не то якийсь сентимент, не то туга за минулими роками, а радше те, про що співає Шевченко: «Минули літа молодії», а Глібов висказав ще поетичніше:

*Лиш молодість не вернеться,
Не вернеться вона....*

Почну свою «ділову» автобіографію від моїх батьків.

Улітку 1886 року до цих Бережан переїхав на сталий побут 29-літній юрист, «кандидат адвокатури» Андрій Чайковський (15.V.1857–2.VI.1935), якому судилось прожити тут більше чверті століття і стати одним із видатних політичних і культурних орга-

нізаторів Бережанщини, а також розпочати свою письменницьку діяльність¹.

Моя мати Наталія (20.IX.1860–7.XI.1938), дочка Юрія Гладилевича, пароха містечка Хирів (1817–1904), в молоді роки вчителювала, потім брала участь у жіночому русі в Бережанах, Самборі і Коломії. Її два брати були громадськими діячами: Адольф, суддя і автор популярних брошур, і Дем'ян (1846–1892), професор Львівської академічної гімназії, довголітній адміністратор «Діла» і «Батьківщини», голова Львівського товариства ім. Шевченка (ще поки воно стало «Науковим»).

Син вуйка Адольфа, Людвіг (н. 1885)², живе в Польщі, в Катовицях; він – композитор, пише пісні до слів наших поетів³.

Найстарша сестра матері Олександра була заміжжю за Лонгіном Глібовицьким; найстарша сестра вуйка Домна була дружиною Сильвестра Лепкого (1845–1904), пароха села Жуків під Бережанами (він писав теж вірші під псевдонімом Марко Мурава) і матір'ю поета Богдана Лепкого (1872–1941). Таким чином ми були теж посвоячені з сім'єю Лепких; батько приятелював з Сильвестром Лепким⁴.

Батьки мої поселились у невеличкому домику вдовиці Козанкевичевої при Райській вулиці, нижче військового шпиталя; сьогодні цієї хатини вже давно немає. Тут я й прийшов на світ.

Не маючи власної хатини, батьки ще двічі переселялись: до будинку Бобровської при Валовій вулиці, а потім до ринку, до кам'яниці цілорника Ляйдера; тут вони займали цілий другий поверх; у кімнаті, що виходила вікнами на ринок, була батькова адвокатська канцелярія, яка правила за центр громадського життя Бережанщини. Цієї, східної, частини ринку сьогодні вже нема...

У 1890 році батько купив досить велику «реальність», що складалася з приличного 6-кімнатного мурованого будинку, на розі вулиці Адамівської і Валової (там тепер районна друкарня), меншого будинку, «офіцини», де жили чиншовики, мурованої стайні

¹ Про батька написав я кілька статей: у № 94 (15.V.1957) «Прикарпатської Правди», у № 39 (25.IX.1963) торонтського «Українського Життя», у варшавському «Українському календарі» за 1965 рік і у варшавській «Нашій Культурі», № 6 за 1965 рік. – Статтю «Чайковський і Франко», написану до 30-річчя від дня смерті батька на замовлення «Жовтня», чомусь забракувала львівська цензура... (Прим. автора).

² Над рядком дописані пізніше: помер 19.I.1967 р. (Прим. ред.).

³ Див. варшавський «Український календар»... (Прим. автора).

⁴ Див. три частини автобіографії Богдана Лепкого «Казка моєго життя»; також варшавський «Український календар» на 1964 рік. (Прим. автора).

й возівні та двох городів: «малого», від Адамівки, і «великого», вздовж вул. Валової, аж до тої вулиці, що веде до колишньої нової гімназії.

Купівля реальності в ті часи була дуже вигідною справою, бо на це не треба було великої готівки. Реальність купувалася звичайно із значним «гіпотечним» довгом, який попросту тільки «переписувався» з одного власника на другого. Довг сплачували піврічними ратами, які разом з відсотками виносили 4% всього довгу, а це дорівнювало більш-менш нормальному чиншові.

Батько перебудував стайню та возівню на житлове приміщення (2 кімнати та кухня); тут деякий час мешкав композитор Остап Нижанковський* (що був «сотрудником», тобто помічником, бережанського пароха), а потім полковий лікар Осип Ковшевич, батьків приятель, який, не зважаючи на мундир «царсько-королівського офіцера», брав участь в українському громадському житті (організація прогресивних гімнастично-пожежних товариств «Січ» тощо).

Нарешті там деякий час містилось кредитове товариство «Надія», одним із засновників якого був батько, – основний капітал вложив туди Василь Яворський*, земляк батька із Самбірщини, фінансовий радник, одружений з багатою полькою; він був у 1901 році обраний депутатом до австрійського парламенту, а потім поселився в Новому Санчі і став організатором Лемківщини.

У 1901 чи 1902 році батько на місці «офіцин» побудував віллу з вежою, на якій, на висоті трьох поверхів, крутився бляшаний флюгер, з вирізаною фігурою золотого галицького лева на блакитному тлі.

У цьому невеличкому «раю на землі» – його «центром» був, очевидно, наш «великий город», тобто сад, – я провів найкращі, неповторні і незабутні роки мого життя – до травня 1904 року, коли то батьки переселилися до містечка Сколе, що на Стрийщині.

Нас було семеро: три хлопці і четверо дівчат. Я найстарший, потім брат Богдан (1888–1941), адвокат у Сокалі (загинув трагічно при відступі Радянської армії)*, наймолодший брат Андрій (н. 1895), тепер директор міської бібліотеки в Коломиї, активний учасник Коломийського аматорського театру. Дві старші сестри-близнючки, живуть тепер у США, обидві вдовиці; дві молодші померли.

Ми всі дуже любились (хоч не раз і «чубились» безпощадно). Я був провідником усіх наших забав і пустощів; вторила мені сестра Галя. Що ми не виправляли! Грались і в розбійників, і в

театр; до нас приходили гратись діти батьківських приятелів; ми запрягали у візок нашого собаку Нера, який у молоді роки був страхиттям усієї вулиці, але дітям ніколи не зробив найменшої пакості. А коли він здох, ми плакали за ним, як за кимось рідним, і поховали його в нашому саду...

Гай, гай! Спогади і спогади; ними заповнив би цілу книгу..., і над ними плакав би, бо «молодість не вернеться»...

II. Школа

В Бережанах були дві «народні» школи: 4-класна чоловіча, до якої належали ще 5-й та 6-й класи «виділової школи», та така ж сама жіноча

Крім того, на передмістях, на Адамівці та на Містечку, були однокласові школи. Була ще й п'ятикласна дівоча школа, згадую про неї ще й тому, що в ній сторожихою була вдовиця шевця Коковського, мати мого трохи молодшого товариша Франца Коковського*, який ще в гімназії почав писати вірші, а пізніше став організатором громадянського життя на Лемківщині (див. статтю Івана Красовського у варшавських [укр.] газетах; його повість тепер друкується в «Нашому Слові»).

Моєю першою вчителькою була мати; вчила лише за два перші класи. Мушу признатися, що я був дуже лінивим учнем; волів бігати по городі та гратися з дітьми. Особливо не любив гарно писати; цей «гріх» і досі тяготіє наді мною. Мати вимогла на тому, щоб я щодня написав принаймні одне ім'я й прізвище когось із знайомих, ось я одного дня написав «П. Д.», а на питання матері, що це таке, відповів: «Це в скороченні: Петро Дуткевич»...

Пішов я до школи до третього класу в 1894 році. Із цих двох років мого навчання немає в мене якихось цікавіших спогадів. Школа була польська; української мови вчили, починаючи з 2-го класу. Обов'язковим предметом, починаючи з 3-го класу, була німецька мова, яка правила в Австрії за урядову. Вчив мене в третьому класі вчитель Войцеховський – запам'ятався мені тільки його маленький носик, заісник, який немилосердно бив хлопців. У четвертому класі вчив мене директор школи Подганіч, із Західної Галичини, який не знав української мови, і її вчив Йосиф Сойка, син місцевого дяка, – потім він учителював у Сокальській учительській семінарії.

Одне цінне, що мені дала народна школа, – це те, що в 4-му класі вчитель співу Бсньовський навчив мене нотної грамоти, і це мені стало дуже в пригоді у всьому пізнішому житті.

* * *

Учнем Бережанської (польської) гімназії став я у вересні 1897 року і закінчив її в червні 1905 року.

Бережанська гімназія належала до найстарших середніх шкіл Галичини. Її заснувала у 1779 році в містечку Збараж княгиня Ізабелла Любомирська, а в 1805 році була перенесена до Бережан. Мала вона п'ять класів і містилась у ратуші; це був двоповерховий, чотирикутний, майже квадратний будинок з високою вежею, на якій був годинник з чотирма циферблатами. Всередині будинку було таке ж чотирикутне подвір'я, дуже неохайне, а в ньому містились публічні вбиральні. Потім, у 1819 році, до гімназії додано шостий клас, а від 1864 року вона стала восьмикласною. Перша матура в ній відбулась у 1865 році.

Приміщення в ратуші було дуже невідповідне для гімназії; вона держалась там тільки тому, що її фундатори, княгиня Любомирська, а потім графи Потоцькі, зобов'язались постачати гімназію паливом тільки так довго, поки гімназія буде міститися в ратуші. Молодь на перервах мусила товктись по коридорах, бо вийти на свіже повітря не було можливості.

У північній стороні ринку щочетверга відбувався базар, і тоді в тих класах, що виходили на північ, було дуже неприємно сидіти; через страшний сморід не можна було відчинити вікон (я сам провчився в такій кімнаті чотири роки...).

На першому поверсі будинку були всякого роду крамниці, майже виключно жидівські; перед полудневим її фронтом стояв пам'ятник королеві Собеському*, поставлений у 1883 році, на честь 200-річчя перемоги над турками під Віднем; тепер там горить вічний вогонь на честь героїв Великої вітчизняної війни.

В гімназії ми вивчали п'ять мов: польську мову викладали у всіх класах по 3 години на тиждень, українську – факультативну – по 2 години. Німецька мова була в 6–4 годинах; її викладали, як правило, доволі кваліфіковані вчителі, так що випускник гімназії вільно говорив по-німецьки і був знайомий в основному з німецькою літературою. На латинську мову відводилось на всі 8 класів 50 годин, на старогрецьку – від 3 класу починаючи –

28 годин. Таким чином на 250 тижневих годин навчання у всіх класах на навчання мови відводилося більше ніж 70 %!

У великому занедбанні були математично-природничі науки, на які припадало всього 42 години, тобто ледве 17 %.

До обов'язкових предметів належала наука релігії, 2 години на тиждень; в VII та VIII класах викладали також так звану «пре-дедвтику філософії», тобто логіку й психологію в схоластичному дусі.

Гімнастика належала до факультативних предметів, по 1 год. на тиждень; її проводив учитель «виділової» школи в залі, яку гімназія віднаймала в польському гімнастичному товаристві «Сокул»*. Це була одна насмішка над фізкультурою!

Рисунки – теж щось «ні це, ні те», – подавали в 2-х годинах тижнево, так само спів; тільки один рік справді фаховим учителем співу був композитор Остап Нижанковський.

Бережанська гімназія була, очевидно, центром культурного життя міста; два чи три десятки людей з вищою освітою мусили завдавати тон міській культурі.

Частина вчителів, особливо українці, брала участь у громадському житті міста, інші займались домашнім господарством, ще інші пиячили...

Більш-менш до 1900 року в гімназії, як і в усій Галичині, у національному відношенні панувала «іділля» – «дружне» співжиття, яке полягало в тому, що українці і поляки відвідували одні одних, брали участь у спільних концертах і забавах, але поляки давали відчувати свою вищість, а українці, які тоді звали себе ще «русинами», їм добровільно підкорялись, і в українському товаристві, де було один чи два поляки, вже вся розмова велася польською мовою... Польські шовіністичні вибрики стали появлятися аж пізніше.

Серед учителів гімназії (кожний учитель після кількох років служби отримував титул «професора») було багато українців; назву тут далеко не всіх, зокрема тих, що мене вчили або працювали за моєї пам'яті.

Катехитом (гр.-кат.) був довгі роки (до 1905 р.) Михайло Соневицький, який – не знаю, за які заслуги, – отримав титул «шамбеляна його святості папи Льва XIII», п'яниця і деморалізатор молоді. Його ідеалом було добре наїстися і випити, і такі самі «ідеали» вполював і в учнів. Він у «йорданське свято» («водохрещі», 19 січня) з учнівським хором обходив дома української інтелігенції та старших міщан, щоб покропити їм хату «священою» водою; їх усюди

приймали доброю випивкою, і після кількох таких відвідин частина учнів, п'яних до нестями, відставала і падала в сніг.

Його любили учні за те, що нічого з «науки релігії» не вимагав і всім, майже без винятку, ставив «відмінну» оцінку, а його «наука» полягала в тому, що він цілими годинами розповідав анекдоти, відповідно до віку учнів, іноді доволі пікантні. Йому я маю завдячувати те, що ще в молодших класах відстав від релігії; мені відкрило очі його відношення до «науки», яку він мав прищеплювати учням, а він не мав їм нічого з того предмету сказати і «науку релігії» підміняв глупими анекдотами.

А коли я одного разу при сповіді признався йому, що сумнівався в деяких «правах» віри, він, замість випитати мене, що це за сумніви, та старатись їх усунути, сказав мені таке: «вважаш, були мудріші від тебе, і ті не сумнівались, а ти маєш сумніватись».

Цікаво було в наших школах зі «святою сповіддю» та «святим причастієм». Нашим обов'язком було тричі в рік приступати до «святих тайн сповіді і причастія». Сповідатись мав кожний християнин із усіх гріхів «вольних і невольних», поповнених або тільки подуманих; тоді священник давав йому відповідну науку і, нарешті, «відпускав» гріхи, але за те назначав «покуту»: змовити, наприклад, три рази «Отче наш» і «Богородице Діво», при «важчих» гріхах – ще 50-й псалом Давидів «Помилуй мя, Боже...». Іншими словами, «покута» полягала в молитві...

На другий день учні натщесерце «причащались»; священник подавав кожному із золотої чаші золотою ложечкою дрібку «тіла Господнього», тобто прісної булки, розмоченої у «крові Господній», тобто сильно розводненому вині... Ось так відбувалось «спілкування» людини з Господом Богом.

Хто приступив до сповіді, той повинен був «рецитувати» свої гріхи, а для цього треба було відповідно підготуватись; у допомогу цьому служили «молитовники», у яких, у доволі обширному розділі, був великий перелік можливих («потенціальних») гріхів; перелік був систематично впорядкований за десятьма заповідями Божими та іншими «показниками». Отже, учень мав готову анкету для сповіді; він собі тільки виписував гріхи на карточці і потім відчитував їх попові.

Наш Соневецький вів сповідь дуже халатно; майже не слухав гріхів і завдавав дуже маленьку «покуту», тому учні любили йти до нього сповідатись – у протилежність йому інші запрошені попи (бо він один не міг справитися з 150–200 учнями) довго му-

чили та «вимацували» свої «жертви». А Соневицькому досить було сказати 10 гріхів – і все.

Тоді я вдався на таку хитрість: у батьківській канцелярії надрукував на машинці, на тривкому папері, десяток «стандартних» гріхів, і моя карточка щораз служила принаймні двом десяткам «грішників».

Соневицький, крім «науки релігії», вчив ще в одному або двох класах української мови, хоч не знав ні граматики, ні правопису, ні тим більше літератури. Маленький приклад: «Будемо читати поему «Гамалія» через (!) Юрія Федьковича...».

Та досить про Соневицького; він за своїх багато років шкідливого впливу на молодь заслужив собі таку згадку.

Багато років викладав природознавство Петро Дуткевич. Він добре знав свій предмет, був добрим городником і – в молоді роки – завзятим мисливцем. Він цікаво викладав, але його розповіді теж були густо засіяні анекдотами; його слабою стороною було те, що, подібно, як Соневицький, нічого не вимагав і щедро роздавав «відмінні»; тільки коли це можна поставити Соневицькому в заслугу, що не морочив учням голови непотрібними дурницями, то Дуткевич мав великий гріх перед молоддю, що нікого нічого не навчив. Я це відчув і на собі, і досі це відчуваю.

Багато років викладав українську мову Микола Бачинський, який готувався на класичного філолога, а потім перекваліфікувався на українського. Він учив ще раніше в Самбірській гімназії мого батька, і батько, який був добре знайомий з українською літературою, нерозумно заганяв його в глухий кут. Бачинський тільки знаменито вчив у нижчих класах латинську мову (деяке знання цієї мови я завдячую тільки йому, що дав мені кріпку основу), але в українській літературі він, як кажуть, був, так і залишився профаном. Викладав на основі підручника Ол. Барвінського, дуже сухого та нецікавого; у ньому історія літератури закінчувалась, мабуть, 80-ми роками минулого століття, так що, наприклад, про Франка не було в ньому ні згадки. А Бачинський ні на йоту не відступав від цього підручника; його схема була: біографія автора – перелік творів – читання уривків, навіть не дуже цікавих, – і все. Ніякої заохоти, ніякого викладу, нічого... Скука й скука.

Не можу стриматись, щоб не зацитувати однієї теми, яка була дана учням на домашню задачу: «Наум Дрот – той же Самійло Кишка народний» (це, мабуть, із Куліша...).

Із великою приємністю згадую, що в шостому класі українську мову викладав історик Томашівський* (про нього доклад-

ніше далі); він живо й цікаво розповідав про народну творчість та про початки нашої літератури в Галичині.

Мушу тут ще згадати про Богдана Лепкого*; та він учив мене тільки один семестр у першому класі, чому про нього у мене не залишилось ніяких вражень.

У нашій гімназії викладали українську мову часто випадкові люди: українці з інших спеціальностей (як, наприклад, математик Білик) і місцеві попи; шкільна влада була переконана, що коли студент-богослов прослухав два семестри лекцій Колесси* чи Студинського*, то й має повну кваліфікацію вчити українську мову в гімназії (пізніше духовна влада заборонила «питомцям семінарії» слухати «світські» виклади). Такими викладачами були Микола Садовський, Ілько Кузів (який навіть пробував своїх сил у літературі) та Йосиф Застирець, цікавий тип людини, що «нахапалась» багато різноманітних знань, залишаючись при цьому нездарою. Так, Застирець здав іспит на катехита, мав іспит з української і німецької мов та історії і докторат філософії. Написав дуже нездарну історію української літератури (ми сміялись, що він у біографії Франка підкреслював, що той, ще малим хлопчиною, «служив до служби Божої»). Цю історію літератури розбив у пух і прах Василь Щурат*.

Тепер – про Томашівського. Степан Томашівський, родом із Купнович (між Львовом і Самбором), учень Грушевського, прибув до Бережанської гімназії в 1902 році. Незабаром здав докторат філософії, а пізніше, коли вже працював у Львівській гімназії, габілітувався на приват-доцента історії з українською мовою викладання.

Його уроки в гімназії відбігали від типових уроків у середній школі. Він не придержувався ніякого підручника і викладав за своєю власною схемою; ті учні, що мали нахил до історії, користали від нього дуже багато. Але мене він чомусь не вмів зацікавити; на його годинах я волів розв'язувати якісь цікаві математичні задачки, так що історії я в нього не навчився і дуже шкодую. Бо коли мені в пізніші роки довелося зайнятись історією математики, то я відчув, які великі у мене прогалини в загально-історичній канві.

Зате він мав на мене особисто великий вплив. Томашівські бували частими гістьми у батьківському домі, і я мав нагоду не раз з ними розмовляти. Він і закріпив у мене атеїстичний світогляд, і це брали йому за зле мої батьки (особливо мати). Також він розкрив мені очі на шкідливість алкогольних напитків. Правда, у нашому домі не було ніякого п'янства, тільки вряди-годи,

при святі, подавали гостям пиво або якесь легке вино. А думка про те, що можна жити зовсім без алкоголю, в ті часи до нас ще не дійшла.

З того часу я став смертельним ворогом спиртного, не мав у роті ніколи ні краплі алкоголю, і коли був директором Рогатинської гімназії, провадив дійову агітацію проти п'янства і взагалі вживання алкогольних трунків.

Але як то іноді крутиться людська доля! Томашівський, який був улюбленим учнем Грушевського, пізніше став його смертельним ворогом (Грушевський, справді, був дуже поганою людиною). Що більше: той же самий атеїст Томашівський на схилі свого життя став завзятим клерикалом і друкував свої праці у виданнях ордена василіян.

Про інших педагогів-українців згадаю коротко.

В першому й другому класах учив мене математики Іван Білик, із угнівських міщан. Ми його дуже любили. Потім він дістав посаду в Коломийській гімназії і через кілька років захворів психічно. Підлікувавшись трохи, приїхав до Бережан, ходив по всіх знайомих і перепрошував їх за всі кривди, які їм заподіяв, – це був рід релігійної манії.

Пізніше, вже за Польщі, він працював ще деякий час у Бережанах, та я з ним уже більше не зустрічався.

Вчив мене в VII чи VIII класах латинської мови Іван Прийма, селянський син з-під Бібрки, навіть трохи посвоячений з нами – одружився з моєю двоюрідною сестрою Ольгою, дочкою вуйка Дем'яна. Був добрий філолог, добре вчив, добрий гімнаст, але дуже нестриманий і «загонистий». Одного разу необережно вдарив хлопчину так, що тому пішла кров з носа, і втратив посаду в академічній гімназії. Кілька років працював у польській приватній гімназії єзуїтів у Буньковичах під Хировом, а потім дістав посаду в українській гімназії в Перемишлі. Але тут не закріпив довго місця; за занадто широку громадську діяльність у повіті був за кару перенесений до Бережанської гімназії. Звідси перейшов до Чернівецької гімназії, потім директорував у приватних гімназіях у Кіцмані, Яворові й Городенці. Під час першої світової війни російські війська вивезли його як закладника; після революції працював у Полтавському університеті (який там існував недовго) і помер від тифу в тюрмі...

Інших педагогів-українців знав дуже мало особисто, а іноді тільки з прізвища. Ще як я не ходив до гімназії, в Бережанах учителював філолог Юліан Насальський, який потім перейшов до Коломиї і там видавав «Бібліотеку для молоді»*. Не дуже була

вона мудра, друкувалась «етимологічним» правописом, але в ті роки «книжкового голоду» вона була – у всякому разі нешкідливою – стравою для молодого покоління.

Працював кілька років у Бережанській гімназії математик Васиць Санат; говорила, що він був страшним п'яницею; його увічнив Михайло Яцків у своїй повісті «Огні горять» під іменем «Віват». Був він деякий час «настоятелем» «Руської Бурси»* для учнів гімназії. Написав кілька математичних статей, що друкувались у звітах гімназій, а нарешті, вже як пенсіонер, видав своїм коштом дуже несамовиту брошуру «О степененю (!) та коріненю (!) через 2 і 3»; її найкраще характеризують кінцеві слова автора («ні пришити, ні прилатати»):

*Живем, живем чужим житєм
Матері-землиці,
Як вона ся перестудить,
Пропали м'ясниці...*

Щось три роки був «суплементом» у Бережанах Олекса Лукіянович, старший брат письменника Дениса; це був незакінчений студент-юрист – таких брали на вчительську роботу, бо була велика недостача педагогів; він викладав латинську та німецьку мови; потім, під впливом нещасного кохання, запив і його звільнили з роботи. Про нього писатиму в музичній частині моєї біографії.

Мій перелік дуже неповний; та я його закінчую і хочу зайнятися самим собою, тобто моїми гімназійними роками, у які я почав формуватись як людина. Але перед тим ще згадаю про найвидатніших учнів-українців нашої гімназії.

Почнемо з Маркіяна Шашкевича. За свідченням Фр. Коковського⁵, він тут учився в 1826–1829 роках, у першому гуманітарному класі він мав із усіх дисциплін «добрі оцінки».

---

⁵ Фр. Коковський. Бережанська гімназія за часів Маркіяна Шашкевича. «Наша Культура» (Варшава), 1937 р., стор. 36–39; Тернопільський «літературознавець» П. Медведик у брошурі «Іван Франко і літературна Тернопільщина», видавництво Львівського університету, 1963, співавтор І. С. Михайлюк, на стор. 41 написав дурницю, начебто Шашкевич «деякий час жив на квартирі у гімназійного вчителя Адама Пашинського». Пашинський – мій учитель з гімназії, вчив мене від I до VII класу (1897–1905), отже, чи міг він 70 років раніше держати учнів на квартирі? Правда те, що в тому будинку в мої часи жив Пашинський... (Прим. автора).

Згадаємо далі про уніатського митрополита Львівського Спирідіона Литвиновича та єпископа Холмського Михайла Куземського.

Учнями Бережанської гімназії були чотири брати Огоновські: Омелян (1833–1894), професор української літератури й мови Львівського університету⁶; Олександр (1848–1891), професор цивільного права того ж університету; Петро (1853–1917), професор Львівської академічної гімназії, математик, один із перших дійсних членів НТШ, громадський діяч, голова тов. «Просвіта»; Іларій (1854–1929), професор академічної гімназії, класичний філолог.

Не можна промовчати професора історії Львівського університету Сидора Шараневича (1829–1901), автора багатьох праць з історії та археології Галичини, мистецтвознавця.

В Бережанській гімназії вчилися автор української граматики (1862) Михайло Осадца (1836–1865), Степан Качала (1815–1888), галицький політик, депутат австрійського парламенту та гальцького сейму, Кость Лучаківський (1846–1917), педагог-україніст, автор шкільних читанок, один із претендентів на кафедру української літератури у Львівському університеті після смерті Омеляна Огоновського; поети Богдан Лепкий і Сильвестр Яричевський (1871–1918).

Із моїх шкільних товаришів знаю: Якова Струхманчука* (1884 – ?), художника, графіка та карикатуриста; і молодших від мене, поета та громадського діяча Франца Коківського (1884 – ?) та Михайла Рудницького* (н. 1889), професора Львівського університету, літературознавця.

В Бережанській гімназії вчився також деякий час письменник Михайло Яцків; та він влюбився в дочку бережанського богомаза Якова Хомика, яка вступила до мандрівного театру «Руської Бесіди», і за нею пішов до театру; але й там довго не витримав і став урядовцем товариства «Дністер»*. Разом з ним поступив до театру його шкільний товариш Іван Григорович⁷, тенор.

⁶ В т. 10 «УРЕ» на стор. 257 про Олександра та Петра Огоновських немає й згадки. До речі: Петро Огоновський у педагогіці та створенні української математичної термінології має куди більші заслуги, ніж Омелян Савицький (УРЕ, стор. 470), москвофіл, який у громадському житті не брав ніякої участі.

⁷ Про Григоровича нічого більше не знаю. «УЗЕ» (т. III, стор. 864) подає його рік народження (1876) та що він співав не тільки у Львові, але й у Загребі, а «тепер» (тобто коло 1930 р.) працює в учительській семінарії в Кросні (тепер Жешівське воєводство, Польща)... (Обидві прим. автора).

Можна б, переглядаючи щорічні звіти та каталоги гімназії (якщо вони збереглись), знайти ще декого з учнів нашої гімназії, які чим-небудь заслужили собі на згадку.

* * *

А тепер вертаюсь до моєї скромної особи.

У тому році (1896–1897), коли я «байдикував» (або, в шкільній термінології, «павзував»), моя мати хотіла, щоб я вчився грати на фортепіано, і навіть домовилася з учителькою. Але я – трудно уявити собі дурніший розум! – вперся: «не буду вчитись, бо це бабське діло, грати на фортепіано!». Моя мати була занадто м'яка і не настояла на своєму; а рівночасно мати мого шкільного товариша Омеляна Бачинського (сина нашого професора), в якій була тверда рука (в повному значенні слова), примусила його вчитися, і він потім непогано грав.

Це була одна з найбільших дурниць, які я зробив у своєму житті.

Якби не моя впертість і не м'якість моєї матері, я був би сьогодні, може, не гіршим музикою-диригентом чи композитором – ніж став математиком... Але, як Франкова птичка («Притча про нерозум») навчала нерозумного стрільця, щоб її випустив із сил'ця на волю:

*Не жалуй
За тим, чи зле, чи гоже,
Що сталося раз і більше
Відстатися не може...*

В тому ж році байдикування я зробив ще одну, хоч меншу, дурницю: не захотів вивчати французьку мову – з тих самих «мудрих» мотивів. Правда, я мовну прогалину потрохи ліквідував, але музична освіта пропала в мене безповоротно...

* * *

У вересні 1897 року я став учнем першого «Б» класу Бержанської гімназії. Моїм першим «господарем кляси» (тобто класним керівником) був Богдан Лепкий, на жаль, тільки в першому семестрі.

Навчання давалось мені легко, хоч я до шкільних предметів занадто не прикладався, і я всі роки був відмінником.

Не занадто любив я читати, більше гуляв, збирав колекції хрущів, засушував квіти та листя. Співав у шкільному хорі. З найнижчих класів не залилось у мене глибших вражень. У третьому класі почав цікавитись математикою, проробляв пропущені розділи з підручника і розв'язував багато задач. Зацікавився фізикою і вичитував відповідні статті з великої німецької енциклопедії Брокгауза (тоді знав уже настільки німецьку мову, що легко читав такі статті).

Найсильніші враження зробила на мене смерть моєї бабусі, батькової матері; це було після закінчення четвертого класу. Цю втрату я дуже глибоко пережив.

У п'ятому класі дістали ми вчителя математики, поляка Цвондзінського, що добре знав свій предмет, але викладав так, неначе в університеті, не признавав ніякого підручника, і тому учні з його навчання дуже мало користали. Він чомусь сподобав собі мене і зі мною багато в позашкільні години займався. Протягом чотирьох років він проробив зі мною багато розділів вищої математики, так що я після гімназії був добре підготовлений до університетських студій.

Цікавився я також природознавством. У шостому класі прийшов до нас молодий учитель, Адам Конопніцький (трохи поет), який, у протилежність старому Дуткевичеві, нас багато навчив. Я багато скористав від нього: він дав мені популярну книжку Ернста Геккеля «Про походження людини» (в польському перекладі) – це було дуже ризиковано для вчителя давати учневі таку «безбожну» лектуру; а коли в наступному році я прочитав відомий твір того ж Геккеля «Світові загадки» (в оригіналі, в популярному виданні) – мій колишній дитячий релігійний світогляд зруйнувався доценту, і в мені зародилася основа для матеріалістичного розуміння світу.

Тепер, у старших класах, я читав багато, але не художньої літератури, тільки науково-популярні книжечки, польською та німецькою мовами (їх появлялось багато), як: вступ до філософії, астрономії, історії природознавства тощо. Українською мовою появились тоді у «Видавничій Спілці»* переклади (з англійської) двох брошур А.Д.Уайта: «Розвій географічних поглядів» і «Розвій астрономічних поглядів», і особливо ця друга брошура розказала мені багато про реакційну роль церкви.

Коли ж я ще в нашому мандрівному театрі побачив драму Карла Гуцкова «Урісль Акоста», то моє серце та мій мозок раз на все замкнулись для Господа Бога.

У нашій гімназії був тасмний учнівський самоосвітній гурток; до нього допускались тільки перевірені хлопці. Ми збирались по домах наших товаришів, виступали з доповідями з обсягу історії, літератури, філософії (16–18-літні хлопці!) тощо. Я робив доповіді з астрономії та природознавства.

Шкільна влада знала про наші сходини, але не слідкувала за нами. Особливо «вільотно» нам було, коли сходини відбувались у нашому домі; авторитет мого батька був у місті настільки великий, що ні директор гімназії, ні навіть жандармерія не важились були в нас дома інтервенювати.

Пригадую собі: хлопці зібрались у нашій (з братом Богданом) кімнати. Ми слухали чиясь доповідь, а потім гаряче дискутували. А тим часом мій батько сидів у сусідній кімнаті під дверима і прислухався нашим розмовам; потім не видержував, приходив до нашої кімнати і брав участь у наших дебатах.

Потім деякий час існував у нашому місті тасмний «інтернаціональний», українсько-польсько-жидівський, гурток соціалістичного напрямку. Сходились ми там у когось з товаришів і дружньо обмінювались своїми поглядами.

В літню пору влаштовували ми сходини десь за містом, наприклад, у Руриськах або на каміноломнях коло дороги до Вільхівця чи на Звіринці. За всі мої роки не було ні одного провалу гуртка, ні провокації і ніхто не постраждав за участь у гуртку.

* * *

Бережанська гімназія була польська; тільки в 1906–07 році, під натиском громадянства, були запроваджені «утраквістичні» (тобто двомовні) паралельні класи, в яких викладали в українській мові: релігію, рідну мову, історію, географію, математику та природознавство; інші предмети викладали по-польськи.

Гімназія належала до досить великих; учнями були переважно поляки, але відсоток українців, особливо до 80-х років минулого століття, був доволі великий. Учням-жидам дозволяли давніше зватись жидами (властиво «ізраелітами»); пізніше скасовано це, і вони мусили прираховувати себе до інших національностей. Природно, що майже всі признавали себе поляками – (винятково) оди-

ниці мали відвагу називати себе українцями; деякі – нечисленні – декларували себе німцями.

Майже всі «греко-католики» (уніати) заявляли себе українцями («русинами»), але нечисленні одиниці називали себе поляками; була це доволі нечисленна в нас категорія ренегатів-перекинчиків (*gente Rutheni, natione Poloni* = з роду українці, по національності поляки); їх загально не шанували.

Подасмо деякі дані про релігійний і національний склад учнів Бережанської гімназії (на основі щорічних друкованих звітів):

1875 (перший звіт, що є в нашій університетській бібліотеці) – р.-к. 156, гр.-к. 140, м.⁸ 33; пол. 155, рус. 138, нім. 3, ізр. 33; усіх 329.

1897–8: р.-к. 165, гр.-к. 136, м. 86; пол. 243, рус. 130, нім. 14; усіх 387.

1900–01: р.-к. 190, гр.-к. 170, м. 104; [вірм. 5, сванг. 11]⁹; пол. 301, рус. 163, нім. 16; усіх 480.

1905–6: р.-к. 285, гр.-к. 290, м. 199; [вірм. 6, сванг. 7]; пол. 493, рус. 287, нім. 7; усіх 787.

Як бачимо, національний склад учнів пересувався в сторону поляків. Все ж таки за роки мого побуту в гімназії польських шовіністичних ексцесів у гімназії не було.

В моєму восьмому класі було щось 45 учнів; українців, поляків, жидів, німців-менонітів. Хочу ще додати, що серед товаришів-поляків були гарні хлопці, хоч було декілька шовіністів.

Із товаришів-поляків хочу назвати тільки одного, який потім відіграв видатну роль в історії Польщі; це був Едвард Ридз, син прачки (батько невідомий), яким піклувався його дід, листоноша Шкап'як (українець). Був це дуже файний хлопець, гарний товариш, радо говорив по-українськи і вивчав українську мову всі вісім років гімназії. Мав художній хист – до карикатур. Після матури вивчав полоністику в Краківському університеті і вчився також малювати в Академії художеств. Потім працював у редак-

---

⁸ р.-к. – римо католики, гр.-к. – греко-католики, м. – Мойсеевої віри. (Прим. автора).

⁹ вірм. – вірменського обряду, сванг. – евангелісти (меноніти). Додано редактором, оскільки цієї категорії учнів автор не виписав з гімназіальних звітів, а, подаючи загальну кількість учнів, врахував їх.

ції пілсудчиківського журналу «Стшелец», а в першу світову війну воював у польських легіонах і був дуже близький до Пілсудського. За панської Польщі швидко авансував по військовій лінії, брав участь у білопольській виправі на Київ; був «другою особою» (після Пілсудського) в Варшаві. Після смерті «водза» став маршалом Польщі, отже, був фактичним головою держави. При ганебній утечі уряду у вересні 1939 року втратив – як оповідали – в якомусь бою руку, а пізніше вернувся до Варшави і брав участь у повстанні проти німців на стороні патріотів, під чужим прізвиськом. Там і загинув і десь під Варшавою похований...

Згадую про нього тому, що я його дуже любив як товариша. Його трагедія була в тому, що не доріс до завдання, яке на нього поклала історія.

* * *

Матуру я здавав у понеділок 26 червня 1905 року; закінчив іспит десь коло 9-ї години вечора. Матуру здав з відзнакою.

На тому й закінчився другий період мого життя. Вийшов з гімназії нібито «дозрілою людиною», але по суті дуже нездorzим, неопіреном пташеням, яке ще тільки мало пробувати силу своїх крил і мусило самостійно вирішати, куди йому летіти.

III. Університет

У мене вже в старших класах гімназії був ясно визначений життєвий шлях: стати математиком. Я не тільки любив цей предмет, але також любив професію педагога. Ще в дитячі роки любив з ріднею і прислугою бавитися в школу, а в старших класах гімназії не раз мав домашні корепетиції або допомагав товаришам у математиці.

А іноді, в найінтимніших думках, марилося стати професором університету; та це була нездійсненна мрія, бо в ті часи доступ до університетської доцентури був нездійсненний.

Та заки я став на вимріяний шлях, мені довелося побороти ще деякі труднощі. По-перше, мої батьки боялись, щоб я йшов учителювати; я був дуже нервовий і дуже нестриманий, і вони боялись, щоб це не довело коли до неприємних конфліктів.

По-друге, в ті роки кон'юнктура в учительській професії була тоді доволі несприятлива, особливо для математиків і природни-

ків; правда, роботу можна було дістати, але добитися «сталої посади» не було так легко, а бути «вічним суплентом» (тобто тимчасовим чи заступником учителя) – така кар'єра не всміхалась.

Мій батько мав для мене інші плани: хотів, щоб я став юристом, а потім успадкував від нього адвокатську канцелярію з добрим «реноме». Та мене ця перспектива найбільше лякала; я надивився й наслухався про різні юридичні казуси з батькової практики, чув багато про несправедливість, яка діється на кожному кроці в роботі «органів правосуддя», і це мене відштовхувало від батькової професії.

Розповіді батькові про «науку права» мене ще більше бентежили; я відчував що тут така безмежна схоластика і безнадійна зубрячка, що я її, при моїй непосидючій вдачі, ніколи не подолаю і залишусь «вічним правником» ...

Та тут знайшовся компромісний вихід: політехнічна освіта, інженерна кар'єра; при мосму знанні математики мені нетрудно буде справитися з інженерною премудрістю.

До того ж, як то звичайно буває «серед добрих людей», моїм майбутнім стали цікавитись ближчі та дальші знайомі, і кожний уважав за свій обов'язок додати свою крапельку до повної майже чаші «зичливих» порад. Пам'ятаю, як на одних вечорницях один наш знайомий, лікар Т. з міста Р. (який тільки через щасливий збіг обставин не став моїм тестем), так мене «присів», що я мусив майже обіцяти йому, що не буду «професором», тільки «інженером» (він неначе б прочував, що в недалекому майбутньому я буду свататись до його дочки ...).

Ось так і стало на тому, що я піду на політехніку. Але куди? У львівську не хотілось іти, тим більше, що тут треба було здавати вступний іспит з нарисної геометрії та геометричного креслення, а я в цьому не розумів «ні бельмеса» .

Тоді вибір упав на Прагу, але ж там були дві політехніки: чеська та німецька. Чеської я боявся, бо думав собі, що трудно буде розуміти лекції в незнаній мові, хоч це була дурниця, бо виявилось, що близька нам слов'янська мова не була для наших студентів перешкодою. Таким чином ми зупинилися на німецькій політехніці в Празі, і я з початку жовтня 1905 року вперше покинув границі рідної Галичини і опинився в Золотій Празі.

Зайве писати, що нова обстановка зробила на мене величезне враження, та я швидко з нею зжився. Без труднощів, без іспитів, я був прийнятий на механічний факультет німецької політехніки і почав відвідувати лекції. Та мені з самого початку мос нове середовище не подобалось; кругом – чужі люди, товариші

німці або чеські жидки; всі вони – випускники реальної школи, лекції з нарисної геометрії – продовження середньошкільного курсу, а я серед них – немов дурак, не змію натягнути навіть на креслярську дошку папір – брістоль. І нікого порадитись – соромно, що я не знаю таких простих речей.

Через кілька тижнів я не видержав і написав батькові листа; прошу, щоб дозволив мені перейти на математику. Мій розумний і добрий батько не противився, але ще раз повторив свою пораду: переходь на юридичний факультет...

Та я й тепер не послухав, записався на філософський факультет німецького (знову німецького) університету. І не жалію, що поставив на своєму; бо що був би я тепер, у наші радянські часи, робив, маючи диплом про закінчення юридичної освіти в австрійському університеті?!

Відвідував я лекції математики й фізики цілий рік, а з наступного навчального року 1906–1907 перебрався до Віденського університету; в ті часи перехід з одного вузу до другого був дуже простий: береш в одному вузі «свідоцтво відходу» і без труднощів записуєшся в інший вуз.

* * *

Тепер я мушу коротко описати празьку українську громаду. Гордістю нашої празької громади були два видатні вчені: Пулюй і Горбачевський.

Іван Пулюй (1845–1918) – родом із Гримайлова в Галичині, батько був кушніром – закінчив у Відні богословський факультет, а потім філософський факультет за спеціальністю фізика. Був асистентом на кафедрі фізики Віденського університету, а потім запросили його до Празької німецької політехніки на кафедру експериментальної фізики та електротехніки; згодом він відмовився від фізики і залишився при електротехніці аж до переходу на пенсію.

Пулюй був дуже видатним ученим, автором багатьох винаходів, був одним із попередників Рентгена, – мабуть, тільки випадково німець Рентген випередив українця Пулюя і зробив цей величавий винахід; Пулюй якимось раз оповідав мені, що Рентген нічим не визначався ні як учений, ні як винахідник.

Пулюй за часів своїх богословських студій займався перекладом «Святого Письма» на українську мову; його співробітником став Панько Куліш, з яким вони працювали разом під час дов-

шого побуту Куліша у Відні; Пулюй самостійно переклав тільки «Псалтир».

Пулюй був часто експертом у справах електротехніки, завдяки чому став доволі багатою людиною. Та він був великим австрійським патріотом; він весь свій масток вклав в австрійську воєнну позику і, розуміється, на цьому доценту прогорів...

Його найстарша дочка Наталка*, піаністка, вийшла заміж за композитора Василя Барвінського; разом із своїм чоловіком відбула роки тюрми і заслання в далекому Сибіру; вернувшись до Львова, лежала кілька років спаралізована і недавно померла. Два сини Пулюя, Пауль і Ганс, заплямували добре ім'я свого батька як гітлерівські «есесівці».

Старий Пулюй не був симпатичний – у нього була відштовхуюча, деспотична вдача [див. на звороті]¹⁰.

Прямою протилежністю до нього був Іван Горбачевський (1854–1942) із Зарубинець на Тернопільщині, біохімік та епідеміолог. Закінчивши медичний факультет у Відні, був асистентом на кафедрі лікарської хімії, а в рр. 1882–1917 був професором лікарської хімії в чеському університеті в Празі. Там він тішився великою пошаною; чеські вчені говорили, що то він створив ім лікарську хімію (він видав великий підручник з цієї дисципліни чеською мовою).

Під сам кінець Австрії, в жовтні 1918 року, останній Габсбург на австрійському престолі Карло, хочачи зробити «приємність» своїм «вірним підданам» українцям, призначив Горбачевського міністром здоров'я своєї розхитаної монархії, але ледве новопризначений міністр встиг принести присягу, як Австрія провалилась... Горбачевський повернувся до Праги, але чехи виявились дуже невдячними для великого вченого, який зробив так багато для їхньої науки: відмовили йому у назначенні пенсії, на яку собі вповні заслужив.

І старенький заслужений діяч науки мусив жити на мізерних 2000 чеських корон, які платив йому за професуру приватний український університет у Празі!

Я бував часто у домі Горбачевських як студент і мило згадую ту домашню, сердечну атмосферу. Зате коли я ще раз був у Празі в 1923 році в зв'язку із справою тасмного українського університету, я зайшов до них, і аж серце боліло, коли бачив, що вони, замість колишньої пишної професорської квартири, мали тісні дві кімнатки...

---

¹⁰ На звороті [рукопису] немає жодного запису. (Ред.).

Ще треба додати, що Горбачевський з 1925 року був дійсним членом нашої Академії наук (але не знаю, чи з цього прийшла йому хоч одна копійка...).

Горбачевського я згадую з великою пошаною як дуже гідну людину. Один маленький епізод: коли ми серед нашого громадянства збирали якусь складку – не пам'ятаю вже, на яку ціль, – то Горбачевський дав 20 корон, а куди багатіший від нього Пулюй тільки десять корон.

* * *

Із старшого українського громадянства, крім згаданих двох професорів, у Празі не було нікого; решту українців складало студентство. Запам'ятав собі таких.

Із галичан: Левко Ганкевич, юрист, пізніше адвокат у Львові, один з лідерів галицької української націонал-демократії (ліве крило); з ним я був знайомий ще з Галичини, а тут, у Празі, він втягнув мене в соціалістичне життя. Один раз з його доручення я виступив з промовою від українських есдеків на якихось робітничих зборах; виступав, розуміється, українською мовою, заробив гучні оплески, а потім – уже не пам'ятаю, як це сталося, – отримав членський квиток Празької соціал-демократичної організації.

Другий – теж юрист, Михайло (якщо не помиляюсь) Ґеник, пізніше суддя десь на Прикарпатті (чи не в Печеніжині); з ним мало зустрічався і мало можу про нього сказати.

Студент політехніки Василь Струк; залицявся до Наталки Пулюївної, але вона його не захотіла. Працював потім у Львові, в Сільському Господарі*.

Ще один технік – Альфред Єловицький, син колишнього професора гімназії в Бережанах; що з ним сталося – не знаю; мабуть, помішався на розумі.

Із наддніпрянців. Михайло Кривинюк, теж технік, чоловік Ольги Косач, сестри Лесі Українки.

Леонід Фролов, хімік; ходив з розхристаною бородою і нагадував Тараса Шевченка в неволі; був потім якоюсь видною фігурою в УНРівському міністерстві фінансів.

До українців «примазувався» ще якийсь Фрадкін, жидок з Криму; що він там робив, де вчився – не знаю; все тільки нарікав, що «не має часу», і годинами просиджував при вікні Главової

кав'ярні на нам'єсті (площі) Коменського, посмоктуючи товстелезну сигару.

Більше, мабуть, нікого не було, хіба що влітку 1906 року наша громада збільшилась на місцевого українця Осипа Балу, сина залізничника, що працював десь у Чехії; він учився на першому курсі політехніки – якийсь час ми навіть разом мешкали – і говорив дуже погано по-українськи. Потім я з ним більше не бачився; чув я тільки, що він перейшов до духовного сану (як? – це загадка, бо як випускник реальної школи не міг мати вступу до духовної семінарії); з ласки «преосвященного» Григорія (тобто Хомишина)* став «єгомостем-парубком» (тобто прийняв сан у безженному стані) і мав парафію десь біля Збруча.

Існувала в Празі наша «Українська Громада»; головою був Кривинюк, а мене обрали бібліотекарем. Скільки членів було в товаристві і скількома томами я завідував – не пам'ятаю.

Мушу згадати ще про одне моє громадське навантаження: якийсь час провадив курси української мови. Мав кільканадцять слухачів і слухачок, учив їх грамоти та читав деякі нетрудні книжечки.

* * *

На другий курс свого навчання перебрався до Відня і пробув тут три роки (1906–1909). У Віденському університеті викладання математики й фізики було поставлено дуже добре, та я не використав як слід цих трьох моїх років. Вважаю, що були дві головні причини: я з природи був дуже мало посидючий і занадто захоплювався товариським і громадським життям.

Зараз на початку вписався в члени студентського товариства «Січ»* і всі три роки був у його виділі (правлінні), по черзі секретарем, заступником голови і головою.

У 1908 році «Січ» святкувала 40-річчя свого існування, і до цього ювілею було вирішено видати пам'ятковий альманах; до редакційного комітету було обрано Зенона Кузелю* (тоді був урядовцем університетської бібліотеки, за часів першої війни працював у таборах полонених «Союзу визволення України»*, а потім директором якогось українського інституту в Парижі, де й помер. Був дійсним членом НТШ, має заслуги в організації етнографічної роботи), Володимира Кушніра (редактора місячника «Ukrainische Review») і мене; всі три ми були випускниками Бережанської гім-

назії. Потім від нас відстав Кушнір, і ми двох з Кузелею винесли на собі весь тягар видання.

Альманах друкувався у Львові в друкарні НТШ (1908) і виїшов «на славу». В ньому я помістив свою першу науково-популярну статтю «Розвій чисельних системів в історії людської культури»; вона сьогодні виглядає мені подекуди наївно, але не соромно мені за неї (похвалив мене за неї проф. В.Левицький у «Збірнику» мат[ематично] – прир[одничо] – лік[арської] секції НТШ).

Був я також членом робітничого товариства прогресивного напрямку «Поступ»; деякий час був у ньому секретарем.

Великою перешкодою в моєму віденському навчанні було те, що я втягнувся (чи дав себе втягнути) в активну політичну роботу в Галичині, а саме у виборчу акцію до австрійського парламенту – було це влітку 1907 року; тоді я пропустив багато лекцій, а пізніше, коли вернувся до Відня, став приватним секретарем двох перших українських соціал-демократичних депутатів в австрійському «райхстагу» – Семена Вітика* і Яцка Остапчука*.

На четвертому курсі моїх університетських студій зустрів мене велике нещастя, яке потім перетворилося в найбільше щастя в моєму житті: та дівчина, дочка рогатинського лікаря Т., з якою я був майже заручений, не захотіла мене, безперспективного майбутнього «вічного суплента», і дала перевагу готовому вже адвокатуві.

Цю невдачу я переіс дуже болюче; схуд до того степеня, що при 175 см росту важив усього 48 кг... мої рідні боялись за мене.

Але, як відомо, «на кожний газ є протигаз» – та про це пізніше.

* * *

Тепер пора, з майже 60-річної перспективи, поглянути критично на свої університетські роки.

Мені досадно, що я їх не використав як слід. Признаюся до своїх «суб'єктивних» гріхів, та були ще й деякі об'єктивні причини.

Головна та, що у Відні було багато українців, особливо студентів, і це створювало таку обстановку, що треба було великого завзяття, щоб ізоловатись від українського життя та заглибитись у науку – а цього в мене не було.

Національна замкненість українського студентства була спричинена ще тим фактом, що у віденських вузах, зокрема в університеті, перевагу мали німецькі шовіністи і вони відпихали нас від семінарів, лабораторій та ближчих стосунків з професурою. Між німцями та слов'янами, а ще більше між німцями й італійцями (які заявляли своє право на австрійську провінцію Трієст), іноді доходило до кривавих заворушень в університетському будинку.

Нашим, тобто студентів філософського факультету, нещастям було те, що в нас не було ніяких курсових, ні річних, ні перехідних іспитів. Студентів було так багато, що викладачі не могли перевіряти, хто не відвідує їх лекцій. Іспит («колоквіум») здавали тільки ті, хто добивався звільнення від оплати за навчання, або для отримання стипендії. Тому для тих, хто не хотів регулярно вчитись, не було ніякого примусу. На цьому я багато втратив.

Ще однією своєю помилкою вважаю, що свої студії зв'язав з Віднем і Прагою. Мені треба було виїхати за кордон. Німецьке місто Геттінген було свого роду «математичною Меккою» для математиків усього світу; туди з'їжджалися на нормальне навчання або для удосконалення знань математики з різних країн.

А у нашому вузькому кругу склалось таке переконання, що в закордонних університетах можна тільки удосконалювати свої знання, тобто їхати тільки після закінчення нормальних студій; таку думку впоїв у мене один з моїх вуйків, який багато років проживав у Німеччині.

А був би я зараз після матури поїхав до Геттінгену, де панувала суто наукова атмосфера, то все моє пізніше життя було б склалося зовсім інакше. Та треба ще раз згадати Франкову птичку та не жаліти за тим, що «більше відстатися не може»...

* * *

Ось так я й закінчив свої обов'язкові університетські роки; треба ставати на свої власні ноги .

Та я ще не готов; треба ще здати вчительський іспит. Але й до нього мені ще дещо бракує: ще необхідний один семестр фізичної та хімічної лабораторій, які я чомусь занедбав. А тепер це треба наверстати.

Підходить кінець канікул – пора збиратись до Відня. Та мені він чомусь став таким осоружним, ненависним, хоч він сам нічим і не був у моїй любовній невдачі винен.

До того ж я почував себе таким розбитим, нещасним, що аж жахався такої далекої поїздки, і тоді виринула в мене думка: а може б тепер залишитись у Львові?

Вирішено – я опинився зі своїми тлумачами на Личакові; поселився у новозбудованій кам'яниці по вул. Солодовій-бічній (тепер вона вул. Івана Вишенського), № 34. Зі мною замешкав мій двоюрідний брат Степан Глібовицький, що забажав бути юристом, потім на деякий час спровадився і Мирон Зарицький*, мій молодший (на 2 роки) товариш з Бережанської гімназії. Та пожив я там недовго – до різдвяних канікул.

Записався я на Львівський університет, став відвідувати обов'язкові лабораторії – лекції відвідував рідко. Закінчував свою докторську дисертацію на тему, яку дав мені у Відні професор Мертенс. А рівночасно – по якомусь атавізму – втягнувся в академічне життя.

Саме тоді (кінець 1909 – початок 1910 р.) постав у Львові «Український Студентський Союз» як центральна організація українського студентства і я увійшов до його правління. Головою Союзу став – якщо не помиляюсь – Микола Залізник*, емігрант із Великої України, історик; з активістів Союзу пригадую собі Івана Крип'якевича, Володимира Левицького, Романа Домбчевського, Льва Маркова, Федора Забору, Оксану Охримович (пізніше Залізник); інших затерли в моїй пам'яті події наступного півстоліття.

«Союз» вирішив видавати свій орган – місячник «Молода Україна», і роль головного редактора впала на мене... Видали ми перший подвійний номер, який вийшов як не можна більше аполітичним... За це нас потім порядно вилаяв видатний соц[іально]-дем[ократичний] діяч Володимир Левинський.

Із статей цього нещасного номера пам'ятаю статтю Мирона Зарицького про есперанто і Льва Маркова – щось з еволюційної теорії, – а також свою першу бібліографічну спробу «Показчик для самоосвіти. I. Математика», 7 сторінок тексту, 111 назв, переважно доступні всім шкільні та вузівські підручники і деякі відомі мені науково-популярні книжечки польською, німецькою та французькою мовами (українські дві назви, бо більше тоді не було...).

Сьогодні мені ця «бібліографія» виглядає на наївно-дитячу спробу, але фактом залишається одне: що це була *перша в українській мові суто бібліографічна стаття з математики*¹¹.

---

¹¹ Підкреслення автора. (Ред.).

Пізніше я далі займався бібліографією, реферував багато книг і статей у «Збірнику мат[ематично]-прир[одничо] – лік[арської] секції НТШ». Моя тяга до бібліографії не випадкова; адже я виріс майже, можна сказати, серед книг і журналів у батьківському домі, і книги стали моєю життєвою необхідністю: щоб тільки перегорнути нову книгу чи хоч би тільки її доторкнутись...

Переді мною згадана відбитка мого бібліографічного «первістка»; на його останній сторінці подані оголошення, серед інших – список брошур, виданих «Союзом», а між ними «Дмитро Донцов. Релігія а школа». І мені хочеться згадати кількома словами про цього заокеанського націоналістичного «зубра».

Якось раз в одній із віденських кав'ярень, у товаристві Василя Сімовича, появився високий, сильно чорнявий юнак, що представився як «Маріан Бандіні», втікач із російської тюрми, де набрався туберкульоза, і разом з Сімовичем вибирався до санаторію в Алянд у Тиролі. Згодом він легалізувався як «Дмитро Донцов»* і записався на юридичний факультет Віденського університету.

Коли влітку 1909 року відбувався у Львові перший всеукраїнський студенстський з'їзд, ми включили Донцова в склад нашої віденської делегації і доручили йому зробити доповідь на тему «Студентство і релігія» (Донцов зараховував себе тоді до соц[іально]-дем[ократичної] партії).

Доповідь випала добре, загально сподобалась – Донцов уже тоді добре володів пером і язиком, – а коли ми її хотіли надрукувати, австрійський суд конфіскував усю брошуру. Тоді ми видали її як «інтерпеляцію» кількох депутатів парламенту (не пам'ятаю вже кого), – а «інтерпеляція», як переклад стенографічних протоколів парламенту чи сейму, була вільна від усяких зазіхань прокуратури.

Потім ми з Донцовим не раз ще зустрічались, тим більше, що він одружився з шкільною товаришкою моєї дружини, Марійкою Бачинською, а далі – «розійшлися, мов не знали»...

Іноді я його згадую, але сумніваюсь, чи моя скромна особа залишилась у його пам'яті, перевантаженій багатьма іншими, куди важливішими речами...

Для повноти свого «життєпису» додам ще, що серед згаданих оголошень («Дешева бібліотека» Просвітної комісії – Укр. Студ. Союзу) є брошурка «Єрезія, боротьба о сонце» – це передрук моєї статті, що появилася у соц.-дем. органі «Земля і воля» – про боротьбу церкви проти коперниканського вчення.

Тут далі мушу признатись по секрету, – вважайте, Михайле Прокоповичу*, по секрету! – що незадовго після приїзду до Львова в університетському коридорі знайшов своє щастя... та про все згодом, у свій час.

* * *

У другому семестрі, в лютому 1910 року, мені вдалося відбувати педагогічну практику в академічній (українській) гімназії; підкресляю, «вдалося», бо в ті часи педпрактика в галицьких школах була чимось винятковим, на це треба було мені окремих дозвіл шкільної крайової ради.

Нам (нас було трьох: Володимир Кучер, Станіслав Ушиневич і я) дістався дуже добрий керівник – Карло Чайковський, знаменитий методист; від нього я дуже багато скористав.

А сам він був цікава особа: попович-москвофіл, «українець» по інтересу; в університеті подавав великі надії, але не пішов по науковій лінії; займався стенографією і музикою (написав кілька цікавих брошур: «Основи музичної акустики», «Про диссонацію та консонанцію»). В часі першої війни служив у польських легіонах, а за панської річи посполитої працював професором кадетської школи.

До червня 1910 року я закінчив свої лабораторії, свою педпрактику і свою докторську дисертацію – і пішов «у світ широкий». Якось раз на вулиці зустрів мене шкільний інспектор Іван Копач і сказав: «Я рефлектую на вас на Тернопіль». Я подав на його руки заяву – аркуш паперу, без будь-яких додатків, свідоцтв тощо – і з 1 вересня став працювати «суплентом», тобто «заступником учителя» Тернопільської української гімназії.

III. На власних ногах

Своє самостійне життя почав я як мені було несповна 23 роки, і я почував себе дуже ніяково, коли на першому році свого вчителювання я застав в VIII класі двох учнів, старших від мене...

Свою вчительську роботу почав я рівночасно з Тимком Шураком (філолог, загинув у першу війну) та з Якимом Яремою; він старший від мене, вивчав німецьку філологію в Грацу, після закінчення університету був «суплентом» у Перемишлі, а з вересня

1910 року дістав «сталу посаду» в Тернополі, і ми втрьох складали урядову присягу.

Ярема був широко освіченою людиною; у «Звіті» тернопільської гімназії опублікував критичну статтю про Франкового «Мойсея», і Франко прихильно висловився про неї. В останні роки життя завідував кафедрою іноземних мов Львівського зооветеринарного інституту, помер, як пенсіонер, 15 грудня 1964 року.

Директором Тернопільської української гімназії був доктор філософії Омелян Савицький (1845–1921), математик, людина освічена й культурна, автор кількох шкільних підручників з математики й фізики¹². У Тернопільській гімназії я працював, властиво, два роки: 1910–1912; перший рік з повним навантаженням, другий – на половину ставки, і в другому семестрі був у відпустці, щоб підготуватись до вчительського іспиту і здати його. 18 липня 1911 року отримав степінь доктора філософії у Віденському університеті, а 5 червня 1912 року здав у Відні іспит на вчителя математики й фізики в середніх школах з українською та польською мовами навчання (26 травня 1917 року у Львові доповнив іспит на право навчання німецькою мовою).

В Тернопільській гімназії викладав математику й фізику та філософську пропедевтику (логіку й психологію), а один семестр також польську мову. Крім того півтора року вчив також співу.

В Тернополі була досить велика українська громада; більшість її становили вчителі, переважно української гімназії, крім цього кілька вчителів-українців з двох польських гімназій, з реальної школи, з учительської семінарії, виділових та народних шкіл. Назву деяких з них.

Найстарший віком був україніст Броніслав Старецький, товариш з гімназії мого батька. Старий холостяк і страшний дивак. Він довгі часи не міг здати вчительського іспиту, хоч був досить здібним і знаючим. Через те, що не здавав іспиту, шкільна рада раз у раз перекидала його з однієї гімназії в другу; це мала бути не то заохота до здачі іспиту, не то кара за нездачу. Така то була «мудра» політика крайової шкільної ради: людину, що з різних причин не здала іспиту, перекидали з місця на місце неначе перекотиполе, замість дати йому зосередитись, прижитись на одному місці, а кожний такий переїзд виводив його з колії та

---

¹² В УРЕ, т. 12, стор. 470, сильно переоцінена роль Савицького в шкільництві та в складанні української математичної термінології. Він був за своїми переконаннями москвофілом і в громадському житті не брав ніякої участі. – Скривдила редакція УРЕ іншого математика-педагога – Петра Огоновського, для якого в Енциклопедії не знайшлося ні одного рядка... (Прим. автора).

руйнував матеріально, особливо коли людина обзавелася сім'єю. Знаю багато таких невдачників, які інколи здавали іспити своїм шкільним товаришам, а [то] й своїм учням-екзаменаторам...

Був моїм колегою мій колишній учитель з гімназії – згаданий уже піп Йосип Застирець, тоді вже штатний учитель історії.

В громадській роботі брали участь кооператори Іларій Брикович і математик Іван Боднар. Учнівською касою в укр[аїнській] гімназії займався природник Семен Сидоряк, який брав участь також у політичному житті як член народовецької партії, за часів ЗУНР був бурмістром Тернополя, потім, під час мандрівок по Великій Україні, вступив до більшовицької партії і деякий час був політкомісаром Кам'янецького університету; після переїзду до Кисва працював в Академії наук, у відділі економіки (був добрим знавцем марксизму). За часів «культу особи» був вивезений до Уральська в Казахстані і там викладав біологію в педінституті; там і помер.

В реальній школі працював історик Степан Терлецький, диригент «Тернопільського Бояну»; потім був у Львівській академічній гімназії, а після возз'єднання став доцентом Львівського університету; тут і помер.

Музикою займався теж філолог з української гімназії Михайло Губчак, другий диригент «Бояна»; він потім став директором української гімназії; коли поляки ліквідували цю гімназію, він був переведений десь у корінну Польщу. Про дальшу його долю не знаю.

Працювали у Тернополі ще два математики-українці: Іван Сітницький, в реальній школі, потім у Львівській академічній гімназії, автор кількох шкільних підручників і науково-популярних статей; після возз'єднання – доцент математики у Львівському медінституті, – і Никифор Садовський, у II польській гімназії, дійсний член НТШ, автор кількох наукових праць; покінчив самогубством.

Хочеться мені присвятити ще кілька слів молодшій педагогічній братії, серед якої я провів півтора року веселого юнацького життя, і досі їх мило згадую. Це були: згадані вже Яким Ярема і Тимко Шурап; далі фізик Володимир Кучер (з ним як співавтором ми склали чотирицифрові таблиці логарифмів), професор фізики Львівського сільськогосподарського інституту; Антін Ульванський, філолог – в часі першої війни займався постачанням в українській організації (забув, яка була її офіційна назва, а була це після повернення австрійської армії до Галичини дуже важлива робота), потім – доцент німецької мови в Станіславському медич-

ному інституті; україніст Володимир Чайковський, «настоятель» бурси для української молоді; Микола Войцеховський, математик; Роман Дубляниця, германіст... Ті, яких не згадав, хай пробачать, але вони нічим видатнішим не записались у моїй пам'яті...

Решту української інтелігенції складали судовики – з них мушу згадати Сидора Мидловського, судового радника (1854–1916); його УРЕ – т. 9, стор. 117, автор замітки П.К.Медведик – називає «українським актором, театральним діячем і письменником», не згадує тільки про його основну професію та побут у Тернополі. Адвокати: Чикалюк, Брикович...; лікарі: Вітошинський, Грабовський...; урядовець «Української каси» Ковальський...

Громадське життя в Тернополі гуртувалось у товариствах «Українська Бесіда» (клуб), «Тернопільський Боян», «Українська бурса», «Міщанське братство», філіях товариств «Сільський господар», «Просвіта», «Українське педагогічне товариство», організація народних учителів і наша професійно-освітня організація «Учительська Громада», в якій я теж брав активну участь – був її секретарем; головою був Яким Ярема.

Найважливішою подією з часу мого тернопільського побуту був, безперечно, приїзд Івана Франка до Тернополя осінню 1911 року. Цей приїзд відбувався за ініціативою нашої «Учительської Громади» – не можу пригадати собі, хто саме піддав цю думку: Яким Ярема чи я. Франко виступив у великій залі «Міщанського братства», [читав] свого «Мойсея»¹³.

* * *

Позбувшись всіх іспитів, я став «цілим чоловіком» (у міщанському розумінні) і міг подумати про заснування сімейного вогнища, тим більше, що в мене була перспектива на приємну «пошлюбну мандрівку».

Одним із «здобутків» нашої парламентарної репрезентації було те, що вона час до часу виборювала стипендії на закордонні наукові відрядження для молоді, яка мала готуватись до доценту-

---

¹³ Про цей приїзд Франка до Тернополя я писав у збірнику «Іван Франко у спогадах сучасників», за ред. О.Дея і Н.Павленко, Львів, 1956, стор. 507–508 (редакція сильно скоротила цей мій спогад). «Літературознавці» П.К. Медведик та І.С. Михайлюк у своїй брошурі «Іван Франко і літературна Тернопільщина», видання Львівського університету, 1963, на стор. 25–27, на цю тему написали масу несусвітньої брехні, хоч П.Медведик був у мене частим гостем і я міг йому достеменно розповісти всю цю історію. (Прим. автора).

ри у майбутньому українському університеті. Таку стипендію – 1600 корон – отримав і я на 1912–13 шкільний рік, із збереженням зарплати, і приємно було подумати, що ми з молодією дружиною перший рік нашого спільного життя проведемо у великому культурному центрі – я вибрав собі Берлін.

І ось 16 липня 1912 року ми побрались.

*На горі церковця, там будем шлюб брати,
Там бо треба, мила, всю правду сказати,
Як нам зв'яжуть руку з рукою,
Тоді підеш, мила, зі мною, –*

так співається у прекрасній в'язанці Філарета Колесси «Козаки в народних піснях». І така церковця справді стояла на горбочку в селі Чорна коло Устрік Долішніх (тепер це «Бещади», в Польській Народній Республіці). З неї ми вийшли, зв'язані до смерті.

Це був найщасливіший крок у моєму житті. Ми прожили більш 54 років у повній злагоді та гармонії. Вона була моїм вірним помічником, дорадником та критиком. Вона ділила зі мною всі роки моєї неволі, підтримувала мене на душі і матеріально; я був би без неї, мабуть, заламався.

А коли я вийшов на волю, вона приїхала до мене і зробила з мене, «злидня», справжню людину. Коли ж ми ще, після багатьох років дискримінації та поневірянь, у 1956 році вернулись до Львова, я вважав, що моя щастя не має меж... аж ось недавно важка недуга завела її на клінічне ліжко... і в мене сдине-одинокі бажання в житті: щоб вона вернулась до мене така ж сама, весела й бадьора, повна життя й гумору... та це, мабуть, нездійсненна мрія... (На жаль, мрія не здійснилась: 27 січня 1967 року, в 3 год. ранку, вона попрощалася з цим світом, а 30 січня ми поховали її на Личаківському цвинтарі...)

Вона прожила 27954 дні, була молодша від мене на 1643 дні. Разом же ми прожили 19918 днів; це було 71,2 % з її життя...).

* * *

У жовтні 1912 року почалась наша закордонна подорож. Ми їхали через Відень, Прагу та Дрезно, затримуючись надовго в цих містах та оглядаючи їх культурні скарбниці. Особливе враження зробила на нас Дрезденська картинна галерея, в якій ми вперше побачили безсмертну Сикстинську Мадонну Рафаеля. Це така кра-

са, якої не вискажеш словами; мабуть, у всій історії людського мистецтва не знайдеш другого твору, який міг би достойно стати поряд з ним; недаремно Мадонна стояла в окремій, наріжній, кімнаті, поміж двома вікнами. Входиш туди і завмирасш: кілька секунд дивишся і не знаєш, чи це картина, чи жива істота. І не тільки ми; у всіх, хто сюди входив після нас, ми бачили це остовпіння, що малювалося в очах кожного – від надміру краси.

І тільки потім починаєш оглядати картину; здається тобі, що вона, ця «богиня, мати, райська рожа», як назвав її Франко, не наче всміхається – до тебе одного. Ні, не в силі описати те сильне враження від першої зустрічі з Мадонною.

Бачив я її пізніше ще раз; любувався картиною, але такого потрясаючого враження я вже не зазнав.

І ось ми добрались до Вільгельмівської столиці. І хоч ми приїхали туди через добрих півстоліття після того, як зігнули кісточки «великого» Фрідріха*, над його столицею залишився його солдафонський дух.

Після добродушного Відня, близької нам слов'янської Праги, чудового Дрездена, від Берліна віяло якимось холодом.

Усе – і регулярно побудовані вулиці, що утворюють прямокутну сітку, і зразковий порядок та чистота по всьому місту, і прекрасні парки тощо, і та непривична для нас, австрійців і слов'ян, точність, і солдатська «шагістика» перед Бранденбурзькими воротами, від якої аж гуло по кам'яному бруку, – все це було нам страшно незвичне і чуже. Здавалося, що якби тепер Вільгельм вийшов на балкон свого замку, махнув рукою і крикнув «Гальт!», то весь Берлін в одну мить завмер би...

* * *

Берлінський університет був тоді одним із найбільших та найкраще обладнаних у Європі. Берлін переманював до себе вчених з інших університетів Австрії й Німеччини, пропонуючи їм більшу платню та забезпечуючи кращі умови для наукової праці.

Ми обидвоє з дружиною, що була до того студенткою Львівського університету, без найменшого труду стали звичайними студентами Берлінського університету (він звався тоді «університетом короля Фрідріха»); треба було тільки здати до актів наші закордонні паспорти. А з цими паспортами вийшло так: ми тільки по дорозі в Перемишлі довідалися про це, і тоді я, залишивши

дружину в Перемишлі, поїхав до Тернополя і там у старостві на протязі години отримав паспорти для себе і заочно для дружини (занотовую цей факт для порівняння...).

Дружина стала відвідувати лекції з німецької філології, я – з математики. Жили ми скромно, навіть бідно, бо моя влада (в особі інспектора Копача) визначила мені смішно малу платню (1400 корон на рік, як для початківця-вчителя, без іспиту). Це й обмежувало нашу свободу рухів, можливість відвідувати театри й концерти тощо.

* * *

Мали ми в Берліні присмного товариша-земляка – Степана Балея, що приїхав вивчати психологію¹⁴. Він працював у лабораторії відомого психолога Штумпфа і займався питаннями психології слуху. Я був одним із його медіумів при експериментах; тема була про слухання одним чи двома вухами, тобто, яка різниця у висоті тонів потрібна, щоб людина, слухаючи тони з двох джерел, які приходять до її вух ізольовано, відчувала їх як різні тони.

Балей був дуже присмною, дотепною людиною. Ми проводили з ним усі вільні хвилини, відвідували музеї та картинні галереї, ходили до театрів, на концерти тощо. Відбули ми також одну цікаву екскурсію до Ляйпціга, яку влаштувала якась міжнародна студентська організація; була в плані також поїздка до Єни та Ваймару, щоб поклонитись тіням Гете і Шіллера, але наша кишеня нам це не дозволила.

Був тоді в Берліні ще один українець-стипендіат – класичний філолог Іван Дем'янчук (1882–1919), доцент Чернівецького університету, в часі першої світової війни вивезений до Казані; там і помер. На жаль, не довелося нам з ним зустрічатись.

Не зробили ми ніяких знайомств з неукраїнцями; держались ми самотньо, майже дикунами. Хоч ми обидвоє не використали як слід наш берлінський побут, все-таки він багато причинився для поширення та поглиблення нашого культурного кругозору.

---

¹⁴ Про Балея, що був пізніше професором Варшавського університету, див. «Український календар» на 1964 рік (Варшава), стор. 73–75. (Прим. автора).

* * *

Наступний, 1913–14 – останній передвоєнний – рік провів я на посаді «іспитованого заступника вчителя» (робота була, робоча сила була потрібна, але не було штатної посади) у Львівській академічній гімназії, в тій самій, де я раніше проходив педагогічну практику. Моя робота – викладати математику у I–V кл. – після того, як у Берліні розгорілись мої наукові інтереси, була для мене дуже нецікава; нею я вже не захоплювався так, як у перший рік моєї праці в Тернополі – тоді я шукав своїх власних методичних доріг; тепер я вже йшов протоптаними стежками.

Львівська академічна гімназія, найстарша на нашій землі і довгий час єдина українська середня школа, сягає своїми традиціями до 1782 року, як латинсько-німецька «фарна» школа. В 1850 році випустила своїх перших абітурієнтів, з 1873 року навчання велося українською мовою. Першим її директором був Василь Ільницький (1823–95), піп, історик, автор історичних оповідань та науково-популярних праць – директор з 1868 року, великий приятель молоді, дивився крізь пальці на таємні учнівські гуртки та оберігав їх від переслідувань.

Другим директором з 1895 року був Едвард Харкевич (1855–1913), германіст, дуже благородна та культурна людина, заслужений для розвитку українського шкільництва в Галичині.

Ці два перші директори поставили гімназію на високий рівень і придбали їй високий авторитет. Цього не можна вже сказати про третього директора Іллю Кокорудза (1857–)*; це була людина груба, недобра, явний клерикал і австрійський службіст; після переходу на пенсію був обраний головою товариства «Рідна Школа» (давніше – «Українське педагогічне товариство»), але й тут відчувався його деспотичний дух.

В академічній гімназії за всі роки, починаючи з 1848 до 1918 року (після приходу Польщі вона стала «XII-ою гімназією з руською мовою навчання»), працювали видатні педагоги і вчені. Професором цієї гімназії був якийсь час Яків Головацький, перший професор української мови і літератури у Львівському університеті. Серед українців були тут: Кость Лучаківський, Михайло Пачовський, Філарет Колесса, Станіслав Людкевич (два останні відомі як музики-теоретики й композитори, закінчили філологічний факультет по україністиці), акад. Михайло Возняк (він працював на державній посаді тільки до війни, потім жив тільки з літературних заробітків – у міжвоєнний період у видавництві

«Просвіти» появилася його «Історія української літератури», що деякий час служила як підручник; цікаво зазначити, що він після своєї матури не здавав ні одного іспиту!).

Професорами класичної філології були: Юліян Романчук (пізніший народовецький політик-«угодовець», видавець серії класиків української літератури «Руска письменність»); мій дядько Дем'ян Гладилевич; Іларій Огоновський; Роман Цеглинський; Іван Копач (пізніший інспектор гімназій як за Австрії, так і за Польщі); відомий етнограф Йосип Роздольський.

Німецьку мову викладали: Людвік Сальо, один із перших організаторів українських приватних гімназій; голова «Українського Шкільного союзу»* Іван Боберський, організатор фізкультурних товариств у Галичині; після війни емігрував до Америки і загубився там у нетрях націоналістичної верхівки; Юрій Рудницький (1884–1937), письменник, псевдонім Юліян Опільський.

Із істориків треба назвати Юліана Целевича (1843–1892), перший голова НТШ, автор праці про Манявський скит, про опришків тощо; Василь Білецький, культурно-освітній діяч, одиумець Івана Франка; Анатоль Вахнянин (1841–1908), який після невдалої політичної діяльності (в групі Олександра Барвінського, творця «нової ери») присвятив себе громадській роботі як організатор музичного життя в Галичині; композитор.

Із математиків треба згадати про перекладачів та перших авторів українських математичних підручників Омеляна Дейницького, Петра Огоновського і Омеляна Савицького; тут починав свою вчительську працю найвидатніший західноукраїнський математик Володимир Левицький (1872–1955), один із організаторів математично-природничо-лікарської секції НТШ, перший упорядник української математичної термінології, з 1940 року – професор Львівського університету.

Нарешті, природники: Михайло Полянський (1828–1904), автор перших українських підручників з природознавства; Іван Верхратський (1846–1919), один із організаторів математично-природничо-лікарської секції НТШ і перший її директор, збирач української природничої термінології та номенклатури, видатний знавець західноукраїнської діалектології; Іван Раковський (–), видатний антрополог, учень проф. Хведора Вовка, один із активістів НТШ, головний редактор «Української Загальної Енциклопедії»¹⁵,

---

¹⁵ Настільки був скромний, що не згадав про себе в УЗЕ, якої головним був редактором, хоч помістив там людей, куди менше заслужених. (Прим. автора).

професор Українського таємного університету, який не боявся викладати в ньому навіть після заборони з боку шкільної влади; нарешті заплутався в нетрях націоналізму і антикомунізму; помер на еміграції.

Як видно, це серйозний «провідник» по галереї видатних західноукраїнських учених, педагогів, письменників та громадських діячів. Він далеко не повний; я тут перерахував тільки тих, що – на мою думку – найбільше на це заслуговують.

* * *

В академічній гімназії вчителював я всього один рік, 1913–14; потім вибухла війна, яка не тільки мене, але й увесь світ вибила з колії, і я вже до тої ж гімназії не вернувся.

Тому що робота в гімназії мене мало абсорбувала, я міг багато часу присвячувати науковій та громадській праці.

Перше, про що мушу згадати: мене зустріла велика честь, бо 17 жовтня 1913 року математично-природничо-лікарська секція НТШ обрала мене своїм дійсним членом; я був третім із математиків, дійсних членів (два перші були Володимир Левицький та Петро Огоновський, обрані в 1899 році при організації секції).

Це була для мене справді велика честь; я був ще дуже молодий (26 років), мав ще дуже небагато друкованих праць. Але ж бо я був єдиним кандидатом на дійсного члена. У нас було кілька талановитих математиків, але, крім двох, що передчасно померли (Клим Глібовицький, професор Перемиської української гімназії, автор кількох наукових праць, туберкульозник, і Роман Гординський, помер ще студентом, захворівши апендицитом; його домашню працю до учительського іспиту дуже високо оцінив проф. Пузина), ніхто не виявляв особливого зацікавлення наукою, і всі вони пішли до педагогічної секції.

Коли я прийшов на засідання секції і приніс рукопис праці – розширеної доповіді, що її зробив у математичному семінарі Берлінського університету – відбувся мій вибір. Одночасно я був обраний заступником секретаря секції.

На жаль, не судилось мені довго працювати в секції. Після війни я вже не мешкав у Львові; в міжвоєнний період, коли я викладав в таємному університеті і мусив ще багато працювати в середніх школах, не міг віддаватись науковій роботі, а потім,

коли виїхав на Радянську Україну, мусив відмовитися від усяких зв'язків з галицькими організаціями.

* * *

Крім НТШ, я брав участь у діяльності нашого українського товариства «Учительська Громада». Працював секретарем Львівської філії товариства. Виділ товариства назначив мене редактором органу товариства, місячника «Наша Школа», від січня 1914 до початку війни я встиг випустити 6 номерів журналу.

Належав також до правління товариства наукових викладів імені Петра Могили; головою був професор університету Олександр Колесса, заступником голови – Іларіон Свєнціцький, тоді доцент слов'янської філології Львівського університету і директор «Національного музею» (Драгоманова, 42); я був касиром.

Ось так мій останній передвоєнний рік, проведений у Львові, був роком доволі плідної, різноманітної роботи; в тому ж році я разом з тов. В.Кучером зладив до друку таблиці логарифмів; вони були надруковані, але не зброшуровані; залишились на складах Оссолінеуму*, і мені тільки в 1917 році пощастило відшукати надруковані аркуші.

IV. Перша світова війна

Був чудовий літній день, неділя 28 червня 1914 року. Українське громадянство всієї Галичини влаштувало в цей день своє велике спортивно-гімнастичне свято. Зїхалося багато народу з цілої країни; відбувся великий парад усіх Соколів і Січей, а після полудня на площі «Сокола-Батька» (де тепер дитяча залізниця) почався гімнастичний попис («фестин») місцевих фізкультурників та приїжджих гостей.

Свято було в повному розгарі, коли представник влади припинив дальші виступи й заявив, що в босняцькому місті Сараєві серби вбили наступника австрійського престолу ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружину Софію, княжну фон Гогенберг. Була об'явлена державна жалоба, і невдоволені люди мусили покинути площу фестину.

Одні були невдоволені, що не вдалося таке гарне свято; другі інстинктом почули, що «запахло порохом», бо вже яких два роки на Балканах щось вирувало: дві «балканські» війни та безглузда анексія Австрією Боснії й Герцеговини (які, починаючи з 1882 року, були тільки під окупацією Австрії) – все це викликало таке

нестабільне політичне положення, яке в кожний момент могло вилитись у європейську війну.

Але я певний того, що за вбитою ерцгерцогською парою мало хто сумував. Життя йшло своїм порядком. Люди роз'їжджались на канікули, на курорти, на дачі, і там веселились, правда, без гучних забав, але не чути було «державної жалоби».

Зате в дипломатичному світі вирувало: по телеграфних д्रो-тах літали шифровані депеші, в кур'єрських поїздах снувались дипломатичні гінці. Готовилось щось велике, про що світ не знав...

Ми з дружиною виїхали до Ворохти, до санаторії доктора Міхаліка; дружина переживала наслідки нашого не дуже вдалого берлінського побуту та морочливого, як для молодой хазяйки, нашого першого львівського року, бо вона і відвідувала далі університет, і мали дома ще три «квартирантки»: сестри її та мою і ще одну свою шкільну подругу – всі три вони вчилися. А що вона, моя дружина, велика педантка і дуже болоче переживає всі, навіть найдрібніші, неполадки в щоденному житті, то ці два роки так на ній відбилися, що необхідно було підікуватись, і вона, за порадою д-ра Панчишина, вибралась до згаданої санаторії.

Якби ми були забобонними, то могли були сам наш приїзд до Ворохти [трактувати] передвістям якогось нещастя; ми йшли з вокзалу до санаторії, а нам назустріч сунувся похоронний похід: недавно до того помер власник санаторії лікар Міхалік...

Завідуючим санаторію залишився молодий лікар Електорович, до якого саме скерував мою дружину Панчишин*. Вона залишилась на лікування, а я то два-три дні жив у Ворохті, то їздив до своїх батьків до Самбора.

Весело минули перші тижні канікул; серед санаторників панував добрий настрій, хворі лікувались, відлежувались на верандах, кормилися мов на заріз, менше хворі розважались, фліртували тощо.

Аж ось у половині липня грянула страшна вістка: Австрія виповіла війну Сербії! Велика Австрія накинулась на маленьку Сербію; чванькувата офіцерня нахвалялась, що до дня народження цесаря Франца-Йосифа I, тобто до 18 серпня, принесе йому в подарунку розбиту Сербію.

Але сербські патріоти провчили зарозумілих австрійців, які швидко почали тікати з їхнього краю...

З Ворохти почали виїжджати літники, а вдовиця лікаря Міхаліка просила нас, щоб ми залишались у неї (за зниженими ці-

нами), вона бажала, щоб залишився я – єдиний мужчина, бо всі інші виїхали.

Через Ворохту почали котитись поїзди на південь з новим набором «гарматного м'яса на війну»...

Та це був тільки початок загального горя, бо в перші дні серпня закружляє загальна завірюха в Європі. Австрія оголосила повну мобілізацію.

І знову «вірні піддані» австрійського цісаря мусили віддавати все, що мали найкраще – своїх синів, чоловіків, батьків, братів – на поталу, на смерть за інтереси міжнародного капіталу.

Австрійська жандармерія стала шукати «внутрішніх ворогів» держави та династії, почались арешти в першу чергу москвофілів, а далі й «підозрілих» за русофільство серед українців – були це здебільшого розрахунки поляків та жидів-коршмарів зі своїми політичними чи особистими противниками. Арештованих, закованих у кайдани, інтелігентів та селян масами відвозили до страшного табору в Талергофі (в Стирії, на півдні австрійської держави). Серед інших, у Ворохті арештували вчителя української гімназії в Перемишлі Гонтарського. Мене один раз комендант місцевого «постерунку» жандармерії при зустрічі на вулиці затримав і велів показати собі документ, але на цьому й скінчилось.

Та ми зрозуміли, що вже чимось неприсмним «пахне», і почали збиратися додому, тим більше, що вже закінчувались канікули.

На Ворохтянському вокзалі зустрілись ми з Іваном Франком, який теж вертався з Криворівні до Львова. З ним їхала якась старша жінка-селянка, яка несла невеликий клуночок – увесь дорожній багаж великого Каменяра. При касі не вистачило йому грошей на білет, і я дав йому срібну п'ятикоронівку, мій останній скромний дар найбільшому Синові Галицької Землі...

Їхали ми цілу ніч у темному вагоні; поїзд посувався черепашиними темпами, щоб не робити стукоту. По дорозі, – в Станіславі, всідали нові пасажери, втікачі з Поділля – російські війська посувались переможно на Захід.

На Львівському вокзалі ми попрощалися з Франком востаннє...

Львів робив враження прифронтового міста. Моя гімназія була вже переіменована на воєнний шпиталь; не було й мови про нормальне навчання і мені не було що у Львові робити. Ми зліквідували наше помешкання, зіпхнули все наше майно в одну кім-

натку і вибрались до тестів на село (Чорна, коло Устрік Долішніх) в тій блаженній надії, що війна наших гір не зачепить.

Перші дні на селі провели ми спокійно. Аж восьмого вересня, вертаючися з прогульки до лісу, застали ми дома жандарма, що прийшов арештувати тестя, Іларіона Туну, за «русофільство», хоч тесть був переконаним свідомим українцем і в молоді роки був активним діячем.

Тестя повезли через Перемишль, і там він випадково зустрівся з якимось знайомим комісаром поліції, який дав йому посвідку, що він – утікач, іде на Захід. Тесть доїхав до Талергофу, але там його не прийняли, і він потім довший час жив під Віднем та у Відні.

Зате не повезло його близькому сусіди, Михайлові Зубрицькому, парохові Берегів Долішніх під Устріками, відомому українському історикові та етнографові; його разом із сином Володимиром, учителем Перемиської гімназії, погнали до Талергофу і там держали довший час.

А ми залишились у Чорній, немов сироти без батька. До того часу арешти в нас були доволі рідким явищем, а тут, серед війни, цей факт нас дуже затривожив. Потім до нас зїхалися діти та внуки тестів, так що нас було всього 25 чоловік.

А тим часом тривав відворот австрійської армії, а також лився на Захід потік утікачів, що на возах, візках, тачках везли своє «добро», австрійці застрашували всіх «звірствами» москалів, люди масами кидали обжиті домівки та бігли в незвідану даль ... багато з них через деякий час верталось до розбитого корита.

Австрійська армія вела себе як в окупованому ворожому краю: немилосердно реквізувала коней, худобу, зерно; за загарбане добро платили ... квітанціями.

Потім промчались останні «ар'єгарди», і після дуже коротенького затишшя в селі появилися москалі; як звичайно, в перших рядах ішли донські козаки, які здобували собі прожиток грабунками на мирному населенні. До нас ввалилося кілька козаків і як перший «трофей» забрали в мене золотий годинник; тоді ще була мода ходити в камізельках (жілетках) та носити кишенькові годинники на ланцюжках уздовж усього черева... Нам радили піти до начальства і поскаржитись на грабунок, та ми, очевидно, цього не зробили.

Та не довго «панували» в нас москалі; незабаром австрійська армія пішла трохи вперед і село зайняв якийсь мадьярський полк. Його командир, полковник (знав колись і його прізвище, але забув), закликав мене і швагра Миколу на допит: чи були тут

росіяни? де вони тепер? скільки їх, тощо – така поведінка в нашому домі була, очевидно, наслідком того, що «батюшку» австрійська армія вивезла як «русофіла».

Потім полковник прочитав ще нам, «зрадникам», мораль, що ми не варті навіть кулі, що заслуговуємо тільки на мотузку, і загрозив, що якщо вночі роздасться один вистріл, ми всі – тобто ми два зі швагром, вїт та місцевий учитель – повиснемо на гілляці.

У великій тривозі ми провели ніч; на наше щастя, все було тихо і «доблесний» полк уранці пішов у похід. А щось за два дні в нас знову появились його недобитки та розказали, що наш «друг» полковник загинув «смертю хоробрих». І тоді в мене вперше появилось почуття вдовolenня у зв'язку зі смертю того, хто хотів мене погубити... і рівночасно я відчув докори сумніння за такі «нелюдські» почування; та згодом, коли розвинулися дальші події, мірка «нелюдськості» в мене змінилась.

Тоді ми побачили, що нічого нам тут, у селі, залишатись, та що треба зменшити кількість «ротів» у сім'ї. Коли трохи заспокоїлось і до нас прийшла перша пошта, з якої ми узнали адресу тестя, я поїхав разом із швагром, попом Тимчишиним, до близького містечка Устрік, щоб дещо купити та послати тестеві деякі гроші, і [...]»¹⁶.

... чоловік або 6 коней – і сідали у вагони, з яких тільки що розвантажили коней і не встигли ще ліквідувати видимих слідів їх побуту.

Після деякої затримки у Сяноці, здобувши з великим трудом перепустку для дальшої їзди, добрались ми до Нового Санча і там уперше переночували в чистому готелі. Звідси їхали ми більш-менш прилично аж до Бялої, на границі Галичини та Шлезька, де тоді урядувала наша Крайова шкільна рада. Там я дістав платню за три попередні місяці та ще деяку грошову допомогу, і ми поїхали далі, аж до Відня.

Наша тодішня столиця була «збіговищем» утікачів із усієї Галичини, «інтернаціонал» трьох народів: українців, поляків та жидів. Кожна нація мала свої допомогіві комітети, які піклувались «біженцями», підпомагали грішми, облегували пошуки людей, що порозгублювались, тощо.

Біженці займались чим хто міг чи хотів; найчастіше ж ходили по ресторанах і кав'ярнях і займались політиканством і сплет-

---

¹⁶ Відсутня одна сторінка рукопису (Ред.).

нями. (Тоді я їй довідався, що на другий день після нашого виїзду з Ворохти жандарми шукали мене з ордером на арешт...).

Місцем «зборища» всієї галицької України, що опинилась у Відні, була площа перед уніатською церквою св. Варвари; тут збирались усі щонеділі, коли в церкві йшло богослуження, щоб побачитись та погомоніти...

Я став ходити до університетської бібліотеки в надії, що зможу знайти якусь тему для роботи. Та незабаром, коли почалась мобілізація «ополченців», які досі не служили в армії (до тих щасливців належав і я, завдяки моїм не зовсім нормальним очам), я почав оглядатись за якимось сховищем, щоб не прислужити «мому» цісареві. Порадили мені зголоситись до роботи в цензурному відділі «Червоного Хреста»; це я їй зробив і кілька тижнів читав листи солдатів з фронтів та полонених австрійців до рідні; ми дістали певні інструкції, що можна пропускати та які вісті треба вважати за «нецензурні»; такі листи треба було або конфіскувати, або замазувати чорнилом відповідні місця. Ми воліли робити це останнє, бо знали, яку ціну мають листи з фронту чи полону для сімей.

Але мій «схрон» не довго мене оберігав; мене мобілізували як «ляндштурмака», тобто «ополченця», і я незабаром виїхав на муштру до Сирії, залишивши дружину у Відні з батьком, сестрою і братом. Згодом приїхала до мене дружина. А я старанно вбирав у себе тасмниці військового «куншту» і робив, мабуть, непогані поступки.

А тим часом мене чекало інше визволення. Ще перед відступом австрійців зі Львова там українці-емігранти з Росії та дехто з галичан заснували «Союз визволення України», який поставив собі за завдання відбирати серед полонених царської армії українців та вести між ними культурно-освітню та політично-усвідомлюючу роботу. Цю організацію взяв під свою опіку австрійський уряд, маючи зовсім іншу мету: з допомогою «Союзу» вишколити розвідників та шпionів, щоб їх посилати через фронт та деморалізовувати царську армію. Основною ж метою Австрії було створити із Зазбручанської України нову – австрійську провінцію; уже навіть підшукали голову майбутньої «держави», в особі ерцгерцога Вільгельма Габсбурга, молодого офіцера австрійської армії, сина Карла-Стефана, далекого цісарського родича, що проживав у західногалицькому місті Живці і там зовсім ополячився; отже його син був найвідповіднішим кандидатом на «український престол» (це не була першина в нашій історії: не багато років перед в ополяченому графському роді Шептицьких моло-

дий драгунський офіцер Роман був призначений майбутнім головою української уніатської церкви, щоб з його допомогою поширити унію по всій Наддніпрянській Україні, а далі і в Росії; а рівночасно його брат Станіслав був назначений командиром польських легіонів, комбатантів австрійської армії)*.

Отже, цей Вільгельм Габсбург поступив до українських «Січових Стрільців», теж австрійських комбатантів, перехрестившись на «Василя Вишиваного», став вивчати українську мову і навіть видав збірку поезії (не диво, бо його ад'ютантом був поет Остап Луцький*, відомий під псевдонімом «О.Люнатик», якого здорово розгромив І.Франко за його сатиричну поему «Без маски»).

Після краху Австрії «Василь Вишиваний» перекочував до Іспанії; тоді там ще панував король, споріднений з австрійськими Габсбургами, а коли й там не стало короля, наш Василько став агентом австрійської фірми «Сітроен»*.

Вертаюсь до «Союзу визволення України». Його очолив поміщик Скоропис-Йолтуховський* (ім'я забув); Донцов і Микола Залізняк, що спочатку були членами «Союзу», згодом відпали та вели свою власну політику; в «Союзі» працювали Мелсневський-Басюк*, якого, як відомо, лаяв Ленін, Володимир Дорошенко, Андрій Жук-Ільченко* та інші. Їм вдалося здобути в австрійського командування дозвіл на відкриття табору полонених у містечку Фрайштадт (в провінції Горішня Австрія). Для провадження роботи в таборі треба було підібрати галицьких українців, що знали німецьку мову та тішились довір'ям австрійського уряду (тобто не збуджували недовір'я), з відповідною освітою та іншими «позитивними якостями».

Головою так званого «Просвітнього Виділу» був назначений Василь Сімович, професор учительської семінарії в Чернівцях, відомий філолог. Ми були з ним знайомі; і він, набираючи собі співробітників, намітив собі мене; коли ж мене мобілізували, добився через Скорописа-Йолтуховського, що мене перевели на службу до Фрайштадту, офіційно – як перекладача з російської мови, а фактично для роботи в «Просвітньому Виділі».

Та я ще деякий час відбував свою муштру в Стирії. Нам, «добровільним охотникам» (тобто в російській військовій термінології, «вольноопределяющимся»), а також іншим ополченням, вільно було жити на приватних квартирах і до казарм з'являтися тільки на заняття. Таким чином, ми з дружиною ще кілька тижнів жили разом, у прекрасній підальпійській околиці.

Кілька тривожних моментів пережили ми після того, як російські війська здобули Перемиську кріпость. Якась сплетниця

розпустила чутку, начебто моя дружина раділа з упадку Перемишля. Це могло мати погані наслідки для нас, та якось усе обійшлося гаразд.

Одного дня мені заявили, що мене відкликає генеральний штаб. Це викликало в моїй частині велику сенсацію, що, мовляв, я мав якусь «сильну руку». Насправді ж, коли я у Відні з'явився у відповідного референта генштабу, він послав мене «в розпорядження Скорописа» і велів їхати до Фрайштадту.

Тоді я скинув мій мундир, знову переіменився в «цивіля» і з дружиною переїхав на нове місце, в чудову гірську околицю, в так званому «чесько-австрійському узгір'ї», де ми прожили півтора року.

Співробітниками «Просвітнього Відділу» були галицький поет Микола Голубець і наддніпрянець скульптор Михайло Гаврилко; військовий піп Євген Турула, який скинув рясу та провадив хор; Йосип Безпалко, учитель з Буковини, пізніший міністр праці Петлюрівського уряду; буковинський православний піп Омелян Гнідий, який був «душпастирем» полонених; Роман Домбчевський, юрист, соціал-демократ, який після переїзду Сімовича до Німеччини став головою «Просвітнього Відділу»; Осип Охримович, юрист, пізніше працював на Закарпатті в часі чеської окупації; Володимир Левицький, теж юрист, пізніше член дипломатичної місії УНР у Берліні, тепер редактор прогресивної газети «Громадський Голос» у Нью-Йорку.

Отже, Турула провадив хор, Безпалко викладав німецьку мову, я провадив загальноосвітні виклади на різні теми за допомогою чарівного ліхтаря; Охримович та Левицький вели політичну роботу.

Серед полонених одразу виявилися свідомі українці, яких ми й притягли до нашої роботи. У моїй пам'яті залишилися такі імена: Федір Іванович Шевченко, двоюрідний внук Кобзаря, Іван Михайлович Птиця, театральний артист і співак (баритон), організатор і режисер табірної театру; Олекса Лошаченко, син попа з Катеринославщини – його батько перезвався «Лошаковим» (було кілька хлопців з русифікованими прізвищами, які в таборі вернули собі українські прізвища: Терентьев -Терешко, Бобков-Бобко та інші). Поміщицький син із Тавриччини Юрко Балицький, художник, малював нам театральні декорації; Іван Мороз, прекрасний театральний артист, дуже добре грав Миколу Задорожного в «Украденому щасті» (Михайла Гурмана грав Птиця); молодий хлопець Павло Дубрівний (грав Анну в «Украденому щасті» – жіночі ролі мусили грати хлопці).

Мали свій театр – пізніше я був у «Пр. Від.» театральним референтом і доводилось мені виконувати функції... балетмейстера. При театрі були костюмерна та бутафорна майстерні.

Мали ми свою друкарню, в якій друкували наш тижневик «Розвага» і редактором деякий час був Голубець, і видали навіть один календар-альманах. Зорганізували ми також фотографічне ательє, яке виробляло головню діяпозитиви для моїх лекцій, а потім виконало серію історичних портретів, якими удекорували стіни нашого тетрального бараку, тощо.

Своєрідне було відношення нашого «Пр. Від.» до австрійського табірному командування. Командир театру був старий полковник у відставці Ляонгардт, жид, поміщик з галицького Поділля, непогана людина (але, як кожний вищий кавалерійський офіцер, дурний як чіп). До наших справ зовсім не вміщувався; ми мали повну автономію.

Офіційним зв'язковим між нами і командуванням був один офіцер (забув його офіційний титул); деякий час був там Голєвіч, жид, артист якоїсь віденської оперетної групи, багач – його батько мав ювелірний магазин; він зовсім не знав української мови і до нашого театрального репертуару не придирався. Ішов назустріч нашим побажанням, і через нього ми діставали на театр та інші наші потреби всі матеріали та гроші.

Треба згадати ще, як курйоз, що вся наша преса виходила без сторонньої цензури і це діялось в часі війни, в таборі полонених ворожої армії!

Пізніше дали нам за зв'язкового офіцера професора Чернівцького університету Степана Смаль-Стоцького, який служив в армії в чині капітана. Це вже була наскрізь «своя людина» і допомагав нам, як міг.

Важливою сумною подією в нашому табірному житті, а рівночасно в житті всього нашого народу, була смерть Івана Франка.

Коли ми дістали про це телеграму з Відня, ми відразу вивісили в таборі чорні прапори і стали готувати жалібну академію. На швидку руку ми вирішили підготувати дію «Украденого щастя», у згаданій вище обсаді (*Микола Задорожний* – Мороз, *Анна* – Дубрівний, *Михайло Гурман* – Птиця). При цьому довелося поборювати деякі труднощі: частині артистів було трудно переламати себе до галицького діалекту, і нам з проф. Смаль-Стоцьким доводилося довго уговорювати хлопців, щоб не відмовлялись грати.

Виставка першої дії захопила артистів, і вони легко погодились виставити всю п'єсу, яка пройшла з величезним успіхом;

повторяли ми її кілька разів. І справді, згадана провідна трійця захоплює відіграла свої ролі.

Хочу додати ще один характерний момент. Як відомо, галицька тетральна цензура не дозволила, щоб в «Украденому щасті» жандарм виступав у такому поганому світлі, як його зобразив Франко, і був дозволений тільки такий безглуздий варіант, що любовником Анни був не жандарм, тільки сільський поштар, а жандарм виконував тільки свої функції при арешті Миколи (цю зміну мусив зробити сам Франко). Через те, мабуть, сама п'єса не йшла так часто на сцені галицького мандрівного театру. (Вперше – як мені здавалось – п'єса була виставлена в повному, неспотвореному вигляді в нашому Фрайштадському театрі; та з історії галицького театру, що її написав Степан Чарнецький, я довідався, що першу таку виставу дав ще перед війною аматорський театр Львівського «Сокола», в якій роль Миколи Задорожного грав Михайло Яцків, а Гурмана – Чарнецький).

* * *

Полонені, яких ми притягали до роботи в «Пр. В.», були зовсім у нашому розпорядженні; за нашою рекомендацією вони діставали перепустки на безконвойний вихід з табору до міста. Решта полонених працювала виключно на внутрітабірних роботах: будували бараки, трамбували вулиці, були зайняті на господарських роботах. Декого відпускали на польові роботи за заявками населення.

Харчування було зовсім приличне; крім їдальні, полонені мали ще свою чайну-буфет.

Щовечора відбувались загальноосвітні лекції; щонеділі були театральні вистави. Полонені могли вчитися на курсах української та німецької мов (після виїзду Безпалка до Німеччини курс німецької мови провадив я).

Іноді дозволяли нам влаштовувати гуртові прогулянки полонених за місто. Випадків утечі з табору не пам'ятаю.

Щодо національного складу полонених, то були це в переважній кількості українці, тобто ті, що подавали себе за українців та заявляли бажання переходити в табір для українців. Небагато було жидів, головню з України, та ще менше росіян, які попали в наш табір через якесь непорозуміння; вони вели себе на загал лояльно щодо українства, а деякі навіть працювали в нашому «Пр. В.»; пам'ятаю одного друкаря, Сурикова, що набирав

нашу газету (полонені звали його «Цуриковим»; у таборі було поширене слово «цурік» – німецьке «zigьск» = назад; це була загальноприйнята назва «цуріки» для солдатів табірної охорони).

Для полонених була збудована невелика церковиця; вони мали свого попа, згаданого вже Омеляна Гнідого. Його функції обмежувались відправою щонедільної служби та проводу померлих на кладовище (випадків смерті в таборі не було багато).

Полонені не були охочі ходити до церкви. Один раз наш панотець поскаржився полковникові, що церква в неділю пустує, і він видав «мудрий» наказ: пригнати певну кількість людей до церкви. З цього вийшов курйоз: солдати оточили один чи два бараки і вигнали всіх до церкви; серед них було й декілька жидів. Усі потім з того сміялись, і більше такої насильної «релігійної агітації» не було.

* * *

До нашого табору нерідко приїжджали високі «чини» з міністерства чи генштабу. Наш полковник був майстер від «показухи»; вмів опроваджувати гостей по табору, показувати їм наші установи, і для кожного «високого гостя» була влаштована театральна вистава. Один генштабівський майор став лаяти нашого полковника, що він допускає на сцену жіноцтво – наші хлопці дуже добре гримувались під дівчат. Полковник запровадив свого гостя за куліси, і цей «власноручно» переконався, що груди наших дівчат були ... паперові.

Взагалі, кожні відвідини «зверху» були дуже вдачі; вони тільки підкріпляли наше положення. Розуміється, всі подяки сипались на голову нашого полковника, і тільки рідко хтось догадався подякувати й нам, організаторам цієї роботи. Не забуду, коли один раз мені довелося диригувати оркестром на якійсь театральній виставі (коли більшість хору й оркестру зі своїм керівником виїхали на «екскурсію» до Німеччини, а ми зорганізували «ерзацтеатр» і «ерзацоркестр» з тих, що залишилися). Після вистави підійшов до мене «високий гість» і, потрясаючи мою руку, довго дякував мені за «австрійський патріотизм». Я ледве стримався, щоб не вибухнути сміхом під час цієї «патріотичної» тиради.

* * *

Командування німецької армії використало досвід фрайштадтського табору і влаштувало на території Німеччини три табори для українських військовополонених: у містах Раштатті, Вецлярі та Зальцведелі. Організація цих таборів була проведена з німецькою солідністю та в куди більших масштабах. Туди стягнули багатьох наших галичан, одних – безробітних біженців, других – звільнених з армії. У німецьких таборах працювали: переведені з Фрайштадту Сімович, Турула, Безпалко (більше не пам'ятаю), а крім того: наші поети Василь Пачовський і Петро Карманський, Зенон Кузеля, історик Мирон Кордуба (більше не пам'ятаю).

Фрайштадська група (театр, хор, оркестр) їздила з гастролями до Німеччини, і ця поїздка, мабуть, вирішила питання про організацію подальших таборів у Німеччині.

* * *

Яка ж була реальна користь із цих таборів? Мені здається, що наша, тобто «Просвітного Відділу», робота не пропала марно. Ми виховали, освідомили національно, соціально та культурно багато неписьмених, малокультурних, відсталих людей. Наші соціал-демократи, Безпалко, Домбчевський, Остапчук (колишній соц.-дем. посол австрійського парламенту, який короткий час теж працював у Фрайштадті), вели не тільки національно-освітню роботу, але також пробуджували у людей класову свідомість.

Австрія ж та Німеччина мали, мабуть, небагато користі із своїх «вихованків». Десь ще на початку нашої роботи з табору переправили за фронт кількох людей, але вони вже й так були «просвіщені». Результати їх праці мені невідомі; наскільки собі пригадую, хтось один із них удруге попав у полон і прибув у наш табір.

Зате в таборах формувались дивізії «сірожупанників» (в Австрії) та «синьожупанників» (у Німеччині), які були після лютневої революції перекинені на Україну і потім воювали по стороні Центральної Ради та гетьмана. Щось більше конкретне не можу про ці справи говорити.

* * *

Треба ще сказати, що до Фрайштадту прислали теж групу російських офіцерів, для яких відкрили «пансіон» в одному з гуртожитків місцевої загальної школи; вони не мали з нами ніяких зв'язків. Відділився від них тільки один, що виступав під псевдонімом «Марко Вовчок», мабуть, учитель, який брав участь у нашій роботі.

* * *

Так тривало до мого виїзду з Фрайштадту в січні 1917 року. Нам з дружиною жилося зовсім непогано. Я отримував свою «суплентську» платню, а крім цього, «Союз» платив усім співробітникам чи не по 300 корон у місяць (ручатись за суму не можу); потім нам, тим, хто мав державну посаду, перестали платити цей додаток.

16 жовтня 1915 року народилася в нас донечка Катруся. Вона провела перший рік свого життя в дуже сприятливих умовах. Здорово гірська околиця, нормальне постачання, яке ще тоді там було, а головню раціональний догляд за дитиною з боку матері – це все вплинуло на її нормальний розвиток.

Через рік, у жовтні 1916 року, у нас гостював мій батько, який їздив до Відня в якійсь справі і заскочив до нас. Після кількох днів ми всі виїхали до Галичини; я, за посередництва нашого «зв'язкового» проф. Смаля-Стоцького, дістав довшу відпустку (табірна робота могла без мене добре обходитись).

Приїхавши до Галичини, почав я робити заходи, щоб вернутися до школи; правду кажучи, моя робота в таборі стала мені вже скучною, тим більше, що сам табір переставав бути надійним «схроном» перед фронтом – у нас щопівроку відбувався перегляд табірної залози і багато молодих та здорових солдат відбирали на фронт; ми ж, «просвітяни», завдяки нашому полковникові, до певного часу були застраховані; але це могло кожної міноти увірватись, а ніхто з нас не мав охоти воювати за свою габсбурзьку «вітчизну». Безпечніше було добитись відкликання до школи; після звільнення Галичини від російської окупації там відновилися школи, і була потреба в учителях.

Таким чином, я з початком 1917 року був «тимчасово» звільнений з армії, як учитель середньої школи, тепло попрощався з товаришами по роботі та полоненими, з якими за цей час зріднився, і в лютому був назначений до тільки що відновленої реальної школи в Раві-Руській.

* * *

Треба ще згадати про життя наших рідних, що залишилися у Галичині, за ті роки.

Мої батьки з травня 1914 року жили в Самборі; батька завжди тягнуло до його рідного гнізда, і він туди переселився коротко перед війною – на своє щастя чи нещастя; щастям було, може, те, що Бережани довгий час – чи не цілий рік – були тереном позиційної війни, а нещастям? хто знає, що було б; дуже нерозумно робити «екстраполяцію назад», тобто питати: що було б, якби?...

Російська окупація Самбора тривала щось з півроку. Спочатку, поки була військова адміністрація, життя було майже нормальне; але коли прийшла цивільна влада, з політичною поліцією та жандармерією, почались переслідування, нагинки на українців, у якій царським собакам допомагали місцеві москвофіли. Під час одного обшуку у батька, наймолодшій сестрі вдалося майже на очах караульного солдата кинути в пічку найбільш «компрометуючі» папери; не знаю, що там було, але напевно згоріло тоді багато цінного для історії матеріалу.

Батько як адвокат був цілий той час безробітним; він щось хворів і цілими тижнями лежав у ліжку. Як вони тоді пробивалися – не знаю. Але коли царські війська почали відступати, батько знайшовся серед заложників, яких військо вивезло до Львова і посадило в тюрму до дальшої відправки.

Але – «всюди добре приятелів мати». Царським губернатором «Галиції» був граф Бобрінський*, а його правою рукою, як знавець місцевих обставин, став один із стовпів галицького москвофіліства, коломийський адвокат Владімір Дудикевич*. Це був товариш батька з університету, особисто людина непогана; батькові вдалося переправити до нього листа з тюрми, і через деякий час він опинився на волі. Він поселився в кімнаті, в якій ми зложили наші меблі, і переважно сидів дома – боявся, щоб його десь на вулиці не «сцапали».

Коли до Львова вернулась Австрія, місцеві українці поставили батька на чолі комітету, який мав вітати вступаючу в місто «доблесну» австрійську армію, і батько мусив – хотів чи не хотів – вітати головнокомандуючого ерцгерцога Альбрехта. Потім, коли наладився транспорт, батько вернувся до Самбора і застав там таку картину, що мати, брат Богдан і дві сестри лежали хворі на черевний тиф, а дві другі сестри обслуговували їх, валилися з ніг від перевтоми.

Австрійці негайно після вступу до міста назначили мобілізацію громадян, що пережили ворожу окупацію. Мого брата Богдана заходами місцевих «чинів» звільнили від армії, у зв'язку з тим, що батька вивезли як заложника; молодший же брат Андрій відразу «харакував», поїхав на південний фронт; там пробув до кінця австрійського панування.

Батько відразу підключився до санітарної служби вдома. На щастя, всі наші хворі видужали; те, що брат Богдан залишився при житті, він міг подякувати тільки піклуванню батька.

* * *

У моїх тестів склалося життя трохи спокійніше. Тесть після звільнення з Талергофського табору жив під Віднем і у Відні, а потім вернувся додому. Два брати дружини, Йосип, учитель гімназії, та Степан, суддя, відбули військову службу, не понюхавши фронту, а третій брат Микола, юрист, воював і попав у російський полон. Господарство тестя зазнало великої матеріальної руйни, спершу від австрійців, потім від росіян і знову від австрійців; усі армії безпощадно грабували населення, за реквізиції ж австрійці платили безвартісними квитанціями, а росіяни забирали все «безвозмездно».

Коли після пересунення фронту на схід положення нормалізувалось, рідня дружини з усіма «домочадцями» роз'їхалась по домах, тільки швагер Петро Чавс, «сотрудник» тестя по парафії, далі служив в армії як «фельдкурат», тобто військовий священник.

* * *

Ось я в Раві-Руській; це невеличке, польсько-жидівське, брудне містечко; правда, мало дуже зручний залізничний зв'язок зі Львовом. Українського міщанства мало; міщани – поляки, переважно торгівці безрогами та різники. З «фабричних підприємств» – одне жидівське, млин; одна невелика друкарня. Освітні установи: дві початкові школи та реальна школа, в якій були відкриті тільки чотири класи.

Української інтелігенції в місті майже не було; кілька нижчих судових, податкових та поштових урядовців. Адвокат Іван Кунців, що до війни мав канцелярію в Раві, поселився на своєму хуторі в селі Улицько Зарубане; це був частий випадок у передвоєнні часи в Галичині, що східногалицькі поміщики поляки про-

давали свої ґрунти селянам. Це звалося «парцеляція»; хтось один – звичайно місцевий адвокат – брав на себе пертрактації з селянами, що хотіли купувати панську землю, був посередником у банкових позиках тощо і на цьому непогано заробляв – грішми або залишав собі якусь земельку або будинки, які йому діставались майже даром.

Ось так Кунців став поміщиком, жив на своєму хуторі і там господарював, і тільки в торгові дні приїжджав до Рави. Тут він мав найбільше діла в повітовій позичковій (українській) касі «Віра», в якій був першим директором. На його хуторі Лесь Мартович написав свою повість «Забобон». Другим директором став я, третім – інженер (не знаю, чи з закінченою освітою) Зенон Горницький, син місцевого попа, який тоді вже не жив.

Діяльність каси полягала в тому, що селяни, боржники каси, сім'ї яких отримували допомогу («засілки») від держави за мобілізованих чоловіків і мали досить гроша, поспішали сплачувати свої борги, щоб бути господарями на своїй власній не обтяженій «гіпотекою» землі, і нам, директорам каси, треба було ходити до місцевого нотаріуса та підписувати «екстабуляційні акти», тобто відмову каси від будь-яких претензій до колишніх боржників. Інших функцій каса в той час не мала.

При касі (якщо не помиляюсь) був допомогивий комітет для сімей мобілізованих, який виборював у старостві законні допомоги; головою комітету обрали мене; моїм урядовцем був якийсь час покійний поет Юра Шкрумеляк*, тоді демобілізований солдат.

Було ще товариство «Відбудова» – філія львівської централі, яке здобувало матеріали для тих господарів, що хотіли відбудувати свої знищені чи спалені будинки; матеріали розподіляла якась державна організація; равську філію очолював інженер Терпелюк.

Була ще філія товариства «Просвіта», яка нічогосінько не робила, навіть приміщення свого не мала; на якихось зборах обрали головою філії мене, але я не міг розвинути ніякої діяльності.

Та найкомічніше було те, що мене обрали головою... політичної організації, невідомо якої партії; тодішню «високу політику», яка нікому не була потрібна, робили довколiшні попи, саме ж місто навіть свого пароха, після смерті Гомницького, не мало...

Отже, єдиною реальною громадською роботою було звільнення селянських ґрунтів від боргів та здобування допомог для сімей демобілізованих. Усього цього було небагато і воно не забирало в мене багато часу, а основною моєю роботою була школа.

Коли я прибув до Рави, реальна школа мала всього чотири класи, причому у четвертому класі були... три дівчини і один хлопець. У наступному році прибув п'ятий клас, побільшилась кількість учнів, а в останньому шкільному році, що тривав усього два місяці – вересень і жовтень 1918 року, – мали ми вже шість класів; у листопаді «вибухла Україна», як було прийнято говорити, і почалась нова, польсько-українська війна. На загал, я працював у реальній школі всього 21 місяць.

Перших кілька місяців я жив у Раві сам, дружина з дочкою була в свого батька.

В першому році педагогічний персонал складався з директора, польського ксьондза і чотирьох учителів. Директор (холостяк) займав одну кімнату в школі, ксьондз завідував бурсою, у якій жило кільканадцять учнів і яка містилась у шкільному будинку, а ми чотири, теж парубки (я – «тимчасовий»), жили в міщанських сім'ях, а харчувались в одній можливій їдальні, що її утримувала «цьоця Арендова». Після обіду, аж до самої вечері, ми проводили в школі – грали в шахи, балакали тощо – різно «вбивали час». Відносини в нас були дружні; четверо були поляки, один німець і я – один українець.

Учнів було дуже небагато, мабуть, і сотні не було, місцеві, переважно поляки і жиди. Із сіл трохи «поляків-лацінників» – і трохи українців. Не було в школі «греко-католицького» катехита; до тих кількох своїх «овечок» доїжджав з близького села піп Нечай. Я викладав для них українську мову.

Мені довелося викладати математику, географію і геометричне креслення; в цій останній дисципліні я був дуже «некомпетентний» (тут відбилосся на мені те, що цього ні в гімназії, ні в університеті не вчили, і через що я покинув свою «інженерну кар'єру»), отже, я набрав собі з бібліотеки книжок і сам вивчав свій предмет. Потім удалося мені кресленням так захопити учнів, що вони цілими пополуднями просиджували в своїх класах над рисунковими дошками і «творили» всілякі богомази, нагадуючи мені співомовку Руданського про «святую Варвару». Вони настільки захоплювались мазнею, що інші товариші нарікали на мене, що учні занедбують інші предмети.

Після великодних канікул забрав я до себе дружину з дитиною; ми мали невелику квартиру в дерев'яному домику досить далеко за містом – аж за залізничним переїздом по лінії Рава-Руська – Ярослав, – з невеликим городцем; власник – поштовий урядник, який жив деінде.

Нашими найближчими сусідами була сім'я поштового урядовця Цегельського, українця; жінка була полька. Були це перші люди, добрі сусіди, і ми одні другим допомагали.

Літо ми провели на селі, в тестів. А потім дружина часто залишалась у батьків, а я їхав до Рави один. Досить часто я навідувався до Львова. Там я зблизився з моїм знайомим по роботі в академічній гімназії Юрієм Рудницьким. І ми затіяли нове видавництво, яке назвали «Українська літературна скарбниця»; його метою було видавання художньої літератури для молоді.

До співпраці ми притягнули старого журналіста Кахникевича, що був раніше редактором українського додатку до офіційної «Газети Львовской» – звався він «Народна часопись»; Кахникевич друкував у підвалах своєї газети цікаві повісті, його власні переклади з чужих мов. Ми від нього взяли його пригодницьку повість Стівенсона «Острів з закопаними скарбами», яка появилася як № 1 у нашому видавництві. Другим номером пішла перша історична повість Рудницького «Іду на ви» (під псевдонімом Юліян Опільський).

І тут – мушу признатись – для нашого видавництва согрішив я: написав я фантастичну повість «За силу сонця». Її ми планували як № 3, але політичні події перешкодили тому, і вона вийшла аж у ... році у видавництві «Рідна Школа»¹⁷.

Над повістю я довго працював; мені треба було вивчити тодішній стан авіації, радіоактивності і... географію Сагари. Це все вичитував я і писав, коли дружина жила у батьків, а я сидів один у Раві.

Про цей єдиний мій художній «гріх» почув я багато захоплених слів; її дуже прихильно оцінив проф. Раковський у АНВ, зате Вол[одимир] Дорошенко «розбив» її «в пух і прах»... Сьогодні я такого не написав би, вона виглядає мені занадто наївно, і я навіть не маю відваги взяти її в бібліотеці та ще раз прочитати.

Коли я про це говорив дружині, вона відповіла мені словами Франка:

*Чистих поривів ти
не стидайсь, не губи...*

---

¹⁷ Єдиний у Львові примірник – в Науковій бібліотеці університету. (Прим. автора).

* * *

Ішов 1918 рік; перша світова війна переходила в свою кінцеву фазу. Німеччина й Австрія окупували Наддніпрянську Україну і підписали в Бресті два мирові договори: з українською Центральною Радою та з молодого Радянською Росією. За договором з Центральною Радою, Австрія зобов'язалась розділити Галичину на Східну – українську та Західну – польську.

Проти цього договору поляки підняли шалену кампанію; вони мали ще таку велику політичну силу, що zorganizували одноденний залізничний страйк у Галичині – і це було ще в часі війни, коли у всій державі ще діяли воєнні закони!

Як відомо, Австрія не виконала свого зобов'язання.

А в самій державі проходили важливі зміни. Старенький Франц-Йосиф проживши 86 років, з яких 68 просидів на Габсбурзькому троні, перекочував у 1916 році на «долину Йосафата», залишивши свою забруднену спадщину своєму двоюрідному внукові Карлові. Старий, який не мав уже ніякої сили, ні розуму, допустив до того, що фактичним господарем у його державі став Вільгельм II, а його «підручним» із династії Габсбургів став головнокомандуючий австрійською армією ерцгерцог Фрідріх, що заслужив собі на прізвисько «вішатель». Німці захопили керівні позиції у всіх штабах, а законного наступника Франца-Йосифа Карла вислали командувати якимось віддаленим фронтом.

Був такий план, що після смерті Франца-Йосифа буде проголошений регентом ерцгерцог Фрідріх і Карл утратить право до престолола. Але коли старенький був в останніх подихах, дружина Карла Ціта викликала чоловіка з фронту і він застав ще діда при житті, після смерті закрив йому очі і проголосив себе цісарем.

Погана була його спадщина; треба було великої сили, щоб хоч трохи очистити армію та її командування від бруду. Карло енергійно взявся за реформи, але мало що вдалося йому зробити. Він забажав перетворити Австрію на федеративну державу, залишаючи окремим народам повну свободу вибору своєї долі. Але майже всі нації заявили свою волю на державну окремішність: відділилась Угорщина, Чехія, Польща, і тільки галицько-українські політики, з Костем Левицьким та Євгеном Петрушевичем на чолі, на так званій «конституанті», що відбулась у Львові 19 жовтня 1918 року, проголосили свою «вірність» габсбурзькій династії... Опозиційні партії заявили свій протест.

Карл у своїй політиці догоджування всім народам дійшов до того, що назначив своїм міністром першого і єдиного у всій

800-літній історії Австрії українця – професора Горбачевського, який і поплатився за своє несповна двотижнєве «міністрування».

Під кінець жовтня 1918 року з Варшави мала приїхати до Львова польська «ліквідаційна комісія»*, щоб перебрати владу над усією Галичиною, але в ніч з 31 жовтня на 1 листопада Українські Січові Стрільці захопили владу у Львові і майже у всіх більших містах Східної Галичини. Таким чином, народилась нова державна формація «Західноукраїнська Народна Республіка», яка в руках політичних нездар і авантюристів принесла населенню Галичини чимало горя і забрала йому не менше як «сорок тисяч цвіту»...

КІНЕЦЬ АВСТРІЇ. ЗУНР. КАМ'ЯНЕЦЬ

Одного літнього дня 1918 року прийшов до мене немолодий чоловік, у цивільному, представився: Пекар, фельдфебель військової жандармерії, і сказав, що зі мною хоче познайомитись шеф австрійської військової розвідки. Не було чого робити, треба було погодитись. Ми домовились про місце зустрічі – десь на території залізничного вокзалу, і в означену годину я пішов туди.

Це була висока людина, в чині капітана, не пенсіонований урядовець староства, чех по національності, Вальтер. Розговорились. Він хотів у мене поінформуватись про відношення місцевої влади до українського населення, про настрої тощо. Я виклав йому всі наші претензії до староства, до місцевих поляків та інші речі.

Потім ми не раз зустрічались, і він мені допомагав у наших домаганнях, інтервеніював у старостві. Відносини між нами стали товариськими. Якось раз сказав він мені: «Я чув, що ви маєте охоту поїхати на Україну, і я міг би вам у цьому допомогти».

Пропозиція ця мене здивувала. Це була правда, що я радо був би познайомився з Великою Україною, яку знав тільки з описів та оповідань очевидців; написав навіть заяву до Київського міністерства освіти (не пам'ятаю, коли це було: за Центральної Ради чи вже за гетьмана) та заявив про готовість працювати у шкільництві. Тому пропозиція Вальтера прийшлась мені до душі, і я, після наради з дружиною, погодився. Вальтер велів мені поїхати до Львова і там зайти до якогось командування; там мені назначили побачення з кимось у «Віденській кав'ярні» (на розі проспекту Леніна та вул. Кілінського, там тепер техучилище)*. Там я зійшовся з якимось офіцером, який повідомив мене про

згоду командування на мою поїздку: «тому що ви добрий австрієць», і просив, щоб після повернення написати йому про свої враження з України. Ми узгодили план моєї поїздки: Київ–Полтава–Харків–Одеса; проїзд залізницею – безплатний.

З початком серпня я дістав проїзний документ («Offener Befehl»=відкритий наказ); ми ще домовились, щоб у випадку якоїсь пригоди я телеграфував йому, підписуючись «гайдамака».

Моя поїздка принесла мені масу нових вражень: я побачив новий, незнаний мені світ. Подобались мені широкі російські залізничні вагони, велике залізничне господарство, ширина ланів – у порівнянні з галицькою тісною. Залізнична обслуга та воєнний контроль двомовний: російсько-німецький; в українській державі ні одного українського слова.

Приїхав до Кисва під вечір, не знаючи, куди діватись. Не пам'ятаю, яким чудом допитався до цукерні Франсуа, на Думській площі, і там чисто випадково зустрів мого знайомого ще з Бережан – журналіста Артима Хомика; він був родом з Бережан, син маляра-богомаза, за професією педагог-природник, учителював у Бережанській гімназії; не знаю, якими шляхами попав на Україну; працював у редакції газети «Громадська думка» (?). У нього й заночував. На другий день знайшов свого швагра – Миколу Туну, який, визволившись від російського полону, працював у якомусь міністерстві. Він узяв мене до себе – мешкав десь на Печерську, у своєї майбутньої дружини – Надії Грабянко. У Кисві мав я багато ходів. Наша секція НТШ дала мені доручення побувати у новоствореній Всеукраїнській Академії наук та домовитись про можливості координації наукової праці обох організацій. Я познайомився з першим президентом Академії Вернадським* та акад. Тутковським*; про що ми тоді говорили, не пам'ятаю, але після мого повернення до Львова і мого звіту перед нашою Секцією, ми заснували математично-природописну термінологічну Комісію; головою обрали І.Раковського*, секретарем мене.

Був я на якомусь засіданні в Київському науковому товаристві, де познайомився з Дмитром Дорошенком*, тодішнім міністром закордонних справ у гетьманському уряді; пізніше ми мали багато спільних діл, у Кам'янці чи закордоном.

Не пам'ятаю також, як я попав до Київського університету, де відбувалося жалібне засідання у зв'язку з убивством кол[ишнього] державного секретаря освіти в Центральній Раді Івана Стешенка. Не знаючи наддніпрянських звичаїв, я дуже здивувався, коли мене посадили в президію поряд з вдовицею Стешенка. Познайомився я також з Олександром Грушевським, бра-

том Михайла; хотів я також побачитися з професором Михайлом Сергійовичем, якому також мав дещо переказати від НТШ, але він жив на нелегальному становищі і нікуди не показувався.

Був я також у міністерстві освіти, у заміністра Петра Івановича Холодного. Він – фізик по спеціальності, доцент політехнічного інституту, за своїм покликанням був дуже добрим художником і знавцем історії мистецтва. Йому я показав рукопис – збірку статей з шкільної фізики; він відіслав мене до професора Астреба (відомого математика-методиста), який прочитав мій рукопис і похвалив його. Щодо його видання, то я звернувся до видавництва «Вернигора»*; вони прийняли мою пропозицію, але до надрукування не дійшло (у видавництві працювали Отаманівський та Кашинський, який був пізніше представником видавництва у Відні).

А з цим рукописом була така історія. Коли я був у Фрайштадті, у Відні перебував Антін Крушельницький*, який після свого недовго «міністрування» в Петлюрівському кабінеті переїхав до Відня і там там організував якесь видавництво від імені Директорії (не пам'ятаю точно). Він збирався складати українські читанки для майбутніх (?) українських шкіл і, щоб різноманітити їх зміст, замовив у мене ряд статейок з фізики. Ці статтейки я писав у Фрайштадті, потім продовжував у Раві (друкував і на машинці, яку мені позичив Кунців, – на тій же машинці друкував Лесь Мартович свою повість «Забобон»...). З них зложив я невеличку книжечку; розуміється до її надрукування тоді не дійшло. Потім, багато пізніше, запропонував я її (у співавторстві з Р.Цегельським*, який додав кілька уступів з хімії) «Українському Педагогічному товариству»*, а там «угробила» її Костянтина Малицька*.

У Києві зустрівся з моїм молодшим товаришем з Бережанської гімназії Михайлом Рудницьким, який, як він пише, за російської окупації Львова добровільно виїхав до Києва; але в моїй пам'яті залишився якийсь слід, неначебо його та його брата Івана (журналіста, що писав під псевдонімом «Іван Кедрин») російські війська вивезли як заложників. Рудницький, який працював, мабуть, у міністерстві освіти, давав мені багато цікавих вказівок та інформацій, і – що найголовніше у моєму житті – він познайомив мене з Іваном Івановичем Огіснком*, який був назначений ректором свіжозаснованого, але ще не відкритого університету в Кам'янці на Поділлі, і тоді я вручив Огіснкові заяву на посаду доцента математики в цьому університеті. Це було, пам'я-

таю, якраз 13 серпня 1918 року, і я сміявся, що саме через цю тринадцятку мені так не везло у моїй вузівській роботі...

На поворотній дорозі, пересівши у Підволочиськах у тісний австрійський вагон, я почув якесь неприємне враження, сам не знаю чому.

Розпочався новий шкільний рік, але я був думками вже в Кам'янці. Роботи в мене було досить. Десять з початком осені баби з довколишніх підравських сіл учинили якийсь бунт, і проти них було вислано військо. Не можу вже відновити в пам'яті, про що там ішло і як цей «бабський бунт» закінчився; я ж описав цю подію і післав до «Діла», але мою статтю прокуратура skonфіскувала, і не знаю, чи зберігся цей неskonфіскований номер газети. Але цей бунт та інші події вказували, що авторитет Австрії летить стрімголов додолу; у всій атмосфері був відчутний подих якихось важливих перемін.

У «Ділі» з'явилися повідомлення, що чотирьох галичан було назначено доцентами Кам'янецького університету; це були: історик Іван Крип'якевич, фізик Володимир Кучер, хімік Юліян Гірняк і я – математик. Три перші жили у Львові, і воєнні події 1918–1919 рр. не дозволили їм виїхати; вдалося це мені одному.

Знаючи про це, я почав готуватись до майбутньої професії і став писати свою «вступну лекцію», хоч не мав поняття, як повинна виглядати така лекція, та й не мав майже ніякої математичної літератури.

Ось так і підійшло 31 жовтня; на той день ми заповіли повітове віче – не пам'ятаю, в якій справі та як удалося нам дістати дозвіл на нього. Не маючи власної залі, ми здобули дозвіл на залу в магістраті. Віче було назначене після полудня, і я перед обідом поставив останню крапку в моїй лекції, не прочуваючи, що вона буде останньою.

Віче відбулося при великому зборі народу; доповідь робив Василь Сідельник, напівкуркуль-напівпоміщик із близького села Камінка Волоська, досвідчений агітатор і демагог (пізніше був «протоієреєм» у Вінниці).

На другий день, 1 листопада, вранці, наш сусіда Цегельський розповів нам те, що почув по телефону про державний переворот у Львові та що там лється кров; це польські студенто-шовіністи виступили проти нової української влади. Ми відчули, що старенька бабуса-Австрія перестала дихати, ми вже раніше щось догадувались, бо недалеко від нашої хати проходив залізничний шлях і ним проїжджали поїзди, повні солдат, що верталися з фронтів і по дорозі «на віват» стріляли.

Треба було щось робити, щоб не допустити до вибуху анархії та безладдя у місті. Ми зібрались на нараду – представники трьох націй, що жили в Раві; і вибрали тимчасовий «уряд» у складі жида адвоката Сегаля, поляка Яроцького, залізничного інженера, завзятушого шовініста, і мене від українців.

Першим нашим кроком була організація міліції; силою факту туди попали майже одні польські молодчики, та не було що робити, треба було забезпечити місто від бандитизму. Ми роздали їм гвинтівки, зібрані, навіть не знаю де, дали пов'язки на рукави та веліли зберігати в місті лад.

А місто було темне, в повному значенні слова. Єдиний ліхтар на стовпі світився перед будинком міськради, а всюди інде – хоч око виколи.

Так минув у тривозі, але без пригод, перший день листопада. Другого листопада, десь біля полудня, я зайшов до каси і застав молодого чоловічка – це був студент богослов'я, що жив десь близько; він роззувся і з-під скарпетки витягнув пом'ятий папірець, на якому був надрукований на машинці наказ Львівської національної ради, щоб у ніч з 31.X. на 1.XI роззброїти місцевий гарнізон і жандармерію, поарештувати представників місцевої влади і проголосити Українську республіку.

І мали кого вибрати у Львові на «дипкур'єра» до Рави! Цей ідіот – не маю іншої назви для нього – виїхавши терміново зі Львова, заїхав на село до своєї мамуні, переночував, наївся і привіз такий важливий документ на півтора дня пізніше!

Треба було щось робити. На щастя, Кунців був у місті, і ми розіслали гінців до близьких сіл, щоб зібрати хоч по сотні демобілізованих солдат, бо у Раві не було, мабуть, ні одного вояка. І тільки третього листопада під вечір ми з Кунцевим, під прикриттям однієї групи – не знаю, чи можна було її назвати «сотнею», – з крісами пішли під будинок староства і увійшли до кабінету старости Бохенського. Він зустрів нас словами: «Я вже давно чекаю на панів». Без одного слова протесту передав нам урядовання, сказав, що де є, і запропонував свою допомогу, якби ми не могли справитися.

Ми з Кунцевим стали рівнорядними повітовими комісарами Української Держави.

А коли я після цього важливого державного акту пізно увечір вернувся додому, застав я там акушерку, і незабаром з'явився на світ перший громадянин ЗУНР на Равській землі – мій син Юрко!

Важкі були дні й тижні мого «комісарювання». Я був зовсім невідготовлений до такої «кар'єри», не мав ніякого адміністративного хисту, одним словом – не знав, що робити. А мій «кумпаньйон», Кунців, який, як юрист, був би скоріше орієнтувався в положенні, та він відсиджувався на свосму Улицькому хуторі і до міста приїжджав тільки вряди-годи

А то треба було і в «старостві» справи полагоджувати, і людей приймати, і повіт організувати, і якусь армію збирати, і дбати про її постачання – а я один-однісінький, бо ні в старостві, ні в суді не було ніякого урядовця-українця, якому можна б було доручити якусь ділянку роботи, ні з ким порадитись.

А дома положення було ще трагічніше. Я від раннього ранку до пізньої ночі мусив «урядувати». І залишав породіллю одну, з дівчиною-нянькою, якій треба було піклуватися про все – до того ж дома була ще одна трирічна дитина. Це було перше серйозне «випробування» моєї дружини, і я подивляю її, як вона все це видержала; мало того, як загартувалась для дальших випробувань, які їй послала доля...

До мене стали зголошуватися перші урядовці. Зголосився на службу до нас дотеперішній комендант «постерунку» жандармерії чех Кайпер, одружений з місцевою україркою. Зголосився згаданий уже фельдфебель польової жандармерії Пекар, якого ми зробили начальником розвідки. Зголошувалися до нас австрійські офіцери, що верталися з тих частин Польщі, яка була під австрійською окупацією, тобто з пограничних районів нинішнього Люблінського воєвідства і яких шлях додому йшов через Раву. З них дехто залишився в нас, інші їхали далі.

Затримався довший час у нас поштовий урядовець Струмінський, який зорганізував нам пошту та телефон у місті й повіті.

Потім з'явився у нас залізничник Іларіон Козак, син попа з Немирова (дядько нашого композитора Євгена)*; він намагався урухомити залізничний рух на відріжку Рава – Жовква. Бо далі була військова зона – навколо Львова йшли бої. З Козаком ми були добре знайомі; він ще як був студентом-юристом, деякий час був писарем в адвокатській канцелярії мого батька в Бережанах; він мав дуже гарний ліричний тенор і співав у «Бережанському Бояні»; університету він не закінчив, пішов працювати на залізницю, деякий час мав посаду у Відні, там познайомився з співачкою в хорі при церкві св. Варвари Ольгою Гофман – не то росіяркою, не то німкою – і одружився з нею. Потім мав посаду в Судовій Вишні (між Львовом і Перемишлем), а що там працював шляховим наглядцем мій дядько Степан Біневич (швагер моєї

матері), то ми там з ним не раз зустрічались. Нарешті зустрілись на недовгий час у Раві-Руській.

Прислали нам також офіцера жандармерії – теж Козака, що служив в австрійській польовій жандармерії, сина попа десь з тих самих околиць. Він був назначений на два повіти: Жовківський і Равський. Коли він прийшов до мене представитись, я зауважив у нього один добре вироблений «фаховий» рух: обкинув мене допитливим зором від ніг до голови. Потім ми дружньо жили.

Для організації армії прислали з центра: сотника (тобто капітана) Перфецького, по професії медика, як повітового коменданта, і кадрового сотника Стафіняка як «оперативного» коменданта. Вони й провадили мобілізацію до нової армії; зрозуміло, що це йшло дуже пиняво, бо селяни, що недавно вернулися з фронту, дуже нерадо знову йшли до армії, а коли почалися бої, вони один за одним дезертирували.

У Раві за Австрії був великий шпиталь для венерично хворих; він складався з дерев'яних бараків, відгороджених колючим дротом і добре ізольованих. Після упадку Австрії розбіглися як охорона, так і хворі на всі сторони. Бараки заишились без охорони, поки ми їх приспособили для наших вояк, а тим часом населення пограбувало все майно шпиталю, і в один вечір увесь шпиталь згорів.

* * *

У той час під Львовом і в самому Львові йшли бої з місцевими поляками, а тим часом всеильна Антанта, переможниця над Німеччиною, готувала допомогу для Польщі, підготувала для загарбання української Східної Галичини добре озброєну армію Галлера і кинула її на Равський фронт. 22 листопада 1918 р. українська армія покинула Львів, а 25–26 листопада поляки стали натискати на Раву. У нас не було відповідних сил, щоб чинити полякам опір; треба було евакуюватися з Рави; вивозити деякі папери та забрати всі гроші з податкового уряду.

Начальником податкового уряду ми призначили тамошнього найстаршого урядовця, українця Панькевича. Я послав до нього нашого коменданта міста, д-ра Івана Джиджору*, історика, члена НТШ, в чині четаря (лейтенанта). На його домагання, щоб Панькевич видав усі гроші, що були в його касі, той відповів: «Я вам видам гроші тільки тоді, коли мені будете грозити». «Отже я вам

грожу», – відповів Джиджора і поклав перед собою револьвер. Таким чином ми здобули щось 200.000 австрійських корон.

Легко було евакуювати урядові установи. Але що мені було робити з сім'єю? Дружина ще не зовсім одужала від недавніх родів, доці було 3 роки, синові – 3 тижні.

25 листопада після обіду я, добувши підводу, заїхав перед свою хату і кажу жінці: «Збирайся, поїдемо!» – «Куди?» – питає вона мене. А надворі сніг з дощем, найгірша погода. Вона почала плакати: «Ти собі їдь, бо мусиш їхати, а мене залиши тут, якщо доведеться вмирати, то тут, дома».

Я признав їм рацію; брати їх у дорогу і вести в невідому даль – чисте безглуздя. Я залишав їх непогано забезпеченими, привіз із староства дещо вугілля та продуктів, що їх колись, ще за Австрії, поконфіскували, залишив 2000 корон як аванс на свою «комісарську» платню, попрощався з сім'єю і з страшно важким серцем поїхав.

Їхали ми з моїм помічником Любомиром Охримовичем до Жовкви. Там повітовим військовим комендантом був сотник Іван Коссак, учитель семінарії із Кросна, на границі Західної Галичини, людина серйозна; він віддав нам одну сотню людей із свого гарнізона, дав нам окремий поїзд, і ми другого дня над раном вернулись до Рави.

Таким чином нам удалось ще на один день стримати наступ поляків, але незабаром побачили, що не вдержимось, і 26 листопада покинули Раву зовсім. Я не мав часу навіть зайти додому і тільки подзвонив, сказав, що мушу ще раз їхати та що сподіваюсь повернутись. А потім ми знову сіли на підводу і поїхали недалеко, бо тільки до Камінки Волоської, і там на хуторі Василя Сідельника «відкрили» наш «повітовий комісаріат»; недалеко, на вокзалі, був командний пункт нашої армії.

Пізніше, щоб охопити більшу частину нашого повіту, ми «перебазувались» до містечка Угнова, на північ від Рави; добирались туди далеким окружним шляхом, через Сокаль. Звідти я вибирався ще раз у далеку дорогу, до Тернополя, де тоді «резидував» уряд ЗУНР, щоб з'ясувати наше становище. Розмовляв, між іншими, з «державним секретарем воєнних справ» Дмитром Вітовським, та якихось певних директив не отримав.

Щоб дати поняття про «державний розум» деяких «членів уряду», розповім один такий епізод. Мені треба було дістати назначення для згаданого вже поштовика Струмінського на інспектора поштового зв'язку на північні повіти нашого краю. Зайшов я до «державного секретаря пошт і телеграфів», невеличкого уря-

довця із Львівської пошти, П'ясецького. Його «кабінет» містився в тісному географічному кабінеті української гімназії, де були складені тільки географічні карти. Він прийняв мене дуже ласкаво, нагадав, що він колись служив на Бережанській пошті і пам'ятає мене малим хлопчиком. Щоб задовольнити мого прохання, він став на стінній карті всієї Європи шукати таких точок, як Рава, Сокаль та Радехів, а потім подиктував своєму секретареві відповідний наказ...

Другий подібний епізод. Якось у Жовкві «секретар внутрішніх справ» Льонгін Цегельський (чи, може, його заступник Перфецький) відбував «конференцію» з начальником тамошньої пошти (забув прізвище, але пам'ятаю, що це була симпатична, толкова людина) і вони вдвох з олівцями в руках обчислили, скільки може коштувати кінний посланець, щоб перевозити урядову пошту з Яворова через усі проміжні повіти до Тернополя. Та й так вони, мабуть, нічого не домовились.

Після цієї тернопільської поїздки, яка мені нічого не дала, ми поселились у Сідельника в Кам'янці Волоській, бо з Угнова треба було відступати. Сиділи ми під самим фронтом, і тут Сідельник виявив свій великий організаторський таланти, організувавши постачання фронту. Поконфіскував зерно у сусідніх поміщиків-поляків, організував його молоття та випічку хліба.

Так провели ми деякий час, пам'ятаю, до самого святого вечора. До нас на хутір приїхали офіцери з командного пункту на вокзалі, та незабаром вернулись. Потім по телефону нам колядували... а далі заявили, що незабаром починається наш наступ.

І справді, ми скоро почули грохот гармат. Була місячна, морозна ніч, і гарматні вистріли у повній тиші нагадували розкоти грому. Але вранці довелось відступати. Ми швидко зібрались і виїхали разом з Сідельниками до Жовкви. Тут пробули ми знову кілька днів, поки не почалась битва за Жовкву. А коротко перед тим наш поштовик Струмінський доповів, що ксьондзи-домінікани «сигнатуркою» (малим дзвоником) на їхньому костелі передають якісь сигнали азбукою Морзе; та робити вже не було що – фронт посувався далі.

Тоді я побачив, що мені нічого вже тут робити; здав своє «комісарство» в руки моїх помічників Любомира Охримовича та Дідуха (ім'я забув; це був помічник нотаріуса з Немирова), попрощався з «моїм» повітом – і подався до Кам'янця. В Тернополі видали мені документ, і я поїхав далі, через Проскурів і Гречани.

Важка це була дорога. Поїзди ходили дуже нерегулярно і посувалися черепашиними темпами. В Проскурові довелося деякий

час задержатись – це було якраз на другий день після того, як петлюрівські «доблесні» воїни влаштували в місті жидівський погром; командував ним шеф розвідки Ковенко (з ним я зустрівся пізніше в Берліні, зайшовши до пансіону, де жив мій знайомий Вировий, і я в нього пообідав; за тим столом сиділи також Ковенки, «симпатична» парочка, але мені пропав апетит на обід).

До Кам'янця я добрався пізнім вечором, і якась «балагула» завезла мене до готелю. На другий день пішов до університету представлятись та приступати до роботи.

* * *

Кам'янецький університет містився в будинку колишньої духовної семінарії і займав два корпуси: від вулиці – корпус навчальний, від подвір'я – помешкання вчителів та допоміжного персоналу. Університет складався з трьох факультетів: богословського (його у всіх університетах Європи завжди ставили на перше місце), історико-філологічного та природничо-математичного.

Ректора Огієнка, коли я приїхав, не було в Кам'янці; він залишався ще в Кисві, бо в уряді Директорії, в кабінеті Чеховського, обняв «портфель» міністра освіти; його заступав старий професор Петро Бучинський, природник, поляк, колишній професор Одеського університету. Він жив у Кам'янці на пенсії в своєму невеликому гарному будиночку; рівночасно він був деканом математично-природничого факультету.

На математично-природничому факультеті я був першим математиком; незабаром приїхали до нас професори: математики Микола Олександрович Столяров, що працював до того в одному з Новосибірських інститутів; механік Михайло Михайлович Федоров (підписувався Хведорів, пізніше академік ВУАН, родом з Кубані); фізики Андрій Едуардович Малаїновський, поляк, пізніше професор Дніпропетровського університету; хімік Микола Павлович Вікул, місцевий, потім він виїхав на Захід.

Коли в Кисві почався «рух» – евакуація урядових установ Директорії – до Кам'янця прибув молодий зоолог Юрій Олександрович Русов, син київського професора-статистика та відомої діячки Софії Федорівни (з дому Ліндфорс, шведки); він став асистентом кафедри зоології, потім виїхав за кордон, учився далі в Празі і працював в котромусь з емігрантських вузів, а нарешті опинився в США, де належав до націоналістичної верхівки; помер у 1961 році.

Деканом історико-філологічного факультету був Леонід Тимофійович Білецький, доцент української літератури, видатний діяч керівної тоді партії «ес-ефів» («соціалістів-федералістів»); він потім працював у Празькому педагогічному університеті ім. Драгоманова, а згодом перекочував до США, і там теж належав до тієї ж верхівки. До його літературно-політичних «подвигів» треба зарахувати славетну брошуру «Шевченко – віруючий»...

З інших українців пам'ятаю Миколу Плевако (потім працював у Харкові) та Миколу Драй-Хмару. Класичну філологію викладав старий професор Петр, чех по національності, колишній учитель Кам'янецької гімназії; викладав російською мовою.

З істориків пам'ятаю тільки одного – доцента Клепатського, який мав дуже погану вимову; під час вступної лекції трапився йому неприсмний «ляпсус»: замість «європейська експлуатація» сказав «єврейська експлуатація» і цим викликав сміх аудиторії.

З богословів пам'ятаю двох молоденьких випускників богословської академії: Любирський і Васильківський. Видатною фігурою на цьому факультеті був протоієрей Юхим Сіцінський*, великий знавець історії Поділля, дійсний член НТШ; викладав історію церкви.

Після евакуації Києва до богословського факультету «присва-тався» якийсь митрополит Олексій, товстелезний дядько, з великим червоним лицем; до всіх звертався словом «голубе». Викладав тут теж історик, харківчанин Василь Олексійович Біднов; потім проживав на еміграції в Празі, там і помер.

З Києва прибув теж колишній гетьманський міністр закордонних справ Дмитро Іванович Дорошенко, який викладав українську історіографію. Директорія вживала його до «делікатних» доручень; він ліквідував «хотинський конфлікт» (соціал-демократи – чи комуністи? – підняли бунт проти румун в Хотині*, і Дорошенкові довелося «заспокоювати» румунську владу). Потім він виїхав за кордон, жив у Празі і в Берліні, де був директором «Українського інституту»; там і помер.

В університетській канцелярії працював «секретарем студентських справ» пізніше відомий етнограф та музикознавець, [тепер] покійний, Микола Олексійович Грінченко.

Ось цих науковців університету я собі запам'ятав. Із службовців згадую Дмитра Коломийця, директора канцелярії, який жив у другому корпусі університету і відступив мені в своїй квартирі велику кімнату, а сам примістився в другій, меншій.

Касиром, а рівночасно завідувачем медпункту, був фельдшер Юрій Гудзій, «екзекутором», тобто завгоспом, був колишній піп Стрільбицький; на якійсь там адміністративній посаді був теж колишній піп Жиховський; комендант навчального корпусу звався Богуш; він і його дружина держали буфет, у якому дехто з викладачів снідав.

В навчальному корпусі на першому поверсі містились канцелярії та лабораторії; на другому були університетські аудиторії; на третьому містилась гімназія для дорослих. Директором був фізик (?) Бернацький. Заняття в університеті та гімназії відбувались в другій половині дня, бо більшість студентів становили урядовці різних державних установ.

На початку лютого 1919 року приїхав до Кам'янця «сам» – Огієнко. Саме тоді в Києві закінчився так званий «Трудовий конгрес», а Директорія проголосила Третій (чи четвертий ?) Універсал*, на основі якого «прислано» до УНР Галичину, що томилася під польською окупацією. Але ми знаємо, що Директорія ні пальцем не кивнула, щоб визволяти Галичину...

Огієнко приступив негайно до виконання обов'язків ректора. Одною з перших його дій була «тарифікація» університетського колективу. Він робив це по-міністерськи, відразу роздаючи вчені звання та назначаючи платню. Тих, хто коли-небудь викладав у якому-небудь вузі, хоч би тільки у Київському «Народному університеті» (який не був навіть вузом), він надавав звання професора; інших, новачків, – у їх число попав і я – назначав доцентами. Моя платня була 720 крб. на місяць; при тодішніх цінах це було досить не тільки на прожиток, але й доповнення гардеробу, який можна було вдовіль знайти у «тандетників».

* * *

Треба сказати дещо про «самого». Іван Іванович Огієнко народився 1882 р. в містечку Брусиліві на Київщині, вивчився на воєнного фельдшера, а потім учився в Київському університеті на філологічному факультеті. Спершу вчителював, потім готувався до вченої кар'єри. Став професором Київського університету, а потім, за Гетьманщини, був назначений ректором Кам'янецького університету. За Директорії став міністром освіти. Коли Петлюра зробив «сделку» з Пілсудським і віддав йому Галичину та дозволив окупувати частину Поділля, Огієнко був назначений «головноуповноваженим уряду УНР» при польському командуванні

в Кам'янці. Коли Червона армія відібрала Поділля від Польщі і дійшла аж по Збруч, Огієнко виїхав до Тарнова і там, в емігрантському уряді Петлюри, заміняв портфель міністра освіти на портфель міністра віросповідань (міністром освіти став Петро Іванович Холодний). Коли Тарнівська «шопка» закрилась, Огієнко жив ще деякий час у Тарнові, [потім] у Галичині: у Винниках і у Львові, [далі] переїхав до Варшави і став професором церковно-слов'янської мови на богословському (православному) факультеті Варшавського університету.

За німецької окупації здобув «сан» єпископа – розповідають про його ганебну поведінку на Волині; не знаючи фактів, не хочучи кидати на нього каменем. Потім емігрував до Америки і став «митрополитом Вінніпегу і всієї Канади», прибравши ім'я «Іларіона».

Про нього буду писати далі.

* * *

Заняття в університеті почалися в лютому серією вступних лекцій новоприбулих викладачів. Серію цих лекцій почав і я 2 лютого 1919 року; ні теми, ні змісту не пам'ятаю (жалью, що не взяв собі з університетської канцелярії її машинописної копії, ані копії рецензії на мої наукові праці, яку написав М.П.Кравчук з доручення акад. Граве при розгляді питання про моє назначення доцентом).

Другим читав лекцію професор Столяров. Коли перед початком наших лекцій відбувалася вчена рада, Столяров виступив з проханням, щоб йому дозволили викладати російською мовою. Тоді всі подивились на мене, неначе б то я один був компетентний вирішити таке питання; розуміється, що я висловився проти цього, і йому одногосно відмовили. Видно, що Столярову було трохи трудно викладати незвичною для себе, хоч рідною, мовою, але він переміг себе і викладав досить гладко.

Третя була лекція проф. Федорова. Це був дуже милий старичок (1867–1945), із Катеринодара, видатний спеціаліст у гірничій механіці, з 1929 р. – академік. Залишились у мене про нього дуже гарні спогади.

Це було наше «математичне тріо» – трохи забагато для одного факультету та одного курсу. Я викладав математичний аналіз і провадив практичні заняття, Столяров – аналітичну геометрію,

Федорів – механіку. Крім цього, наші математики слухали ще фізику у Маліновського та хімію у Вікула¹⁸.

* * *

Негайно після приїзду я почав знайомитися з кам'янецькою українською громадою. Недовго до того каменичани брали участь у протигетьманському повстанні та встановленні влади Директорії.

Коли я приїхав, життя вже увійшло в норму, всі органи влади були вже на «своїх місцях». Губерніальним комісаром був назначений місцевий адвокат Гриць Степура; головою земської управи, тобто автономного управління, був Віктор Кіндратович Приходько (н. 1886 р., був пізніше на еміграції в Тарнові, а потім викладав у сільськогосподарській академії в Подєбрадах, ЧССР); його заступником – Максим Йосипович Река (симпатичний молодий хлопець, наш товариш подорожі по Чехословаччині, загинув у авіаційній катастрофі, повертаючись на Україну).

Військовим комісаром Поділля був Іван Сіяк* (н. 1889), галицький український соціал-демократ, один із організаторів Бесарабського повстання проти Румунії (1919), потім – член КПУ, про дальшу його долю не знаю.

Міським військовим комісаром був Сіцинський (Січинський), старший син проф. Юхима Сіцинського], доволі несимпатична людина.

Бурмістром Кам'янця обрано поляка Шувльмінського, юриста (в Кам'янці і взагалі на Поділлі жило багато поляків, які дуже добре володіли українською мовою – навіть без акценту – і лояльно відносились до українців); його я пізніше (1921–1922 рр.) бачив у Каліші, де він в одній із гімназій викладав математику (!), але я навмисне з ним не зустрічався.

Нарешті, відділом освіти керувала енергійна вчителька Олімпіада Пашенко, пізніше діячка на Волині під час польської окупації.

---

¹⁸ Передісторію та історію Кам'янецького університету списав у низці статей Віктор Приходько у журналі «Наша Культура», Варшава, 1935–1937. У цьому журналі також – низка цікавих статей про Кам'янець, спогади Огієнка про його важку роботу на становищі «Головноуповноваженого уряду УНР при польському командуванні» тощо. Жаль, що цей цікавий журнал, а також інший журнал «Рідна мова», що його теж видавав Огієнка, ще досі у спецфондах... (Прим. автора).

Шульмінський і Пащенко працювали багато в справі заснування Кам'янецького університету.

* * *

Громадське життя в Кам'янці тільки що пробуджувалось. З'їжджались сюди з решти України політичні діячі, формувались партії – домінуючою була партія «ес-єфів», що видавала свій щоденник «Життя Поділля». Інші партії були нечисленні; ліві працювали у підпіллі.

Центром товариського та культурного життя став новозаснований «Український Клуб», якому дістався окремих, гарний домік – колишнє приміщення якогось «Спортивного клубу» з обстановкою. Головою клубу став Леонід Білецький, його заступниками обрано суддю Шманькевича та мене (тоді кам'яничани чули якусь «слабість» до галичан). Заступника голови звали «товаришем голови».

У клубі відбувались товариські сходини, вечірки, концерти, танці. В його залі відбувались «співанки» (репетиції) місцевого «Національного хору», у якого не було постійного диригента, але вони мінялись за чергою. Організатором Кам'янецького хору був учитель гімназії Олекса Приходько, пізніший головноуповноважений міністерства культури УНР для справ «Української республіканської капели» (про це пізніше). Черговим диригентом я застав лікаря Бутовського (швагра Приходька); його дружина була гарною декламаторкою.

У березні клуб улаштував Шевченківське свято; мені припала честь виступити на ньому з промовою; голова Білецький чомусь відмовився виступати.

Із клубних «буднів» пам'ятаю такий епізод. Клуб мав свій ресторан, один із кращих у місті; там багато народу приходило обідати. Та нашою бідою був великий недостаток розмінної монети; щоб лихові зарадити, виділ клубу рішив випустити свої розмінні талони, які б мали ходу тільки в ресторані клубу. Білети ми видрукували, різної цінності на різнокольорових паперах, і голова клубу Білецький знову не хотів їх підписувати. Довелось це зробити мені; та яке було моє здивування, коли я, приїхавши вдруге до Кам'янця, довідався, що наші розмінні папери стали ходити по всьому місту! Так що я мимоволі присвоїв собі на деякий час звання «міністра фінансів!».

* * *

Та недовго тривав у нашому місті ідилічний супокій; його тільки вряди-годи тривожили неповні та неперевірені, часто перебільшувані вісті про воснні події навколо нас.

Незабаром справді почався «рух»; Директорія УНР мусила евакуюватися з Кисва і «перебазувалась» у Винницю та Жмеринку, а потім і до Галичини. Різні державні установи розбрелись по всій Україні. До Кам'янця прибула, серед інших, і «Українська Республіканська Капела» під керівництвом Олександра Антоновича Кошиця*, яка – за задумом Петлюри – мала поїхати за кордон, добратися до Парижа і там виступати перед мировою конференцією у Версалі, щоб там піснею здобути для України самостійність. Чудова була ця утопія!

Ми відступили Капелі залю клубу на їхні заняття, які проходили дуже інтенсивно. У перших днях квітня Капела через Галичину виїхала за кордон – та про це в іншому місці.

* * *

У квітні ректор і міністр Огієнко виділив доволі значну суму на закупку друкарні, бібліотеки та обладнання лабораторій для університету і відрядив за кордон делегацію у складі Дмитра Дорошенка і мене. З нами поїхав і Юрко Русов.

До нашої групи пристали ще згаданий Максим Река та Євген Семенович Вировий, видавець із Катеринослава, який пізніше став на чолі «Українського Видавничого Фонду», де надрукував багато книжок з різних ділянок знання.

Поїхали ми вантажною машиною через Скалу до Станіслава, де затрималися кілька днів. Там ми зустрілися з Капелою, яка дала два перші концерти, що випали знаменито.

У Станіславі зустрівся я з моїм батьком, який тоді був повітовим комісаром у Самборі і приїхав до Станіслава – тодішнього (тимчасового) «центра» уряду ЗУНР.

За той час, як я скитався, в уряді ЗУНР зайшли великі зміни. Прем'єром на місце Костя Левицького став Євген Петрушевич, пізніший «диктатор» (мені й досі дивно, що голова уряду демократичної держави міг присвоїти собі такий недемократичний титул). Кость Левицький став «нічим»; дивно мені було бачити його, як він сидів у кав'ярні, за столиком сам один, переглядаючи старі журнали, а я привик у Львові бачити його в ресто-

рані чи кав'ярні в оточенні цілої зграї піддабузників, які за нього й платили...

До Станіслава з'їхалась тоді хмара різних наддніпрянських офіцерів, полковників та генералів, які пропивали в шиночках дешевенькі «гривні»; цим підносили в місті ціни на продукти...

Із політичних подій згадаю тільки ще одну. Саме тоді на Угорщині вибухла революція під проводом Белі Куна*, і радянський уряд просив уряд ЗУНР, щоб він пропустив через Галичину військо на допомогу революції, та уряд ЗУНР відмовив.

Побачився я тоді з колишнім комендатом Жовкви Іваном Коссаком, який коротко після нашого виїзду під час битви за Жовкву був небезпечно ранений у живіт, але якось щасливо виврався з біди. Я був радий побачити його живим, бо це була серйозна людина, зовсім відмінна та куди цінніша від свого нікчемного молодшого брата Гриця, що став «головнокомандуючим» військ ЗУНР і своєю глупотою та впертістю загнав у могилу чимало нашого галицького «цвіту»...

* * *

Із Станіслава ми з батьком виїхали до Самбора і затримались на кілька годин у Стрию. Там я зустрівся з одним своїм наступником по равському комісаріату, Дідухом, і він з великим задоволенням оповідав мені, що заробив добрі гроші, видаючи спекулянтам дозвіл на перевозку тютюну ... Мені було гидко подавати йому руку: при мені не пропала ні одна державна копійка і під час моїх мандрівок я картав себе, що залишив дружині гроші, яких не заробив.

Переночувавши одну ніч у батьків, я вночі пішов на вокзал, де застав, як домовився, моїх товаришів подорожі і приєднався до них; їм дали окремий поїзд. Наша компанія збільшилася ще кількома типами: їхали зі Станіслава ще якийсь представник міністерства фінансів Крживіцький та ще якийсь урядовець, які везли в чемоданах більші суми державних грошей, та ще один, якийсь Флоринський, що рекомендував себе членом Київського клубу.

Із Самбора ми доїхали до Сянок, де була границя з Чехословачією, там відбувалась перевірка наших документів – там я зустрів мого наймолодшого брата Андрія, що був помічником коменданта станції, – і ми через перевал переїхали на територію Чехословацької Республіки, яка – по мандату всесильної Антанти – взяла

«в тимчасову опіку» Закарпатську Україну. Доїхали ми поїздом до Ужгороду, і далі поїзди не йшли. Тут ми обміняли наші гривні на чеські гроші; це були ті ж самі австрійсько-угорські корони, на які чеські банки наклеювали гербові марки («кольки») і які можна було перевозити тільки в обмеженій кількості.

Щоб здобути можливість дальшої поїздки, «найвище лице» з нашої компанії, тобто Крживіцький, познайомився з чеським командиром, якимось полковником (мав німецьке прізвище, Копфгаммер чи Гаммеркопф), і запросив його та все вище командування на обід – розуміється, за українські державні гроші, і зі своїх видатків перед ніким не звітувався.

Обід закінчився шумними тостами на честь України та Чехословаччини, Крживіцький «облобизався» з полковником, і нам дали місця на вантажній машині, що їхала до Кошиць.

Їхали ми вздовж північної границі Татрів, гарною дорогою, що її побудували ще до війни і яку війна не зруйнувала, понад страшними провалами, і хоч це була ніч, шофер гнав на повну силу. Мені вітер зірвав з голови капелюх...

Серед ночі приїхали ми до Кошиць і – на превелику нашу радість – дістали місця в чистому готелі. На другий день хотів я купити собі капелюх, та – на біду – це був перший день великодних свят і всі крамниці були зачинені; але готельний портєє дістав мені за великі гроші якесь накриття – кепку – для моєї лисої голови.

Далі їхали ми в першому класі (теж за державні гроші нашого Крживіцького), через Жіліну (тепер Готвальдово), Брно, аж до Праги. Прагу я знав, тому якоесь допитався до дипломатичної місії УНР, яка й примістила нас у якомусь готелі.

Послом УНР у Празі був тоді Максим Славінський*, що разом із Лесею Українкою перекладав «Книгу пісень» Гайне, привітна та культурна людина. У місії працювали теж літератор Василь Королів-Старий та Іполіт Бочковський – більше не пригадую собі. Та поряд з дипломатичною місією УНР існувала в Празі ще друга місія – ЗУНР, яку репрезентував проф. Степан Смаль-Стоцький.

Тим часом до Праги приїхала також «Українська Республіканська Капела»; вона на якийсь час затрималася в Ужгороді, бо тамошня влада не хотіла їх далі пропускати і казала вертатись до Галичини. Тим часом з Ужгорода «вирвалися» якоесь дві хористки, відшукали нас у готелі, і ми повідомили про цей інцидент нашу місію. На місці ж, в Ужгороді, щиро зайнявся ними інженер Яромир Нечас, що вже деякий час жив на Закарпатті і прихильно відносився до нашого народу (Нечас був потім одним із помічни-

ків президента ЧССР Масарика і їздив за його дорученням до Москви; вертаючися з Москви, гостював у мене в Берліні. Пізніше був, мабуть, міністром в одному з урядів І республіки; що далі з ним сталося, не знаю).

Посольство УНР дуже щиро зайнялося Капелюю – та про це пізніше.

Ми з Дорошенком почали ходити по празьких друкарнях, шукаючи щось відповідного для Кам'янецького університету, і через деякий час виїхали до Берліна. Тут ми знову звернулись до місії УНР. Послом був Микола Порш, військовий діяч УСДРП, його заступником – Роман Смаць-Стоцький*, син професора Степана, теж філолог; не знаю, чи був він тоді вже доцентом. (Він був потім професором Варшавського університету, а в США став «президентом» української Академії наук. Людина, безперечно, талановита і знаюча, але дуже самовпевнений і амбітний, любив «бавитися «високою політикою» – та про це згодом).

У Берліні до нас пристав ще кооператор Сербиненко, який там теж «робив» якісь справи. Ми з Вировим та Сербиненком почали пошуки друкарні і відвідали велику видавничу фірму Ельснера, яка колись у Києві за гетьмана видавала журнал «Око»; прокурор фірми був ад'ютантом Гренера, вбитого в Києві.

Там ми побачили багато цікавого, що було особливо нове для мене. Серед продукції друкарні я побачив великі афіші, на яких красувались голі жінки... це також дуже різко відбивало від «цнотливої» Вільгельмівської держави, що я сам своїм очам не вірів; це були справді нові часи.

До речі, такий самий прояв «нових часів» побачив я в Потсдамі, в колишньому Фрідріхівському парку «Сан Сусі». Колись, за «кайзерайху», були там деякі стежини, перегороджені ланцюгами на стовпцях, з написом «Kein Durchgang» (нема проходу). А сьогодні ці заборони лежали на землі і по них спокійнісінько ходили собі люди...

В друкарні Ельснера були ми також у забороненому відділі, де друкували грошові знаки. Там стояв військовий караул, і нас пропустили тільки тому, що з нами був шеф фірми. Ельснер запросив нас до себе на вечерю; йдучи туди, Сербиненко забавився в «кавалера» і купив мадам Ельснер квіти – розуміється, не за свої, а за кооперативні гроші... мені, галичанинові, було дивно дивитись, як то наші наддніпрянські брати щедро розкидають народне майно.

З нашої купівлі нічого не вийшло, бо друкарня мала коштувати більше, ніж було в нашому бюджеті. Тоді ми вернулись до

Праги, а потім вибрались до Відня. Тут можна було ще «привільно» жити. Австрію окупували італійці і забезпечили її столицю продуктами, щоб біди не було (розуміється, для тих, хто мав гроші).

Послом УНР у Відні був Сидоренко*, а на чолі «паралельної» місії ЗУНР стояв колишній галицько-австрійський політик Володимир Сінгалевич. У Відні ми теж нічого не здобули. Тільки ж я на ці гроші, які мені виділив Дорошенко, закупив у букіністів у Празі, Відні й Берліні досить багато німецької наукової літератури, переважно з математики.

Коли з нашої місії нічого не вийшло, наша делегація «саморозв'язалась», і Дорошенко дуже лояльно повернув решту грошей тодішньому міністру фінансів Мартосові, який пробував тоді у Відні. Ми стали «вольними птицями», тобто безробітними... залишилися ми ще, проживаючи останки тих грошей, які зекономили з наших добових.

Я тинявся по Празі та Відні, слухав прекрасних концертів Капелі, та дещо трохи корисного зробив: написав шкільний підручник тригонометрії та зладив українське видання логарифмічних таблиць (які в 1917 році появились у Львові тільки польською мовою). Для моїх робіт знайшов собі видавця – це було київське кооперативне товариство «Дніпросоюз», яке у Відні репрезентував Филипович (ім'я забув). Не забуду, як він «рецензував» рукопис тригонометрії, коли я йому приніс уже до друку: «А Ви певні того, що все тут добре написано?», і коли я відповів, що так, – він прийняв рукопис.

Обидві книжки друкувались у Віденській друкарні Гольцгаузена – тоді багато закордонних друкарень мало український шрифт – а коректури літали за нами по всій Європі. Що сталося з накладом моїх книжок – не знаю; поодинокі рідкі примірники їх можна ще де-не-де надібувати у старих книголюбів.

ЗУСТРІЧ З СЕСТРАМИ АПОЛЛОНА

Їх було дев'ять; з деякими з них довелося мені на всьому мосму життєвому шляху часто зустрічатись.

Перша – Евтерпа, покровителька музики, мабуть уже над коліскою мені співала, і я її давно-давно полюбив і досі щиро люблю.

Дві її сестри – Талія і Мельпомена, поділили між себе комедію і трагедію: і хоч над ними світиться девіз «*mundus vult desipere, ergo desipiat*»¹⁹ – проте люди з давніх-давен охоче піддаються цьому обманові і дозволяють йому зворушувати себе до сліз; і я теж люблю цей обман.

А найстарша з них – Уранія, що піклується не тільки астрономією, але й іншими точними науками, поклала мені на лоба знак, і коли я в юнацькому віці став розглядатись, по якому життєвому шляху мені піти, вона взяла мене за руку, як у Фламаріоновій* легенді, і сказала: «Ходи!». Урана прикріпила мене до одного із своїх божеств – до математики; я пішов туди без вагання.

І хоч через ряд обставин я не досяг того, чого мені мріялось, та я не жалію свого вибору. І якби мені довелося ще раз жити, то пішов би тим самим шляхом, – хіба щоб мене переманула на свій бік музикальна Евтерпа.

* * *

Хочеться мені розказати про зустрічі з цими богинями за всі десятки років мого життя. Вони мене супроводили всі ці роки, і треба б мою розповідь розчленовувати на маленькі шматочки. Та я під впливом Уранії²⁰.

---

¹⁹ Світ любить, щоб його обманювали; ну і хай його обманюють (лат.). (Прим. автора).

²⁰ На цьому текст обривається. План спогадів, який подаємо у примітках, написаний на окремому аркуші. (Прим. ред).

Катерина ЧАЙКОВСЬКА

СПОГАД ПРО НАЙДОРОЖЧИХ

15 травня 1995 р. виповнилося 138 років з дня народження українського письменника Андрія Яковича Чайковського.

... Двадцять роки, Коломия, невелике містечко в Західній Україні. Тримаючись Дідусевої руки, іду з ним тихими вуличками, що потопають у зелені садів. Рідкі прохожі з пошаною вітають Дідуса.

Зате на ринку багатолюдно. Вози, коні, гуцули в барвистому одязі, галасливі торговці-євреї... Все це шумить, вирує, гомонить. Притискаюсь ближче до Дідуса, так безпечніше. Щохвилини до нього хтось звертається:

– Добрий день, пане! Як ся маєте? Чи-сте здорові?

Селянин шанобливо знімає шапку, низько кланяється.

Несміливо підходить змарніла жінка, хоче поцілувати Дідуса в руку, він не дозволяє:

– Та що ви, жінко, не треба!

– Дай вам Бог здоров'я, так порятували-сте мого сина, вік вам не забуду...

Біля одного воза старий єврей старанно чистить свою, таку ж як і він, стару коняку.

– Як ся маєте, Мошку? Чи здорові ваші внуки? – звертається до нього Дідусь.

– Та здорові, паноньку... Ой як то тяжко тепер жити чоловікові. Добре, що хоч ви, пане, часом заступастесь за той бідний нарід...

Багато людей тут знають його. І не дивно: бо ж то він, Андрій Чайковський, «хлопський» адвокат.

Не менш цікаво було у Дідуса вдома. Ми, діти, дуже любили ті нечасті поїздки у гості до Дідуса Андрія в Коломию (де він осів у 1919 році і прожив до останніх своїх днів). Можна було зайти в його адвокатську канцелярію, що була тут же при квартирі (де тепер музей). Там можна було нишком трошки «поклацати» на друкарській машинці; там іноді можна було побачити таких же цікавих людей, як і на ринку: зажурених селян-гуцулів, що приходили з недалеких карпатських сіл, старих євреїв у «ярмулках». Цим людям Дідусь давав поради, вів їхні діла, часто безплатно. Багатих панів серед Дідових клієнтів, мабуть, не було. Чомусь з «хлопами» він легше знаходив спільну мову.

Дідусь любив зібрати нас, своїх онуків, біля себе, менших брав на коліна (я була серед старших, тому притулялась десь збоку) і вів мову про всяку-всичину. А найбільше любив розповідати про козаків, Запорізьку Січ.

Трохи підрісши і опанувавши грамоту, ми читали про це в його творах – «За сестрою», «На уходах», «Віддячився»...

А скільки сліз пролили над долею бідної сирітки Олюньки з однойменної повісті! Дорослішими з таким же захопленням і болем у серці за знедолених героїв читали оповідання із залу суду, написані на матеріалі судових процесів, у яких брав участь наш Дідусь як адвокат-захисник.

Довго ми (я і мій брат Юрко) ніколи не жили біля Дідуса, тому особистих спогадів не так уже й багато. Більше знаю від Батька (Миколи Чайковського, математика, професора Львівського університету), що часто розповідав про нього.

... Сім'я була велика – семеро дітей. Дохід з адвокатської практики невеликий (клієнтура – бідняки), з письменницької роботи, можна сказати, зовсім ніякий, бо видання своїх творів часто треба було влаштовувати на власний кошт. Тому матеріально жилося важко. Але, не дивлячись на це, в сім'ї панувала згода, взаєморозуміння. Батько згадував: «Дома завжди було багато молоді, звучала музика, читались вірші, влаштовувались домашні спектаклі».

... А «пан адвокат» у той час сидів у своєму кабінеті, вивчав історичну літературу, думки його лінули понад Дніпром-Славутичем, по задніпрянських широких степах, слідом за героями його повістей. Звідки ж така любов до історії України, козацької старовини, до легендарної Запорізької Січі?

Андрій Чайковський народився 15 травня 1857 року в Самборі в сім'ї дрібного урядовця. Ще зовсім малим втратив батьків, тому виховувався у своїх родичів, що жили в Самбірському повіті в селі Гордині.

Чайковські походили з так званої «ходячкової шляхти», це значить, з простих селян, які колись були нагороджені званням шляхтича за участь у війнах у складі війська короля польського. У таких сім'ях звичайно говорили «по-панські», тобто по-польськи. Яка це була польська мова, то інша справа. Але їм здавалося, що говорити «по-хлопські» – по-українськи – їм не личить...

Першою і найближчою вихователкою і вчителькою малого Андрійка була бабуся, яка розповідала йому багато казок, співала пісень. На вечірках взимку, на пасовиськах влітку хлопець прислухався до розмов, дотепних жартів. Виростаючи в такому ото-

ченні, в гущі народу, мрійливий Андрій жадібно вбирав у себе багатство людської мудрості, що пізніше так чи інакше позначилась на його творчості.

Бабуся ж навчила Андрія читати. Правда, з польського букваря, бо українського не було. Потім він вчився у дяка. А вже згодом хлопця підготували до вступу в самбірську гімназію. Української мови, а тим більше літератури, він не знав, навіть Шевченкового «Кобзаря» не бачив. З захопленням почав вивчати історію України, знайомитися з українською літературою, хоч за часів Австро-Угорщини це було зовсім нелегко. Що й говорити – навіть історію України вивчав за польськими джерелами. Знайомство з забороненими книжками відбувалося переважно в різних тасмних учнівських гуртках, в яких Андрій Чайковський брав активну участь.

Та ось попав у руки хлопцеві «Кобзар». (Це було десь у п'ятому класі гімназії)... Відтоді назавжди віддав своє серце Україні, її славному минулому, зрозумів, що є гнобителі і гноблені, і став на захист тих останніх.

Здобути вищу освіту в тодішніх умовах «простим» людям було не легко. Юнакові радили піти вчитися на священика, там вчили безплатно. Але він вступив на юридичний факультет Львівського університету. А щоб навчатися, мусив працювати.

Закінчивши університет, свою першу адвокатську канцелярію заснував у Самборі, вів переважно справи незаможного населення.

Про письменницьку діяльність тоді й не думав, хоч перші спроби пера робив ще в гімназії. Тільки у 1892 році з'явилися перші нариси Чайковського «Спомини з-перед десяти літ». У 1882 році його мобілізували до війська і післали на придушення повстання волелюбного народу Боснії та Герцеговини. Навіть у формі поручника австро-угорської армії, тобто ворога, зумів зблизитися з мужніми повстанцями, допомагав, чим міг. «Спомини» похвалив Іван Франко і порадив А.Чайковському не кидати літературної справи.

Чайковський виявився плідним письменником. З того часу почали з'являтися його статті в газетах, повісті з галицького життя, оповідання із зали суду, історичні повісті...

Хоч Чайковський на Наддніпрянській Україні не був, але твори його друкувалися в Києві, Харкові, Катеринославі... Вони перейшли й межі України, бо виходили в Празі, Відні, Кракові, в США й Канаді.

Цінив твори Чайковського і Михайло Коцюбинський, запрошував його взяти участь у альманасі, який тоді готувався до видання (1902–1903).

Чайковський завжди мріяв побувати на Великій Україні, але так його мрії ніколи й не здійснилися...

За часів панської Польщі письменника переслідували. У 1929 році проти Чайковського порушили справу – «за заворушення публічного порядку». Приводом для цього послужила одна з частин історичної повісті, – «Сагайдачний» – про відомого запорізького гетьмана, що колись, триста років тому, боровся проти Польщі. На процесі Чайковський захищався сам. І тут теж проявив талант адвоката-оборонця: він зумів виправдатися, довівши, що користувався матеріалами польського історика Бобжинського.

А.Чайковський став популярним письменником, особливо в західних областях України, і вніс свій помітний вклад у виховання молоді в дусі любові до рідної землі, до власної історії.

У Андрія Чайковського було семеро дітей, як я уже згадувала, серед них мій Батько, найстарший у сім'ї – Микола.

Микола Чайковський народився 2 січня 1887 року в містечку Бережани, колишньої австрійської Галичини, тепер Тернопільської області України. Як пише Микола у своїх спогадах про Батьків, вони дали йому здоровий організм і прищепили здорові моральні засади: людина – член суспільства; обов'язок кожного працювати не для себе, а для загалу, бути працьовитим і чесним.

Першою його вчителькою була мати, до початкової школи в Бережанах пішов пізніше – тільки до третього класу; до гімназії в тих же Бережанах вступив у 1897 році і закінчив її у 1905 році. Навчання давалося легко, добре засвоював мови. А вивчали їх у гімназії аж п'ять: українську (рідну), польську («крайову»), німецьку (в Австро-Угорщині загальнодержавну) та дві класичні – латинську та грецьку. В старших класах вивчав ще й французьку.

Ще в молодших класах Микола захопився математикою та природознавством, особливо фізикою, а в старших ще й філософією. Тоді й познайомився з творчістю стародавніх філософів – Сократа, Платона, Арістотеля, Цицерона... Ще в гімназії почав писати на науково-популярні теми, робив переклади з німецької. Десь тоді з'явилася замітка «Про сонячні затемни» в тижневику «Руська хата» (у 1904 році). Тоді ж і вирішив присвятити себе математиці. Бажання стати математиком не зникло і після матури.

Але ж в Австрії українцеві важко було отримати посаду вчителя, тому батько, сам юрист, наполягав, щоб син вивчав право, вважаючи, що це в їх умовах найвигідніша професія. Але Микола

не чув потягу до юриспруденції. Врешті-решт вирішили, що він буде вчитися в німецькій політехніці в Празі, куди й подався в жовтні 1905 року. Але непереможне бажання займатися таки математикою примусило перейти там же, в Празі, до німецького університету на філософський факультет. Там слухав лекції з математики, а також фізики.

У Празі познайомився з земляком з Галичини Іваном Пулюєм, видатним вченим, винахідником.

Будучи доволі непосидючим, Микола вирішив переїхати до Відня і вчитися в тамошньому університеті. Навчаючись у Відні, багато часу віддавав громадській роботі. Був секретарем, потім заступником, а в кінці головою українського студентського товариства «Січ». У студентському альманасі М.Чайковський надрукував першу серйозну роботу «Розвій чисельних систем в історії людської культури». З Відня посилав матеріали до львівського «Діла», такого роду як «Північне сяйво», «Дещо про великі числа» тощо.

У жовтні 1909 року М.Чайковський перейшов до Львівського університету. Тут теж втягнувся в життя студентської громади «Український студентський союз», співпрацював в друкованому органі громади «Молода Україна».

Докторську дисертацію іздив захищати до Відня. Захист відбувся 18 липня 1911 року. Згодом здав вчительський іспит (в 1912 р.) з математики й фізики з українською та польською мовами викладання. Без такого іспиту він не міг бути призначений на посаду вчителя.

Ще 1 вересня 1910 р. Батько, як він згадував, «встав на власні ноги» – одержав свою першу посаду – «заступника вчителя» в українській гімназії в Тернополі.

16 липня 1912 р. Батько одружився з Наталкою із Тунів, донькою священика з села Чорна коло Устрик Долішніх (тепер належить до Польщі).

У тому ж часі отримав стипендію на закордонну подорож від австрійського уряду, як це називалося – для підготовки наукових кадрів для майбутнього українського університету, і молоде подружжя вирушило до Берліна. Мама студювала германістику, а батько, прослухавши ряд курсів видатних вчених, значно розширив свій математичний світогляд та математичну культуру. Захистив докторат.

Після повернення з Берліна Батько працював в академічній гімназії у Львові, де колись проходив свою педагогічну практику. У тому ж 1914 році йому випала велика честь: його обрали дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. Він був тре-

тім із математиків (два попередні Володимир Левицький та Петро Огоновський були обрані ще в 1899 році), його навіть обрали заступником секретаря секції. Брав також участь у роботах товариства вчителів вищих та середніх шкіл «Учительська громада». Від січня до червня 1914 року був редактором органу товариства «Наша школа» і за цей час випустив шість номерів. Належав і до правління Товариства наукових викладів імені Петра Могили.

Коли почалася війна, Батьки виїхали до Відня. На військовій службі Батько не був, але як ополченець пройшов початкову військову муштру, а потім його відрядили до табору полонених російських солдат-українців у містечку Фрайштадт у провінції Горішня Австрія, де я і народилася. Офіційно числився перекладачем, а фактично працював у відділенні «Союзу визволення України», який проводив просвітницьку роботу серед українців.

У лютому 1916 року шкільна влада відкликала мого Батька до вчительської праці і призначила на посаду до Рави-Руської, в 60 кілометрах від Львова, де поряд з вчителюванням виконував різні громадські роботи.

Вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року розпалася Австро-Угорська імперія і на її руїнах у Галичині виникла Західно-Українська Народна Республіка. Склалося так, що Батькові, разом з адвокатом Іваном Кунцевичем, через кілька днів довелося стати керівником Равського повіту. А через кілька годин, після того, як була перебрана влада від австрійської сторони, моя Мама народила брата Юрія. Це був перший громадянин Равського повіту ЗУНР.

Та недовго довелося Батькові урядувати: вже 26 листопада польська армія захопила Раву-Руську. Батькові довелося спішно виїхати. Сім'я залишилася на лінії вогню і тільки через деякий час одержала змогу переїхати до Чорної, до маминого батька. Батько добрався до Кам'янця-Подільського, куди ще раніше був прийнятий на роботу до новоствореного університету. Викладав математичний аналіз та проводив практичні навчання.

Коли в березні 1919 року почалася евакуація з Києва всіх установ Української Народної Республіки, до Кам'янця-Подільського прибула капела під керівництвом визначного композитора і диригента Олександра Кошиця. Тоді почалося знайомство Батька з цією капелою. Внедовзі капела виїхала за кордон, щоб своїм співом здобути для України симпатію Європи та добитися визнання України.

Через деякий час у складі делегації від університету Батько був відряджений закордон закупити друкарню. Але у зв'язку з

тим, що сума, виділена на це, була замалою, делегація не змогла виконати своєї місії і була розпущена. Батько залишився безробітним. Знання мов дозволило йому тоді прийняти запрошення працювати адміністратором у капелі Кошиця, яка тоді гастролювала по Європі. За вісім місяців він об'їхав з капелою Австрію, Швейцарію, Францію, Бельгію, Голландію, Англію, Німеччину. Коли капела зібралася їхати за океан, Батько розпрощався з нею і повернувся в Галичину до сім'ї. Досить довго повинен був скриватися, бо на нього польський уряд видав наказ про арешт як комісара ЗУНР. Деякий час провів у Тарнові, вже з сім'єю, а в вересні 1921 року дістав посаду вчителя математики в жіночій гімназії в Каліші Познанського воєводства. А через деякий час отримав запрошення від львівського громадянства викладати математику в тасмному (нелегальному) приватному українському університеті. Там працював два роки (1922–1924). В університеті існувало тільки два курси, після чого студенти виїздили закордон, де їх приймали у різні університети без усяких труднощів.

Поліція переслідувала діяльність університету, розганяла та арештувала слухачів. Українській громаді стало не під силу утримувати університет, і в 1926 році він закінчив своє існування.

Матеріальне положення сім'ї було дуже важке. Батькові необхідно було шукати заробіток. Тоді він перейшов у систему «Рідної школи». Спочатку на посаду директора гімназії в Яворові, а згодом на таку ж посаду в Рогатині, де працював три роки (1926–1929).

Робота в гімназії не настроювала на наукову роботу, надто багато було інших справ та турбот. Батько займався організацією протиалкогольного руху. В Рогатині був організований «Союз протиалкогольних гуртків молоді», видавався журнал-місячник «Ми молоді». В інших містах в гімназіях теж були такі союзи, і рогатинці мали з ними зв'язок. Між іншим, і з Коломийською гімназією, де цим займався вчитель фізкультури Петро Франко, наймолодший син Івана Франка.

У Галичині не було перспектив для розвитку української науки, тому Батько, повіривши у можливість цього на Великій Україні, у вересні 1929 року переїхав до Одеси, куди його запросили працювати в Інституті народної освіти, а потім в у фізико-математичному інституті. Згадував, що не дуже добре почував себе в новому оточенні, тому що студенти дивилися на нього, як на вихідця з «буржуазного» світу.

Як же зустріла нас Одеса? 18 вересня 1929 року, перед полуднем, ми вийшли із вагона на перон одеського вокзалу. Нас

мав зустріти один з викладачів математики – галичанин Тиміш Васишин, з яким батько познайомився під час свого першого побуту в Одесі. Однак на пероні його не було.

Ми попрямували на зупинку трамвая, щоб їхати на 10-ту станцію Великого фонтану, на дачу відомого культурного діяча Богдана Михайловича Комарова, дядька дружини Тимоша Михайловича Васишина, у якого й мешкали Васишини. За кілька хвилин зустріли небожа Комарова, Богдана Волянського. Від нього довідалися, що Васишин... заарештований.

Можна собі уявити, якого страшного удару зазнав Батько. Перша думка, що промайнула в нього: негайно повернутися на вокзал, купити квитки і їхати додому. Але ж бо... Де той наш дім? Небагате майно прибуло з нами у спеціальному вагоні; нічого сінько в Галичині не залишилося – ні хати, ні роботи в Батька...

Що було діяти? Поїхали на дачу до Комарових. Там Батькові порадили відвідати Люстдорф, де санаторієм завідував лікар-галичанин Сенчина. Він прийняв нас до свого закладу, де вже закінчився основний сезон і були вільні місця. Там прожили ми до кінця вересня. З цілковитим закінченням сезону санаторій закрився, нам довелося перебраться в Одесу до Будинку колгоспника. В ньому ми жили доти, доки не дочекалися трикімнатної квартири на Молдаванці.

Ось так починалася «наукова» робота Батька на «вільній» Україні.

Зоставшись без провідника, яким мав бути Т.Васишин, Батько влаштував усі свої справи самостійно, що при поганому знанні ним тодішніх радянських умов було не просто.

Заняття в Інституті народної освіти почалися 1 жовтня. Батько читав лекції з математики. Шанував Батько і громадську роботу, хоч вона і не приносила йому задоволення. Його обирали до різних товариств, висували до президій усіляких зборів, примушували виступати з промовами... А він так мало знав радянську дійсність, не був упевнений, що не скаже якоїсь дурниці (певна річ, з точки зору компартійних ідеологів).

Як розповідав він, йому дуже заважало абсолютне незнання теорії марксизму-ленінізму. Він навіть не уявляв собі, як приступити до вивчення цієї теорії. Коли звернувся за порадою до викладачів основ марксизму-ленінізму, вони порекомендували йому такі гори основної літератури, яку непідготованій людині, що приїхала з цілком іншого світу, годі було освоїти. Батько зізнався, що ніяк не міг зрозуміти, в чому полягає діалектичний метод у науці, і припускав, що робив промахи в лекціях та виступах.

На початку 1933 року він став відчувати, що довкола нього згущається атмосфера недовір'я, наростає вороже ставлення. 19 березня по обіді, коли Батько після лекції рушив до наукової бібліотеки, його покликав якийсь чоловік, запросив до машини і повіз у місцеву управу ІПУ.

Добре пам'ятаю той сонячний березневий день у 1933 році, коли Батько пішов на роботу в інститут і не повернувся додому. А вночі прийшли до нас з обшуком. Перевернули все догори дном, переглянули всі книжки, нічого не знайшли і пішли собі геть.

Через деякий час арештували й маму, і ми з братом (17 і 14 років) залишилися самі. Мене кілька разів викликали на допити в НКВД. Як вияснилося пізніше, щоб показати Батькові написані моєю рукою «зізнання», щоб він подумав, що я теж «там» і щоб таким чином впливати на нього. Маму випустили через чотири місяці, але зажадали, щоб ми виїхали з Одеси. Все це тяглося деякий час. Ми не знали, куди нам їхати, тому ждали, поки не визначиться місце, де мав відбувати кару Батько.

Його протримали кілька місяців в Одесі у в'язниці: слідство «довело, що він був «шпигуном» (правда, невідомо якої держави) і організатором військового повстання. Після оголошення вироку – 10 років сталінських таборів – його повезли на північ в місто Кемь в Карелії над рікою Кемь, що впадає в Біле море.

Туди переїхали й ми. Там був табір славнозвісного ББК (Біломорсько-Балтійського каналу), де Батькові належало перебувати. Ми знайшли притулок в одному із приватних дерев'яних будиночків. Тоді ще умови в таборах були децю м'якші. Батько мав дозвіл виходити із зони без конвою, часто взагалі жив з нами. Але все закінчилося 1 грудня 1934 року після вбивства Кірова. Тоді табірне керівництво вирішило перевести його в інше місце, в Надвойци, в тій же Карелії, але трохи на південь, туди, де починався ББК. Яюсь влітку дозволили нам відвідати його, а брат навіть довший час жив там, з Батьком у колонії для малолітніх злочинців!

З початком війни Батька перевели в Архангельську область, де він і пробув до кінця свого ув'язнення, до березня 1943 року. Та про це ми дізналися набагато пізніше. А тоді ми розгубили одні одних. Брат пішов на фронт, а мене з Мамою з Мончегорська (на Кольському півострові, де ми на той час уже жили) евакуювали в Норильськ на Таймирський півострів. Отже, звільнившись, Батько не знав, де ми. Ще йшла війна. Він зовсім не мав куди їхати. Очевидно, хтось порадив йому Томськ, тому, що там університет. Але людину без документів, з посвідченням про від-

буття десяти років таборів, у сірому арештантському одязі, нещасну, збідовану, більше, ніж на посаду лаборанта прийняти не могли. Прийняли, як то кажуть, з ласки, бо ж усюди зустрічаються милосердні люди. Пізніше він перебрався в сумнозвісний тепер Семипалатинськ.

Тільки щасливий випадок допоміг нам знайтися серед цього воєнного хаосу. Війна відсувалася на захід. Люди поверталися на місця, а яких зігнала їх лиха година. Повернулися у Мончегорськ з евакуації дві наші знайомі. Одна з Казахстану, друга – з Норильська. Першій довелося переглядати листи, що надходили зі всіх кінців країни від людей, які розшукували своїх близьких. Там були листи від Батька і від брата. Друга знала, де ми. Вони зразу дали телеграми нам усім, і так зв'язали нас.

Серед небагатьох речей, які нам дозволили взяти зі собою при евакуації, були Батькові документи про освіту, про докторську дисертацію. Дочекавшись навігації (бо тільки в літні місяці з Норильська по Єнісею можна було добратися до «материка»). Мама поїхала до Семипалатинська. Розуміється, становище Батька зразу змінилося, і він уже законно міг зайняти посаду викладача в педагогічному інституті. Через деякий час Батько переїхав до Уральська. Працював далі в педагогічному інституті. Все ж, хоч ставилися там до нього непогано, особливо студенти, дехто все ж з дуже «правовірних» керівників дивився на нього, як на колишнього «ворога народу».

Так було аж до 1956 року, коли Батька реабілітували, і тоді він зміг приїхати до Львова викладати в педінституті, а пізніше в університеті математику.

Батько не дуже любив згадувати про час, приведений «там». Але ж все ж дещо іноді розповідав. Наприклад, що його табірна «кар'єра» почалася з чищення нужників (не повертається язик назвати ці приміщення туалетами). Хай знає професор, доктор філософських наук – як «справедливо» пролетаріат розплачується зі своїми «ворогами»!

Проте світ не без добрих людей, які зустрічалися навіть і там, я б сказала, у зоні нелюдяності і жорстокості. Допомогло йому й те, що добре знав латинську мову, це й дало змогу стати «лікпомом» у табірному лазареті, де годували трохи краще і де він іноді міг дістати ложку риб'ячого жиру, що дуже важливо було у тому «безвітамінні».

Скільки різних зустрічей було у нього за цих десять років! І з гарними, і з недобрими людьми. Але, може, найяскравішою була зустріч зі слідчим Толкачовим, тим самим, що в Одесі вів

його справу, що викликав мене на допити і примушував писати «зізнання» про те, як я, будучи ученицею технікуму, під час практики в селі Грослібенталь – німецькій колонії в Одеській області, збирала там, за дорученням батька, різні відомості, потрібні йому як шпигунові. І ось цей Толкач сам став «лагерником»!

Згадуючи минуле, думаю: доля ділила життя нашої сім'ї кілька разів на «до» і «після», коли обставини його докорінно змінювалися. Приміром, «до» і «після» переїзду із Польщі в Радянський Союз, «до» і «після» арешту Батька, «до» і «після» війни.

Згадується, як щось світле, щасливе те «до», коли ще були всі четверо разом. Хоч бувало по-різному: всякі політичні утиски українців у Польщі, постійні матеріальні нестатки (бо праця в українській приватній школі оплачувалася дуже низько). Та якось жили. Батько був добрий, веселий, енергійний, зі всіма ввічливий, привітний, йому було все одно, чи то прибиральниця, чи якийсь високий чин, він з усіма вітався однаково, і простій жінці подавав руку як найбільшому панові, йому навіть дехто «добре вихований» робив зауваження: хіба так можна, пане професоре!?

Був завзятим абстинентом, боровся з алкоголем. Пам'ятаю, переклав книжку Масарика, президента Чехословаччини, «Чарка горілки – море сліз». Головне, що з Батьком завжди було цікаво. Він так багато знав! Мої знайомі вже тут, у Каневі, коли Батько приїздив у гості і зустрічався з ними, не могли надивуватися: та це справжня ходяча енциклопедія ваш Батько! Мабуть немає питання, на яке він не міг би відповісти! Так, він знав дуже багато, бо все своє життя вбирав їх у себе, ці знання.

Тепер у моєму розпорядженні тільки невеличка частина Батькового архіву. Переглядаю листи, деякі документи. У мене в руках зошит з написом «Моя бібліографія» – список робіт, складений, очевидно, з пам'яті десь у 60-х роках, тому може бути дуже неповним. Але навіть з цього видно, що коло інтересів мого Батька було дуже широке – математика, астрономія, фізика, музика, література... Статті, брошури, реферати, підручники...

Непоправного оптиміста не перемінили важкі роки поневірянь, принижень. Повернувшись до Львова, він знову починає багато писати – спогади про Івана Франка, про свого батька письменника Андрія Чайковського, дещо про Тараса Шевченка. У 1959 р. з'являються «Квадратні рівняння», посібник для вчителів та студентів інституту. (Про зацікавлення цим посібником можна дізнатися із витягу із протоколу засідання кафедри елементарної математики та методики викладання математики від 18 грудня 1964 року, в якому писалося: «Кафедра елементарної

математики та методики викладання математики Київського державного інституту ім. О.М.Горького, зважаючи на те, що книга проф. М.А.Чайковського «Квадратні рівняння» користується великим попитом учителів шкіл республіки, але в продажу їх немає, ухваляс: просити Комітет в справах преси при Раді міністрів УРСР та видавництво «Радянська школа» перевидати дану книгу»). Друкуються статті в канадських газетах «Українське життя» та «Життя і слово», спеціальні математичні праці в Чехословаччині та НДР; дещо в «Українському календарі» у Варшаві, спогади про композитора Дениса Січинського, фізика Івана Пулюя, про Олександра Кошиця, про народного артиста СРСР Мар'яна Крушельницького, про математиків Михайла Кравчука та Мирона Зарицького. В останні роки життя у нього з'явилася улюблена тема про красу в математиці. В одному з листів до знайомого писав: «Займався і продовжую займатись такою цікавою для мене... темою, як естетика в математиці, яка дає мені незвичайно велику насолоду, зачіпає до живого».

Є в цьому зошиті ще запис «Пропаші»... Одні пункти з припискою «було на рецензії», інші – «було в виробництві», а ще – «пропало безслідно». Деякими роботами хтось покористувався під своїм іменем, деякі справді пропали безслідно...

Багато батькової праці пропало марно. Але я щаслива, що якась частка залишилась і принесла людям користь; що залишив він добрий слід у душах своїх студентів і взагалі людей, з якими спілкувався. Це показав ювілей з нагоди 80-річчя у 1967 році. Численні побажання, листи, матеріали в газетах та журналах тому свідчення.

Давати об'єктивну оцінку близькій людині важко. Тому хочеться навести деякі уривки з листів. Сільський учитель з Івано-Франківської області Іван Федорович Костащук, з яким Батько досить довго листувався, писав: «З великою приємністю спомінаю щирю гостину у Вашому милому домі, задушевну розмову з Вами, Вашу доброту і щирість, і ця зустріч залишилась доброю згадкою на все життя».

Кореспондент із Запоріжжя, Віктор Антонович Чабаненко, висловився так: «Мене завжди дивувала висока інтелігентність львів'ян, радувала їхня непереможна любов до рідної мови і культури! Як це радісно знати, що професор математики говорить рідною мовою і знає нашу літературу! На нашій Наддніпрянщині – це справжнє диво!»

Ще раз спасибі Вам за те, що Ви такі люб'язні, щирі та добрі! Знайомство з Вами для мене – щастя! Якби хотілося, щоб мої ро-

весники частіше слухали отаких професорів, як Ви, щоб вони частіше пригадували, хто вони і якого роду, і для чого живуть на світі!».

А Батько, даючи пораду одному своєму молодому знайомому, сам себе характеризував так: «Говорили мені також про таку Вашу ваду, як неорганізованість та недисциплінованість. Ви, кажуть, людина знаюча, роботяща, але розкидаєтесь. І тут я Вам можу дати негативний приклад – себе самого. Я багато працював у своєму житті, але занадто розривався, розкидався, хотів усе зробити, хотів, за словами Кузьми Пруткова, «охопити неохопне», ну – і страшно багато на цьому втратив. Не раз, коли захопила мене нова ідея, кидав стару недороблену роботу і до неї часто вже більше не вертався... Це було колись, коли страшно легко було що-небудь надрукувати, а сьогодні...»

Колись, як будете у мене, покажу Вам мого «літературне цвинтарище» – багато рукописів, майже готових або хоч би на половину готових, які могли сильно збагатити мій бібліографічний список... А скільки їх пропало в роки моїх скитань... Правда, багато в цьому завинили обставини, незалежні від мене, але і я не без гріха...»

Час минав, сил у Батька ставало все менше, бо ж, мабуть, залишили слід нелегко прожиті роки. А робіт запланованих було ще багато (як від любив говорити: «у мене ще «гук» роботи»). Сподівався, що як трохи відпочине, сил прибуде. Ось ще кілька слів з одного листа: «А я вже іноді почуваю себе дуже втомленим і вичерпаним... Треба мені трохи відпочити. Ось ми незабаром виберасмося на Дніпро, до Канева, де тепер живе наша дочка. Може, там атмосфера Тарасових місць та води нашого Батька-Славутича повернуть мені ще трохи бадьорості та працездатності!»

Підірвала його здоров'я та погіршила самопочуття смерть дружини у січні 1967 року.

Проте працював до останніх днів свого життя. Пам'ятаю, він лежав уже невіаіковно хворий, незадовго до смерті, коли йому вже навіть важко було говорити, а він все ще давав консультації якомусь дисертантові.

Я приїхала до нього десь у перших числах жовтня. Він розумів, ще це останні його дні. А мені говорив: «Так хочеться ще жити!».

7 жовтня 1970 року його не стало.

Андрій СТАВНИЧИЙ

СПОМИНИ ВНУКА

Мені нелегко писати спомини про мого Дідуся Андрія Чайковського, бо протягом свого життя я фактично був увесь час біля нього. І може те, що впадало як незвичне іншим унукам, які приїжджали на відвідини, мені то була нормальна щоденна дія, щоденний життєвий ритм.

На світ прийшов я після важкої дороги родини комісара Самбірського повіту ЗУНРу, що втікав перед навалою польської армії на схід Галичини в 1919 р. За допомогою зятя Володимира Бемка, сотника УГА, який мав ще зв'язки з Коломисю до 1918 р., доїхали до Коломиї, – дальшу дорогу перегородила румунська армія, що йшла на поміч полякам.

Родина, а були це дружина Андрія Чайковського Наталія з Гладилевичів; невістка Юлія з Пасіків, дружина старшого сина Богдана, з дочкою Миросеєю; дочки: Марія, заміжня Ставнича; Гаїна, заміжня Бемко з тримісячним синком; Володимира та Наталія. Поселились вони на бічній вулиці в домі жида Тепера. Там і я прийшов на світ.

Уся сім'я турбувалась про малих унучат. Я був наймолодший із унуків, найбільше спокійний, і молоді тітки забавлялися мною як лялькою. Одного разу одягли і одну ногу підв'язали (як на костилі), руку теж, ще й щоку хустиною й поставили у куток. Надійшов Дідусь: «А це хто такий? Так він як святий Ян з Дуклі!» І в забаві мене прозивали «з Дуклі», потім Дуко, Дуцько... Так і остався донині Дуком!

З розповіді моєї мами запам'яталось, що під час відступу нашого війська польський священник Кюс з вікна другого поверху будинку на сусідній вулиці застрелив українського поручника з кріса... – А на подвір'я сусіднього будинку в'їхали дві фіри, ладовані крісами. Їх роздавали наспіх формованим відділам із польського населення міста. Пізніше там збиралася польська молодь, співали патріотичних пісень, а знаючи, хто їхні сусіди, часто звучала пісня з п'єси за романом Владислава Реймонта «Chiori»:

*Miaień chamie zioty ryg, (2 p.)
Ryg huka po lesie,*

*Wiater gios ten niesie,
Zostai ci sik tylko sznur...^{21*}*

Дідусь арештували і він просидів у тюрмі (про те не раз згадувалось у різних споминах). Звільнившись, писав «Чорні рядки», статті до газет та журналів про щойно минулі події. Українська громада прихильно приймала нового мешканця. Неподалік проживала родина О.Гісовського, родина Мельників, також старенький лікар д-р Кобринський, що опікувався здоров'ям родини – і мене, ще немовлям, врятував.

Дочки, що запізналися з сусідами-українцями, розважались також викликанням духів. Одного разу з'являється один з тодішніх політичних діячів, вже померлих: – «Покличте мені Андрія!» – каже. Прийшов Дідусь: «Андрію, – каже, – не публікуй того спомину, який пишеш – не називай мого прізвища, там я замішаний, я помилявся...». І Дідусь більше не торкався даної теми, а написане знищив. Про те все розказувала мені моя мама, коли я вже був трохи старший.

Згодом Дідусь почав провадити «адвокатську канцелярію».

У Коломиї в Народному Домі розмістились підрозділи польського війська, а на партері* влаштували стайню для коней.

Управа Народного Дому звернулась до Дідуся з проханням допомоги виселити непрошених гостей. Від імені управи Н.Д. Дідусь подав позов до суду – і процес виграв. За це управа надала Дідові досмертно приміщення на другому поверсі для житла і адвокатської канцелярії.

Приміщення не було пристосоване для житла, то був ряд 4-ох кімнат, поряд проходив досить широкий коридор, його перегородили стінками. Там побудували кухонну плиту і пекарську піч – то була кухня. З кухні були двері до першої кімнати. Була це спальня. Далі містилася ще одна мала кімната. За нею йшли велика, з двома вікнами, це була канцелярія, і остання, – «салон». Канцелярія мала вихід також у коридор – була почекальня. Звідтіля двері виходили уже на галерею, що вела до центрального коридора і сходової клітки.

Як розміщена була вся родина – не знаю, бо за мосі пам'яті тільки Дідусь з Бабусею проживали там.

---

²¹ *Мав, хаме, золотий рiг (2 р.),
Рiг гукає лiсом,
Вiтер несе той голос,
Тобi зостався тiльки шнур...*

У 1920 р. повернувся мій батько, поручник УГА Роман Ставничий з польського полону в Тухолі, і ми перейшли жити на окреме мешкання доволі далеко (на тодішні умовини) від центру міста і Народного Дому. Мій батько почав працювати як «конципієнт» в адвокатській канцелярії Дідуся. Тому мало не щодня був я у Бабусі і Дідуся в гостях, а часто і ночував у них.

У Дідуся був організований триб життя. Чітко призначений час на працю – заняття в канцелярії, на відпочинок, на письменницьку «роботу». Кожного дня рано, як тільки вставав, обмивався до пояса холодною водою. Потім з молитвенником ставав коло ліжка, над яким висів святий образ Ісуса Христа, відмовляв ранішні молитви. Коротке снідання, що відбувалось при великому креденсі в тій же спальні і йшов до «канцелярії» на розмови з клієнтами чи на розправи до суду. Біля полудня заходив на коротку перекуску до «креденса». І уже після другої-третьої (14–15) години був обід. Короткий відпочинок дуже часто з газетою («Діло» – «Новий час»), 1/2 год сну і знову до канцелярії. «Канцелярія» – то була одна з найбільших кімнат помешкання: два вікна, посеред яких стояв письмовий стіл Дідуся. Під одним вікном м'яка софка і два м'які крісла (фотелики) – це місце для гостей. Бачив я там адвоката Кирила Трильовського, професора Івана Огієнка. З другого боку була велика дубова книжкова шафа, під протилежною стіною – стелаж на акти судових справ, стіл конципієнта. В протилежному куті ще невелика книжкова шафа і на стіні – карта-схема Коломийського повіту. (Біля неї і пам'ятне фото, яке я зробив уже після важкої клінічної операції).

До канцелярії не можна було свобідно-вільно заходити. А було чого. В тій великій книжковій шафі біля вікна, одну цілу полицю, займав німецький лексикон (енциклопедія) Масра, другу – все-світна ілюстрована історія «Dzieje...» – понад двадцять ілюстрованих томів; і стільки ж грубих томів «Tierleben» («Життя звірів») автора Брема – то була найулюбленіша моя лектура (в образках). Під вечір відпочинок, – це обов'язковий «прохід». У гарну погоду – довгі проходи і майже завжди зі мною: на околиці міста, «понад Прутом», «на стару цегольню», чи просто на позаміські поля. Там був свіжий воздух, мало знайомих по дорозі. Я вислуховував тоді розповіді про козаків, що жили «на уходах», про Павлуся, що аж до татар на Крим забрався, щоб рятувати свою сестричку. Чи про відважного козака, уродженця Самбірщини, що ставав до рукопашного бою з ведмедем... Літом наші проходи обов'язково були з купанням у ріці Пруті, а щоб каміння не давило ноги, Дідусь змайстрував сандалі з дерев'яною підошвою собі і мені, в яких

можна було купатися. Тоді і вчив мене плавати: як руками, як ногами...

На лугах понад Прутом приїжджі болгари вирощували помідори – до того незнані у нас. От Дідусь і показав, і повчав, як треба їх плекати. Постаць Дідуся була завжди випрямлена, ходив постійно з палицею, а мав і топірець з мосяжною, взорами прикрашеною, ручкою і до половини оббитою також бляхою з візерунками. Був то дарунок, ще з Бережан.

Однієї осені заходили ми до skleпу, що торгував музичними інструментами. За якийсь час купив там Дідусь гітару, мабуть, італійського виробництва. З того часу вечорами сидав, грав і співав різних народних пісень. Мені чомусь найбільше запам'яталась пісенька «Била жінка мужика», що була співана весело жартівливо... Гітара ховалась у великому твердому з картону футералі, обклеєному сірим полотном зверху і червоною фланелею зі середини. Висіла на стіні в ногах коло Дідусевого ліжка. Футерал був зроблений самим Дідусем, бо знався він на інтролігаторській роботі.

Вечорами, коли погода не давала ходити на проходи, забавлявся в інтролігатора. Уся його бібліотека була майже самим оправлена, не гірше як би це зробив професіонал-переплетник. Коли я підріс, приходив до Дідуся вечорами (батьки мої ходили на «проби Бояна», що відбувалися в салі «Народного Дому» під помешканням Дідуся). Тоді і вчив мене Дідусь переплетницької роботи. Починалося з того, що книжку треба було розібрати, почистити. На спеціальному верстатку прошити, потім в тверду обкладинку оправити. Усі поодинокі книжки були власноручно переплетені. Це видно на знімці, яку я зробив майже під кінець його життя. Вона була друкована в багатьох журналах. Там постава Дідуся ще нагадує ті добрі часи, коли він святкував свій ювілей письменницької діяльності. Коли входив на салю, де зібралися його численні шанувальники, курінна Коломийського куреня Пласту Дзюня Іванчук-Пригородська скомандувала: «По-зір!»*, і два ряди пластунів в одностроях створили «коридор», яким проходив Ювіляр з дружиною і я при боці!.. А потім привітання і постаць Дідуся на сцені за столиком!.. А ще одягав парадний т. зв. «шлюз рок» – чорну, довгу по коліна блюзу – так одягався кожного Різдва Христового і Великодня, як ішов на прошену гостину, щорічно влаштовувану парохом Коломій о. Пралатом А.Русином. Тому і не було його між нами, коли в ті великі свята приходили ми до Дідуся і Бабусі.

Не був Дідусь у великій пошані офіційного клиру. Адже не забувалася його брошура, написана як відповідь нашому Станіславівському єпископові Григорієві Хомишинові на його рішення, що священники мусять бути безженні. У відповідь на ту брошуру на Дідуса мала бути проголошена «анафема», тобто він мав бути виклятим із церкви. І тільки втручання і відмова бл.п. Митрополита Андрея Шептицького врятувала його!

А Дідусь був побожний, кожний ранок і вечір відмовляв з молитвенника молитви, додержував постів. «Пам'ятай день святий святкувати», – повчав мене. Це не значить забавлятися, а проглянути своє минуле, чи згідне було зі заповідями Господніми. В церкві на недільній Службі Божій мав своє місце. Не було воно в перших рядах, а посередині. Стояв всю Службу – не сідав, але і не клякав. Розказував мені, що козаки-запорожці також не клякали, не сідали, тільки на «Вірую» і «Отче наш» напів витягали шаблі з піхов – на знак, що готові «збростю відстояти Віру». Так велить наш православний обряд. Не був він проти верховенства Папи Римського над церквою в цілому, але відстоював права і обряд, що надав нашій греко-католицькій церкві пана Климент VIII 1695 року і які підтвердив Берестейський Собор 1696 р. Тому і виступав проти обов'язкового celibату.

Митрополит Андрей Шептицький знав Дідуса ще з бережанських часів. Моя мати хвалилася, що її маленькою тримав на руках преосвященний Митрополит. А на похоронах, що проводили покійного Дідуса на місце вічного спочину, було багато священників. Поз'їжджались і старі знайомі з Бережан і Самбора. А наступного дня по поминальній Службі Божій хвалився бережанський радикал (комуніст) адвокат Михайло Західний, що і він у церкві *тримав свічку!*, бо відправлялась панахида по А.Чайковському.

За життя відвідували Дідуса різні особистості. Як я згадував, бували там Іван Огієнко, пізніший Митрополит Іларіон, і адвокат (радикал) Кирило Трильовський, а коли захворіла провідна артистка театру «Заграва» Леся Кривицька, також лежала і лікувалася у Дідуса і Бабусі.

Не байдужим Дідусеві був і моральний стан нашого суспільства. Про те часто описував він у своїх дописах до жіночої газети «Жіноча доля», що редагувала і видавала сенаторка О.Кисілевська в Коломиї.

Та не поодинокі статті чи дописи були основним. Дідусь писав оповідання, часом троха гумористичні, як (забув назву) от про журналіста, – мабуть, одного із редакторів «Діла», який зажив насонний лік* та так заснув, що прокинувся уже в 2000 році, де

пішоходами були одиниці, а більшість літали малими літаками, як сьогоднішні вертольоти, та сідали на дахах будинків. Мабуть, було опубліковано в газеті «Діло». Або польською мовою для бережанської газети гумореску про «двійників» «Гулку і Смулку». Та основним у нього було писання оповідань та повістей. Писав Дідусь на саморобних зошитах, які сам зшивав із канцелярського паперу. Писав дрібним почерком і найрадше гусячим пером. Сам їх виготовляв, гострив. Писав дрібним, рівними рядами, почерком (мені подарував «Pelicana», а сам писав фіолетовим чорнилом і гусячим пером!)

І ще букву «ж» писав своєрідним способом, а я те перебрав і теж використовую.

Вечорами Дідусь сідав писати... Сідав не за письмовий стіл в своїй «канцелярії», а за маленький письмовий столик, в кімнаті поряд. Оті зшитки виданих уже творів відразу по смерті Дідуся були передані до музею «Гуцульщина» в Коломиї. А ще не друковані, між іншим три книжечки (томи) «Сагайдачний» – під назвою «Гетьман», з'їло воєнне лихоліття, що знищило всю бібліотеку і все добро моїх батьків, бо покинули вони хату і виїхали з одною валізкою. Пропало і в музею. Не знаю, де поділася шабля полковника Петра Болбочана – та, яку привіз зять, адвокат з Бережан, Володимир Бемко на збереження, і була десь Дідусем захована, – тоді я побачив її вперше, – та багато інших речей, які родина (сини Богдан, Андрій, і зяті В.Бемко, Р.Ставничний, О.Станімір, І.Трач) рішила і передала після похорону. Збереглися індиферентні: письмовий стіл, крісло. Дві рами до великих образів – це власноручна робота Дідуся. В одній з них – мальована Б.Лепким картина: «Тарас Бульба зі синами на Запорозькій Січі». Збереглися ще срібний вінок, що подарували на «40-літний ювілей» від громадян міста Коломиї, старовинний годинник, срібний, «пірнач» Кошового Бережанської Січі, докторський диплом, виготовлений на пергамені, і «гусячі пера». Ото все, що залишилося в музеї і заховане у фондах.

З початком 30-х років Дідусь щораз частіше знемагав на здоров'я. Його особистим лікарем був д-р Володимир Білозор, колишній начальник санітарної служби Українських Січових Стрільців. Лікування проводив безкоштовно, хоч і його родині не поводилось «надто».

Порядок життя був строгий. Ніколи не бачив я пляшки з алкоголем на столі! Але курити – курив, і то досить багато. На день йшла одна пачка 25-грамового «Najprzedsniejszy» («найшпеднейшого»), за яким дуже часто посилав мене до сусіднього з Народ-

ним Домом кіоска. Одного разу літом, коли приїхав до Дідуся мій ровесник Левко Бемко з Бережан, післав нас обох. Довго нас не було – Дідусь післав на пошуки, а ми тими центами гралися «орел» чи «решка» під муром... Дідусь сміявся, погрозив пальцем, але не ганьбив на нас! Цигарок готових, у пачках, не вживав, а кожен раз сам вручну закручував папіроса. Часом курих з файки (люльки). Одного разу після чергового недомагання д-р В.Білозор порадив кинути куриво. Дідусь вирішив послухати. З того часу розпочата пачка з тютюном, папірці виробництва «Червоної Калини» та декілька «файок» (люльок) постійно стояли у правій шухляді «бюрка» (письмового стола) в канцелярії. Але ніколи більше не торкнувся їх Дідусь. За те ті «гроші», що йшли колись щоденно на тютюн, відкладав в «скарбонку» Через якийсь час – за складені «копійки» – купив собі «Латино-польський словник». Книга товста на долоню і коштувала тоді 17 золотих польських! То були заощаджені гроші, що були б пішли «з димом»!

Наприкінці двадцятих років приїхала з Перемишля дочка Володимира, дружина сотника Армії УНР Осипа Станіміра, який працював тоді в Перемиському Союзі кооператив. Кінець візиту був трагічний, бо при родах тета Дзюня померла. Похоронили її на Коломийському цвинтарі. Тяжко пережив Дідусь ту трагедію, і наступного року рішив побудувати на цвинтарі «гробовець». Будував його майстер будівничий Лютник. Часто при «пообідних проходах» навідувався Дідусь зі мною на цвинтар, якби передчуваючи, що прийдеться там похоронити й другу, наймолодшу, дочку Наталку.

А ще епізод. Кожного року в перший день св. Різдва Христового церковне братство ходило з колядою: носили світячу зізвду на патику і дзвонили дзвінком. Дідусь завжди запрошував до «канцелярії», вислуховував традиційну «Бог предвiчний». Запам'яталося мені, як виходячи співали «Нехай же Герод, – нехай же Герод...» – дальшого тексту за дверима уже не було чути!

Восени наступного уже після операції року святкували ми Дідусеве і Бабусине «Золоте весілля» – 50 літ їхнього шлюбу. Тоді ж і фотограф п. Гнатківська зробила знимку, яка також друкувалася в різних журналах. Тоді, одначе, здоров'я було підірване, що й позначилось на загальному виді Дідуся. Уже не було у виразі тої життєрадості, що раніше супроводжувала постійно Дідуся. На те «весілля» зїхались усі діти: син Богдан, адвокат зі Сокаля; Марія, моя мати; Галина Бемкова з Бережан; син Андрій; дочка Наталя з чоловіком Іваном Трачем і мій батько. З онуків були тільки я і мій молодший брат Микола. Не було найстаршого сина, Миколи,

математика, який хотів розвивати українську математичну науку в радянській Україні. Виїхав до Одеси, а закінчив у «ранзі» санітара «лягеру» суджених на півострові Коля. Виїзд найстаршого сина з родиною до радянської України турбував Дідуся, і він час до часу старався надіслати родині Миколи поміч. Пам'ятаю, то була сума 5 американських доларів, висиланих через «Торгсін». Фото «золотого весілля», на жаль, було вже останнє фото Дідуся. Страшна хвороба скоро довела до смерті.

Похорон був справді величавий – про те може свідчити серія фотознімок; знімала це фотограф Гнатківська, а зберігаються вони в музею «Гуцульщина» в Коломиї. На жаль, подібну серію знімок, що їх робив моїм фотоапаратом на моє прохання товариш, пропали з усім нашим.

На похорон з'їхалося багато відпоручників різних громадських організацій з усієї Західної України, родина. Були і найменші внуки – діти наймолодшого сина Андрія – Ждан і Віра (заміжня Балаж), яка мешкає сьогодні у Львові. Ними опікувалися їх мама Ярослава з Глібовицьких. Не було тільки родини найстаршого сина, вуйка Миколи... Врешті, опис похорону Дідуся широко описувала і коментувала українська преса.

Не хотів би на такій мінорній ноті закінчувати свої спогади. Тож радус мене, що нарешті прийшла справжня оцінка всього життя нашого Дідуся. І як один із старших живучих вників складаю щиру подяку усім, що причинилися до повернення пам'яті адвоката, «оборонця в карних справах», який зумів своїм хистом і розумом оборонити перед судом присяжних тих, хто був скривджений окупаційною польською владою. Пригадую, як учень коломийської гімназії родом із Жаб'я (тепер Верховина), стукнув своїм гуцульським топірцем ненависного вчителя – шовініста Гіпчинського за знущання над українською молоддю. Судді присяжні після оборонної промови адвоката-оборонця А.Чайковського звільнили підсудного від вини і кари... Хотів би подякувати завідувачеві музейних фондів п. Любомирові Кречковському, що зберіг і повернув мені залишки незнищених статей і матеріалів Дідуся, і врешті д-ру п. Богданові Якимовичу, що піднявся такої великої копіткої роботи, щоб надрукувати вперше у такому великому обсязі маловідому спадщину адвоката-письменника Андрія Чайковського.

Post scriptum

Написав досить, та чи можна із написаного мати уяву про людину уже пенсійного віку, міцної фізичної будови, від якого я ніколи не чув мови «підвищеним тоном». Ніколи не чув категоричного висказу своєї думки чи волі, все завжди було переконливо підкріплюване примірами з життя чи вчинків інших. Ще до страшної хвороби не було безнадійно сумного виразу обличчя. Завжди розсудливий, повчальний примір в поступованні, в розмові. І якщо не вдавалося повернути справу в нормальне, чесне і належне русло – не ставав «до бою». Це підтверджує і факт, що, проживши стільки літ в Бережанах, де вклав стільки енергії і вміння працювати для суспільства, для народу, – покинув «обжито» місце і пішов на нове – не чуже, а рідне місто Самбір.

Його оцінили і доручили в молодій Державі провадити зруйновану століттями «Будову». Чи можу я в тих рядках висказати все те, що належить тій великій Людині? Банальні розповіді про триб щоденного життя не можуть розкрити повноту духовости, повноту внутрішньої благородности, чесноти і морального ставлення до життя!.. І тільки тепер, з перспективи прожитих літ, я маю можливість побачити і усвідомити, яка була то особистість, яким був мій Дідусь Андрій Чайковський.

МІЙ ДІДО – АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Мої спомини про Діда тісно зв'язані з Коломиєю. Це повинно бути зовсім ясне: там був Народний Дім (де мешкали Дідо і Бабуся) з великою площею, де завжди можна було бавитись; там була ріка Прут, до якої ми завжди ходили купатися, і там Дук*, мій тіточний брат-ровесник, невідлучний товариш наших дитячих забав (а пізніше «юнацьких пригод»).

Мов крізь сон пригадується, як ми з Дуком сиділи на колінах у Діда, що завжди мав щось цікавого нам сказати: про коників, котиків, особливо їх війни зі щурами, про козаків, що вічно мусіли воювати з татарами або поляками, а деколи про джунглі, де жили страшні тигри, вужі-давуни і взагалі всякі страшні звірі, так що без рушниці туди шкода й заходити. Не рідко говорив нам Дідо і про війну Січових Стрільців з поляками; в тій війні були також наші тати (мій і Дуковий) і всі вуйки.

Я приїздив до Коломиї тільки на вакації (що завжди були вліті) і «мешкав» у Діда й Бабусі, але цілий день був у Дука. Його батьки, тітка Виня і вуйко Ромко, мешкали «далеко», але мали великий сад і город, де ми будували замки-твердині з глибокими тунелями (тітка Виня завжди дозволяла нам будувати замки на одній грядці!), деколи полювали на тигрів, або ідовитих змій, що про них оповідав Дідо, часто зводили завзяті бої з татарами, турками, поляками чи москалями. Але завжди так, «як казав Дідо», що був нашою енциклопедією і арбітром, навіть у таких важких справах, як: хто був сильніший, Хмельницький чи Кармелюк, або скільки тигрів міг би Довбуш застрілити зі свого пістоля...

По полудні здебільшого приходив до нас Дідо. Вдень він мусів бути в канцелярії або йти до суду боронити бідних людей, що називалися «клієнтами» і яких суд і поляки завжди хотіли замикати до в'язниці. Так, бодай, оповідали нам тітки... Але коли Дідо приходив, було справді гарно. З ним завжди можна було поговорити, показати йому наші тунелі, похвалитись, хто скорше може вилізти на горіх-дерево. Потім ми йшли на прохід: на цегольню, «туди, як до П'ядик», або на Воскресінецьку Гору, але найчастіше на Прут – купатися. Дідо теж з нами купався. Опісля ми вганяли поміж лозами або по зарінку, доки не почули «Левку!.. Андрійку! (Дідо завжди кликав Дука Андрійком)... підемо!». Тоді зачинався

властивий «прохід». Ми йшли спокійно з Дідом, що розказував про те, як козаки на уходи ходили, про москалів, що спритно красти вміли (це про перехід російських військ через Галичину 1848 р.), про бій під Хотином*, про Хмельницького, про джунглі (Кіплінг)*, про індіан (у версії Карла Мая*), про чарівника і відважного Івася... Слухати Діда було цікавіше, ніж навіть казок Братів Ґрімів*, що їх не раз нам старші читали. І часто ми вертались додому «довшою дорогою» (Дук знав усі вулички й вулиці!), щоб Дідусь міг скінчити оповідати.

Правда, не завжди проходи вдавалися. Не раз зустрів нас якийсь «знайомий» (що, можливо, теж ішов на прохід!). Дідо завжди був чемний до всіх і ввічливий; тож і слухав, що хтось там «став на ноги, відколи зачав брати ті пігулки», або що «вона йому кілки на голові струже, а він ні ду-ду»; часом зачиналось від «і що ви скажете, французи таки поставили на своїм...» і т. п. Нас з Дуком не раз лють брала на такого «знайомого», що його біда принесла, як казав Дук, якраз тоді, коли «Івась почав свяченою крейдою хрестики на дверях робити» або «Кривоніс наказав козакам підступати з драбинами під мури...». Наші негодування на всяких «знайомих» тітки збували тим, що Дідо «популярний серед людей і... люблений».

Не краще діялось і в Бережанах, коли Дідо час від часу приїздив до нас. Вийти з ним на прохід не було й мови. На кожному майже розі можна було сподіватись «а! кого ж я виджу!» або «ну, і хто би подумав!... скільки ж то літ...». Дідо перед першою світовою війною жив у Бережанах і, як виглядало, й досі був «люблений і популярний». Те «люблений і популярний» на довгий час мало для мене неприсмну коннотацію, бо ж що варта проходи без Дідових оповідань?

Мій Дідо був адвокатом у Коломиї від 1919 р., переїхавши сюди зі Самбора, де проживав від 1910 р., після переїзду туди з Бережан, славного міста, в якому родилась моя мама та всі тітки й вуйки. В Бережанах Дідо відчинив 1882 р. адвокатську канцелярію, що була третьою українською адвокатською канцелярією в тодішній Галичині (після Степана Федака* і Костя Левицького*, Дідових товаришів з університету). Переїзд до Коломиї був зумовлений війною; думалось, що «поляки так далеко не зайдуть». Все ж таки в родинній хроніці ця «втеча із Самбора перед поляками» була нерідко предметом спогадів, і я справді ними гордився, бо ж я теж утівав (маючи шість тижнів). В одному зі своїх спогадів Дідо навіть згадав про мене, мовляв «моя жінка сиділа посереде-

ні плятформи (бо їхали тягаровим автом) і держала на руках малого Бемка, що ревів цілу дорогу».

Дідова канцелярія була на першому поверсі Народного Дому, а заходилося до неї від подвір'я, з галерії. По другому боці подвір'я, на протилежному крилі Народного Дому, була теж галерія, що провадила до приміщення, де якийсь час мешкав вуйко Богдан і тета Юрка з Миросоєю і Ромком. Мов крізь сон пригадую, як ми з нашої галерії перекликувалися з Ромком. Дідо назвав раз цього рода комунікацію «босняцьким телефоном». Але Ромко і Миросюя незабаром зникли; і ми з Дуком осталися самі на нашій галерії, якою входилося до великого передпокою з двома дверима: одні провадили до канцелярії – то було для «гостей і клієнтів», а другі – до кухні, з якої входилося до спальні Бабусі й Діда. Насправді не була це спальня, бо, крім ліжок (з накасликами) по обох сторонах вікна і святих ікон у головах та портретів по обох боках ліжок, там був великий креденс і ще більший овальний стіл, при яким ми завжди (навіть «коли були гості») обідали і вечеряли. Із спальні входилося до кімнати тітки Таалі (потім це була кімната вуйка Андрійка, коли він вернувся з Праги); ліжко, отомана, столик і пара гарних крісел, шафа, етажерка. А далі ішлося до канцелярії, що мала окремих вхід (для «гостей і клієнтів») з передпокою. Великий, яких 6×9 метрів, покій, з бюрком Діда більш-менш посередині стіни, що була напроти входових дверей; коло бюрка велика етажерка з безліччю всяких кодексів тощо. По лівому боці, в куті під одним вікном, була канапа з двома фотелями і столиком, а праворуч від бюрка, при стіні і коло другого вікна, стояла величезна ошклена шафа з книжками (і то якими!). В однім розі, при тій стіні з входовими дверима з передпокою, було бюрко пана конципієнта, а в другому розі була піч, а коло неї пульпіт на судові акти. Машина до писання і шафа на акти (теж судові), і ще одна шафа на книжки доповняли умеблювання.

На стінах були «Вїзд Хмельницького до Києва», «Богун під Берестечком», «Запорожці пишуть лист до султана» і ще пару портретів. Послідній покій, що до нього входили з канцелярії, це був салон, де все було гарне: килим на підлозі, стіл, фотелі, навіть портрети (Шевченка, Франка, Лисенка, проф. Олександра Барвінського) були в гарних рамах. Була теж ще одна ошклена шафа з книжками в чудовій оправі. Взагалі книжки були всюди, крім кухні. Як не в шафі, то на етажерках. Наприклад, у спальні були дві величезні книги «Пісмо Сьвенте» Старого і Нового Завіта кс[ьондза] Вуйка, а також прекрасна книжка про життя Святих

Угодників з кольоровими ілюстраціями. В канцелярії було, мабуть, двадцятитомове видання *всесвітньої історії Бонде**, як також «Історія України» Аркаса*, «Енеїда» (берлінське видання), «Оповідання про славне Військо Низове» Кащенко*. Знову ж у салоні було також двадцятитомове «Тірлебен»* і «Вельтгеографі»*. От тут жив мій Дідо, що зранку сидів за бюроком і «приймав клієнтів», а ввечері «писав» при тій же бюрку. Дідо теж любив майструвати, тобто робити з дерева всякі гарні речі, як шафочки чи столики, направляти крісла, а, зокрема, опрацювати книжки. В тій ділянці Дідо був неперевершений.

День зачинався словом «Добрийдень» усім, хто був близько. Опісля слідувало миття «до половини» в холодній воді, зима чи літо. Більш-менш піввосьмої Дідо стояв перед іконою, що висіла над ліжком, і з грубого молитовника відчитував ранішні молитви включно з «Помилуй мя», «Вірую» і «Богородичном дня». Опісля було снідання: Дідо, Бабуся, що здебільшого вже була в кухні, заки Дідо встав, тета Таля, опісля вуйко Андрійко і я, а вряди-годи і Дук, коли ночував «у нас». Потім Дідо йшов до суду, звичайно з клієнтами, що вже чекали на нього в канцелярії або на галерії. Десь около полудня Дідо приходив на друге снідання: булочка-кайзерка з маслом і помідорчиком та горнятко квасного молока. При тій нагоді можна було почути цікаві, а то й комічні історії на тему судових розправ, які постійно зачинались: «Але знаєш, Наталю...» (то до Бабусі). Деякі речі тоді мені не зовсім були ясні, як, наприклад: «Прокуратор сказав, що він буде й далше цікавитись підсудною, без огляду на вердикт присяглих. Оборонець завважив півголосом: «Я цікавий, що на це сказала б пані прокураторова-добродійка...». Всі, з трибуналом включно, розсміялися, але предсідник покарав оборонця гривною».

Обід був около другої. Часом по обіді була філіжанка чорної кави, коротенькі розмови про «що нового» і Дідо й Бабуся ішли відпочивати. Година четверта-п'ята був підвечірок (здебільшого чай з молочком), а потім прохід, або – як це раз замітила Бабуся – «час для хлопців» (тобто внуків).

Теми «проходових» розповідей росли, в аспекті серйозности, з нашим, тобто внуків, ростом. Теми Кіплінга про життя в джунглях замінили розмови на тему нових досвідів у науці (Пастер)* чи відкрить на Близькому Сході (розкопки пірамід), знову ж індіанські історії уступили місце оповіданням про громадянську війну в Америці, будову трансамериканської залізниці. Очевидно, домінувала історична тематика. Але, говорячи про походи Сагайдачного на Крим, було легко звернути на історію турецької експан-

сії в Європі, чи на політичні цілі династії Вазів* у Польщі, чи навіть на балканські війни. Взагалі, завжди було «щось нове». Дідо не повторявся. На всякі наші «Як то...», «А чому...?» і т.п. Дідо завжди терпеливо і – що найважливіше – цікаво й ясно відповідав. Ми мали необмежене довір'я до Діда, бо ж на принагідні зауваги старших: «Та ж перестаньте Діда нудити!», Дідо завжди обурювався: «Але ж дайте їм спокій! Як хлопці хочуть знати, то чому не мають запитати?». Дідо, мабуть, любив своїх внуків і тому кожного року об'їздив усі «внучачі станиці»: Сокаль, Рогатин, Бережани, навіть Дрогобич, де жив братанич Бабусі, вуйко Стефан, із доростаючими синами.

Неділя чи свято різнилися від будного дня передусім тим, що по сніданні ми всі йшли до церкви, «на дев'ятку». Там Дідо більшу частину Служби Божої стояв і весь час слідував за відprawою із свого грубого молитовника. Відмовляв усі тропарі й кондаки, але Апостола і Євангеліє читав із свого українського перекладу. Раз навіть мені подав книжку з Апостолами: «Маєш, читай от тут, ліпше зрозумієш...». Обід у неділю завжди був довший, тобто по обіді всі довше сиділи при столі. Коли були гості, то обід затягувався часто таки довго, але й розмови були цікаві. Говорили про «політику» і здебільшого звертали на старі часи, перед війною, чи в Бережанах, про польсько-українську війну.

Те, що почулось при обіді, здебільшого вилaziло під час проходів з Дідом у деколи невинній формі: «А як то було, Дідусю...». І Дідусь розказував. Виявилось, що бути «любленим і популярним» не тяжко, якщо кожному притакувати. Одначе, кожний чоловік мусить мати свою думку і її боронити. Найгірше, коли мається рацію, тоді таку людину очорнюють, оплюгавають. «То, тебе, Діду, в Бережанах очорнювали?!». «Ой, чи раз». «А чому ж ти їх не заскаржив до суду?». Дідо вияснявав: очорнювати когось може тільки людина підла; чесний, хоч і противник, цього не зробить. З нікчемною людиною не варто по судах тягатися; її направить або й покарає саме життя; від падлюки краще здалека стояти, а то й утікати.

При іншій нагоді виявилось, що в Бережанах Дідо мав, як то кажуть, «на пеньку» з церковними кругами. Це справді було дивно почути; адже Дідо побожний, і в Бога вірить, і до церкви ходить... Ще дивніше було довідатись, що Дідо є «на ворожій стопі» з єпископом Хомишином* і єпископом Коциловським*. І справді, якось незадовго опісля бачили ми випадково в «Новій Зорі» (ред. О.Назарук*) таку погану статтю проти Діда, у зв'язку з його повістю «Корнієнко»; згадувалось і про «напастливу» брошуру

Чайковського п. н. «Жонатий чи безженний клир»*. Повість «Корніснко» ми обидва з Дуком читали, але ту другу «брошуру» аж згодом ми знайшли в бібліотеці Діда і її також прочитали. Не багато зрозуміли, але ясне було, що «жонате священство це привілей, який нам загарантував Рим в акті Берестейської Унії, що саме цей жонатий клир причинився до того, що ми так скоро піднялись з темряви, в якій перебували до 1848 р., що безженний клир – це немов військо кожного єпископа, одначе, ніхто не зупиняє кандидата на священника жити в цілібаті; для кожного кандидата відкриті брами монастирів, які відіграли немалу ролю в нашій історії...». Таки годі було нам дошукатись чогось напасного в тій брошурі.

Але періодичні критичні статті в «Новій Зорі» на Діда пригнітуюче не подіяли. Відносно газетних статей Дідо казав, що до цього рода критики «привик ще з-перед війни. Краще, коли критикують автора, замість його книжку».

Якось відрадно було бачити, що священники в Коломиї вдержували з Дідом товариський контакт та відносились до нього з пошаною. Так само відрадним був і факт листування з митрополитом Андреем Шептицьким, зокрема в «день Ангела» – Андрія Первозванного. Дідо завжди говорив про Митрополита з великою пошаною.

Я знав, що Дідо пише книжки. Деякі з них ми бачили в Діда в бібліотеці, і коли нас навчили читати, було дуже легко «відгадати, котра є Дідова книжка»: треба було тільки знайти «на горі книжки – Андрій Чайковський». Зрештою моя Мамця мені не раз читала Дідові книжки – «Козацька помста», «За сестрою»... Ніде правди діти, нам присмніше було Діда слухати, ніж його книжки читати. Це й було далеко легше. Але «Одарку» я прочитав таки сам, як уже «був великий», тобто ходив до другої кляси народної школи. Одначе, з наслідками Дідової письменницької діяльності я зустрівся ще перед тим, як от котрогось року мої вакації продовжились. Шкільний рік уже зачався. Я бавився на площі Народного Дому, і тут несподівано на площу вийшов цілий гурт панночок із учительської семінарії УПТ*, що приміщувалася на другому поверсі Народного Дому. Видно, була перерва. Одна з панночок мене зачіпила, питаючи: Як ти називаєшся? Чи ходиш до школи? Що ти тут робиш? Я сказав, що бавлюся, що мешкаю в Діда. «Якого діда?». Я назвав, і от я опинився в гурті панночок, які мене обступили, оповідаючи одна другій, що «це внук Андрія Чайковського». Мос збентеження дійшло до кульмінаційного пункту, коли котрась із них запитала: «Чи ти вже читав яку книжечку

свого дідуся?». Я щось пробурмотів і якимось вибрався з того, немов зачарованого, кола. Але хотілось сказати, що не читав нічого, бо Дідо і так нам все, що напише, оповідає...

Подібне трапилось і в Бережанах, де навіть старші гімназисти, особливо ті, що були на станції і жили недалеко від нас, не раз мене переймали, питаючи: «Левку (частіше було – «слухай, малий»), то Андрій Чайковський є твій дідо?». З часом мені це зачало імпонувати, а вміру, як я підростав, ця авреоля «внук Чайковського» робила мене самопевним, може, й арогантним. Я знав історії більше, ніж хто-будь у класі. Часом говорили про те, як то треба книжку писати, і я тоді, річ ясна, був арбітром: треба передусім знати те, що пишеться; добра книжка, то так, як шкільна задача, – добре написана... Такі упрощування зустрічались із застереженнями моїх товаришів, особливо, коли між ними були деякі з вищих клас. Отже, я постановив їх переконати й написати самому «якусь коротку новелю про козаків або князів». Але якимось це мені не хотіло йти. Я пару разів зачинав і завжди доходив до якої півтори сторінки. Властиво про що писати? Ага! Таж треба зробити диспозицію, так як до звичайної задачі! Але і з цього не було користи. Ех, найкраще поспитати Діда. Може, це й справді не така проста справа... Отже, я зачав нетерпеливо ждати вакацій.

«Писати, душенько, то так, як оповідати. От побачиш щось цікаве і розповіш... Ясно, як хочеш розповісти яку казочку, мушиш її цілу вже знати. І так само про що-небудь інше: треба мати в голові цілу новельку...» – «Значить, треба написати собі перше диспозицію?». Дідо посміхнувся, мовляв, і диспозиція небагато pomoже, коли не знаєш, що хочеш сказати. «Ну, а як ти, Дідусю, пишеш, звідки ти знаєш, що ти хочеш сказати?». Я поглянув на Діда трохи непевно; прийшло мені на думку, що я справді Діда нуджу. Дідо поглянув на мене якимось так, не то весело, не то жартиливо, і сказав: «Бачу, що ти хочеш бути письменником. Отже, слухай, я тобі скажу, як це робиться». Я зовсім зніяковів, але Дідо таки справді почав говорити про те, як то пишуть книжки:

«Перше й найважливіше, щоб написати добру книжку, є знати її зміст, поки її зачнемо писати. Дуже часто трапляються повісті без закінчення, просто тому, що автор сам не знав, як закінчити, просто не передумав фабули. А далі треба знати місце, обставини й дієві особи, зокрема їх підхід до життя. Не знаючи місцевих обставин, з книжки-повісті вийде байронівська поема, хоч і гарним віршем написана, як, наприклад, його поема про Мазепу. Знову ж, не знаючи осіб, роблять із новелі щось у роді роман-

тичних буколік, де селяни-кріпаки жнуть панське жито і співають веселі пісеньки про весну або лицарські подвиги свого таки пана. Таких «твориків» було без ліку і ще й досі можна їх подибати. На інтелігентного читача вони роблять гнітюче враження. А в додатку: читача не можна нудити, розповідаючи щось «без кінця» або гублячись у деталях, що нічого або мало спільного мають із властивою темою. Автор може щось переповісти або розповісти. Перше – це просто опис якоїсь події, здебільшого недовга новелька, як от Дідові оповідання із судової залі, чи з життя ходячкової шляхти. Розповісти – це сказати щось нове, що не конечно мусіло заіснувати, як от оповідання «Не піддавайся біді», «Козацька помста», «Панич». Тут автор хоче читача не тільки забавити чимсь цікавим, але хоче йому щось сказати, перестерегти. Такими творами російські автори пропагували між інтелігенцією гасла лібералізму, а поляки свій, часто дешевенької марки, патріотизм... От масш віз і перевіз. Тепер знаєш, як писати книжку?», – закінчив Дідо свою першу лекцію, яку можна назвати «теорією літератури», чи як там... Це було цікаве, але «я все ж таки мав рацію»; треба знати, що хочемо написати (хай уже і без диспозиції), і треба знати про те, що пишемо. Про те я й сказав Дукові, коли ми були самі. А Дук поглянув на мене не то з докором, не то із здивуванням, сказавши: «А не думаєш, що до того всього треба мати ще дар до оповідання; таже знаєш – одна книжка написана цікаво, а друга – нудно. То так, як співати: кожний любить співати, але один має гарний голос, а другий співає так, що пожалься Боже. До писання треба мати талант, а таланту не можна навчитись, з ним треба вродитись».

Наступна лекція Діда («як писати книжки») прийшла якось сама від себе. На проході ми говорили про книжки. Я якраз скінчив читати «Чету крилатих» Юри Шкрумеляка*, а Дук докінчував Дідову повість «З ласки родини». І от Дідовий підхід: «Чета крилатих» – це фантастична повість, основана на тлі епопеї УГА. Але всі постаті в ній – живі й дійсні; «чотирикутник смерті» описаний вірно й докладно, бо ж Шкрумеляк був вояком УГА і знав усі обставини та людей, як свою кишеню. І хоч виступають там фантастичні, тобто нереальні моменти, книжку можна читати з зацікавленням. Знову ж у Дідовій книжці є теж деяка доза фантазії, хоч-би вже те, що подія там описана ніколи не заснувала, але всі діючі там особи взяті з життя, бо ж це просто фотографія людей, яких Дідо знав особисто. «З ласки родини» має закінчення сумне, але, наприклад, друга повість Діда, з подібною тематикою, «Своїми силами», має приємне закінчення.

«Чому, Дідусю?» – «Бачите, хлопці, письменник завжди хоче читачеві щось сказати, чи це буде повість оперта на дійсних чи вдуманих фактах; звичайно те, що автор хоче сказати, виходить з акції діючої особи, декількох таких осіб...», Дідо додав ніби жартом, «і часто, коли таку книжку читають у школі, як лектуру, учні нерідко дістають задачу: відповісти, що автор хотів тим сказати?». «Ну, а що ти, Діду, хотів в одній і другій повісті сказати?». «Ет, ви ще такі дїтваки», – засміявся Дідо, – «таже в одній книжці є постать злющої жінки, що використовує добродушність свого чоловіка і просто насилу видає заміж свою молоду братову за старого жениха, для того тільки, щоб позбутися її з хати. А у «Своїми силами» є завзята молода людина, що таки свого добиється, не зважаючи на великі перепони».

«То так, як у «Не піддавайся біді?». «Еге ж», – відповів Дідо. А «Олюнька» або «В чужім гнізді?». – «І там, і в «Малолітний» є показана людська наївність з одного боку, а людська злоба, впертість і захланність з другого боку. Бачите, хлопці, багатьох, як то кажуть, свербить рука до писання. Але письменник має велику відповідальність перед своїми читачами. Книжки й белетристика мають публику виховувати, а не зводити її на манівці».

Такі розмови, а радше «лекції», як я любив їх називати, нас фасцинували. Скільки ж то я вже прочитав був тоді різних у першу чергу детективних романів, чи т. зв. пригодницьких повістей, які я по тижневі забував! «Чому ж їх пишуть, Дідусю?». «Для грошей, синку». А потім, ніби жартом, додав: «Та ж кожний хоче з чогось жити. Хто має хист до писання, той і пише. Шкода тільки, що таке писання безвартісне. От купив книжку, прочитав та й викинув, як стару газету».

На тему фантастичних повістей – Дідо якраз тоді написав одну таку новельку, що була надрукована в «Неділі» –були теж цікаві лекції. «Кожний, хто пише, навіть журналіст, мусить мати бодай дрібку фантазії. Фантазія може бути творча або «буйна». Перша – це властиво передбачування, оперті на сучасній дійсності, як от в «Автоматах» (Дідова новелька): що станеться з людьми за сто років, якщо технічний розвиток буде продовжатись у такому ж темпі, як сьогодні. Ясно, люди розлінівляться, перестануть ходити пішки, останеться тільки групка ентузіастів, які не будуть їздити автами... Те саме і з вбренням. Яка жінка захоче морочитись, щоб борщ зварити, коли можна буде їсти самі вітаміни? Типічним представником такої творчої фантазії – Жюль Верн». – «Навіть його повість «Подорож навкруги сонця?» – «Ой, хлопці, я певний, що ви доживете того часу, коли перші люди полетять на Місяць!».

«Буйна» фантазія часто мішається з простим браком логіки. От у Шкрумеляка є мова про телепатію, про окультизм. Але це бо-дай пасує до загальної теми. Але в інших діються справжні чуда, де герої перескакують з хмародера на хмародер, зникають або перемінюються у вовків. Що ж, видумувати можна всяке. Але найгірше те, що часто читач сам мусить догадуватись, «як то сталося». Чи ж не краще купити собі книжку з загадками, замість витрачуватись на того рода фантастичні повісті? «А втім, хлопчики, *de tustibus non est disputandum**. Левку, ти зрозумів?».

Тепер мені виглядає парадоксальним те, що, говорячи про Дідові книжки, авторський підхід, що був там віддзеркалений, ми зовсім не зачіпали Дідових історичних повістей. Ми багато говорили про історію, але не про історичні твори. Коли вийшла друга частина «До слави» і ми з Дуком просто кинулися її читати, розмови на проходах взяли напрямом на часи Сагайдачного. І саме при тій нагоді виявилась «техніка писання історичних повістей». Десь пару років раніше вийшла з друку Дідова брошура «Гетьман Петро Сагайдачний» накладом видавництва «Око» в Коломиї. Там я вчитав м.ін., що «прозвали Конашевича Сагайдачним, мабуть, на Січі», а далі «якийсь час перебував молодий Петро в Кисві, де, здається, був учителем у домі українського вельможі Аксака». Про Марка Жмайла-Кульчицького, побратима Сагайдачного, була тільки дуже побіжна згадка. Отже, вийшло зовсім логічне питання: звідки Дідо дізнався про всі ті деталі з життя цього гетьмана?

«Ох, дитино, щоб ти знав, скільки то часу й енергії коштувало, щоб про всі ті, як ти кажеш, деталі довідатися! До першої книжки («За сестрою») я приготувався, як до адвокатського іспиту. То була перша книжка, що по її виході я мав трему... аж поки не появилася перша рецензія...». Дідо мав трему!

Виявилось, що трема була оправдана. Писати історичні повісті, про це Дідо мріяв ще в гімназії. Тоді попадались йому всякі історичні твори, польські, в яких усе польське вихвалялось, а понижувалось усе наше; в яких козак тільки й те знав, що на бистрім коні гнатись та полагоджувати всякі справи свого пана. Коли ж цей козак не захотів панові служити, тоді могутня рука польського лицаря «ставила його на місце». Знову ж у російських творах козацька слава була невідлучна від вірності цареві. Пушкінський «гетьман злодей» – Мазепа – просто «не давав спати». Думалось тоді: чому в нас ніхто не напише якої історичної повісті?

Пишучи «За сестрою», Дідо мріяв про те, щоб вирвати з рук українського юного читача польські пашквілі в роді трилогії

Сенкевіча*. То й не диво, що хоч уже і «заангажований» у нашій літературі, Дідо таки «мав страх», як ми з Дуком опісля собі сказали. Це ж так само, як починати щось, прив'язуючи до висліду величезну увагу. Що Дідо солідно приготовлявся, про те свідчила його бібліотека, де були м. ін. твори Бобжинського*, Лозінського*, Шайнохи*, кс. Калінки*, Костомарова*, оповідання Стороженка*, Грушевського*, очевидно, Липинського* («З дзеюф України»), такі білі круки, як «Война Хоцімска» Потоцького* (написана при кінці 17-го ст.). Годі вичислити всі ті джерела.

«Щоб ти знав, скільки книжок мені пропало, як ми втікали з Самбора!» – сказав мені раз Дідо, коли я бушував у його бібліотеці. «Дідусю, то ти так багато мусів прочитати, щоб написати «За сестрою»?». «Синку, та ж не можна пускатись на бистрі води фантазії. Якже ж можна писати про Крим чи Бахчесарай, не знаючи міста?». Справді, Дідо ніколи не послуговувався «буйною» фантазією. Що описи в Дідових історичних повістях були точні, про те я переконався вже багато пізніше. Вже на еміграції в Австрії я зустрічався з декількома земляками з-над Дніпра-Славути, яким тяжко було повірити, що Андрій Чайковський це галичанин. Один з них, який живе тепер в Ірвінгтоні (Нью Джерзі), остаточно переконався, що Дідо – це «репаний галичанин»; але от другий, з яким я розстався в Бремені, мені просто сказав: «Степ може описати той, хто там жив. Я сам із Чигирина, там – дескоть – родився та й проживав, знаєте. Так що ж, у його «Корніснку», цей же самий Чайковський, Чигирин, повірте, краще від мене знає! Тож киньте ви дурака валять із вашим дідом Чайковським! А його мова, невже вона галичанська...». Я зустрічався ще з декількома того рода знавцями. Але навіть у советському виданні «За сестрою» і в кількох інших оповіданнях (1958, Книжково-журнальне видавництво, Львів; книжку видано заходом вуйка Миколи) впорядчик чи, може, видавець, якийсь Юрій Мельничук, зганивши Діда за «нерозуміння революції» і співпрацю з реакційною ЗУНР, так і признає, що «Бахчесарай, з вузькими провулками, зеленими дахами, такий, як був кількасот літ тому, мов описаний очевидцем. Але Андрій Чайковський ніколи там не був».

Перші історичні повісті – «За сестрою», «Козацька помста», «Віддячився» – це радше історичні романи. Різниця між історичним романом та історичною повістю є така сама, як між оповіданням, що його собі автор просто видумав і описом якоїсь правдивої історії чи події», – пояснював нам Дідо.

В історичній повісті описані правдиві події, з історичними постатями. Автор звичайно додає якусь видуману постать, але

вона мусить «пасувати» до обставин. В повісті «Корнієнко» герой, Олексій Корнієнко, це немов критичний голос автора або його коментар. Це щось в роді хору в класичних драмах. Деякі твори Олександра Дюма (сина) є історичними повістями, але от «Тарас Бульба» Гоголя – це історичний роман. «На уходах» – це історичне оповідання про початки козацтва, важко там дошукатися дійсних історичних постатей. Але чи в романі, чи повісті обставини треба конечно знати. (Інакше вийде щось у роді оповідань Івана Урльоупника, що, вернувшись з війська, оповідав, як то він був у Відні і мав ваху на бургу (зн[ачить] був на варті коло цісарської палати) і видів через вікно самого цісаря-татуня, як він сидів коло стола і заїдав із сметаною питльовані вареники та ще й попивав запінкою з великої фляшки, бо ж то пан! А цісарева сиділа на припічку і латала дітискам сорочки, але з чистого, панського шовку...»).

Ідея писати про Сагайдачного постала ще перед першою світовою війною, коли то заносилось, що Дідо має кандидувати на посла до австрійського парламента («Слава Богу, та честь мене якось оминула; я все був поганим політиком», – говорив Дідо). Прийшлося тоді їздити по селах з промовами. В Кульчицях, рідному селі Сагайдачного, Дідо говорив про цього великого сина України. «І от я переконався, що властиво про нього майже нічого не знаю».

Дідо підготував опісля невеличку доповідь-студію про гетьмана Сагайдачного, що по війні була видана у формі малої брошури у видавництві «Око» в Коломиї. Але тоді прийшла Дідові ідея написати про цього великого земляка повість. Твір був запланований у формі трилогії. Перша частина, «Побратими», появилася зараз після війни (написана ще в Самборі); друга частина, «До слави», в двох томах вийшла друком при кінці двадцятих років; третя, «Гетьман», осталася у рукописі. Справа в тому, що польська влада сконфіскувала другий том «До слави». Дідо їздив на судову розправу до Тернополя, але справа затягалася і була відложена «ад календас грекас»*. Я читав «Гетьмана» в рукописі, що був уже готовий приблизно 1930 р.

До 1934 р. появилася багато Дідових оповідань, між іншими «Три казки діда Охріма», присвячене внукам; оповідання і новельки друковані в календарях «Просвіти» чи «Золотий колос» (Тиктора)*, а декілька і в канадськiм «Українськiм голосі» (чи, може, та газета називалася «Наш голос?»)*. Появилось довше оповідання «За наживою» і повість «Четверта заповідь». В 1932 р. я відвідав Діда в Черчі коло Рогатина, де він «підліковувався чудо-

творними черченськими водами». Дідо якраз скінчив тоді історичну повість «Сонце заходить» із часів зруйнування Січі. Послідню повість, «Полковник Михайло Кричевський», Дідо закінчив у 1934 р. Я помагав Дідові робити коректу. Ішлося не так про друкарські помилки, як про кореґування мови, проти чого Дідо протестував. Дідо послуговувався словником Грінченка. З огірченням він писав мовному коректорові, знаному тоді «мовознавцеві»: «Я пишу цією мовою вже понад півстоліття... За ваші завваги я вдячний, але залишіть мені мій власний стиль. Хай закиди за незнання своєї мови впадуть на мою сиву голову». Але книжка так і появилася з «виправленою мовою».

Мені було незрозуміле Дідове негодування, а то й обурення на «мовознавця». Дідо ніколи не чванився своєю письменницькою діяльністю; я ні разу не чув такого характеристичного у декого «ми, письменники», «ми, працівники пера». Дідо був дуже толерантний супроти поглядів других, з якими не погоджувався. Так у чому ж діло?

«Книжка, хлопці, цікава, коли її автор інтересний, що може бути тільки в тому випадку, коли він є сам собою, коли в нього є свій власний спосіб оповідати. Навіть як він щось переповідає, але переповідає це по-своєму». Переповідати можна все, але треба подати «джерело», бо інакше це плягіят. У побутових повістях майже кожна особа говорить «по-своєму», у кожного є свій спосіб говорення і навіть думання.

«Поки напишеш книжку, вона вже готова в голові. А всі особи – докладні, як на фотографії. І якраз ті особи не дають спати і товчуться в голові, поки їх не поставиш на папір... І треба уважати, щоб не помішати дієвих осіб; чим більше їх і кожна з них інакша, тим більший ризик, що їх помішаш. Я звичайно обмежувався до двох, трьох точно зарисованих постатей... Інші особи, то так – приходили і забирались...».

«А тепер скажіть самі, хлопці, чи міг такий гультіпака Кривоніс говорити і думати так, як вишліфований Кричевський, що здобув освіту на Заході? Або порівняти буйного й нетерпеливого Тимоша Хмельниченка з розважним Чорнотою!».

«А в «Паничі», Дідусю, той старенький священик і молодий Абрамович?» – «Атож! В таких книжках спеціально, коли виступають представники двох генерацій... Я ж пригадую, як от ще перед війною (першою світовою) можна було, слухаючи когось, зараз відгадати, з якої він партії: радикальної, чи демократичної чи клерикалів, тобто т. зв. суспільників».

«Мову треба знати; вона міняється. Для нас взірцевою мовою, найчистішою була мова полтавців. Але от тепер один із наших мовознавців ствердив, що найчистіше говорять на Волині... Та ще й скільки в нас намножилось тих знавців! Скажеш щось чи напишеш, один тебе похвалить, а другий зганить. Треба ще почекаати. Буде наша держава, тоді наша Академія буде рішати, як треба говорити чи писати».

Інокли Дідо «філософував». Але оце філософування, що зачиначлось у сфері моралі, переходило почерез етику і кінчалось в естетиці. «Найбільший моральний злочин це зрада (Хлопці, ви знаєте, що значить слово «мораль»? Воно походить з латини, мос – звичай; те, що противилось звичасві предків, було заборонене, було «неморальне»). Зрада – це корінь усіх злочинів, караних на підставі кримінальних кодексів по всьому світі: обману, крадежу, навіть убивства або грабежу...; бо зрада це зловживання довір'я інших для особистої користи, а без взаємного довір'я не може встоятися ніяка громада чи група людей. Чи ви можете собі представити село, де один другого оббріхус, обкрадає, а то й вбиває?».

Моральні приписи кажуть, що треба а чого не вільно робити, щоб люди могли «просто жити один коло другого і не боятися, що хтось тебе ограбить чи підпалить. Мотиви до злочинів чи навіть малих проступків можуть бути – і звичайно є – погані: жадоба слави чи багатства, амбіціонерство, а навіть недбалство. Але мотиви можуть бути і шляхетні, як от Довбуш, що грабив багатих, щоб бідним помагати, чи ресстрові козаки, що ошукали поляків під Жовтими Водами і перейшли на бік Хмельницького, чи навіть той малий хлопчина, що пробував украсти у багача буханець хліба для своєї мами, що нездужала й голодувала... Мотиви всяких дій, байдуже, чи ці мотиви «добрі чи злі» – це ділянка етики (нормативної). Це є те, чим здебільшого в суді послуговуються оборонці, щоб підкреслити т. зв. «облегшуючі обставини», а судді, щоб відповідно могли інтерпретувати даний параграф. У житті чи співжитті людей етика, чи деякі етичні критерії, необхідні. На жаль, ті критерії мають дуже широкий діяпазон: від дикунської етики («зле, коли мене ворог уб'є і з'їсть; добре є, коли я його з'їм»), почерез макіявелівське «ціль освячує засоби» аж до «ад майорем деї гльоріям»*; але навіть слово «деї» часто змінювали на «регіс» (короля), «патріє» (батьківщини) чи інші подібні слова. Лишається остаточно таки людське сумління, що часто називають «гуманністю». Є ще один критерій для клясифікування людських учинків: коли свідок у суді говорить неправду, то є зле, але коли син

оббріхує батька, це не тільки зле, але й погано. І так само погано є очернювати другого, говорячи про нього неправду».

Взагалі, такий підхід Діда оригінальний. Наприклад, гріх, образа Бога, це не тільки зле, це погано. «І тому, хлопчики, я ніколи читача не ошукував, не пробував кормити його всякими нісенітницями. Над кожною новелькою я працював, щоб герої і акція були правдиві, реальні, бо інакше я читача ошукав би, а це негарно...». Так само негарно підшиватись під чиясь ім'я, тобто не так його наслідувати, як просто від когось відписувати: це плягіят. Це простий крадіж, але, на думку Діда, це прямо національний злочин. Мені довелося раз бачити такий плягіят. Дідо, повертаючись з купелевої місцевости Черче, вступив до нас, до Бережан. Привіз із собою польську історичну повість «Око пророка» (автора не пригадую)*. Дідові книжка подобалась, то й оповідав її при обіді. Я теж слухав і от прийшло мені на думку, що я ту цілу історію вже знаю, з нашої, української повісти «Злощасний самоцвіт» – М.Ц. Я не втерпів і почав Дідові підказувати, «що було потім». «То ти також читав «Око пророка»? – спитав Дідо. Я не читав, але знаю ту цілу історію з книжки «Злощасний самоцвіт». «Ану, покажи мені ту книжку!», – сказав Дідо. Я приніс. Дідо почав її карткувати. «Щось такого!», – сказав ніби до себе. Книжку Дідо забрав із собою, а незабаром потім появилась у «Ділі» статейка Діда: «Як можна легко стати письменником». Показалось, що наш автор перебрав польського короля Яна Казимира за гетьмана Сагайдачного, далше слідував дослівний переклад з польського. «Пощо я це пишу?» – говорилося у статті. – Я хотів би звернути увагу шановного автора «Злощасного самоцвіту», що цього рода творами він робить ведмежу прислугу нашій літературі... Чи ж не краще було б додати під наголовком маленьке «за» або «на основі»? І нікуди правди діти, це було б чесно супроти читача».

Тема Визвольних Змагань була часто порушувана. Дідо, їх очевидець і сучасник, пережив наші змагання і невдачу. Поодинокі фрагменти й деталі ми з Дуком знали, бо ж це була стала тема при обіді (коли були гості) або коли з'їжджалися всі вуйки. І це було зовсім природне: всі три Дідові зяті і наймолодший син були в УГА, старший син, Богдан, був урядовцем у міністерстві внутрішніх справ, а найстарший, Микола, був повітовим комісаром у Раві-Руській. Знову ж Дідо був повітовим комісаром у Самборі. А коли, бувало, завітав якийсь «нерідний» вуйко чи старий приятель ще з Бережан, то, звичайно, по якімсь часі було: «А ви пригадуйте, тоді...», – і сипались історичні події 1918–20 рр.

Дідо звичайно переповідав події, говорив про знані тоді постаті: Петрушевича*, Вітовського*, ген. Тарнавського*, Грекова*, Петлюру*, Грушевського*, Скоропадського*. Оповідання про ті славні часи звичайно переходили в, так би сказати, аналізу подій і кінчались сумовитим коментарем: «Ми ще не були готові... якби так світова війна прийшла 10–15 літ пізніше, тоді... може...».

«Дідусю, а наші Січі, а УСС, Січові Стрільці, а Перший Листопад у Львові?» – «Хлопчики, ми не були готові, не мали ще фахівців. Звідки ж ми мали їх взяти? Чи ви знаєте, що наших усіх фахових, вищих старших можна було тоді порахувати на пальцях одної руки? Ми послуговувались німцями, та й то не завжди найкращими. От пролом нашого фронту коло Рави, де командантом був німець, майор А.*; це ж була його помилка, та ще й яка! А візьміть нашу адміністрацію: якщо не дилетант, то амбіціонер... Але ми росли, хлопчики! Чи ви знаєте, перед 1848 роком говорити проповідь у місті «по-руськи» не годилося, а вже 60 років пізніше навіть на залізничних білетах написи були в трьох мовах, а в 1917 році ми мали дістати свій університет у Львові... Треба було двох генерацій, щоб наш селянин привик до того, що не кожного «пана» треба в руку цілувати і що «паном» не конче с той, хто має краватку. На початку нашого століття серед нашої інтелігенції була просто нехоть до військової кар'єри. Багато молодих вірили в «світову справедливість», що мала прийти з соціалізмом, а старші в більшості споглядали з довір'ям на Відень».

«А на Україні? Там же були наші генерали!».

«Були, але політичний провід не дописав. То були чи не більш наївні, як наші соціал-демократи, що вірили в братерство всіх народів. Незалежність проголошено майже рік по революції в Росії і то аж після того, як москалі не хотіли нам дати автономії... Таж на Україні до самого кінця не було примусової військової служби! Світова війна прийшла для нас заскоро». Рефлексії Діда з 1919 р. описані в «Чорних рядках», виданих у 1930 р., дійсно сумні, майже пригноблюючі. «Коли ж, Дідусю, ми будемо готові?». – «Ви виростете і зробите те, що вашим татам не вдалося...».

У час одного проходу Дідо оповів про плян нової повісти. Молодий чоловік, що саме скінчив гімназію, голоситься до війська; це час кампанії в Боснії. Опісля переходить до чинної служби, кінчає старшинську школу, одним словом, вибирає військову кар'єру. Не зважаючи на опозицію серед тодішньої інтелігенції, він пропагує серед нашої молоді ідею військової кар'єри й добивається успіхів. З вибухом війни, він уже генерал, а коло нього багато

старшин-українців... «Бачиш? То повість на тему: що б було, якби було...». Ця повість, що мала назватись «Знехтований шлях», осталась недокінченою. Її ідея зродилась, як це Дідо зазначив у передмові, після прочитання повісти А.Черняви «На Сході – ми».

Ми говорили, а радше Дідо оповідав, про аспірації²² сербів, про повстання мешканців Боснії проти австрійської окупації 1878 року. Опісля вже вдома Дідо витягнув із шафи книжку: «Масш, прочитай, і будеш знати про босняцьку кампанію стільки, як я», – сказав Дідо, даючи мені книжку, що називалась «Спомини з-перед десяти літ», видана 189-котрогось року* у Львові. Бабуся побачила книжку в моїх руках: «О, то літературний бакциль! Пам'ятасш?» – сказала, звертаючись до Діда. Дідо підсміхнувся...

По матурі Дідо відбув військову службу, а деякий час пізніше його, як поручника резерви, покликали до служби й післяли до Боснії приборкати повстання сербів. Повернувшись щасливо з цієї кампанії, Дідо докінчив правничі студії, а там і почав адвокатську практику в Бережанах. При кінці 80-х років попереднього століття Дідо написав до «Діла» пару фейлетонів-споминів зі свого перебування в Боснії. Припадково, будучи у Львові, стрінув свого старого знайомого, Івана Франка. «Слухайте, – сказав Франко, – пишть дальше! То має літературну вартість». – «Та я вже написав усе, що може бути цікаве», – відповів Дідо. – «Але, що там, написав усе! Пишть дальше! Ви маєте знаменитий хист до оповідання, пишть!». Такий був вердикт Франка. Добре говорити «пишть», подумав Дідо, не кожний може мати в голові цілу бібліотеку Осолінських... Але рада Франка таки найшла послух, і так на галицькій сцені з'явився новий письменник, який, заразившись літературною бакцилею, задержав її до кінця життя.

У 1929 році Дідові влаштували ювілей 25-тиліття письменницької діяльності. Імпрези відбулися в Коломиї і у Львові. На комерсі у Львові був консул ССРСР, Лапчинський, що вітав Діда «від імені Радянської України». Опісля Дідо згадував з несмаком промову-привіт проф. Антона Крушельницького*, знаного тоді в Галичині радянофіла: «Зломи перо, ювіляте! Візьми напрямом на світле майбутнє країни Рад!». До країни Рад Дідо ніколи не мав довір'я: «По-перше, ми ще ніколи не виграли на ніякій федерації, зачинаючи від Ягайла а кінчаючи на переяславській угоді. По-друге, москаль завжди буде москалем, білий він чи червоний, і скорше чи пізніше зашморгне петлю, що висить нам на шії.

---

²² змагання до чогось, тут: до незалежності

По-третє, що варт режим, що обіцяє свободу всім працюючим а рівночасно забороняє їм вірити в Бога?». Дідове недовір'я виправдалось уже пару років пізніше. Тоді м. ін. арештовано і засуджено на 10 років і вуйка Миколу, що виїхав в Україну 1929 року, повіривши у «світле майбутнє» країни Рад.

Мій Дідо завжди був здоровий, бадьорий. Він не пив від молодих літ. Курити люльку перестав уже за моєї пам'яті. То й тяжко було повірити, коли прийшла вістка, мабуть, весною 1934 року, що Дідо перейшов операцію кишок. Це був рак відходової кишки. Остома... Якийсь невпинний оптимізм «щоб тільки та діра зрослася, а тоді...». Дідо докінчував свою «фантастичну» повість «Знехтований шлях». Деколи ходив на проходи. Осінню 1934 р. я ходив до гімназії в Коломиї. Що далше, Дідо все більше відпочивав у ліжку. «Левку! Зробив уже лекції на завтра? Ходи сюди, сідай і читай...». Ми читали повісті Карла Мая* по-німецьки. Час від часу Дідо переривав: «Ти зрозумів? А що то значить? Гарно. Ну, читай ще трошки!».

Я поїхав додому перед Різдром. І тоді я Діда бачив востанне. Наступне півріччя я перебув у Бережанах. В червні 1935 року ми відпроврадили Діда на місце вічного спочинку. Спочив поряд із гробом тети Дзюні, що померла 1926 р. Похорон тривав понад чотири години. Який здвиг народа! Скільки вінків, промов! Опісля ще дописи-некрологи у всій галицькій пресі, включно з «Новою Зорею» Назарука*. Потім ще поминки всюди, навіть у Кракові з ініціативи проф. Богдана Лепкого, бережанця і далекого свояка.

Ориця ЛОНЧИНА (з Чайковських)

МОЇ СПОМИНИ ПРО ДІДА АНДРІЯ Й БАТЬКА БОГДАНА ЧАЙКОВСЬКИХ

Діда Андрія я пам'ятаю мало, бо Дідусь жив в Коломиї, а ми в Сокалі. В тих часах через матеріальні обставини подорожувати було нелегко. Останний раз Дідусь відвідував нас, як мені було дев'ять років. Найбільше запам'яталися поучення Діда, що треба робити, як гримить, а людина опиниться в полі чи в лісі. Було це під час бурі-громовиці, а я громів дуже боялася. І тоді, заслухавшись в розказування Діда, забула про страх... В моїй пам'яті залишився також образ Дідуса, як він стояв біля ліжка та відмовляв молитви.

Мій Батько Богдан був для мене найкращим учителем і другом. Помимо численних своїх зайнять все ще знаходив час піти зі мною на прохід і щось цікавого мені розказувати чи допомогти з задачею, чи заграти мені «до сну» на бандурі або на скрипці. Кожного літа я ходила з моїм Батьком раненько купатися. Вставали ми в четвертій рано (тоді вже було ясно), йшли над Буг, там спершу робили руханку, трохи перейшлися понад водою, часом Тато ще щось читав, а я «куняла» на траві. В шостій ми «скакали» в воду, трохи поплавали та верталися домів на снідання, бо після того Батько мусів іти до канцелярії. Часом не легко було мені так раненько вставати, але, як час від часу Таткові стало жалко мене збудити, я чулася дуже «покривдженою». Я все була «тата доня» і мені прямо здавалося, що це мій обов'язок додержати йому товариства.

Але бути улюбленицею Тата не значило, що я була «розвезена». На непослух я не могла собі «дозволити», бо як Батько загнувся, не було легко його перепросити, і я це дуже переживала.

Від малої Тато вчив мене бути самостійною, і за це я йому не раз в житті була дуже вдячна.

Мій Батько любив вставати все раненько й використовувати час на додаткові улюблені зайняття, наприклад, на інтролігаторство. В нашій великій бібліотеці всі книжки були ним власноручно оправлені. Нову серію починав весною. Кожного ранку працював систематично й дуже педантно, навіть папір на обкладинку робив сам. Пам'ятаю процедуру: зварений кольоровий крохмаль

накладав на папір, а потім витискав взори. На хребти й ріжки вживав полотно.

Тато не тільки любив книжки опрацювати, але ще більше читати. Тому в своїй громадській праці – вісім років був головою філії т-ва «Просвіта» – настоював дуже на тому, щоб по читальнях «Просвіти» в повіті закладати бібліотеки. Вже в Америці бувша секретарка «Просвіти» Ольга Лотоцька-Решетило оповідала мені, як одного разу приїхала вона з моїм Батьком до якогось села (назви не пам'ятаю), в якому ще не було бібліотеки, а мій Тато каже до неї: «Дивіться, панно Олю, за рік в цій читальні будуть на цілу стіну полицки з книжками». Оля подумала, що це лиш такі його нереальні мрії, але каже далше: «І що думаєте? На другий рік дійсно там була велика бібліотека...» Від неї я також довідалася, яким великим ідеалістом, з благородною душею, був мій Батько.

Був добрим адвокатом, але знов одна сокальчанка оповідала мені, що говорили про нього в Сокалі. Казали люди, що коли дві жінки посваряться і підуть до Н.Н. адвоката, то його реакція буде: «Що вона вам таке сказала? Треба іти до суду!» А якщо підуть до меценаса Чайковського, то він скаже: «Чекайте, жіночки. Не треба йти до суду. Попробуйте помиритися!».

Крім адвокатури, мій Батько посвячував дуже багато свого часу громадсько-просвітянській праці. Був ініціатором і активним учасником обласних з'їздів «Просвіти», на яких обговорювалося організаційні та освітні проблеми. Вони дуже допомагали в просвітянській праці для піднесення свідомости наших сіл.

Батько провадив самоосвітні курси і курси диригентів та був промотором протиалкогольного руху в Сокальщині. Майже кожної неділі їздив по селах, хіба осінні болота чи весняні розтопи зупиняли його поїздки. В 1932 році на величавому святі Мазепи диригував звучними хорами.

В 1930-х роках зорганізував музей «Сокальщина» імени Андрія Чайковського. При допомозі гуртка інтелігентської молоді, що була прихильна до музейництва, відчищував, упорядковував, скатальюгував та виставляв експонати. Ці прихильники також допомагали дижурами, коли музей був відкритий на оглядини. Перед вибухом Другої світової війни музей вже був так розрісся, що три великі кімнати в Українському Кооперативному Банку не могли всього помістити; багато експонатів треба було залишати в магазині. Батько сам їздив неділями по селах та збирав старовинні речі. Кілька разів і мене брав зі собою, а я дуже гордилася тим, що їздила з татом «в музейних справах».

Цей музей, може, і причинився до того, що Батько не хотів виїздити зі Сокаля в 1939 році, хоч селяни з-поза Буга приїздили фірами й просили, щоб тікати від большевиків, які вже перейшли Збруч, щоб нас «визволяти». Здавалося мойому Татові, що зможе зберегти музейні цінності від знищення. Хоч музей дістав більше приміщення при вул. Шашкевича, але Батькові не довелося довго бути його директором. По кількох місяцях завізували його до НКВД на переслухання, що тривало майже цілу ніч, і запропонували «службу». Ніколи не забуду розпачливого вигляду Батька слідуючого ранку. До НКВД він більше не пішов.

Вчасною весною ісхіяс, який докучав йому ще від осені, прибрав ще гострішу форму. І вкінці наш приятель і директор шпиталя д-р Пелех взяв його до лічниці на діятерму. Тоді саме настав час вивозів. До нас прийшов якийсь осібняк і питав за батьком. Ми були переконані, що нас теж будуть вивозити. Моя мама ладила кіш з білизною, щоб приготувитися, як застукують вночі... Мабуть відсутність Батька врятувала нас від Казахстану, але не від трагічного кінця.

В червні 1940 року нам усім, цебто Батькові, Мамі, сестрі Миросі й мені, видали паспорти з 11-тим пунктом якогось там «постановлення», що означало виїхати зі Сокаля (прикордонної полоси) до десять днів і не вільно було мешкати в обласному місті і т. п. Добрі люди нас порятували. До Батька, який втішався симпатією і пошаною в повіті, прийшов селянин Мороз з Рожджалова і запропонував нам 4 фіри. Речі ми примістили в його столі, а він нам відступив одну кімнату. Батько поїхав зараз до Львова, щоб розглянутися в околиці за працею. Але, навіть як було вільне місце (наприклад, учителя), то зараз після того, як показав свій пашпорт, посади вже не було. Прийшла інакша розв'язка. Мій брат Роман був студентом на університеті у Львові й дістав нормальний пашпорт. Щойно йому пощастило дістати учительську посаду в Збоїськах. Там йому приділили робітничу «вітром підшиту» хатчину, а нам, дивлячись крізь пальці, дозволили з ним мешкати. І так ми поселилися в Нових Збоїськах біля Львова. Потім Батько став науковим працівником Етнографічного музею у Львові при вул. Чарнецького, бо директором був Філярет Колесса й заряд був ще «в наших руках». Помимо всіх труднощів, ми тішилися, що ми не в Казахстані. Я пам'ятаю, як Тато раз сказав: «Нам так добре ведеться, що я боюся, щоб воно зле не скінчилося».

Війна з німцями в 1941 році нас заскочила. Ми спочатку навіть не знали, що німці заатакували, – бо не могли слухати радія,

бо в тій хатчині не було електрики. 24 червня большевики втікали зі Львова (ми чули великий рух на Жовківському гостинці), але опісля ще вернулися, бо німці не дійшли ще до Львова. Тоді зачалися нові арештування. Вечером 26 червня заїхало перед нашу хату тягарове авто і вбігло шістьох енкаведистів з багнетами в руках та кажуть до Батька: «Віддавайте оружжя». Батько відповів, що немає, а вони: «Єслі оружжя не оддайте, так соберайтесь». Коли моя сестра хотіла щось татові подати, до неї прискочив енкаведист з багнетом. І так забрали нам нашого доброго Батька...

Мій брат знайшов його на подвір'ї в'язниці на вул. Лонцького 1 липня. Тіло вже розкладалося. Пізнав по штанах, ременці й сандалах. Поховали ми Батька на Личаківському цвинтарі, спочатку в гробівці моєї тети Татухової, а опісля перенесли до власного гробівця, збудованого при матеріальній допомозі сокальчан завдяки ініціативі директора Володимира Кохана.

В 1944 році я вийшла заміж за д-ра Богдана Лончину з Львова і виїхала з чоловіком на захід. Моя родина залишилася. Маму, Миросю, двох вуйків і тету вивезли на Сибір на переломі 1949/50 р. Мама померла в Читі 19 березня 1950 року. Миросі вдалося переслати домовину до Львова (приблизно 1957 року). Брат Роман попав був в табір «тяжкого відрадження» в Братському районі Іркутської області. Хоч звільнений був після смерті Сталіна, але від 1954 року слід по нім зовсім загинув. Мирося померла в Кременчуку в 1987 році. Я одинока зісталась між живими. Маю п'ятеро дітей і дев'ятеро внуків.

В 1993 році я була в Сокалі і відвідувала музей «Сокальщина». На жаль, із передвоєнних експонатів вже майже нічого не залишилося...

Нехай цей скромний мій спомин вплететься в історію нашого народу, бо, мабуть, нема ні однієї української родини, яка не постраждала б в цей чи інший спосіб від лихоліття трагічного для нашого народу ХХ століття.

Кость ЛЕВИЦЬКИЙ

Д-Р АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.
ПОСМЕРТНИЙ СПОМИН

Ще не вийшов з друку мій спомин про нашого професора університету д-ра Станіслава Дністряньського, що помер в Ужгороді в дні 6 травня ц. р., та вже приходиться мені писати спомин по нашому сеніорови адвокатів і моему дорогому Товаришеви від юних літ, д-рови Андрієви Чайковському, що помер у Коломиї в дні 2 червня ц. р.

Я пізнав Андрія Чайковського в часі університетських студій у Львові 1879 р., коли ми, молоді, ставили перші кроки нашої громадянської діяльності в студентському допомоговому товаристві «Дружний Лихвар»* у Львові. Тоді були в нас два студентські товариства у Львові: «Академический Кружок»*, що перейшов в руки русофільських студентів, і «Дружний Лихвар», що вдержали в своїх руках українські студенти. Наслідком цього відбувся тоді перший політичний процес сепарації українських студентів від русофільських студентів, – та цим ділом ми зайнялися оба: я з Андрієм Чайковським, а до нас приступили відтак: Євген Олєсницький*, Володимир Коцовський* і Юліян Стефанович та опісля Стефан Федак*. Ми зайнялися перетворенням допомогового товариства «Дружний Лихвар» на «Академічне Брацтво» для окремішної організації нашого українського студенства у Львові*.

При цій роботі ми оба пізналися і відтак далі працювали разом у згоді і приязни. При товаристві «Академічне Брацтво» у Львові заснували ми наш «Кружок Правників» для фахового формування студентів правників, як також підготовки їх до ширшого і глибшого завдання: оборони прав українського народу. Отсе був зав'язок нашої провідної політичної думки, що політику мають взяти у свої руки наші незалежні люде, – значить українські адвокати. Звідси вийшов опісля тип новітніх українських адвокатів, – з дев'ятьдесятих років минулого століття, – як національних діячів, політиків і послів...

Та вже як студенти університету звернули ми оба увагу наших старших громадян, між іншим, на справу політичного органу «Діло», щоби редакційний комітет перетворити у видавничу спілку «Діло», щоби цей провідний пресовий орган став власністю українського громадянства. І це перевели ми через посередництво

гімназійного професора Дам'яна Гладилевича*, що був адміністратором «Діла» від часу його оснування і наші думки попирав... Ми добиралися до наших старших громадян, щоби з ними разом працювати, а відтак зайняти їх місця, поширюючи і поглиблюючи їх первісні організаційні плани, щоби шляхом природної еволюції піднімати наш нарід.

Ось так, як прийшов час, ми оба розійшлися на окремі шляхи громадянського життя: я остався у Львові, а Андрій Чайковський осів у Бережанах, щоби там перевести нашу народню організацію і вести адвокатську канцелярію. Перші почини організації застав він там, що їх піднімали о. Сильвестер Лепкий* і д-р Дам'ян Савчак* з іншими, та треба було працю поширити, щоб обняти народні маси цілого округу Бережанщини. І тут став гостинний дім Андрія Чайковського і його достойної подруги тим живим осередком, що об'єднував перші кадри нашої української організації в Бережанщині: освітньо-культурної, економічної і політичної. Звідси виростають там «Січи»* і «Соколи»*, Читальні і Кооперативи, «Просвіти»* і Народні Комітети. Андрій Чайковський незабаром став там організатором, меценатом і провідником округу...

А до того він належав до тих народних організаторів, що не рвалися у посольські мандати...

В часі світової війни, супроти наступу й окупації російських військ скитається Андрій Чайковський, щоб охоронитися від ворожих загонів, та, як тільки наступив російський відворот літом 1915 р., він стає у цій великій добі на чолі Українського Комітету у Львові*, щоби в заступстві нашої центральної організації, котра тоді пробувала ще на еміграції у Відні, негайно піднести голос в ім'я визвольних змагань українського народу галицької землі...

Почуваючи в собі хист до письменности та відчуваючи потребу заповнити великі прогалини в нашому письменстві, Андрій Чайковський уже вчасно стає й до тої праці тай, не зважаючи на зневажливі критики і дорікання, кладе свій письменницький причинок за причинком до української скарбниці та доходить з часом до багатого літературного дорібку. Його повісти й оповідання з українського минулого – це національні цінности, що творять непропащу силу дая підйому духа української нації.

Тому Його, як визначного письменника, вибрано першим головою Товариства Українських Письменників і Журналістів* у Львові і відтак уладжено Йому святочний ювілей літературної праці.

Та в повоєнному часі, не зважаючи на свої пізні літа, Андрій Чайковський іде все живий і охочий до дальшої праці, стає до позитивної роботи в кожній ділянці українського життя і виконує свої обов'язки як вірний син української нації. Тим він був для нас визначним, дорогим і взірцевим українським діячем, громадянином і адвокатом. Адвокатська праця д-ра Андрія Чайковського була найбільше визначна в Бережанах, а опісля працював він як адвокат у Рогатині, Сколім, Самборі і вкінці в Коломиї, де помер по довгій і тяжкій недужі у 79 році життя. При кінці свого життя терпів недостатки, бо ні літературна праця, ні адвокатське звання не давали йому потрібних засобів на життя. Але це не зломило його бадьорого духа до праці і життя.

Під днем 21 березня 1935 р. написав Андрій Чайковський до мене, що його виздоровлення по перебутій операції поступає дуже повільно, аж обридло. А далі каже в цьому листі: «... Я не можу дармувати і взявся знову до літератури. В реконвалесценції написав для «Просвіти» історичне оповідання про Богданка Ружинського, гетьмана. Тепер викінчую історичну повість про полковника Михайла Кричевського. Треба працювати аж до останнього дня життя. Так, мій дорогий Костю, минули літа молодії... Не поїдемо вже на весілля до Деревні та не заспіваємо: «Ой під вишнею...» Жаль за минулим, та те, що минуло, не згадуйте пани брати...»

Як сеніор нашої української палестри був д-р Андрій Чайковський основником Союзу Українських Адвокатів у Львові і провідником делегації Союзу в Коломийській Окрузі. Тому на його величавий похорон у Коломиї прибули зі Львова також делегати Союзу Українських Адвокатів: віце-президент д-р Михайло Волошин і сеніор д-р Стефан Федак, з яких перший з них сердечним словом попрощав покійного Андрія Чайковського в далеку дорогу.

А у Львові відбулося жалібне засідання Виділу Союзу Українських Адвокатів, на котрому ми піднесли щирі і вдячні пам'яті незабутнього товариша Андрія Чайковського, щоби й в історії нашої Палестри задержалось дороге ім'я Покійного на вічну пам'ять!

Львів, 10 червня 1935

Степан ГЛАДИЛОВИЧ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ
(На другу річницю смерти)

Андрій Чайковський походив, як відомо, із підсамбірської ходачкової шляхти. Живуть там по селах численні роди Кульчицьких, Чайковських, Баранецьких, Ільницьких, Гординських, Дидинських, Яворських, Ортинських, Кобилецьких, Білицьких тощо. Своїм способом життя не різняться вони зовсім від сусідуючих з ними селян. Гне їх та сама біда, що й кожного галицького селянина. Працюють так само, як ті, в поті чола на своїх дрібненьких ґрунтах. Тиснуть їх однаково податки та переднівки, як і інших селян, якими все-таки погоджують і від яких завжди й всюди відмежуються.

Села, де живе ця шляхта, мають переважно шляхетські назви, як: Кульчиці, чи пак Кільчиці, Ортиничі, Чайковичі, Гординя, Ільник, Явора, Біліня.

Ходачковий шляхтич завжди дуже гордий зо свого шляхетства й дбає про те, щоб не входити в подружжя з нешляхтою. Андрій Чайковський зробив якраз такий мезаліянс, бо взяв жінку Гладилевичівну, що не могла почванитися шляхетським походженням. Її предки виводились із міщан Радимна, містечка, положеного між Перемишлем та Ярославом, славного з виробу шкурів та посторонків.

Першим Гладилевичем, з яким стрінувся А.Чайковський на шляху свого життя, був покійний Дам'ян*, що пізніше, як професор академічної гімназії у Львові, був один із засновників часопису «Діло». Зустріч ця вплинула раз назавжди на світогляд А.Чайковського.

Було це тоді, коли А.Чайковський малим хлопчиною зголосився був до першої класи самбірської гімназії. Попав там якраз на молодого заступника вчителя, Дам'яна Гладилевича, а спитаний ним по-українському про ім'я та назвище, зарекомендував себе зразу по-польському: «Анджей Чайковскі». І тільки на поновний запит вже в грізному тоні догадалося хлоп'я, про що ходить, і назвало себе в рідній мові: «Андрій Чайковський».

Інцидент цей, хоч малий по собі, збудив у душі А.Чайковського любов до рідної мови. Відтоді все дорожився нею й не раз

згадував свою зустріч з Дам'яном, з яким жив потім у сердечній дружбі.

Другим далі Гладилевичем, що стрінувся з Чайковським, був молодший брат Дам'яна, пізніше інженер, Филарет. І ця зустріч не була Андрієві милою, бо ходило тут про сестру Гладилевичів, Наталію, що вчилася у цім самім часі в учительській семінарії в Самборі. Андрій, що вже тоді ходив до п'ятої класи, пізнав її на якійсь школярській забаві і – як звичайно – залюбився в дівчину.

Старший від Андрія одною класою, Филарет уважав своїм обов'язком заступитись за доброю славою своєї сестри, забороняючи Андрієві «морочити голову» дівчині. Андрій прийняв докори Филарета без слова протесту, все ж таки zostався й далі вірний предметові своєї любові і зараз по зложенні іспиту зрілості зголосився до батьків по руку Наталії. Батько Гладилевичів, о. Юрій, що був парохом у Сянїччині, а потім у Хирові, пригорнув щиро поважного над свій вік юнака. Від цього часу став Чайковський зживатися з родиною Гладилевичів, з якою ділив зі й добрі хвилі життя. А передусім суджена, Наталка, стала Йому вже відтоді вірною приятелькою, а навіть Його ангелом-хоронителем. Всюди, чи то на університетських студіях, чи в військовій службі, чи в восній заверюсі в Босні, просвічувала Андрієві гарна й чиста, як лелія, особа Наталки, що віддаювала від Нього всі низькі почування, а вливала в Його серце віру й надію на будуче.

По зложенні правничих іспитів звінчався Андрій з Наталкою, й обос розпочали своє довге життя, виповнене то радістю, то журбою. Жили зпочатку у Львові, в недостатку – правда, але щасливі взаємною любов'ю. Потому перенеслись до Бережан, де Чайковський розпочав трудяще життя взірцевого громадянина.

А життя це було дослівно від рана аж до пізньої ночі виповнене найрізномроднішою працею. Справді, можна було дивуватися, як ця людина не марнувала ані хвилини свого часу.

Конференції з клієнтами у власній канцелярії, розправи в суді і знов канцелярійна праця цілий день, а вечори призначені на працю по товариствах, як «Просвіта»*, «Бурса»*, «Боян»* і багато-багато інших. Навіть обідова пора була використана не тільки на сам обід. Конче мусіло знайтися кілька хвилин, щоб «пан меценас» міг припасати фартуха і віддатись фізичній праці в своїм варстаті, де точив і різбив, майстрував куфри, валізи та переплітав книжки. А майстер з Нього був неабиякий, це признавали Йому знавці, фахові майстри і тільки дивувались, коли й де «пан доктор» цього всього навчився. До речі, Чайковський навчив-

ся майстерки ще в школі від професора бл. п. Лашкевича, якого все з подякою згадував й обов'язково в переїзді через Самбір відвідував.

При обіді, між однією та другою стравою, читалося щоденну пресу, бо ж цікаво було знати, що діється на широких світі, а тут усе часу не стає. Оставалось хіба ще кілька годин на нічний відпочинок...

І тоді тільки, коли всі поснуть, заходив Чайковський у свою канцелярію, де, забуваючи про всю прозаїчну буденщину, переливав на папір свої найкращі гадки, що – як сам говорив – не давали йому цілий день спокою. Так повстали «Спомини з перед десяти літ», «Олюнька», «В чужім гнізді», «З ласки родини» і багато інших. А поряд цього поважна кореспонденція з Дам'яном Гладилевичем, Костем Левицьким, Іваном Франком та іншими приятелями. А скільки то праці було при розбудженні Бережанщини, скільки клопотів для піддержання життя, що ледве-ледве починалось! Тут віче, там нарада, там знов поїздка на село, а всюди треба стеретися всляких перепон, ставлених нераз таки своїми...

Бережанщина, що спала до тепер сном праведного, почала оживлятися. Стрічає тут Чайковський радника Базя Яворського й втягає його у вир політичного життя. Висока гідність директора скарбової округи дає громадській праці повну волю рухів, бо Яворський має всюди «плечі» й нікого не боїться. Ласкава доля зсилає до Бережан, як сотрудника, знаного вже тоді композитора о. Остапа Ніжанковського*. Стара приповідка, що, де зйдуться три українці, там твориться квартет, справджується напричуд точно. Чайковський, Яворський та Ніжанковський засновують «Бояна», що дзвінко несе пісню на цілий повіт. Крім «Бояна», повстає театральний гурток, в якому виступають як актори, перші тузи Бережанщини, не виключаючи й самого Чайковського.

В активному житті повіту беруть участь достойний о. Сильвестр Лепкий та його син Бодьо, тільки студент філософії, а вже всіма шанований, як видимий будучий талант. Дальше йде старенький приятель молоді, о. шамбелян Соневецький, а найбільше вдаряє в очі присутність між іншими людей, закованих у військовий мундир, а саме: військового лікаря д-ра Ковшевича та ротмістра жандармерії Бриковича, під яких одностроєм било гаряче українське серце. А всі вони гуртуються коло особи Чайковського, що вмів і розвеселити, і добру раду дати, а навіть і сказати тверде слово правди...

На чергу приходять «Сокіл»* і «Січ»*, і тут тільки пірнув Чайковський цілою душею, бо в цих фізичних організаціях бачив шлях до волі.

На якийсь час перед війною перенісся Чайковський із Бережан до Сколого, між бойків, а потім до Самбора, близько своїх рідних сторін.

Повоєнні події кинули Його в Коломию, де дожив свого трудящого віку. Там і припала гуцулам честь відпровадити найліпшого Сина України на вічний супочинок.

Дрогобич, 1936, травень

До Бережанської гімназії прийшов я в 1897 році по скінченні сьомої класи місцевої віділової школи, цебто в тринадцятому році життя. За останні три роки успів я начитатися чимало книжок у польсько-патріотичному дусі (чи існували наші книжки до читання – я й не знав!) та виробив собі був уже тоді свій дитячий погляд на Москву, особливо під впливом різних описів польських повстань, сибірської каторги й т. п. Але національно я був ще несвідомий, як і більшість моїх понад 40 товаришів. Щойно лекції української мови, що їх переводив спершу проф. Богдан Лепкий*, а потім Іван Білик, а ще лекції релігії пок[ійного] шамбеляна Михайла Соневицького з'ясували нам наглядно, що крім поляків та москалів є ще хтось третій, а саме – ми.

Хто таке «ми» – це було ще неясне, в кожному разі ні москалі, ні поляки. Аж наприкінці шкільного року почався рух між нами. Носилися якісь ближче неозначені вісті, старші учні почали одні на одних дивитися неласкаво, присварюватися. Нас, мальчуганів, цікавило це, ми нишпорили за причинами, але даремне. А втім прийшли шкільні ферії, усе забулося...

На другий рік, у вересні 1898 р., склалася зо мною така подія. Приступив до мене одного дня, в часі перерви білявий хлопчина, учень II А (я вчився у відділі «Б»), про якого я знав хіба те, що це Богдан Чайківський та питає мене:

– Ти русин, чи москаль? Як ти говориш: «руський» чи «руський»?

Москалів я недолюблював під впливом давніше прочитаного, тож без надуми відповів:

– Русин!

– А як ти говориш: *поважане* чи *почтеніє*?

Це вже було складніше питання, тому я по довшій надумі відповів:

– Почтеніє!

– Ну, то ти москаль! – каже Богдан.

– Чому?

– Бо русини кажуть «поважане»!

Так почалося моє національне освідомлювання та моє знайомство з ріднею Чайківських.

Богдан і Микола Чайківські взяли мене під свою опіку, за кілька тижнів перейшов я в руки Зенона Кузелі*, тоді учня 8-ї класи, а ще за кілька неділь був я уже членом тайного гуртка нижньої гімназії, що більше, цей гурток почав був навіть у мене сходитися.

Поволі почав наш гурток рости. Ми почали зватися вже не русинами, а українцями, а затривожені русофіли, яких число щораз то зменшувалося, почали трубитися на алярм аж у «Галичанині»*, атакуючи головню катехита, пок[ійного] Соневицького, й «многонадійного Микольця» (Миколоу Чайківського).

Моє знайомство з Чайківськими не обмежалося на студентських гуртках і стрічах у школі; на запрошення Богдана зайшов я раз до нього додому. Йшов я туди з деяким острахом (я ще ніколи до цієї пори в «панських» домах не бував!), а найбільше таки боявся стрінутися з самим Андрієм Чайківським, що мав тоді велику славу в місті як адвокат. Першого разу не довелося мені (тоді я думав: на моє щастя!) побачити пок[ійного] Андрія, зате незвичайно гарна й мила поведінка п. Наталі Чайківської, дружини пок[ійного] Андрія, зробила на мене таке вражіння, що я потім мріяв тільки про те, щоб знову могли зайти в домівку пп. Чайківських. А вже з Богданом та Миколою почали ми справді приятелювати. Велика, гарна бібліотека пок[ійного] Андрія Чайківського давала мені змогу зачитуватися в наших книжках, пізнавати наше, рідне.

Перша моя зустріч з пок[ійним] Андрієм Чайківським мала місце таки в його кабінеті, де була і його бібліотека. Попала мені тоді була саме в руки перша книжка Чайківського: «Спомини з-перед 10 літ», і я почав спорити з Богданом чи Миколою, що їх батько мусить бути «кацап», бо книжка – друкована етимологією*. Їхні переконування не переконували мене, тоді вони покликали на поміч свій найважливіший аргумент – самого Андрія Чайківського.

І треба було почути, з якою терпеливістю та добротою висловлював мені покійний цілу справу, як старався ясно та зрозуміло з'ясувати все чотирнадцятилітньому хлопцеві, щоб пізнати те щире та добре серце, що доброту, що ніколи, навіть у найтяжчих часах, не відступали його. З розмови з пок[ійним] А[ндрієм] Ч[айківським] вийшов я просто зачарований і довго-довго роздумував про його слова.

II

Минали роки, прибільшувалися паски на комірі мого гімназійного мундурка, срібні замінялися золотими, а вплив пок[і́йного] Андрія Чайківського не малів, а більшав. І не тільки на мене. Уся молодь горнулася до пп.Чайківських, в їхній домівці відбували ми свої сходини, там вчилися ми всього, що було найкраще, найсвятіше. І тільки з тим, як минали роки, вчилися ми обсервувати не тільки домашнє, ідеальне життя Покі́йного, але ще цінити та розуміти його працю як організатора національного життя.

Бо напочатку знали ми тільки, що Андрій Чайківський є адвокатом. Але не розуміли ми того, що від нашого адвоката вимагало в тому часі його становище, скільки труду та праці доводилося йому вкладати в справи, незв'язані з його канцелярією, в справи організації повіту, що був заснічений москвофільством. Це пізнав я щойно в 1902 році в часі рільничих страйків, зорганізованих покі́йним Володимиром Бачинським*, а треба признатися, що в цій страйковій агітації й ми – учні – мачали трохи пальці.

З того часу навчилися ми не тільки цінити пок[і́йного] Чайківського, як письменника, але й шанувати, одушевлятися ним як справжнім громадянином, брати собі його за приклад.

Організація повіту – це було важке завдання, що його піднявся був пок[і́йний] Чайківський, а те завдання довів до кінця. Де не глянете, якої установи не торкнетесь, всюди він був як не основником, то головною опорою, що держала все. Повітова каса «Надія», «Просвіта», «Бурса», політичний провід, «Сокил», організація січового руху в Бережанщині, У.П.Т.*, будова власної сади, просвітний рух по селах, рятунок селянських хат із пазурів п'явок-лихварів, а при тому знамениті оборони в карному суді, що нераз витискали сльози зворушення в очах старих суддів, – не згадую вже про переважну письменницьку працю, – у всьому тому була не тільки рука, але й душа пок[і́йного] Чайківського. Попри те все находив він ще час на те, щоб зайнятися нами, молодими, щоб спрямувати наші кроки на праві стежки, що більше – находився в нього час навіть на те, щоб виступати в аматорських виставах чи помагати їх виводити. Весела, добряча усмішка, ясні, до глибини серця пронизливі очі, щира мова та творчий, невсипущий дух – це образ, що повік останеться мені в пам'яті, нагадуватиме мені одного з найкращих наших громадян.

А водночас Андрій Чайківський – це для мене прототип українського адвоката, працівника, що не ганяється за грошем, що робить свою роботу з серця, з духової потреби, бо так працювати вимагає від нього народне добро. Дай Боже, щоб таких адвокатів було в нас якнайбільше!

Марія СТРУТИНСЬКА

ДІМ РОДИНИ ЧАЙКОВСЬКИХ У БЕРЕЖАНАХ

Не тямлю, як називалася і чи мала яку назву ота крута й стрімка вулиця в містечку Бережанах, при якій у самому низу знаходилася розкішна садиба панства Чайковських: письменника Андрія Чайковського, адвоката, та його дружини, громадської діячки і матері семеро дітей: Миколи, Богдана, Марії, Галі, Олі, Андрія й Наталки.

В роках 1908–1909, з яких датуються оці мої згадки, я товаришувала з малою Натальцею і часто мені, малій школярці народної школі щастило бувати в отому домі, що залишив мені по собі спогад чогось незвичайно гарного, спокійного, радісного.

Будинок, в якому жила сім'я Чайковських, можна б назвати віллею, коли б під цією назвою не розуміли звичайно отих будованих на ефект будівель з численними ганочками і верандками, з зайвими вежечками та іншими беззмістовими прикрасами – а всередині з фатальним розкладом та без вигод.

Дім Чайковських, хоч мав вигляд малої палатки з широкою кам'яною терасою на першому поверсі та з високою вежею, то проте все у ньому було солідне, доцільне, обдумане. І вежа не була тут зайвою прикрасою: на її вершкунку блистів у сонці золотий лев.

Оця гарна будівля мала внизу два ряди просторих і гарно прибраних кімнат та велику, ясну кухню. З обширного передсінку вели сходи на перший поверх, де містилися кімнати, призначені на адвокатську канцелярію власника. Дві малі, непосидючі дівчинки, якими були ми обі з Натальцею, нишпорили скрізь, і я тямлю, що колись надвечір забігли ми й туди, де я з подивом дивилася на довгі ряди гарно оправлених книжок за склом, на масивне бюрко, заложене рівно покладаними паперами, на долівку, яку дівчина приводила саме після відходу останнього клієнта до звичайного блискучого вигляду. Взагалі, чистота і лад в домі Чайковських були зразкові, незважаючи на численну сім'ю та на велике число кімнат. Так само охайністю визначалося обгороджене високою дротяною сіткою господарське подвір'я позаду дому, де журилася і піяла породиста куряча сім'я та де пушилися індики. Зразково удержаний був теж великий садок.

Як устигала господиня дому тямити про все, усе це наглянути? І не занедбувати при цьому своїх громадських обов'язків?

Адже ж це вона оснувала 1903 року (разом з Федорою Глібовицькою й Оленою Томашівською) «Жіночу Громаду» в Бережанах, вона була її довголітньою головою. Її значіння серед бережанського громадянства оббилося тоді й об мої дитячі вуха. Досі питаю себе, як вона робила це усе, і досі п. Наталя Чайковська є для мене найкращим зразком матері-господині-громадянки.

Тямлю, якби сьогодні, паню Наталю з двома старшими дочками, зігнутих над широкою грядкою полуниць, які збирають до великих полив'яних мисок. Тямлю довгі алеї жовтих порічок, яких нам, дітям, вільно було їсти досхочу. Тямлю висипані білим піском широкі стежки, а радше вулички, з яких головніші мали свої назви – імена українських письменників. Та найбільше вбилося в тямку велика, чудова альтана, чи радше отвертий павільйон з гарною дерев'яною мебелю, з широкою, теж дерев'яною, отоманою, на якій іноді любив пополудні спочивати письменник, що був в тому домі добрим, любленим і шанованим батьком.

Я перенесла і зберегла в пам'яті, крізь натовп подій, які принесли з собою пізніші роки мого життя – два спогади про Андрія Чайковського в оточенні сім'ї.

Раз – це було літо, надворі стояла спека. В просторій ідальній панства Чайковських, затіненій спущеними жалюзьями, – зібрані за великим столом усі домашні: студенти Микола й Богдан теж тепер, на феріях, дома. Є ще й гість: різьбар Гаврилко* з Вел[икої] України. Натальця привела й мене, бо моя мама поїхала, а у них сьогодні на обід морожене. Мене привитали тут, як завжди, ласкаво, пан Андрій промовив до мене кілька слів, яких я, страшно засоромившись зверненою на мене увагою цілого стола, добре не дочула. Та мене хутко залишили в спокою і ми обі, найменші, чекали нетерпляче на солодке.

– А, це ж у вас морозиво яке прекрасне! – сказав Гаврилко.

– От гарне слово, морозиво! – підхопив Андрій Чайковський. – Запиши це слово, Олю! – сказав до доні-гімназистки. «Морозиво... морозиво»... повторяв вдоволено ще декілька разів. Я затимила добре цей дрібний епізод і це слово, хоч щойно згодом зрозуміла втіху, яку можна мати з отакого одного, дрібного, незначного слова.

А знову раз – це було зимою. Натальця, її брат Іцьо, його товариші з двох перших класів гімназії, я та ще одна дівчинка – дасмо виставу.

Це було не то «драматизоване» оповідання «За сестрою», не то якась п'еска з «Дзвінка». Ми робили багато проб, під час яких «татари» зчиняли в тому звичайно достойно-спокійному домі – страшний крик і гвавт. Я, яку вони теж брали в ясир, боялася не так їх, як того, щоб нас усіх не вилаяли та не викинули з хати. Одначе нічого такого не сталося, навпаки, нас поїли ще опісля шоколядою і годували солодкими булочками: виrozumіння і любов до дітей були в цьому домі безмежні!

Та врешті прийшла вистава. Ми перекинули одну кімнату горідном, улаштувуючи в ній сцену. Пан Микола (тоді студент філософії, а тепер, мабуть, жертва більшовицького «зацікавлення» українською наукою), що саме перебував дома, завісив нам у дверях килим таким способом, що можна було спускати завісу, потягнувши за шнурок.

На кріслах у другій кімнаті проти дверей засіли старші. Останній прийшов письменник, якого затримала нагорі його праця. Тямлю, як він садовиться у крісло поруч пані Наталі, пригладжуючи свої козацькі вуси і втомлено, а проте добряче всміхаючись до нас, що вже піднесли завісу та стоїмо безпорадні у якійсь гуртовій сцені...

Де вони взяли терпцю висидіти отих наших п'ять дій, кожна по чверть години?

Висиділи, похвалили, а Андрій Чайковський казав Натальці принести з креденсу мисочку і кинув в неї перший «замість карти вступу» [внесок] – дві корони на Українське Педагогічне Товариство*.

Іван ОГІЄНКО

СВІТАЙ ПАМ'ЯТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

В двохлітню річницю

1923 – 1935*

Андрій Чайковський! Скільки чарівної душевної краси й правдивої любови злито в мене з тією довгі роки найдорожчою мені людиною! Від першого мого знайомства з ним навесні 1923 р. і аж до гробової дошки його він позостався найближчим моїм приятелем, найвірнішим дорадником, найціннішим заступником... Не було в житті нас обох події, щоб про неї ми не обмінялися думками, щоб щиро не дорадили один одному... Це був мій улюблений старший брат, більше того – часто він заміняв мені рідного батька. Він ставився до мене як до брата й сина, а я платив йому тим самим. Бігли роки, а наша дружба, хоч і поділена великим простором, тільки зростала на силі, на душевності...

На початку 1923 року я жив, вірніше – бідував у Винниках під Львовом. Одного дня, раною весною, приїхав до мене мій добрий знайомий, д-р Микола Чайковський*, а з ним незнана мені старша особа. Тонка, росту середнього, худощава. Очі незнайомого – виразні й сильні – свердлили мене цілого. Перше поважне й ніби трохи суворе обличчя мого гостя відразу запроменилося, ніби сніп сонця впав на нього.

– Це мій батько, пане Ректоре й Міністре*, – промовив д-р Микола.

Андрій Чайковський не запримітив моєї протягнутої руки, але раптово, з молодечим запалом міцно обняв мене й розцілував, аж я зніяковів.

– То мій батько все такі, – пояснив сміючись Микола. – Я йому багато про вас розповідав.

Оце перше моє знайомство з д-ром Андрієм Чайковським якнайглибше з'ясовує цілу його істоту. Завжди рухливий і запальний, з усміхненим і веселим обличчям, він позоставався таким аж до своєї смерті. Наддніпрянець любив молодечою щирою любов'ю, болів їхніми матеріальними злиднями, не опускав ані одного емігранта нашого, не помігши йому, чим тільки в силі був.

Велика Україна була йому вимріяною обітованою землею. Завжди рвався до неї цілою своєю душею, глибоко розумів її політичне й культурне значення для відірваних кусків її. Недовгу

самостійність нашу прийняв і пережив цілою своєю істотою на віки: нею тільки й жив, тільки вона найясніше світила йому аж до могили. Глибоко вірив у крашу будучину свого народу, а власне ця віра стала йому найміцнішою релігією. Не боявся гіркої сучасності, не тратив через неї своїх надій та віри, – вона була йому тільки скороминущим епізодом у світлій історії нашого народу.

Що нас обох так сильно в'язало, хоч різниця віку між нами ніби й не мала – 16 літ? Найперше – глибока віра в свій народ, що наказувала нам працювати, не складаючи рук, і по-друге – поетична мрійливість та сердечна чутливість, що так і бризкали з покійного, освітлюючи й злагоджуючи гірку буденщину. Любив і вмів він будувати мрійливі замки, вірив і жив ними, а що найважніше – знаходив у тім заспокоєння для спраглої душі своєї, а із тим – побудку для дальшої праці.

Наше славне минуле любив над усе, – завжди студіював його й віддавав йому весь свій творчий талант. Мене засипував він листами, просячи вияснень або книжок; на жаль адвокатські обов'язки аж занадто перешкождали його творчій праці, хоч і давали йому великий невичерпний матеріал для побутових оповідань.

Наше славне недавнє минуле любив до болю, понад життя своє. Ніколи не забуду одного випадку, такого характерного для мрійливого письменника. В кінці серпня 1928 року гостив він у мене в с. Москалівці під Косовом*. Підгірська спека, а ми вдвох – в пообіднім спочинку – лежимо собі під смереками над співучим потічком. За час гостини в мене дорогого приятеля я аж змучився, відповідаючи йому на безпосередні запитання: «... Розкажіть мені, як... А ще розкажіть, як то... А як то було з тим...». І так без кінця говорив я від раннього рана й до пізнього пізна, а Чайковський увесь був слух, глибоко переживаючи почуте й солодко мріючи. Я пильнував вибирати тільки величні теми, оминаючи все сумне. Тут оце розповідав йому найдокладніш, як саме відбувалося Свято Соборности 22 січня 1919 р., бо я його виконував на практиці.

А.Чайковський лежав на м'якій травичці горілиць і слухав мого оповідання, як найкращої казки. Мос оповідання не все задовольняло його буйну уяву, і він сипав мені запитання:

– А розкажіть про Св. Софію! Чи велична вона? А яка саме? А яка вона здала? А як софійські дзвони дзвонять? А ну задзвонить, дороженький! Бум-бум-бум, так?

Я пильнував задовольнити всім бажанням дорогого гостя й оповідав йому найвеличніше. Як рвався був скований народ, як

одновільно взявся до праці, як таланило в цій праці. Потічок срібнодзвінко співає, смереки мрійливо шумлять, а приятель слухас, втопивши розумні очі свої чи то в високе безхмарне небо, чи то в такі ж безхмарі свої глибокі мрії...

Аж бачу, – очі йому тихо прикрилися. «Ну заснув старий батько, думаю. Нехай трохи спочине» ... Але що це? По обличчі котяться йому на землю двома рясними рівчаками блискучі перли... Я зрозумів: це цілющі сльози невисловленої радості та найглибшого вдоволення від історичного здвигу свого народо-орда... Величним тоном оповідаю далі найкращу казку про нашу самостійність, допомагає мені невинний шелест вікових смerek, а на обличчі мого слухача – два вогняних потічки... Я ані на хвилю не перервав свого оповідання, давши слухачеві повну волю пережити все по своїй уподобі...

Коротка, але блискуча наша самостійність злилася з істотою Чайковського: він до смерті жив нею і слухав наказів тільки її.

Аналізуючи нашу дружбу, знаходжу в ній може забагато мрійливого й душевного, але саме воно пхало нас до праці обох.

Доля не судила нам жити близько один одного. З Винник перенісся я до Львова. Кожного разу, коли А.Чайковський бував у Львові, він конче відвідував мене, – і вже тоді ми досхочу наговорювалися, розповідаючи і мріючи. Я часто писав йому, але, через велику кореспонденцію, я в своїх листах завжди обмежуюсь на конче потрібне. Це виробило в мене звичку писати тільки короткі «ділові» листи. Вони сильно не вдоволяли Чайковського, і я вже при побаченнях живим оповіданням мусів надробляти те, чого не давав у листах. Та й стан емігранта завжди змушував мене бути бережним у своїм листуванні. Правда, часом таки доводилось давати волю своїм почуттям і писати довгі щирі листи, але звичайно на кінці їх я просив свого приятеля: «Прочитавши, листа прошу спаліть», що А.Чайковський ретельно й виконував.

А вже з моїм переїздом до Варшави в травні 1926 року втратили ми один одного ще більше, – бачились тільки тоді, коли я на літо вибирався на Косівщину. Приятель незмінно кожного разу виходив до потягу, забирав мене до себе, й ми довго бесідували. Тут ми надробляли вже те, чого в листуванні не змогли чи не хотіли вияснити.

За останні свої 12 літ життя Андрій Чайковський писав мені дуже часто, часом по декілька разів на місяць, щотижня. Рідкі були випадки, коли наше листування спинялося на довший час. На жаль, не всі його листи збереглися в мене. Багато листів його,

надзвичайно важливих для вияснення правдивого світогляду письменника, я спалив у Винниках* 1924 року, коли – на попередження проф. В.Каиновича* – чекав я в себе ревізії. Такі ж цікаві листи його, з тих самих причин, спалив я у Варшаві, наприклад, листи з реальним і сильним описом пацифікації*. Ось через це листів покійного позосталось у мене не так і багато, – а було їх значно більше. Спалені листи – головню – з виясненням сучасних подій у Галичині.

Листи Андрія Чайковського надзвичайно цікаві й цінні. Він умів їх писати й любив писати. Часто писав із таким замилюванням, ніби яке оповідання, через що й читаються вони з неослабною цікавістю. Писав їх або на машині, або старанно від руки, – своїм аж до смерті рівним, досить чітким густеньким письмом.

Зміст листів Андрія Чайковського – надзвичайно цікавий і цінний для вияснення повного світогляду цієї великої людини. В листах до мене він цілий і правдивий, який був і в житті. Не любив ні з чим ховатися: про що думав, про що мріяв, про те відкрито й писав. Завжди веселий, завжди замріяний. І завжди не по-старечому гарячий, відзивчивий. Уміє й любить розповісти або епічно спокійно, або з їдкою сатирою й гнівом, а тоді вже не щадячи нікого.

Листи Андрія Чайковського до мене дають головню такий матеріал. 1. Вияснюють повстання творів письменника за 1923 – 1935 рр., їх генезу, хід їх друку, повстання типів і т. ін. 2. Мороку письменника з його видавцями. 3. Життя письменникове й його громадську працю. 4. Його правдивий світогляд. 5. Його неспокійні довголітні релігійні шукання. 6. Погляд письменника на сучасні йому події. 7. Привата, – його стосунки до мене або опис свого приватного життя.

Такий зміст листів Андрія Чайковського вже сам показує їх велику цінність для вияснення життя й творчости письменника та для змалювання цілої його особи. Оце власне й спонукало мене подумати про видання цих листів, як високовартісного матеріалу для повного розуміння письменника. Самі твори Чайковського мало дають такого матеріалу, – він цілий у своїх листах, як жива особа, як вірна фотографія.

За останні 12 літ не було видання Андрія Чайковського, щоб він не прислав його мені з відповідним листом, чому в листах цих так багато цінного матеріалу для вияснення його письменницької творчости. Свою лебедину пісню, – останній свій твір, який А.Чайковський побачив видрукуваним за життя, – «За віхоть сіна», – він прислав мені для 1-[і] кн. «Нашої Культури». Його праця про

гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, прислана для «Нашої Культури»*, ще буде видрукувана.

Листи свої А.Чайковський писав звичайно рідною йому місцевою мовою, про що я завжди його просив. Сам пильно навчався соборної літературної мови й пильнував нею писати свої твори. Але літературна мова не легко давалася покійному, на що він частенько скаржився: «Старий уже став я, – звичайно шуткував він, – і ніяк не перешию своєї мови на наддніпрянський копил. Одного разу я склав йому навіть невеличкого словничка слів, що їх варто оминати в літературній мові, – прототип мого пізнішого «Словника місцевих слів». При особистих побаченнях ми без кінця говорили й на теми мови.

Друкую цю передмову до задуманого, але ще не здійсненого видання листів Покійного, як мій скромний вінок на свіжу могилу видатного нашого письменника й громадянина, виконуючи тим свій обов'язок вірного приятеля. Не вдалося мені видати цих листів своєчасно, – друкую тепер, із запізненням, бодай цю передмову. Матеріальні злидні не дали мені можливості особисто побачитися по 22 серпні 1933 року, коли я востаннє бачив свого дорогого приятеля, переїжджаючи через Коломию. Веселий і жвавий, він молодечо допомагав моїй хворій пані всісти до вагону, – й говорив-говорив без кінця. Мені й до голови не приходило, що я чую дорогий голос ув останнє, що пращась ми – навіки...

19. VIII. 1935

Іван ЗУБЕНКО

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(Жмут споминів замість вінка на могилу)

Познайомився з Андрієм Чайковським я в р. 1925, коли примхлива доля кинула мною до Коломиї.

Опинившись в незнам'ї місті, серед зовсім незнайомих людей, я мимохіть почав шукати якоїсь точки опертя – якоїсь родини, що ввела б мене в український світ міста. Думка відразу натрапила на певний шлях: адже ж у Коломиї мешкає Андрій Чайковський! Його твори ми читали ще в каліському таборі інтернованих*, де культурно-освітні відділи мали невеликі бібліотеки.

Рішено: йду з візитою до Андрія Чайковського!

Не гаючи часу, другого передполудня вибрався я до Народного Дому, де мешкав письменник.

Мав легку «трему», адже йду до визначного українського письменника й діяча! Надто: від цієї візити я сподівався багато для себе, бо ж до Галичини я приїхав шукати своєї щастя-долі – заробітку на прожиття; а від д-ра Чайковського я надіявся одержати якісь інформації й пораду.

– Прошу!

Ввійшов до просторої кімнати, що правила Андрієві Чайковському і за адвокатську канцелярію, і за письменницький кабінет.

На стінах багато малюнків. Два великі: «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (репродукція) і «В'їзд Тараса Бульби до Січі» (Богдана Лепкого – оригінал).

Багато карток репродукцій: типи козаків, козацької старшини, жінок в історичних убраннях, гетьманів. Ціла історична галерея – власне козацька!

За писальним столом сидів письменник (я відразу пізнав його з портрету, що був при повісті «За сестрою»); напроти нього, перед столом – сидів на кріслі симпатичний пан з сивою бородою

Я вклонився.

– Чим могу служити?

– Я такий то... Прийшов відвідати пана доктора та й повітати від імени наддніпрянських українців...

– Прошу ласково сідати, приємно буде з вами більше поговорити... Ну, то як далі, пане докторе? – звернувся він до свого співбесідника (це, як я потім довідався, був лікар д-р К-й).

– Хорий почуває неспокій, пане меценас... тривогу... Відчуває чийось приявність, хоч нікого нема... Далі, внаслідок великого нервового подразнення, починається маячення. Являються привиди, омани набирають конкретних форм...

– А скажіть, будь ласка, пане докторе, як довго тягнеться такий стан? Чи після цього шалу скоро повертається свідомість... А як реагує хорий на свої візії, коли повертається до тверезого стану? І т. д., і т. д... А як ці випадки трактує судова медицина?..

– Знаєте, – говорив до мене письменник, коли вийшов д-р К-й, – це мій приятель д-р К-ий... Не відмовив прийти до мене... Бачите, хочу описувати п'яка... тож мушу докладно знати про всі наукові дані, що торкаються білої гарячки... Наосліп не можу йти... щоб не попасти в колізію...

Андрій Чайковський дуже солідно підготовлявся до писання. Казав, що письменник несе велику відповідальність перед читачами й історією, – тож мусить уважати на кожне своє слово.

* * *

– Скажіть мені, добродію, таку річ: ви чоловік військовий?

– Так... хоч, правда, старшина воєнного часу...

– Скажіть мені: чи наші козаки мали якийсь полевий статут, чи ні?

– ?..

– От бачите... Ми привикли дивитися на козаків під кутом історичної романтики. А я підходжу до них з точки погляду військового ремесла... Отже, козаки були військово?

– Так...

– Та ще й не погане. Тож тут і виникають питання: які в козаків були колись формації, як вони маневрували: двійками чи чвірками, в скількох лавах ставали до бою, в якій формації йшли до наступу, як відбували полеву службу, як розставляли полеву сторожу, в яким положенню ставала артилерія до пішого війська, яке завдання мала козацька кіннота, якої все було менше, як піхоти, хоч у несвідомих історії людей козак виступав тільки на коні.

– Певно, що в козаків мусіло бути якесь стає унормовання цих питань... Бо інакше ж як кермувати рухами людських мас, а особливо в бою! – підтакнув я.

– Отож, власне... Але яке нормовання? З історії знаємо лиш одну штурмову команду: «Ріж та бий!» Йшли козаки до наступу

також з окликом: «З нами Бог!». І більше нічого. В одного польського письменника є таке місце: «Слухай, то йде козацька піхота...» Мабуть, уночі той розвідник по тупоті пізнавав ходу козацького війська... Отже, певно були якісь сталі формації.

Пан доктор оживлявся, коли розмова сходила на любих йому козаків: він сам – офіцер австрійської армії та ще й боєвий, бо відбув босняцьку кампанію. Своїм знанням воєнного ремесла й військовим досвідом хотів розгадати козацьку тайну.

– Я не хотів би, – казав далі, – в своїх історичних повістях описувати козацьких боїв, як інші письменники, де ці бої виглядають, як бійки бабів коцюбами, а не бої славного на всю Європу козацького лицарства... Радив собі так, що, знаючи, яку зброю мали козаки, а саме: мушкет, пістолі, спис, шаблю, можливо, кинджал, кінську щоку на дрючку й т.п., – ставив себе в положення козаків і відповідно до тої зброї видумував собі тактику й команду...

– А пан доктор не пробували зв'язатися з нашими знавцями козацької старовини? У нас, на Україні, є ж їх чимало!..

– Пробував... Листувався з Дмитром Яворницьким*... писав і до Миколи Аркаса*, але нізвідки не дістав задовільної відповіді... Або як фальшиво розуміють у нас люди слово пізнання між козаками: «Пугу! пугу! Козак з лугу!». Та ж той оклик був такий розповсюднений між козацтвом, що, певно, знали про нього всі ті, що з козаками воювали й легко могли козаків підійти. То був, очевидно, лиш початковий оклик, за яким слідували інші знаки пізнання. Думаючи інакше, ми мусіли б вважати козаків, яких увесь світ признавав за моторних хитрунів, – за найвних дурників, що їх хто-небудь може взяти в торбу окликом: пугу! пугу!

В кінці розмови я запропонував панові докторові зв'язати його з деякими нашими емігрантами-знавцями. І дійсно від Вп. п. ген. П. Ш-ка* й Вп. п. полк. К-ти* ми дістали деякі дані з польських старовинних книжок. Та, на жаль, це вже було тоді, коли Андрій Чайковський одною ногою ступав «по той бік добра і зла».

* * *

Восени 1934 року шановне подружжя Наталя й Андрій Чайковські святкували своє золоте весілля.

Легко сказати: 50 літ подружого життя.

Та ще якого життя! Мені здається, що за ці 50 літ не впало між ними й різкого слова – такі лагідні були відношення за останні 10 літ, коли то я знав панство.

Мене дуже зворушувало, коли шановна пані Наталя Чайковська й про літературну працю свого чоловіка говорила в формі: «ми».

Був час, коли то теперішній відомий наш літературний критик п. д-р М.Рудницький* виступив у «Ділі» з низкою досить гострих критичних оглядів. Зачепив він тоді, коли не помиляюся, творчість Б.Лепкого*, Р.Купчинського*, О.Бабія*, Ю.Шкрумеляка*, Ф.Дудка* й інших. Критика була така гостра, що викликала навіть (у друку) відповіді авторів.

При одному побаченні я якось запитав паню добродійку Наталю Чайковську:

– А що, пані добродійко, читали, як д-р М.Рудницький розправився з нашими найкращими письменниками?

– Ох, читала, добродію... Богу дякувати, що він нас не зачіпає... А ми от щойно «Панича» випустили друком... Може, якось оміне... бо старенький такий вражливий...

І в пізніших розмовах – чи то щодо «Сагайдачного», чи «Кричевського», чи «Знехтованого шляху» – п. добр. Н.Чайковська завжди виявляла якнайживішу увагу й знання предмету. Вона, мабуть, і процес творчості переживала разом із своїм чоловіком. У всякому разі з пістизмом ставилася до його літературної праці.

* * *

Останній раз я розмовляв з Покійним у грудні 1934 р. (бачив його майже перед смертю, але з сусідньої кімнати, здалека).

Розмовляли на тему «Кричевського», який щойно вийшов друком у Львові.

– Роблять мені заміти, добродію, що мій стиль і мова не добра, застара... А я кажу так: щодо правопису, то я на всі новини погоджуюся... хоч мені вже й пізно тепер переучуватися... Але щодо стилю, то вже вибачайте... Хай буде й застарий, але то ж мій стиль, моя мова... Адже ж кожний письменник мусить мати якийсь своє питоменне обличчя. А як ви думаєте, добродію?

Взагалі я незвичайно дивувався: Андрій Чайковський доживав 8-й десяток свого життя, а тверезість і ясність думки мав, як молодий чоловік. Може тому, що він був абстинент?

* * *

У квітні 1932 р. сенаторка О.Кисілевська* одержала з Золочева лист від управи театру ім. Тобілевича*. Зміст того листа був короткий і проречистий: «Гинемо! Якщо не буде піддержки громадянства, театр розлетиться!».

Коломия прихильно ставилася до Театру ім. Тобілевича. Треба мобілізувати громадянську допомогу, але як це зробити? Як апелювати до краю... з Коломій? Треба, щоб цей заклик, ця акція виходила від «фірми» авторитетної, дуже авторитетної.

Для жіноцтва краю (бодай організованого) ім'я сен. О.Кисілевської вистарчало. Але як зрушити сумління мужеської частини?

Утворилась група прихильників театру ім. Тобілевича: сен. О.Кисілевська, письм[енниця] О.Дучимінська*, письменник Дмитро Николишин*, дир. О.Синенький, д-р Роман Ставничий. Вирішили звернутися до д-ра Андрія Чайковського, щоб він не відмовився стати на чолі цієї допомогової акції, тоді вона була б авторитетна, поважна і... може, дала б які-такі наслідки!..

Представники цієї групи йшли до Андрія Чайковського з деяким острахом. Де Рим, а де Крим! Чи схоче Андрій Чайковський сушити собі голову ще якимись там театральними справами?

Стук, стук!

– Прошу, – закликає знайомий голос.

Входимо.

– А-а, поважання!.. Прошу сідати панове... Ну, що скажете, добродію?..

– Вибачайте, пане докторе, що ми прийшли турбувати вас та й грабувати...

– Ну, то я вже наперед кажу: грабувати в мене нема чого... Не на адресу попали, панове! – привітно усміхається письменник.

– ... прийшли грабувати дорогий для вас час, пане докторе... Але справа така... якби народня...

– Ага, народня!.. Ну, кажіть, у чім річ...

– Справа, пане докторе, торкається Театру Тобілевича...

– Ну, і чого хоче Театр Тобілевича?

– Піддержки моральної, а головню – матеріальної... грошей.

– Але ж я вже казав панам: на мене слаба надія... Рада б душа в рай, та...

– Чекайте, пане докторе, так зле не с. Масте скарби... великі скарби – ваше шановане в краю і всім знане ім'я...

Починаємо викладати нашу думку: звернутися в поважніших часописах із закликом до громадянства; освітлити як слід справу й гаряче попрохати помощи Театрові ім. Тобілевича.

– Цей заклик, пане докторе, підпише ця група прихильників... і хочемо прохати вас, щоб ви стали на чолі усієї акції... щоб своїм авторитетним іменням надали поваги справі...

Задумався Андрій Чайковський, усміхнувся, похитав головою:

– Ім'я? Що ім'я? Коби помогло! Гаразд... я все зроблю, що мені скажете... Панове не помилились – театральна справа важна.. Дуже важна... Про виховне значіння театру нема що й казати. Дивно мені, що наше громадянство цього не розуміє... Чого то воно тепер так? Давніше якось інакше бувало... Ось, пригадую, в Бережанах...

Андрій Чайковський ожив: очі засвітилися, досить рівна його постава ще більше випростувалася, рухи набрали виразу.

– Кажу, в Бережанах... уявляєте собі, панове, в малім містечку перед війною театр Стадника* витримував місяць... два місяці!.. І то при щоденних виставах!.. Та, ще й доброї салі театральної не було – в буді, збитій з дощок грали... А все було повно людей...

(Пізніше я довідався, що й ця буда повстала завдяки заходам таки д-ра Андрія Чайковського).

– Любили люди театр, піддержували його – і театр міг робити своє добре діло... А тепер, бачите, треба тягнути до театру... Гм... кажете – заклик... Треба б намітити щось конкретне...

Я собі подумав: – От що значить адвокат, чоловік, що думас реальними категоріями! Не загальні фрази, а річеві потягнення в нього на думці.

А Андрій Чайковський думав, думав, а нарешті й каже:

– Треба прохати наше громадянство, щоб у кожному місті потворило такі групи прихильників театру ім. Тобілевича як ось у нас. Треба прохати, щоб ті групи вже на місцях опікувалися Театром Тобілевича. Щоб дбали про чемну гостину й відповідне трактування артистів, про збільшення фреквенції публики, а то й про іншу допомогу... Це треба б уложити в такий ніби правильник...

(Такий правильник, чи то систематичний уклад засобів допомоги Театрові, опрацював пізніше проф. Д.Николишин).

Андрій Чайковський казав далі:

– Також треба, панове, заложити допомогівий фонд Театру ім. Тобілевича... ось хоч би в нашім банку – «Покутським Союзи» ...

Це й близенько, можна догідно оперувати й довір'я з боку громадянства буде...

«Покутський Союз» містився тоді в Народнім Домі таки поряд із помешканням д-ра А. Чайковського.

І дійсно – незабаром у нашім банку повстало конто: ч. 433 – «Допомоговий фонд Театру ім. Тобілевича». А в дужках зазначено: «Вибере д-р Андрій Чайковський або особа, яку він укаже!»

Хоч не багато, а все ж таки вибирав Андрій Чайковський – і висилалося допомогу театрові. І тепер на тім конті стоїть 5. 36 зл. (п'ять золотих 36 сот. – а може, з процентами й більше!) – тільки ж хто їх тепер вибере?!

Написали відозви; їх умістили ось такі часописи: «Діло» (ч. 140, з дня 28/VI 32 р.), «Новий Час» (ч. 158, з дня 22/VII 32 р.) і «Неділя» (ч. 24, з дня 26/ VI 32 р.). Чекаємо, які будуть наслідки.

Якось здибаю Андрія Чайковського:

– А знаєте, добродію, – каже – я все думаю над Театром Тобілевича...

– А що саме, пане докторе?

– Того, що ми написали, таки замало, щоб було щось путяще... Знаєте, я надумав так: чи не написати б нам окремі листи... до поодиноких осіб, прихильників театру?. Гадаю, що в кожному місті вони є... А як ми ще окремо попрохаємо їх організувати допомогу, то напевно наслідки будуть кращі... При нагоді я сам буду говорити з Блавацьким*, щоб «наші театральники» подали нам прізвища цих прихильників; вони самі краще знають, хто до них прихильно відноситься, а ми тих добродіїв гарно попрохаємо.

Почали писати листи.

Багато писали, багатьох просили.

Про це найкраще знає Театр Тобілевича.

Одне я тільки з цього всього помітив: коли Андрій Чайковський брався до якого діла, то хотів сповнити його річево, сутньо, а не так – от тільки для форми, «баба з воза – коням легше...». В цім я переконався багато разів, обсервуючи впродовж 10 років життя письменника.

* * *

Я навмисне згадав про те, як Андрій Чайковський відносився до справи допомоги Театрові ім. Тобілевича. Це – характеристична картина, ніби покажчик того, як поважно небіжчик трактував культурно-народні справи. На народній ниві він і сам працював, і діяпазон тої праці був широкий: починаючи від ви-

кладів у передміській читальні, через філію «Просвіти»*, «Рідної Школи»*, «Відродження»* в місті аж до членства, ба навіть і головства в красивих організаціях.

Думка про кращу долю свого народу не покидала Андрія Чайковського ніколи: чи він був на громадянській арені, чи в тихім родиннім оточенні. Та не тільки от така собі гола думка (якої висловлення, до речі, дуже часто в багатьох устах звучить так фальшиво!) – а опромінена почуттям власної відповідальності перед історією, підкріплена бажанням робити, скільки лише можна, в напрямі тієї думки.

Це дуже гарно відчували всі сторонні люди, що принагідно відвідували Андрія Чайковського.

От пригадую собі грудень 1931 року. До редакції «Ж. Д.»* завітав рідкий гість – наш земляк з Канади, інж. К.С.Продан, референт при міністерстві рільництва провінції Манітоби.

Само собою зрозуміло, що шановний гість висловив бажання відвідати Андрія Чайковського. Я мав товаришити п. Проданові при цих відвідинах.

Другого дня увечері ми пішли до Народнього Дому.

Як завжди, Андрій Чайковський прийняв нас привітно.

Утворилося дві групи: я був у товаристві зятів покійного (д-ра Р.Ставничого й інж. І.Трача) і тільки оком кидав у другий кут доволі просторого кабінету, де жваво розмовляли привітний господар із своїм гостем. Видно було, що ця розмова не вимушена, щира, лється просто з душі.

А коли ми пізніше йшли вулицею, мені говорив п. Продан:

– Таким я й уявляв собі автора «За сестрою»... Дійсно варто поговорити з таким чоловіком. Почувасш себе немов би оновленим душевно...

Ці свої вражіння п. інж. К.С.Продан подав і прилюдно – в своїй брошурі про подорож по Європі.

Ось що він пише на стор. 16 цієї своєї публікації²³:

«Дня 28 грудня під проводом проф. Івана Зубенка відвідав я д-ра Андрія Чайковського, адвоката і письменника. Виглядає і поводить ся, як старий та бувалий запорожець, що перебув не один бій, не одно лихоліття і живе, веселий, безжурний собою, – лиш журиться своїм народом. Цікавило його життя наших поселенців. Інтересувався надзвичайно становищем, яке займає ук-

---

²³ Продан К.С., Референт при Міністерстві Рільництва Провінції Манітоба, Канада. Подорож до Європи. Накладом Т-ва ім. Св.Рафаїла, Бокс 1616, Winnipeg, Manitoba, Canada, 1933. (Прим. автора).

раїнська молодь в Канаді. В бібліотеках просвітних товариств в Канаді читають його повісті: «Віддячився», «Козацька Пімста», «Олюнька» й інші. Він передав мені привіт до канадійських українців і казав працювати, учитися й вірити в розвій та велику будучність українського народу.

– «Праця гартує, зміцнює, мусимо бути загартовані до труду і злучені, щоб труд легше поконати...»

Відвідини у д-ра Чайковського додали мені незвичайно духа...»

А ось у моїх руках лист другого визначного українця з Канади:

«... чую великий гріх, що перервав листування з п. А. Чайковським, до якого я маю велику пошану, бо він надзвичайно гарно віднісся до нас, коли ми там були...»

І це було в моїй приявності в р. 1928.

Взагалі я не знаю випадку, коли б українець (до якого б ісповідання чи політичної групи він не належав) не виніс з відвідин у д-ра Чайковського глибокого, приємного вражіння, що залишається на довгий час, якщо не назавжди.

* * *

– От маю й журу, добродію...

– А що таке, пане докторе?

– Одержав листа від Кліма Поліщука* з Харкова...

– Ну?

– Хотів я видрукувати там «На уходах...». Клим вів переговори з видавництвами...

(Це було в той час, як на В[еликій] Україні ще існувала «національна полекша» й українські видавництва, на чолі з ДВУ, досить інтенсивно друкували наших клясиків і визначніших сучасних письменників, навіть не «радянського» походження й наставлення).

– Ну, і що?

Я був дуже цікавий на відповідь. Бо друковані твори там, на Радянщині, видавництва гонорували досить високо – а матеріальні обставини д-ра Чайковського, ніде правди діти, не були блискучі – то ж належна оплата його творів була б для нього великою піддержкою, чого ми йому завжди від душі бажали.

– Ну, і що, пане докторе?

– Та що вони здуріли, чи що?! – гаряче відповів: – Та ж вони вимагають несотворених річей! Ви тільки подумайте, добродію:

хочуть, щоб я у третій частині²⁴ з Тарасівки зробив «колхоз» ... А до того, ви собі уявіть! – вимагають, щоб я з цілої повісти викинув з числа дієвих осіб – священика і взагалі духовенство; також щоб повикидав усі місця про Бога, про релігію... Кажуть, що замість священика можна поставити якогось мандрівного філософа, студента (спудея), чи щось подібне...

– Ну, і ви погоджуєтеся на такі зміни?

– Та що ви, Бог з вами!.. Та де ж би я на таке пішов! Це ж негідне фальшування історії... Як же можна з життя наших козаків викинути священика, Бога?!

Із своїм сумлінням на компроміс Андрій Чайковський не пішов – і радянських долярів він не побачив.

* * *

Цей коротенький жмут споминів мені хочеться закінчити згадкою про незвичайно тепле відношення Андрія Чайковського до своїх зятів, дітей, унуків.

З якими гордощами він, наприклад, стежив і висловлювався про громадянсько-мистецьку працю свого зятя – д-ра Романа Ставничого (одного з наших найкращих диригентів «Бояна») – хоч... відомо ж, скільки труду й часу коштувала ця диригентська праця, а цей час, так би мовити, відривався від праці... в канцелярії тестя!

* * *

– А дивіться, пане професоре, що я дістав від дідуса в день янгола, – говорив мені старший з коломийських унуків, Дуцько Ставничий*.

Гарний, білявий хлопчисько, дідусів одноіменник, показує мені якісь дерев'яні шруби, муфти, дошки; а до того всього якийсь сталевий крут з держалом посередині.

Добрий мені подарунок!

І довідаюся: Андрій Чайковський гарно умів і сам собі опрацював книжки. Цієї штуки вивчив і свого внука Андрія – й оце подарував йому комплект підручного приладдя.

---

²⁴ В Галичині друковано дві. (Прим. автора).

Зате скільки книжок, скільки прегарних комплектів картонових звірят, скільки інших цікавих забавок діставав молодший – Колько!

Нарешті – варто тільки прочитати передмову до «Казок Діда Охрима», щоб відчути любов Андрія Чайковського до своїх унуків.

* * *

У Коломиї в Народньому Домі міститься Покутський Музей ім. Йосафата Кобринського. Завдяки зрозумінню ваги цієї справи й завдяки старанням директора музею радн. Волод[имира] Кобринського*, музей придбав цінні пам'ятки по покійному Андрієві Чайковському: його стіл до писання, крісло, фотографії, рукописи, а також реліквії: січовий полковницький пірнач, срібний лавровий вінок і т. п. речі. В музеї є окремий куток Андрія Чайковського.

Ірина ВІЛЬДЕ

У АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

(Спомини письменника про Івана Франка)

Вже здавна маю обіцянку товариша по перу п. І[вана] З[убенка]* представити мене при нагоді особисто Андрієві Чайковському. З одної сторони хотілося б мені, щоб ця нагода прийшла випадково, якимось сама з себе; з другої сторони побоююсь, що при «такій зовсім випадковій» нагоді письменник не зверне навіть уваги на мене, і я... «знаючи особисто» Андрія Чайковського, не матиму змоги почути хоч би одного його речення, зверненого до мене.

Аж трапляється прекрасна нагода. У червневому числі «С[віту] М[олоді]» треба І.Франка пом'янути. Пан І.З. піддає думку попрохати Андрія Чайковського розказати що-будь із своїх споминів про Івана Франка, з яким письменник жив у близьких взаємовідносинах.

Назначаємо день. Обіцяю собі не відступити від того терміну, хоч би мали там громи бити. Припадок хоче, що того дня, коли вибираємося на візиту, якраз на дворі але так, якби хтось збиточний діру в небі провертів.

Застасмо письменника за рукописами. Трохи ніяково, що перешкодили в роботі. Але ввічливість, з якою вітає нас письменник, розвіває всякі сумніви. Кілька слів, і ми відразу наче добрі знайомі. Кажемо, чого прийшли.

– Про Франка різне говорять тепер... але треба вміти відрізнити Франка-людину від Франка-творця... У приватному житті був це любий, золотий чоловік. Було справжньою насолодою поговорити собі з ним: не одного можна було навчитись...

Зворушлива була його любов до дітей. Пригадую собі – верталися ми фірою раз з прогульки з Краснопуці під Бережанами: я з двома синами й Франко. Франко брав їх на руки, хоч хлопці були вже досить великі; вколихуючи, співав їм колисанки, аж хлопці послули.

Його подружнє життя не було щасливе, і воно дуже погано відбилася на його різновазі духа. Я й не дивуюсь, що при кінці свого життя цей великий чоловік починав вже тратити при томність ума.

Пригадую собі, що на одному з'їзді письменників якимсь чином знайшлася і його перша велика любов, Ольга Р[ошкевич]*. Франко багато зусиль вложив в освіту тієї дівчини, засипав її все книжками, й дівчина прихильно відносилася до нього. Але батько дівчини з тих, що на себе «ми» говорили, оперся, що не дасть доньки за «соціаліста». Отож на тому з'їзді зустрілись вони (обидвоє вже подружені). Ми стояли збоку й не могли налюбуватися тією сценою: я ще ніколи не бачив Франка з таким сяючим лицем, ще ніколи не бачив так багато щастя на його обличчю, як тоді, коли розмовляв він з тією жінкою.

– А Франко, як критик, – питає пан І.З., – чи справді був такий безоглядний, як про нього говорять?

– Гм, якби то вам сказати... мав свої, що так скажу, настрої... хоч і це не без причин. От хоч би таке. Будучи ще студентом, дістав я був місце в «Просвіті»*... І ось переглядаючи книгу членів, натрапив на таке: «Іван Франко того й того дня виключений з членів». І за що? – питаю я вас. Адже ж – тому самому Франкові, якого наші виключили з членів «Просвіти», – російський уряд запропонував професорську катедру в університеті в Дорпаті²⁵, але він не прийняв цієї посади, бо як мені казав: «Хочу працювати серед своїх і для своїх...»

Мені самому, якби не Франко, й не снилося б бути письменником. От написав був я кілька фейлетонів до «Діла» із моїх босняцьких споминів. Зустрівшись зі мною у Львові, каже мені Франко: «Пишіть дальше – це має літературну вартість».

Франко стояв тоді на вершці своєї слави, й таке признание з його уст подіяло на мене так, що я почав писати. Перша моя річ, «Образа гонору», прийнята, як чергова книжка для народа, була нагороджена премією 50 гульденів з фундації Дубравського*. Опісля скортіло мене післати на конкурс «Зорі» мою більшу повість «Олюнька». На мою велику радість, дістав я від пок. д-ра Євгена Олесницького* письмо, що мою повість поставлено на першому місці та що в журі над тим конкурсом був і Франко. Він же написав таки в тій «Зорі» дуже прихильну критику на «Олюньку». Яке ж було мое здивування, як за кілька літ прочитав я, вже не тямлю де, іншу критику Франка на «Олюньку», що то, правду кажучи, не є нічого, хіба збірка ріжних епізодів, пов'язаних з собою...

Кажу: мав, як критик, свої настрої... Мені вони вийшли на добре... А може на зле? – посміхається Андрій Чайковський, – бо

---

²⁵ Тепер м. Тарту в Естонії.

з того часу, як Франко зацепив у мене письменницького бацця, не можу вже його позбутись і, мабуть, до самої смерті не позбудусь уже... Але от, пригадую собі, що Галіп з Буковини, молодий чоловік, написав був побутову повість з життя буковинських академіків і надрукував її. Франко так «зрізав» ту повість і її автора, що той чоловік ніколи більше в житті й стрічечки не написав... А прецінь чоловік був ще молодий... й годі було передбачити, що з нього ще виробиться могло б...

Оповідас нам письменник один веселий епізод, як то, будучи в гостині враз із Франком в монастирі в Краснопущі (тоді ще не зреформованих оо. Василян)⁸, ледве одобрухали вином ігумена, що не хотів їм показати своєї бібліотеки. Андрій Чайковський був з синками. Хлопчики захопились старими розбитими органами, а «непримиримий» ігумен розсівся з ними на підлозі й давав бавитись собі з дітьми. Франко тим часом нишпорить у бібліотеці, що в неладі розсипалась по шафах, ба навіть по підлозі. Ось прощаються з ігуменом й виходять з монастиря. «За брамою Франко стиснув мене під руку і з тріумфом показує рукопис: попросту викрав від ігумена. Була це інструкція, як призивати Бога, з якимись кабалістичними знаками на старому сірому папері. Франко зараз же пригадав, який то папа заборонив був поширювати ту ересь».

І ще один, і ще один епізод з життя Франка задержує нас понад міру пристойности довго у ввічливого господаря. Направду ніяково стає перед розпочатим писанням на бюрку письменника. Поглипаємо на рукопис й нарешті збираємося відходити.

Андрій Чайковський догадується про наше німе питання й сам відповідає:

– Викінчую велику фантастичну повість, не знаючи, чи знайду видавця, бо повість з деякими познаками сатири.

Ще раз прощаємо й дякуємо. Не знаю, за що більше: чи за уділені спомини про Франка, чи за ту щирі ввічливість, якою зустрінено нас у цьому домі.

P. S.

Щодо мене особисто – ніколи не забуду тої уважливості й сердечности, з якою сеніор наших письменників віднісся до мене, початкуючої робітниці пера. Дійсно варто працювати й боротись з усякими перешкодами на цьому важкому шляху, коли чуєш такі теплі слова заохоти.

СПОМИНИ ПРО АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

З письменником А. Чайковським я познайомився в 1930 році, а його твори, очевидно деякі, читав уже в 1907 році, будучи учнем учительської семінарії в Сокалі. Першим його твором, яким я захопився, була його повість з козацького життя «За сестрою». Та повість вийшла з друку у Львові і відразу набула широкої популярності серед молоді. Читали її масово наші семінаристи, і я її прочитав. Друга його повість, яка попала мені тоді в руки, називалася «Бразилійський гаразд». Я її довго пам'ятав, така вона була жива та цікава. Приводом для її написання була еміграційна гарячка, яка запанувала тоді в Галичині і яка була викликана еміграційними агентами. Один з тих агентів, якийсь Джерголет, перебравшись за хлопа і вдаючи покійного архикнязя Рудольфа*, перейшов в 1895 році майже всю Галичину, агітуючи народ на виїзд за границю, до Бразилії. В Галичині появилися тоді підроблені листи покійного архикнязя Рудольфа, в яких той заповідав, що вскорі зчинить бунт і визволить народ з неволі. Цю сферу використали Іван Франко* та Андрій Чайковський в своїх літературних цілях, доказавши, як наш народ, шукаючи щастя за морем, попав в ще більшу кабалу. Андрій Чайковський вніс у свою повість деякі зміни. Його еміграційний агент – не перебраний архикнязь, а його заступник уповноважений. Він передає народові слова Рудольфа, в яких той закликав народ до Бразилії. «Єдзьце, каже до нас, заволаєце мі всіх верних русінув, бо я, каже, не можу без них жити. Вишлю, каже, по них моїх вокрента і даром їх сюди завезуть». І, врешті, третім твором, з яким я тоді познайомився, була його велика повість «З ласки родини». Виходила вона аркушами в Чернівцях як додаток до газети «Народний голос». Я ту газету в 1909 році виписував і разом з газетою дістав повістевий додаток. Тих додатків я не нищив, навпаки зберігав, а потім опрацював. Вийшла гарна книжка, яку я сам читав і давав читати знайомим. Не знаю, чи збереглася вона в бібліотеках, у мене вона не збереглася. Сучасний критик про неї навіть нічого не знає²⁶.

---

²⁶ Гляди збірку повістей та оповідань «За сестрою», Львів, 1958 рік, стор. 621–658. (Прим. автора).

І ще згадую тут один факт, який прямо стосується письменника. По першій світовій війні я опинився у Львові і став працювати учителем у школі ім. Бориса Грінченка.* Я тоді захопився був букварним питанням і пропагував його в пресі. Знайшлися люди, які звернули на мене увагу і доручили мені уклад букваря. Працюючи над тим підручником, я надрукував у газетах відозву (1921), в якій повідомляв громадськість про роботу над новим букварем і просив письменників, щоб надсилали до букваря матеріали (оповідання, вірші). На цю відозву відкликнувся тільки Андрій Чайковський, надіславши мені в листі оповідання для букваря. Те оповідання до букваря не ввійшло, було задовге. Я його надрукував щойно в 1936 році в своїм підручнику «Друга книжечка» на стор. 31–33. Називалося воно «Дарунок Галюсі».

З самим письменником я стрічався всього-на-всього один раз. А було то весною в 1930 році у Львові. Стрінулися ми тоді випадково в канцелярії адвоката д-ра Филипа Євина, що жив по вул. Бляхарській, № 8. Євин був моїм співником, фінансував мій буквар «Першу книжечку» для Америки, і тому я до нього забігав полагодити справи, які нас інтересували. Одного разу, зайшовши туди, я застав там письменника Андрія Чайковського на розмові з Євином. Д-р Євин познайомив мене з Чайковським і зарекомендував як видавця книжок. Чекаючи своєї черги, я прислухався бесіді панів-адвокатів, слідкував за їх поведінкою. Предметом їх розмови була якась досить заплутана судова справа, ще до якої д-р Чайковський засягав в Євина поради. Письменник, як тоді спостерігав, був уже не молодий, але виглядав добре, тримався просто і вів розмову з Євином настоячки. Звертаючись до нього, він говорив йому: «Пане меценасе!» або «Пане товаришу!», а Євин, як молодший роками, величав його словами: «Пане сеніоре!». Скінчивши розмову, письменник звернувся до мене з запитанням: «А ви ж які книжки видасте?» Я сказав: «Видаю буквар власного укладу для українських шкіл в Америці і читанки. Крім цього редажую дитячу бібліотеку, що виходить під назвою «Золота бібліотека». Я назвав заголовки творів тої бібліотеки і запропонував письменникові взяти участь у моїм дитячій видавництві.

У відповідь на мос запрошення Чайковський запитав мене, які твори інтересують мене і що я хотів би надрукувати в «Золотій бібліотеці?». Я мав готову відповідь і назвав його оповідання «З татарської неволі», з яким був знайомий, яким дуже захоплювався. То було цікаве оповідання, щось в роді українського Робінзона. Почувши мою відповідь, письменник похитав головою і

сказав: «О, що то, то ні! Як хочете, друкуйте «Одарку», оповідання «З татарської неволі» продати вам не можу». А я, як на те, «Одарки» не читав і на очі її не бачив. Я попросив письменника, щоб прислав мені okazовий екземпляр «Одарки» поштою, що він і зробив, але прислав її шойно тоді, коли я йому нагадав цю справу листовно. Цей лист зберігся між паперами покійного Андрія Чайковського, а його використовую, бо він кидає світло на наші тодішні видавничі справи.

Львів 25.IV.1930

Високоповажний Пане Меценас!

Свого часу ми переписувались в справі видання Ваших книжок для молоді в мойому видавництві. На жаль, відповідь щодо висоти гонорару не наспіла. Тому поновлюю тепер ту справу і прошу написати, який Ваш гонорар від аркуша друку за книжку «З татарської неволі». Формат книжки залучаю. Книжку видам старанно, з ілюстраціями і з двокольоровою вінеткою. Замовлені у Вас книжки ще не продані, але я спробую переказати Вам через адміністрацію часопису «Жіноча доля»* бодай 20 зл., може, по першій виплатять вам. Як не виплатять Вам тих грошей, – то я по першій перешлю Вам гроші просто зі Львова²⁷. Ще одну просьбу маю до Вас. Я видаю для Америки історичну читанку. Після прийнятого плану читанка має в коротких зв'язно написаних статтях представляти історичні події та постаті, а попри те (короткі) історичні оповідання, вірші, пісні, думи, що в'язались би згаданюю добою. Отже, моя просьба до Вас: чи не написали б Ви для цієї читанки кілька оповідань з козацьких часів (об'єм одного оповідання 3–4 стор. друку). А може б також написали щось на тему переселення (українців) до Бразилії, Канади, Америки. Ви свого часу написали дуже цікаву книжку (повість) на тему переселення (українців) до Бразилії²⁸.

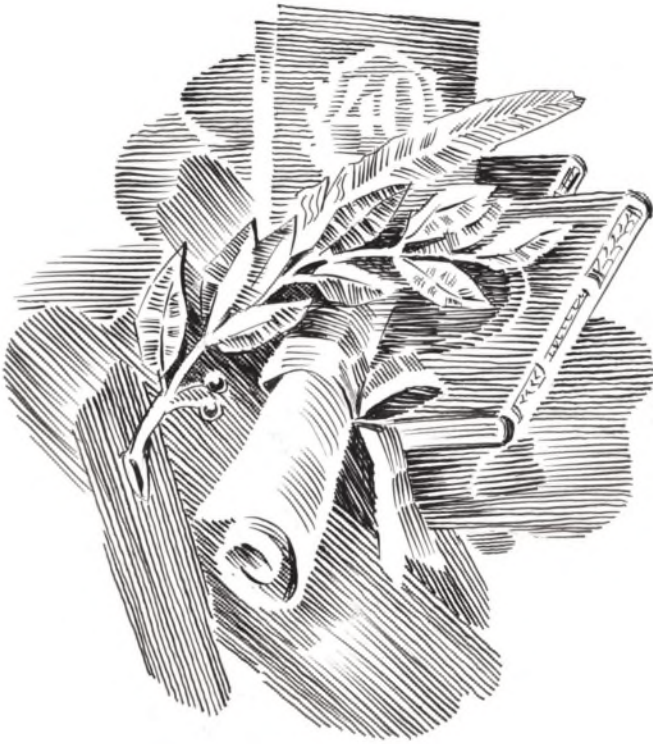
Друкувалася в «Просвіті». Читанку пише А.Лотоцький (Вільшенко, – може, чули за нього*). За сторінку оповідань плачу 5 злотих. Читанка буде гарно видана, з численними ілюстраціями і має бути введена як шкільний підручник у «Рідних школах» Америки і Канади. Сподіваюся, що не відмовите в моїй просьбі. Прошу о скору відповідь. Остаються до Вас з великою пошаною...

²⁷ Тут іде про книжку письменника «Три казки для діда Охріма», яку брав в комісійну продаж. (Прим. автора).

²⁸ Та повість називалася «Бразилійський гаразд» і появилася у Львові у видавництві «Просвіта» в 1895 р. (Прим. автора).

Як же зреагував письменник на мій лист? Дня 5 травня він вислав мені поштою «Одарку» і велів її друкувати як черговий випуск «Золотої бібліотеки». Про оповідання «З татарської неволі» нічого в листі не згадав, нічого не прислав для історичної читанки, так що та читанка вийшла без його співробітництва. «Одарку» я надрукував в «Золотій бібліотеці», але вніс у текст мовні і стилістичні поправки, про що я його листом повідомив. На щастя, письменник не протестував проти моїх поправок і велів за таким поправленим текстом книжку друкувати. Зілюстрував «Одарку» молодий художник початківець Петро Андрусів*, з яким познайомив мене редактор Анатоль Курдидик.* У зв'язку з тим, що Андрусів не був ще ніде друкований, я велів йому зробити два малюнки для «Одарки» на пробу. Проба випала для нього позитивно, і таким чином він зробив всі малюнки для книжки* «Одарка», [що] появилася друком таки того самого року, і того самого року я розрахувався з автором, піславши йому поштою умовлений гонорар за книжку. На цьому наші видавничі зв'язки припинилися.

ВІТАННЯ
АНДРІЄВІ
ЧАЙКОВСЬКОМУ
З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ
ЛІТЕРАТУРНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

Привіт А.Чайк[овському]

Дорогий Ювіляте! Коли Тов[ариство] укр[аїнських] письм[енників] і журналістів пригадало собі, що Ти 40 літ тому узявся за перо письменника й не випускаєш його досі, так воно ж в цьому одному факті знайшло собі основу для публічного вшанування Твоїї Достойної особи. Так само й на ціль календарика для Твого виступу на полі укр[аїнського] письменництва керівителя Товариством тоді, коли воно однодушно вибрало Тебе своїм першим головою чи наділювало своїм почесним членством.

І серед зібраних осіб, твоїх прихильників і поклонників знайдуться певне одні, що вшановують сьогодні передовсім твоєю невсипущу громадську діяльність по різних центрах нашої провінції, і знайдуться другі, для яких перш за все незабутніми остануться твої публіцистичні подвиги з приводу найактуальніших питань нашого суспільного життя – подвиги, зв'язані хоч би з найстаршим органом його, що ось-ось і стане перед 50-літтям свого безперервного тривку. Іншим у ювілейному році нашої «Просвіти» постаєш Ти перед очима, як автор кращих видань її для простонароддя. Нашому жіноцтву близький Ти спочуванням його долі; наша молодь вдячна тобі за те, що, ступаючи по слідах історичних постатей Гоголя, Гребінки, Костомарова й Куліша, дасш їй спромогу жити тим життям прадідів, яким не дозволяє жити дійсність оточення. Вкінці для нещасного народу не без вартости й те, що сам Ти своєю особою в'яжеш нас із поколінням піонерів на шляхах до кращого будучого, до якого дійти ми не тратимо надії, так як і Ти її не втратив.

Все те в сумі хиба доволі ясно освітлює 40-літню показну діяльність громадянина-письменника, якого в Твоїй дост. особі ми вшановуємо сьогодні.

А коли б і все воно згодом забулося – бо що ж не забувається? Так не забудеться певно те, що на картах історії нашого письменства повинно бути записане, те, в чім Ти в нас є єдиний ініціатор. Не забудеться, що в кращих своїх писаннях Ти впровадив в нашу літературу нове середовище життя.

Як Федькович відкрив перед нами Гуцульщину, а Устиянович – Бойківщину, як Франко й Ковалів зазнайомили нас із життям на теренах нафтяного промислу, а Стефаник, Мартович і Черемшина з болями й трагедіями Покуття, так Ти впровадив нас у замкнутий світ своєї батьківщини, ходячкової шляхти, чим,

без сумніву, запізнав нас до неї, зблизив і без сумніву спонукав зайнятися нею та не дати їй для нації пропасти. Тепер Ти обрав собі інше поле праці. Як колись на свою шляхту, так тепер звернув увагу на цвіт народу, на молодь. Як хочачи врятувати шляхту, впровадив її в повісті, так рятуючи душу молоді, давши їй іст[оричні] повісті. І за це тобі дяка й поклін:

*Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утні, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!¹*

21.XII.1928, Львів

[1]

«Народна торговля»

Красвий союз споживчий

Кооператива з відповідальністю уділами – у Львові, Ринок, ч. 36

До П.Т.Комітету вшановання 40-літньої письменницької і громадянської праці Д-ра Андрія Чайковського в Коломиї.

В пошановані заслуг Звеличника нашої Бувальщини, Андрія Чайковського, який в руки наші дав історичну повість, приєднуємося до голосів громадянства Покуття і від найстаршої української кооперативи Галицької волости шлемо Шановному Ювилятові – Письменникови щирий привіт.

У Львові, дня 9 лютого 1929

¹ Т.Шевченко «До Основ'яненка».

[2]

Головна Управа «Рідної Школи» у Львові, Ринок, 10.
Ч. 1795. у Львові, дня 7 лютого 1929

До «Рідної Школи» в Коломиї Народний Дім.

На велике ювілейне свято 40-ліття письменницької діяльності Д-ра Андрія Чайківського пересилає головна управа «Рідної Школи» у Львові достойному Ювілятови сердечний привіт і щирі побажання кріпкого здоров'я та енергії, щоби міг збагатити ще нашу історичну повість своїми новими багатоцінними творами, у яких науку, розраду і духовий під'єм знаходить все старше й молоде покоління.

Головна управа «Рідної Школи»
Голова
Секретар

[4]

Товариство «Студентська Громада»
Львів, вул. Супінського, 21.

Ч. 140/29

Льва-город, дня 15 лютого 1929.

Високодостойний Ювіляте!

Дозвольте, Високодостойний Ювіляте, в імені українського студентства, згуртованого в Українській Студентській Громаді у Львові, зложити Вам з нагоди сорокалітнього Ювілею Вашої літературної діяльності щиросердне спасибіг за цей духовий корм, який Ви протягом сорок літ подавали молодому поколінню української нації; сповняйте й на будуче наші серця почуттями любови і пошани до рідної історії, заставляйте нашу волю згадками великих змагань предківських, кріпите наші сили малюнками повної величі й могутності української минувшини; перед Вашими заслугами для української культури клонимо в пошані наші голови і бажасмо Вам многая-многая літ успіхів у Ваших творчих зусиллях.

За Виділ Товариства «Українська Студентська Громада»

Голова *Ковронський Лев*
Секретар *В.Калинович*

[6]

Українське красве товариство опіки над інвалідами у Львові,
вул. Руська, Ч. 3/II.

Львів, дня 18 лютого 1929

Хвальний Комітет для вшанування 40-літ. діяльності
Др. Андрія Чайковського в Коломиї.

Привіт Високоповажаному Др. Андрієві Чайковському.

В той час, як українське громадянство святкує 40-ліття Вашої письменницької й громадянської діяльності, дозвольте й нам, інвалідам Українського Війська, висловити Вам свою глибоку пошану. Ми, інваліди, що недавно змагалися на полях бою за високий ідеал Української Нації та поклали свою окроплену кров'ю цеголку під величний будинок Української Держави, відчуваємо ті вартости, що містяться у Ваших творах й високо цінимо ті ідеї, які вони захищають у молодечих серцях, будячи любов до України й тісно зв'язуючи її минуле з сучасним.

Сьогодні, коли в нас прийшов час суду над самими собою й голос холодної критики та безжалісної рефлексії нераз притьмарює наше минуле з його подвигами й жертвами, зложеними на вівтарі Батьківщини, ваші повні молодечого натхнення твори не перестають будити запал і віру в краще майбутнє України.

Бажаємо Вам повних сил до продовжування праці на користь України, зокрема її молодого покоління.

За інвалідів українського війська

Пасіка Петро
Сем. Український

[7]

Хв. Комітет Вшанування 40-літньої письменницької і
громадянської праці

Д-ра Андрія Чайковського в Коломиї.

Прошу передати глибокозаслуженому Ювилятови мій щирий
і теплий привіт!

Ужгород, дня 12 фебр. 1929

Августин Волошин
Посол парл., директор уч. Семінарії

[9]

Шан. Рідна Школа в Коломиї

В день 40-літнього літературного юбілею Шановного Пана Доктора Андрія Чайковського уклінно вітаю майстра слова, творця галицько-української побутової повісти і бажаю, щоби його щиро-правдиві твори здобули собі якнайширшого розповсюдження на науку і розвагу старим і молодим.

З найглибшим поважанням

Теодот Галін
Хуст, в лютім 1929 р.
(на еміграції)

[11]

Телеграма

В сорокліття літературного труду зелену вітку у вінок слави любого Дідуса Андрія українські діти Лемківської землі – «Кружок Рідної Школи Сянік».

[12]

Телеграма

Польща Коломия Народний Дім Рідна Школа
Прага

Український високий педагог[ічний] інститут в Празі сердечно вітає шановного ювілята пана Андрія Чайковського, зичить здоров'я, довгих літ творчої праці.

Ректор *Сімович*

[13]

Львів, д. 20/II 1929

Високошановний Товаришу, Пане Доктор!

Мимо велику охоту бути учасницею Вашого свята, мушу обмежитися привітним письмом: запевнення залізничних кругів занадто ще хиткі. Сердечне моє в думках сднання з усіма почитателями вашого мистецького вислову, ваших горожанських заслуг, мусить мені заступити цю радість, яку пережила б я у святоточному здвизі Покуття, побіля Вас, Дорогий Ювіляте.

І в мене тут буде великий день, оживуть спомини й я стану згадувати погідним серцем, як завсігди, понад всяку ефемириду, бажалось мені Вашої книжки, чистої і правдивої, аж суворої. Пригадаю, як сама молода, жила поривами Ваших героїв та проливала сльози над скривдженою жінкою. Спасибі Вам за цю азбуку любови для всего, що рідне!

Минають роки, а Ви ті самі, – жертвенні душею, правдиві і прості, по свангельськи прості і вчите Ви великої річи: не бери за перо, хто не хочеш бути правдивим! Для того Ви всіми люблений учитель і виховавець і немає такої людини яка б не знала Вашого імени.

Дозвольте, прошу, що щирим серцем побажаю Вам багато ще радости з чимраз нових, невтомних досягнень і з цієї любови суспільства й народу, яка готує для Вас почесне місце у Книзі буття України.

У щирій, глибокій пошані

Катря Гриневичева

[15]

Високодостойному землякови нашому Ювілятові
А.Чайковському!

В день свята, яке громадяни Покуття влаштувають в Коломиї на день 21.ІІ. с. м. 1929 для вшанованя Вашої 40-літної письменницької і громадянської праці, шлемо і ми, громадяни вашого любого та праві родинного села Гордині, яко – землякови свому щирий та горячий привіт та вклоним голову перед Вами, та радіємо з Вашого 40-літнього Ювілею як письменника нашого, котрий так красно схарактеризував наше село в своїх працях як «Олюнька», «В Чужім гнізді», «Малолітний», «Побратим» і т. д. І бадьорно думки наші линут гень по всій Українській землі. Як рівно ж радієм, що наша земля села Гордині видала Вас третого вилічного стовпа і світила для нашого народу як остатного лицаря Запороської Січі Костя Гординського, що по-козацке звано Гордіснком, та співака зеленої Буковини о. Юрія Федьковича Гординського, для того прийміт сердечний привіт від нас, любий наш земляче і ювіліате землі Самбірської.

Гординя, 18.ІІ.1929

Іван Федькович Гординський

Дмитро Федькович Гординський

Дмитро Антонович Гординський

Іван Антонович Гординський

Івдокія з Яворських замужня Борковська

Іван Ядвіщак Городиский

Андрій Кутпрок Ортинський

[16]

До Комітету для вшанування 40-літнього Ювілею
Д-ра А.Чайківського в Коломиї.

Високоповажні Громадяни.

На превеликий жаль, обтяжений своїми обов'язками, я не маю можливості особисто 23-го лютого бути в Коломиї, щоб взяти участь у вшануванні Д-ра Андрія Чайківського разом із Громадянством цілого Покуття.

Я мав був уже честь і приємність від імени Українського Уряду передавати gratуляції нашому дорогому ювілятові під час обходу його свята у Львові у грудні м. р.

Нині ще раз прошу передати Д-ру Чайківському моє привітання та щире побажання здоров'я та працездатности на користь єдиної Всеукраїнської культури.

Георг Лапчинський

Консул Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
у Львові, 21-го лютого 1929 р.

[17]

Редакція і адміністрація «УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ» в Перемишлі,
скритка постова ч. 31
Перемишль, дня 21 лютого 1929
Хв. «Рідна школа» Коломия

Редакція «Українського голосу» в Перемишлі витає Високоповажного Ювілята Д-ра Андрія Чайковського в 40-ліття Його письменницької творчости та бажає Йому, щоб ще довгі літа кріпив наш нарід своїми творами

За Редакцію «Українського голосу»

[Підпис]

[18]
Український Університет в Празі
Ч. 247/28/29

Славний Ювіляте!

З нагоди соро[ка]ліття Вашої письменницької і громадянської праці, Український Університет в Празі щасливий прислати свій теплий привіт із чужини для вас, Славного нашого Земляка.

Високо шануючи заслуги ваші на полі громадському, і наш Університет з особливим признанням згадує Ваші історично-белестриичні твори, на яких в душі патріотизму виховуються покоління нашої молоді, а значить виковується наша будучність.

Прийміть, Високоповажаний Ювіляте, наше щире поздоровлення і горяче побажання ще на багато років сил, здоров'я і енергії для праці на користь України.

Прага, дня 19 лютого 1929
ректор *Дмитро Антонович*

[19]
Деканат Факультету права і суспільних наук Українського
У-ту в Празі. Ч. 149/28/29

До Пана Д-ра Андрія Чайковського в Коломії.
Славний Ювіляте!

В імени Правничого Факультету Українського Університету в Празі вітаю Вас з славною сорокалітньою письменницькою і громадською діяльністю і засилаю Вам своє побажання здоров'я, многих літ і діждатися щасливих часів в житті Українського Народу.

Декан С.Шелухин
В Празі, дня 19 лютого 1929

[20]

Ректор Української Господарської Академії в ЧСР. Подєбради,
18-го лютого року 1929

Високоповажаний Пане Докторе.

Вважаю присмним своїм обов'язком привітати Вас в імені Української Господарської Академії з святочним днем сорокалітнього ювілею Вашої літературної та громадської діяльності.

Від щирого серця бажаю, щоб ще протягом довгого числа літ Ви творили все нові і нові культурні цінности на користь Нашого Народу.

Ректор Академії
Професор *Б.Іваницький*

Високоповажаному п. Д-ру Андрію Чайковському в Коломиї.

[23]

До В. Достойного
Пана Д-ра Андрія Чайковського в Коломиї.

Високодостойний Пане Докторе!

В день Вашого великого Свята, що разом єсть і святом всього нашого народу Українського, ласкаво прошу Вас, Пане Меценасе, прийняти й од мене низький уклін та сердечний, братній привіт.

Яко скромний оборонець пробудженої до вільного життя землі великого нашого Короля Данила, я перед 10-ти літами мав честь бути командантом синів-лицарів Галицької Землі, що виховалися на Ваших високопатріотичних творах. Вони чесно, без мудрування лукавого, вмирали однаково спокійно як при облозі столиці колишнього свого Галицько-Українського князівства, визволяючи її з під власти ворога-чужинця, – так само з повною посвятою клали вони душу й тіло за нашу свободу на широких степах Великої України. На цім місці я низько схилию голову свою перед вами, Громадянине-Учителю, й перед всіми тими, і досі живими в моїй пам'яті, образами «невідомих» численних лицарів, бувших учнів-читачів Ваших, що на наших очах героїчно вмерли за волю України! Вірте, пане Меценасе, що Ваша сорокалітня праця на ниві пробудження нашого поневоленого народу незмарнована. І про

цю шляхетну роботу свою Ви сміливо можете сказати тепер словами товариша-наддніпрянца:

*... Не велике я поле зорав
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив – те робив я до краю,
І всі сили, що мав я і маю,
На роботу невпинною клав!..*

Поле наше, що ще донедавна було так густо покрито будяками-тернами, дедалі все більше й більше набирає вигляду доброї плідної землі.

Дай же Боже Вам, Дорогий Приятелю, здоров'я, сили й енергії на многі й многі літа!

Хай Ваша плідотворна патріотична робота буде і для нашого молодого покоління світлим зразком-прикладом, як треба працювати на рідній ниві нашій. А Ваш багатий життєвий досвід хай найкраще прислужиться й далі на користь-добро нашої національної справи.

Вже не за горами той час, коли знову й назавжди відродиться освячена історією нашою традиційна наша Козацька Державність. І Господарь всієї великої нашої Землі Української збере нас до однієї сім'ї-громади, аби ми нарешті стали повними хазяїнами на своїй Землі.

Будьте й далі отим кобзарем-лірником, що в часи нашого національного лихоліття сповіщає хуторам і селам українським про наближення часу нашого визволення та закликає наш поневолений народ «сднатися й брататися в товариство чесне»...

Разом зo всім старим Українським вояцтвом од щирої душі голошу Вам многократне: «Слава!»

Ваш приятель доброзичливий
Олександр Шаповал, полковник
бувш. головнокомандуючий
Холмсько-Галицького фронту Армії Української

18.II.1929

Praha-Skrmьovice, ul. Cukrovarnicka, 517
I.S.R.

[26]

До Хвального Комітету 40. літ ювілею літ. праці
Д-ра А.Чайковського в Коломиї.

В 40. ліття літ. ювілею В[исоко]пов[ажного] д-ра А.Чайковського в Коломиї засилаю з далекої чужини Шановному Ювілятові сердечний привіт та бажаю Йому з щирого серця щастя, здоровля, довгого життя та витривалости в Його цінній праці для збагачення Української літератури.

Познань дня 20/II 1929
Микола Чукур, улан, 7 полк уланів

[28]

Високоповажному Добродієви Андрієви Чайківському, великому Працівникові на полі українського письменства – бажаю всего добра та міцного здоровля! Славу та добрий спомин за Ваші твори вже маєте. Скрізь на Україні – по найдальших закутках читають Ваші твори та ними захоплюються. Через ваші твори Ви стали творцем нового українського життя, повнішого, кращого.

Пишіть ще багато таких творів, як «Панич», «На уходах», «За сестрою» – та другі.

Мистецьке слово – се перша поміч у тяжкій добі!
Слава Ювілятові-Письменникові!

у Львові, 21.ІІ.1929
Богдан Заклинський, учитель

[29]

Телеграма

Високоповажний і Високодостойний Ювілят

Др. Андрій Чайковський. Коломия.

*Жийте в многа Літа,
Будьте здорові як вода
Славні на край цього світа,
А щасливі як весна.*

Роман Дмоховський
надсов[ітник] Суду окр[ужного]

[31]

18.ІІ.1929 Баден

Високошановний Пане!

Нині одержав я листа від Бібл[іотеки] Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка у Львові з повідомленням, що Вам потрібна книжка Яблоновського. Щоб не було задержки з подвійною пересилкою, беру на себе смілість відіслати книжку безпосередно Вам і одночасно повідомити Вас про це оцими кількома словами.

Прошу ласкаво вибачити мені, Високошановний Пане, що через мене Ви, мабуть, довший час були позбавлені потрібної Вам книжки. В своє оправдання можу лиш сказати, що в мой тяжкій недузї всі думки мої спрямовані на дальшу працю і все мені здається, що ось-ось вже зможу до неї приступити. Тому так трудно розставатись з потрібними книжками. Але з Яблоновського я вже виписки собі поробив і тому прошу мені цієї книжки назад не відсилати, а по використанню повернути безпосередно бібліотеці Н[аукового] Т[овариства] у Львові. Коли тільки ласка Ваша, то прошу повідомити Бібліотеку карткою, що книжку цю Ви вже від мене одержали. До речі, зазначаю, що зачеркнення в ній поробив не я і що я вже її в такім стані одержав.

Одиноке для нас, емігрантів, джерело відомостей з краю – газети принесли мені вісти про ваш ювілей. Отже, дозвольте і мені, одному з численних почитателів Вашого таланту і, зокрема, Вашої уваги до призабутої всіми на Україні шляхецької верстви, скласти Вам, Високодостойний пане, щирі побажання многих літ і радості з плодів Вашої праці.

З висловами глибокої пошани остаю

Вячеслав Липинський

P.S. Прошу мені ласкаво вибачити що, лежачи в ліжку хворий, пишу олівцем.

[33]

Телеграма

Рідна школа. Народний дім. Коломия. Варшава Сейм

Ювілятови глибокий поклін.

Дмитро Палійв

[34]

Рідна школа. Народний дім. Коломия.
Варшава Сейм

Дорогому ювілятови, надхненому речникови славної історичної традиції визвольних зусиль українського народу шле сердечне привітання українська парламентарна репрезентація.

Д-р Дмитро Левицький

[35]

Рідна школа. Народний дім. Коломия.
Львів

Наукове товариство імени Шевченка у Львові пересилає заслуженому письменникові Андрієві Чайковському сердечні привітання.

Студинський, Цегельський

[39]

Ужгород, 19.ІІ.1929

До Хвального Комітету вшанування 40 л. письменницької і громадянської діяльності д-ра Андрія Чайківського, в Коломійі.

Від імени емігрантів з усіх українських земель, об'єднаних в підписаних товариствах, просимо передати сеніорови письменників і заслуженому громадянину д-рови Андрієві Чайківському щирий привіт і низький поклін та побажання ще довгі роки трудитися в силі та здоров'я для кращої будучини нації.

Слава українському народові.

Слава заслуженому його борцеві і провідникові.

З правдивим побажанням:

Українська кредитова спілка
реєстр товариство з обм. пор. в Ужгороді

Мих. Біличенко

Др. М. Новаковський

Комітет допомоги українським збігцям в Ужгороді

Др. Роман Стахура

Др. Іван Рихло

[40]

Головний секретаріат
Українського Національно-Демократичного об'єднання
Львів, вул. Костюшка, Ч. 1А, II пов.
Ч. 97/29
Львів, дня 22 лютого 1929 р.

До Високоповажаного Пана Д-ра Андрія Чайковського
письменника-ювілята в Коломиї.

Достойний Ювіляте!

Прохасмо прийняти від нас, Достойний Ювіляте, щирий привіт на Вашому Святі устроєному українським громадянством Покуття.

Д-р А.Макарушка головний секретар
член Секретаріату
(підпис)

[41]

Берлін, 20.II.1929
Хвальний Комітетет!

З далекої чужини витасмо Вас щиро із святкуванням 40-літнього ювілею Д-ра Андрія Чайківського й бажаємо заслуженому Ювілятови кріпкого здоров'я й довгих літ для дальшої успішної праці.

Оля і Зенон Кузели

[43]

Філія Союзу Українок в Бережанах

Високоповажний Пане Ювіляте!

В роковини великого Вашого мистецького Свята і ми, березанська філія «Союзу українок», прилучасмося до тої похвальної і привітливої пісні, яку сьогодні складає Вам український Народ, за Вашу невсипущу працю на ниві рідної літератури.

Ми горді також і на це, що велика кількість малюнків-образів і нарисів зродилася на березанським ґрунті, над Золотою Ли-

пою, і що до великих постатей, які заучили свою історію з Бережанами, належати буде також і Ваша світла постать.

Єсьмо отже висловом тих вдячних почувань, які несуться до Вас сьогодні з-над Золотої Липи: На многі Літа! На здоровля! Слава!

Бережани, 20 лютого 1929

За Виділ: *Кожушкова* секретарка
Ю. Кордубова голова

[45]

у Львові 21 лютого 1929

Вельмишановному Добродієви
Др. Андрієви Чайковському в Коломиї.

В ювілейне свято 40-ліття Вашої літературної і громадянської діяльності прийміть, Високоповажаний Пане, і від Жіночого Кружка «Рідної Школи» ім. Ганни Барвінок глибокий поклін і найщиріший привіт. Поміж творами, якими збогатили Ви нашу літературу, чи не найперше місце признати б історичним оповіданням для молоді, першим того рода у нас на галицькій Україні. Ми, члени організації, яка завданням ставить собі опіку над дітворою й молодю, розуміємо найкраще велику вагу позашкільної лектури, найпаче ж своєї рідної історичної, що вичаровує в уяві молодих нашу минувшину з її світлими моментами і змаганнями за краще майбутнє народа, а тим самим витручує з рук наших дітей чужу, тенденційну історичну повість про чужу славу, а нашу неславу. Своєрідну лектуру для української молоді дали Ви нам, Високоповажаний Пане, і за ті цінні жемчуги прийміть від нас сьогодні щирю дяку і побажання створити на цім полі ще неодно гарне і велике.

За старшину Жіночого Кружка ім. Ганни Барвінок

Михайлина Говиківичева
голова

Д-р Д. Дзеровичева
секретарка

[46]

Львів, дня 22 лютого 1929

Дорогий Ювіляте!

У красне свято, яке устроює Вам наша громада, прийміть і від мене малий віночок належної пошести і признання.

Тямлю Вас від ваших молоденьких літ, як з цілим жаром питомим утодішних ідеалістів, віддалились Ви службі свого народа. І сей огонь не угасав у Вашій душі через ціле життя. У Вашій громадянській праці стояли Ви за все ясным світильником, що просвічував і вказував дорогу другій братії. Ви понехували власне добро, а посвячувались для загальної справи.

Особливою Вашою заслугою було, що, одержавши від Бога більший талант, не закопувати його, але неспинною працею вистачали цілий ряд прегарних історичних повістей і будили ними серця своїх родимців і запалювали любовю і бажанням своєї вільної вітчизни і її незалежності. Ви минетесь, але ті твори не минуться і будуть ділати своє, аж поки не зійде для нас сонце свободи.

Та Ви своїм чутким серцем не поминули і нашої сирітки, рідної церкви, що як та ростина при дорозі через всяких проходжних, чужих і нераз від своїх, була потручувана і поневірена. І коли другі родимці рівнодушно на се поглядали, ви ставали характерно в обороні її святощів.

За Вашу чесну працю приходилось Вам переносити всякі прикрости. Але се доля всіх праведників. Уже Христос сказав: «не є слуга більший від Господа свого», – «коли мене ізженуть, то і вас ізженуть», – «прийде час, коли кожний, що вас уб'є, возмнеться службу приносити Богу». Однак Ви сим не тривожіться. Давні переслідувачі правди зістали давно забуті, а мученики за правду остали в славі: «так, сказав Христос, най просвітиться світло ваше перед чоловіки, що будуть видіти ваші добрі діла». Ось та нев'януча нагода, що чекає праведників за їх чесні труди.

Бог нехай кріпить і додає сили, щоби могли нам довго просвічувати і узріли ще в днях Вашого життя благая українського Єрусалима. Ваш щирый друг

о. Александер Стефанович

[47]

До рук святоч. Комітету

Високодостойний і Дорогий Батьку Ювіляте!

Не маючи змоги через перерву комунікації та брак здоров'я особисто явитись на святі у Вашу честь – пересилаю отцею дорогою Вам глибокий мій поклін та сердечний привіт всім тим Вп. землячкам та землякам, котрі зібрались на це Ваше свято. У тій тяжкій передишці історичній, яку ми переживаєм тепер, – нема нічого важнішого як власне: піддержування духа в народі.

А власне Ви, Батьку, сповняйте ту велику місію – ставляючи перед очі нашого народу – а зосібна його молоді – великі і геройські діла батьків наших та підбадьорюючи його до витривалости і терпеливости у цій тяжкій перехідній порі.

По думці звісного польського патріота-революціонера Людвіга Мєраславського є найбільшою небезпекою для поневоленого народу це, коли він привикне до своєї тюрми, зжисться з нею та пічне уважати її за своє стале, властиве порядчне помешканнє.

У тому честь, велика честь кождому, хто не дає своєму поневоленому народови привикати до тюрми, а згадкою на славну минувшину будить у ньому бажаннє волі та віру в побіду!

Ви, Батьку, сповнієте сумлінно і витривало це добровільно на себе прийняте завдання і тому тим більша належитьсє Вам від всіх нас почесьт і подяка. А коли минетьсє нещасна година, минетьсє отця сумна історична передишка і нація, скріплена на силах та з'єдинена у своїм нутрі, стане до нового, щасливішого вже подвигу, то певно не забуде вона на того, хто в часах реакції та зневіри кріпив її і своїм словом горячим а мистецьким, вливав нові сили в її тіло, а з припавшого могом каміння минувшини – будував сильну підставу під храм будучої народної слави! Здорові були!

Гвоздець, 22/2 [1]929

Др. Кирило Трільовський

[53]

У це велике свято в 40-літній Ювілей творчої праці Вельмишановного Ювілята Др. Андрія Чайківського на культурній ниві українського народу прилучасмоє і ми, пластова молодь з Косова, до святочної української громади і шлемо свій скромний, але щиросердечний привіт нашому Дорогому духовому Провідникови і

Вельмизаслуженому Культурному Піонірови Др. Андрієви Чайківському і горячо желасмо Йому многих літ і багато сил до праці та бадьорости духа, щоб і на дальше підбадьорував своїми цінними творами українську молодь та вказував ясний шлях у наше Велике Майбутнє!

Скоб!
За курінну команду
Курінна (підпис)
Писарка (підпис)

[На листі є печатка 25-го пластового куреня ім. Михайла Павлика в Косові]

[60]
Чернівці, 24/II [1]929
Shu. Evsebij Popovini, 24/a

Високоповажаний і достойний пане меценас!

Я одна не могла Вам в час Вашого сьвята та сорокалітнього ювілею Вашої літературної діяльності свої бажання виявити.

Хороба очей здержала мене від того, а чужою рукою не х[о]тіла я до Вас в таку важку хвилю обзиватись.

Прийміть тому від мене, хоч і опізнено, найщиріші бажання до того Вашого (хоч і минувшого вже) сьвята, бажання щоб Вас Господь держав ще довгі літа в кріпкім здоров'ю і Ви могли нам ще не одну гарну і цінну річ свого духа і знання подарувати!

З найглибшим поважаннєм

Ольга Кобилянська

Високоповажній Вашій мені так дуже милій Пані пересилаю свій щирий привіт.

[62]

Ч. 55/29

Ужгород, дня 22 лютого 1929

До Високодостойного Пана Дра Андрія Чайковського в Коломиї
ул. Народний Дім.

Вельми Шановний Пане Ювілате!

Товариство «Просвіта» в Ужгороді витас Вас як насердечнійше з Вашим 40-літнім ювілаесм письменницької і громадянської праці і желеас Вам, щоби Вас Всевишний подержав на довгі літа у Вашій неутрудимій праці для нашої літератури.

Т-во «Просвіта» з присмностею може констатувати, що Ваші праці доходять до сердець нашої молоді відроджуючоїся генерації, котра находить в них невичерпаеме жерело для пізнання духової минувшости нашого рідного краю, що довгі віки жив в тісній культурній звязи із Галичиною і тепер почав наново сю культурну звязь зміцняти.

За Т-во «Просвіта» в Ужгороді
Голова Др. Юлій Браццайко
Секретар

[64]

Українське студентство згуртоване в культ.-спортовому товаристві «Буковина» в Букарешті шле Авторові «До слави» свій привіт пошани та й бажае сили і витривалости для плодовиного многоліття.

І.Писар (підпис)
Голова (підпис)
Букарешт, 20 лютого 1929

[66]

В день «Празника Вашої душі» шлю сердечні побажання ще довго, довго жити на щастя і славу України і добувати нових скарбів молодому Поколінню, яке Вам багато завдячує.

Микола Матіїв-Мельник
Львів, 28/ІІ. 1929

[68]

Гурток активних борців за волю і самостійність України шле Високодостойному Ювілятові Д-рові Андрієві Чайківському в 40-літній Ювілей письменницької та громадянської праці побажання, щоби ми, Наш Дорогий і Достойний Ювіляте, обходили ще 50-ліття Вашої діяльності в нашій вільній, суверенній і соборній Державі

Раківчик, 2 марта 1929 р.
за гурток У.С.С.

Микитюк Дмитро

б[увший] хор[унжий] УСС

Попадюк Никола

б[увший] ст[арший] десятник

[73]

Народний дім Рідна школа Коломия
Львів

Щирі бажання для ювілята пересилають з нагоди його свята редакції «Нового часу» і «Народної справи».

ВИКАЗ
НАДІСЛАННЯ ПРИВІТІВ
ДЛЯ ВП. ЮВІЛЯТА Д-РА АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО
НА ЮВІЛЕЙНЕ СВЯТО ДНЯ 2 БЕРЕЗНЯ 1929

12/II

1. Народна Торговля, Львів, *письмо*
2. Гол. Управа «Рідна Школа», *письмо*

14/II

3. Кружок «Рідна Школа» ім. Грінченка, *письмо*

16/II

4. Студентська Громада, *письмо*

18/II

5. Т-во Прихильників Освіти, *письмо*

20/II

6. Учр. Т-во опіки над інвалідами, *письмо*
7. Августин Волошин, посол директор сем[інарії], Ужгород, *письмо*
8. Укр. Центральний Комітет, Хшанув, *письмо*
9. Теодот Галіп, Хуст, *письмо*

21/II

10. Студентська Громада, Познань, *телеграма*

22/II

11. Кружок «Рідна Школа», Сянїк, *телеграма*
12. Пед. Високий Інститут, Прага, *телеграма*
13. Катря Гриневичева, Львів, *лист*
14. Народна Організація укр. міста Львова, *письмо*
15. Громадяне села Гордині, Гординя, *письмо*
16. Конзуль Союзу Радянських Республік, Львів, *письмо*
17. Редакція Укр. Голосу, Перемишль, *письмо*
18. Укр. Університет в Празі, Прага, *письмо*
19. Правничий факультет, Прага, *письмо*
20. Укр. Господарська Академія, Подебради, *письмо*
21. Взаїмна поміч укр. Учительства, Станіславів, *письмо*
22. Укр. Товариства, Пилипи, *письмо*
23. Олександр Шаповал, Прага, *письмо*
24. Кружок Т-ва Сільський господар, Залуче над Прутом, *письмо*
25. Ученики і учениці Нар. Школи, Залуче над Прутом, *письмо*
26. Н.Н.Улан 7 полку уланів, Познань, *лист*
27. Василь Йосипчук, Андрій Кузьмик, Великий Бичків, *письмо*
28. Богдан Заклинський, Львів, *письмо*
29. Роман Дмоховський, Перемишль, *телеграма*
30. Михайло Рудницький, Львів, *письмо*
31. Вячеслав Липинський, Баден, *письмо*

32. Союз Кооператив, Сянік, *телеграма*
33. Дмитро Паліїв, Варшава, *телеграма*
34. Укр. Парлямент. Репрезентацій, Варшава, *телеграма*

23/II

35. Наукове Т-во ім. Шевченка, Львів, *телеграма*
36. Громадський голос і Проти хвиля, Львів, *телеграма*
37. Союз Українок, Сянік, *телеграма*
38. Читальня Просвіти, Сянік, *телеграма*
39. Комітет допомоги укр. збігцям, Ужгород, *письмо*
40. Укр. Нац. Дем. Об'єднання, Львів, *письмо*
41. Оля і Зенон Кузелі, Берлін, *письмо*
42. Т-во укр. Студентів «Основа», Львів, *письмо*
43. Філія Союзу українок, Бережани, *письмо*
44. Філія Просвіти, Сянік, *письмо*
45. Жіночий кружок ім. Ганни Барвінок, Львів, *письмо*
46. о. Олександр Стефанович, Львів, *письмо*
47. Др. Кирило Трильовський, Гвоздець, *письмо*
48. Репрезентація УСРП, Варшава, *телеграма*
49. Стефанович і тов., Підбуж, *телеграма*
50. Захоронка, Дрогобич, *телеграма*
51. Др. Рондяк, Косів, *телеграма*
52. Читальня Просвіти, Денисів, *телеграма*

25/II

53. Пласт в Косові, Косів, *письмо*
54. Михайло і Неоніла Геники, Стрий, *телеграма*
55. Др. Стефанюк, Сянік, *телеграма*
56. Цецилія і Марія Гардецькі, Кути, *телеграма*
57. Кассіяни, Городенка, *телеграма*
58. Український Прапор, Берлін, *телеграма*
59. Громадяне села Корнича, Корнич, *письмо*
60. Ольга Кобилянська, Чернівці, *лист*
61. Кружок «Рідної Школи», Виноград, *письмо*
62. Тов. «Просвіта», Ужгород, *письмо*

1/III

63. о. Антін Геврич, Хлібичин, *лист*

2/III

64. Україн. Студ. Буковина, Букарешт, *письмо*
65. Читальня «Просвіти», Товмачик, *письмо*
66. Микола Матвіїв Мельник, Львів, *лист*
67. Українські Евангелики, Коломия, *письмо*
68. Микитюк Дмитро УСС
69. УНДО, Раківчик
70. Читальня Просвіти у Ковалівці
71. Кружок Р. Школи, Ліски
72. Купчинська, Коломия, *лист*
73. Новий час і Народна справа, Львів, *телеграма*

ДОСЛІДЖЕННЯ
(STUDIA
CZAJKOVSKIANA)

ГЕНЕАЛОГІЯ РОДИНИ ЧАЙКОВСЬКИХ

Генеалогія як допоміжна історична дисципліна, що вивчає походження родів, розбудовує детальні родинні дерева, була дуже незручною для більшовицького режиму. Коли мова йшла про минулі історичні епохи, ці дослідження доводили давність окремих українських родів, показували їх шляхетське походження, що не імпонувало синам кухарок чи лакеїв, які правили бал у новітній російській імперії під назвою СРСР. А ще коли в родах були особи, яких, м'яко кажучи, не влаштувала московська окупація України, яких знищила «найдемократичніша» система у безмежжях архіпелагу ГУЛаг, то дослідник, котрий наважився б вивчати і пропагувати таких людей, міг у найкращому випадку надовго позбутися роботи. Сталінський принцип «нема людини, нема проблем» стосувався і живих, і мертвих: незручні для режиму особи просто не потрапляли на сторінки підрадянських енциклопедичних видань, а якщо це зробити вже просто було неможливо, то через масу епітетів злосливого, часом бульварного кшталту тяжко було зрозуміти справжній внесок тої чи іншої особи в історію. Молоді, яка сьогодні навчається у вишах¹, навіть важко уявити жах офіційної цензури і її тяжкого психологічного наслідку – так званого «внутрішнього цензора», коли людина починала підсвідомо контролювати кожне своє сказане чи написане слово, кожен свій крок. Тож, може, варто таки поцінувати наші демократичні здобутки.

Андрій Чайковський не дожив до «золотого вересня» 1939 р., коли Галичина з рук одного окупанта потрапила в обійми іншого східного наїзника. Та на його спадщину, пам'ять про нього зразу ж наклали заборону. Не буду повторювати того, про що писав у передмові до цієї книжки, – навіть Ю.Мельничук не уникнув нагінок за те, що посмів надрукувати в 1958 р., в часи хрущовської відлиги, збірник творів А.Чайковського. А що вже було казати про дітей письменника, його славних зятів Осипа Станіміра, Володимира Бемка, Романа Ставничого. Зірка української математичної науки Микола Чайковський десять років промучився в сталінських катівнях, у страшній львівській в'язниці при вул. Лонцько-

---

¹ «Виш» – висока школа – те, що й досі калькується російською аббревіатурою «вуз».

го у червні 1941 р. знищено Богдана Чайковського. Мабуть, більшовицький молох змолов би ще не одного члена родини, якби вони не емігрували, не чекаючи другого московського прищестя. Отже, генеалогічне дерево Андрія Чайковського аж ніяк не могло би з'явитися друком в СРСР.

Проблему дослідження родоводу Чайковських поставлено на одній з перших зустрічей науковців, родини і ентузіастів творчості письменника ще до проголошення незалежності України. Скласти науково виважене генеалогічне дерево було не просто, праця вимагала залучення до справи багатьох осіб, участі родини.

Найбільше матеріалів підготували внуки письменника – Катерина Миколаївна Чайковська, Андрій Романович Ставничий та Оріся Богданівна з Чайковських Лончина – остання організувала також матеріальну допомогу. Катерина Чайковська запропонувала подати біографічні довідки про усіх дітей Андрія та Наталії Чайковських, підготувала більшість довідкового матеріалу. До справи долучилася також внучка Віра Андріївна з Чайковських Балаж. З допомогою нащадків письменника вдалося дізнатися про трагічні сторінки родинної історії: смерть у дитячому віці двох дітей – Текаї і Луки. Інформацію про це надав Борис Лончина (єпископ Гліб), який записав її з уст тети-бабусі Марії з Чайковських Ставничої. Цінні матеріали до родоводу Чайковських зібрали Любомир Кречковський з Коломиї та Георгій Машура зі Самбора. Технічну редакцію родовідних таблиць провів Олександр Шишка, комп'ютерну графіку здійснила Олена Янів. Автор цих рядків доповнив деякі відсутні біографічні матеріали та провів загальну редакцію генеалогії родини Чайковських. Сподіваюся, що ця скромна праця стане внеском в українську генеалогічну науку, яка щойно з проголошенням незалежності розпочала розвиватися на материковій Україні, буде продовженням того, що відновлюють сьогодні Наталія Яковенко, Левко Войтович, Роман Крип'якевич, Адріана Огорчак, багато професіоналів і аматорів. Нагадую, що генеалогія родини Чайковських-Гладиловичів ще чекає на дослідників: генеалогічне дерево потребує розбудови до кореня і по лінії Андрія Чайковського, і по лінії Наталії Гладилович. Наукова фундація Андрія Чайковського сподівається, що ці напрямки зацікавлять нашу молодь і дадуть у майбутньому добрий дослідницький матеріал. А українському козацькому родові ніколи не буде переводу!

* * *

ТЕКЛЯ ЧАЙКОВСЬКА, найстарша дочка Андрія та Наталії Чайковських, народилася у 1885 р. у Львові, померла під час народження.

* * *

МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ, син Андрія та Наталії Чайковських, народився 1887 р. в Бережанах. Навчався в Бережанській гімназії, потім на філософських факультетах Праги, Львова, Відня. У 1911 р. захистив докторську дисертацію у Віденському університеті.

У 1913 р. – викладач математики в Тернопільській гімназії, пізніше в Академічній гімназії у Львові.

У 1914 р. на доручення «Союзу визволення України» виїхав до Австрії, де провадив культурно-просвітницьку працю в таборі для військовополонених українців у м. Фрайштат.

У 1918 р. – деякий час працював в Кам'янець-Подільському українському університеті, потім працював адміністратором Державної капели УНР під керівництвом О.Кошиця під час закордонних гастролей.

У 1920 р. був на державній службі в еміграційному уряді С.Петлюри в Тарнові (Польща). Пізніше протягом року вчителював у жіночій гімназії в Каліші (Польща). Повернувшись до Львова, викладав математику в Українському тасмному університеті. У 1925–1929 рр. – директор гімназії «Рідної школи» у Яворові та Рогатині.

У 1929 р. на запрошення уряду виїхав до УРСР, у Одесу, з метою будувати українську математичну науку на «вільній Україні». Викладав математику у високих школах Одеси. Незабаром його обрали дійсним членом Одеського філіалу Українського науково-дослідного інституту математики.

Через півроку польська влада відмовила йому в громадянстві, а 20 березня 1933 р. М.Чайковський був заарештований, 14 листопада того ж року його засудили до 10 років таборів. Як було записано в присуді: «он займався підготовкою вооруженого востання, контактіровал с польской і немецкой контрреволюційними організаціями, а также займався шпійонской діяльністю». Покарання відбував в Карелії та Астраханській області. Після звільнення працював у високих школах Томська, Семипалатинська, Уральська.

1956 р. реабілітований, переїхав до Львова. Спочатку працював у Львівському педагогічному інституті, а з 1960 р. – професор Львівського університету.

М.Чайковський – автор низки підручників та методичних посібників з викладання математичних дисциплін, численних науково-популярних статей. Багато працював над складанням «Словника української математичної термінології». Домагався статусу української мови у вищих навчальних закладах України. Спілкуючись увесь час з молоддю, вів виховно-просвітницьку роботу, агітував проти алкоголізму та куріння.

Помер у Львові 1970 р., похований на Личаківському цвинтарі.

НАТАЛІЯ ТУНА-ЧАЙКОВСЬКА, дружина Миколи, народилася в 1890 р. в с. Ляшки Муровані (тепер с. Муроване Старосамбірського району) на Львівщині. Одружилася з Миколою Чайковським 16 липня 1912 р. Навчалася у Львівському та Берлінському університетах. Працювала вчителькою німецької мови, зазнала долі дружини «ворога уряду». Після реабілітації чоловіка переїхала до Львова, де померла у 1967 р. Похована на Личаківському цвинтарі.

Діти: Катерина і Юрій.

* * *

БОГДАН ЧАЙКОВСЬКИЙ, син Андрія та Наталії Чайковських, народився 1888 р. в Бережанах. Після закінчення початкової школи почав навчатись у Бережанській гімназії, але незабаром перейшов до української гімназії в Перемишлі, яку закінчив 1906 р. Уже в гімназії належав до таємного гуртка «Молода Україна». Редагував гумористичні тижневики: «Муха», «Мітла», «Баба».

Студював право у Львові, Кракові, наукову студію доктора здобув у Львівському університеті.

У 1914 р. зголосився добровольцем до легіону Українських Січових Стрільців, але не міг вступити туди через обмеження чисельності цього військового формування. Переїхав до батьків до Самбора. У часи російської окупації тяжко перехворів тифом.

У 1918 р. переїхав до Станиславова, де в уряді ЗУНР працював редактором «Вісника державних законів».

З 1920 р. працював адвокатом в Коломиї, Підбужі, Белзі.

У 1925 р. відкрив адвокатську канцелярію в Сокалі та розгорнув широку культурно-просвітницьку діяльність. Належав до багатьох товариств та організацій. Вісім років очолював філію товариства «Просвіта».

Хоровий диригент, бандурист, книголюб. Промотор антиалкогольного руху на Сокальщині. Організатор товариства «Відродження». Від 1935 р. при філії «Просвіти» розбудував регіональний музей «Сокальщина» ім. Андрія Чайковського.

У 1940 р. виселений більшовиками зі Сокаля, переїхав до Збоїськ біля Львова. Працював науковим співробітником Українського етнографічного музею у Львові. 26 червня 1941 р. заарештований і замордований в тюрмі при вул. Лонцького у Львові.

Похований на Личаківському цвинтарі.

ЮЛІЯ ПАСІКА-ЧАЙКОВСЬКА, дружина Богдана, народилася 1891 р. в Луці Малій, повіт Скалат на Тернопільщині. Одружилася з Богданом Чайковським 1914 р. Після трагічної смерті Богдана мешкала у Львові. У 1949 р. виселена до Чити (РСФСР), померла 1950 р., перепохована у Львові на Личаківському цвинтарі.

Діти: Мирослава, Роман, Ірина (Орися).

* * *

ЛУКА ЧАЙКОВСЬКИЙ, син Андрія і Наталії Чайковських, народився в 1889 р. в Бережанах, помер у лютому 1892 р. в Бережанах.

* * *

МАРІЯ ЧАЙКОВСЬКА-СТАВНИЧА, дочка Андрія і Наталії Чайковських, народилася 1891 р. в Бережанах. Вчилася в інституті для дівчат у Перемишлі. У Львові склала семінаріальну матуру. Перша вчителька української приватної школи в Бережанах. Діяльна в культурно-освітній роботі читальні «Просвіта» в Бережанах.

У 1914–1918 рр. жила зі своїми батьками в Самборі, у серпні 1918 р. одружилася з Р.Ставничим і переїхала з чоловіком до Перемишля.

У 1919–1944 рр. разом з родиною мешкала в Коломиї. Активна в товаристві «Союз Українок», співочому товаристві «Боян». Відповідальний редактор газет «Жіноча доля» та «Жіноча воля».

З 1944 р. на еміграції в Німеччині та США. Померла в 1990 р., похована в США.

РОМАН-ЄВГЕН СТАВНИЧИЙ, чоловік Марії з Чайковських Ставничої. Адвокат, культурний і громадський діяч. Народився 1889 р. в Куропатниках на Тернопільщині. Ще будучи учнем Бережанської гімназії, належав до таємних політичних громад та активно працював як організатор і керівник студентських мандолінових оркестрів та хорів при читальнях «Просвіти». Організатор першого виконання хорів з прологу до опери «Роксоляна» Д.Січинського в Бережанах. Студіював право на Львівському, а після «Процесу 101 студентів» – на Чернівецькому університетах. Поручник УГА, учасник боїв за Перемишль 1918 р. Суддя польового суду 8-ї Самбірської бригади УГА. Організатор і диригент «Хору старшин і підстаршин» в обозі для полонених в Тухолі на Помор'ю. У 1921–1944 рр. жив у Коломиї. Адвокат, організатор музичного життя. Диригував хором «Коломийський Боян», організував і був незмінним головою музичного товариства імені М.Лисенка. З 1944 р. в еміграції, організатор і диригент хорів емігрантів в Німеччині та США. Помер 1959 р. в США.

Діти: Андрій і Микола.

* * *

ОЛЕНА ЧАЙКОВСЬКА-БЕМКО, дочка Андрія та Наталії Чайковських, народилася 1891 р. в Бережанах. Вчилася в інституті для дівчат у Перемишлі. У Львові склала семінаріальну матуру. Діяльна в культурно-просвітницькій роботі в Бережанській філії «Просвіти».

1914–1921 рр. жила зі своїми батьками в Самборі та Коломиї, у 1921–1940-х зі своєю родиною мешкала в Бережанах, активна в «Жіночій громаді», обиралась головою Бережанської філії «Союзу Українок». 1940 р. емігрувала на захід. Померла 1979 р. в США.

ВОЛОДИМИР БЕМКО, чоловік Олени з Чайковських-Бемко. Адвокат, політичний і громадський діяч Бережанщини. Народився в Козовій біля Бережан у 1889 р. Після закінчення Бережанської гімназії студіював право на університетах Львова та Кракова. Член товариства «Академічна Громада» у Львові. 1915 р.

ув'язнений і суджений в «Політичному процесі 101 студентів» у Львові. Організатор і голова студентського союзу на Бережанщині. 1914 р. призваний до австрійської армії. На італійському фронті отримав ранг поручника, був поранений, перенесений до «коша» 24 піхотного полку в Коломиї. Очоловав військовиків під час взяття влади 1-го листопада 1918 р. в Коломиї. Працював на різних посадах у військових урядництвах ЗУНР, УНР. У 1921–1939 рр. – адвокат, оборонець у політичних процесах у Бережанах, у 1922–1926 р. – командант Бережанської округи підпільної Української Військової Організації. Активно відновлював культурно-освітницьке, економічне, політичне життя Бережан та повіту: десять років очоловав Товариство «Рідна школа», працював у філії «Просвіти», Кредитовім товаристві «Надія», кооперативі «Народний Дім», товариствах «Сокіл», «Лисоня», «Охорона воєнних могил», «Пласт», був повітовим організатором УНДО. У 1938 р. – в'язень концентраційного табору «Берега Картузька». З 1940 р. – в еміграції. Голова комітету «Видавництво Бережани», в США. Помер у 1965 р., похований у США.

Діти: Лев і Богдан.

* * *

ОЛЬГА-ЄВГЕНІЯ ЧАЙКОВСЬКА-СТАНІМІР, дочка Андрія та Наталії Чайковських, народилася 1894 р. в Бережанах. Вчилася у Бережанах та інституті для дівчат у Перемишлі.

У 1914–1921 рр. мешкала з батьками у Самборі та Коломиї. Працювала викладачем німецької мови в жіночій гімназії в Перемишлі.

Померла під час перших пологів в Коломиї 1927 р., похована в родинному гробівці Чайковських.

СТАНІМІР ОСИП, чоловік Ольги з Чайковських Станімір. Народився в 1890 р. в с. Ладичин Тербовлянського району Тернопільської області. Військовий і кооперативний діяч. Під час першої світової війни воював у складі австрійської армії, у листопаді вступив до УГА. У 1918–1919 рр. в ранзі сотника командував бойовою групою «Городок» (грудень 1918 р.), один з активних учасників Вовчухівської операції УГА. Згодом – командир 2-го куреня 8-ї Самбірської бригади, учасник боїв за Київ (серпень 1919 р.), в ЧУГА – командир III бригади, з якою в квітні 1920 р. злучився з Херсонською дивізією Дієвої Армії УНР. Інтернований в Чехословаччині. Закінчив Торгову академію у Відні

(1924) і брав активну участь у кооперативному русі Галичини. Після другої світової війни емігрував до Канади. Там побачили світ його спогади «Моя участь у визвольних змаганнях» (1966). Помер 1971 р. в Торонто, де й похований.

* * *

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ, син Андрія та Наталії Чайковських. Народився 1895 р. у Бережанах. Там закінчив гімназію. Четар УГА. В 1920-х рр. був у Чехословаччині, навчався у гірничій академії. 1920 р. – повернувся до батька в Коломию. Тяжко перехворів малярією. Працював в українській кооперації «Союз кооператив» Перемишля та Коломиї. Один із організаторів і засновників кооперативу столярів «ДЕКО», та кооперативу шевців «ДЕРМА». З 1939 р. і аж до виходу на пенсію – директор Коломийської міської бібліотеки. Громадський діяч-просвітитель, самодіяльний артист. Помер 1978 р., похований в Коломиї.

ЯРОСЛАВА ГЛІБОВИЦЬКА-ЧАЙКОВСЬКА, дружина Андрія Андрійовича Чайковського. Народилася 1904 р. в селі Тростянець біля Коломиї. Закінчила вчительську семінарію «Рідної школи» в Коломиї. Вчителька. Померла і похована в Коломиї у 1994 р.
Діти: Ждан і Віра.

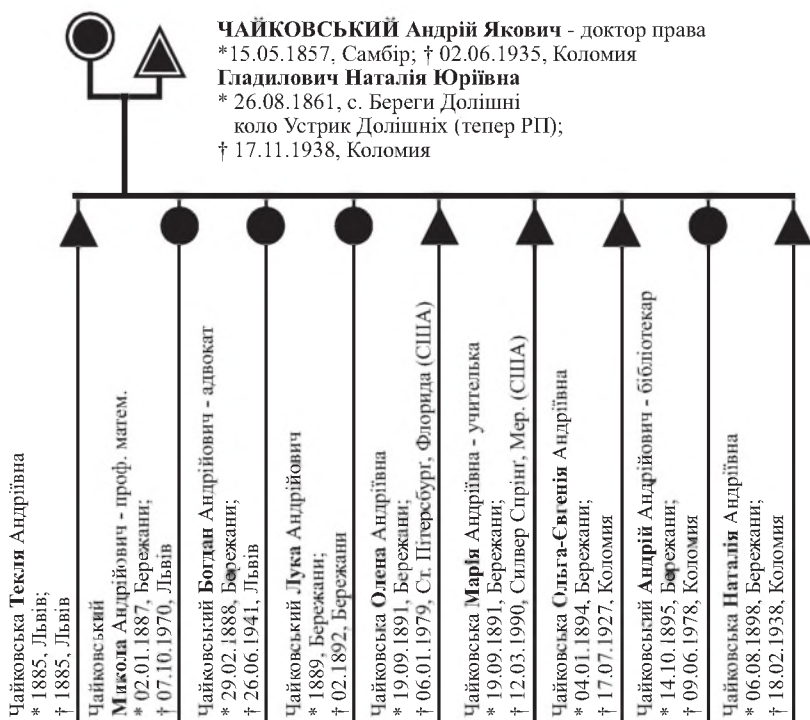
* * *

НАТАЛІЯ ЧАЙКОВСЬКА-ТРАЧ, дочка Андрія та Наталії Чайковських, народилася в 1898 р. в Бережанах. Жила зі своїми батьками в Бережанах, Самборі та Коломиї. Померла під час пологів у Коломиї 18 лютого 1938 р. Похована в родинному гробівці Чайковських.

ТРАЧ ІВАН, народився в Коломиї. Інженер-механік, абсолюент політехніки в Данцігу (Гданськ). Під час навчання був секретарем Союзу українських студентів «Основа».

У 1933–1939 рр. працював у товаристві «Сільський господар» у Коломиї. У 1939 р. емігрував на захід. У Кракові був референтом при Українському Допомоговому Комітеті. У 1942 р. разом із працівниками цієї організації переїхав до Львова, де і помер 1944 р. після важкої хвороби.

Діти: Богдан (помер з мамою під час народження), Юрій.

  – Андрій Чайковський з дружиною

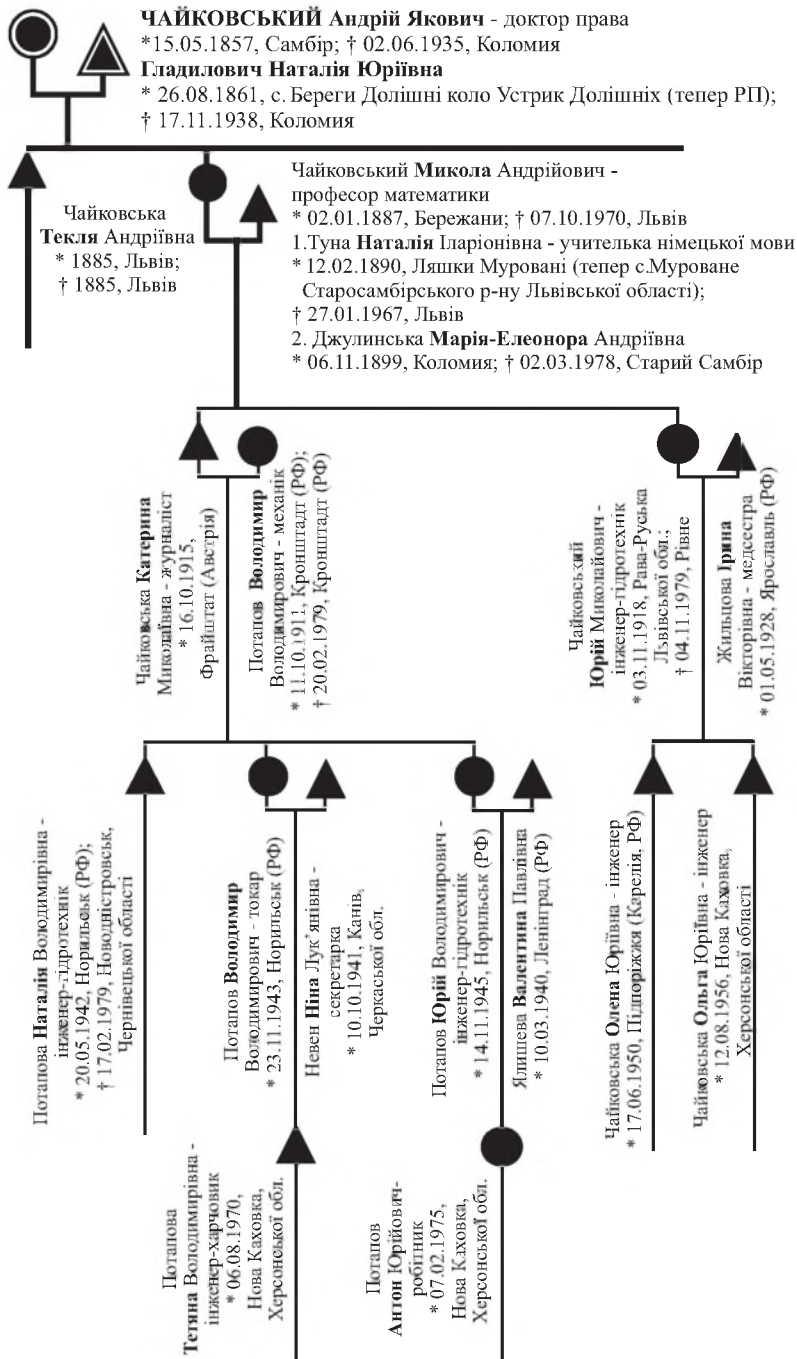
  – їхні діти, I покоління

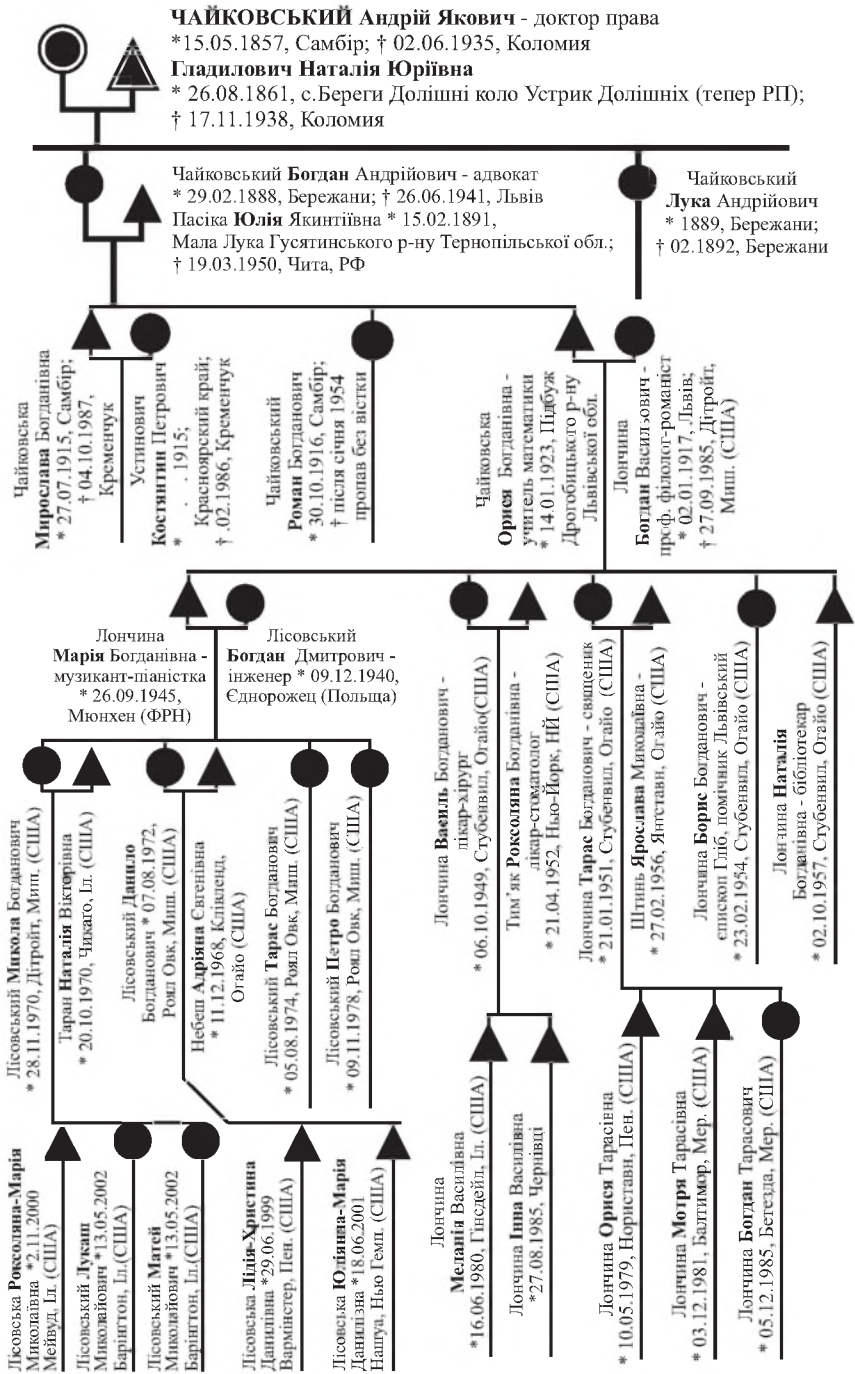
  – онуки, II покоління

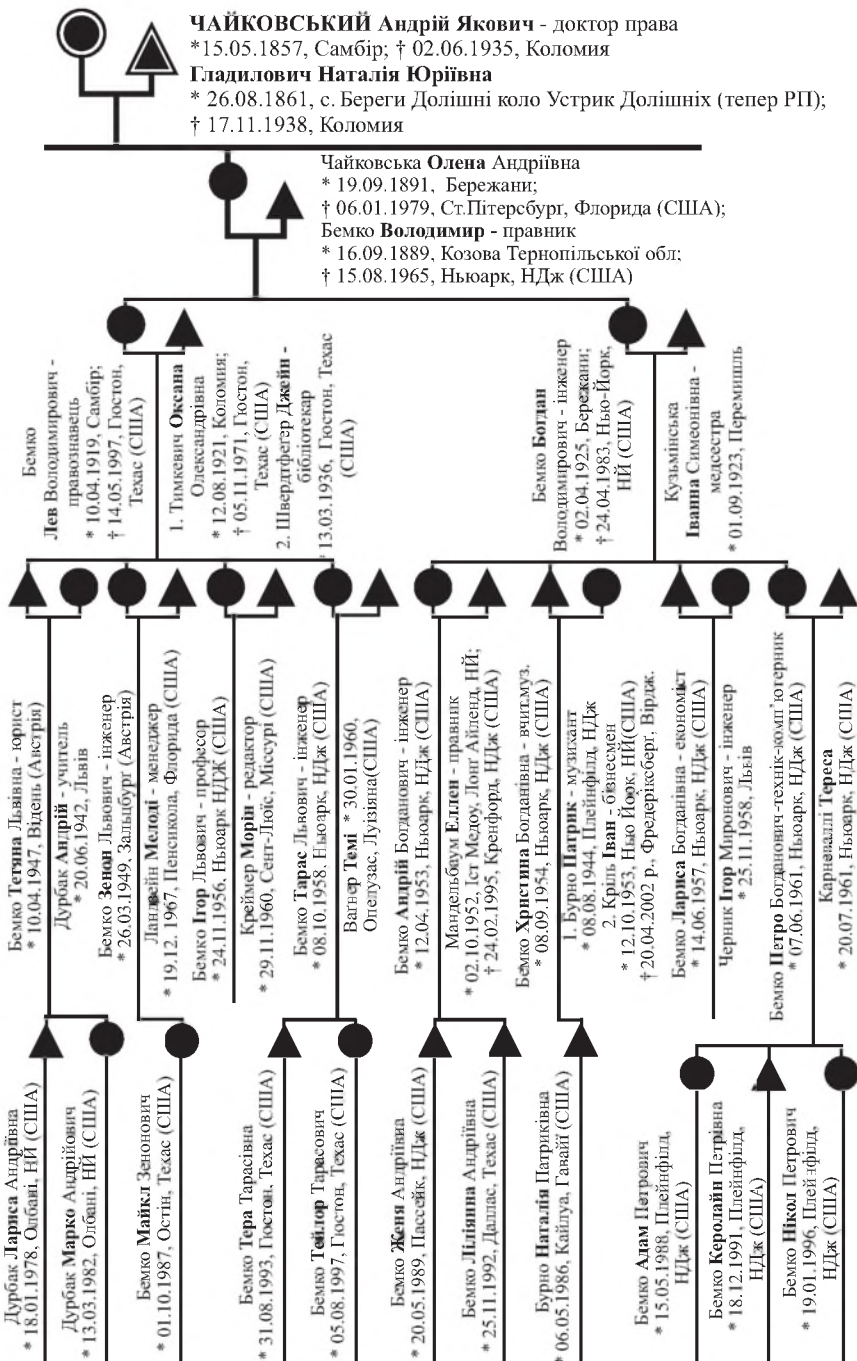
  – правнуки, III покоління

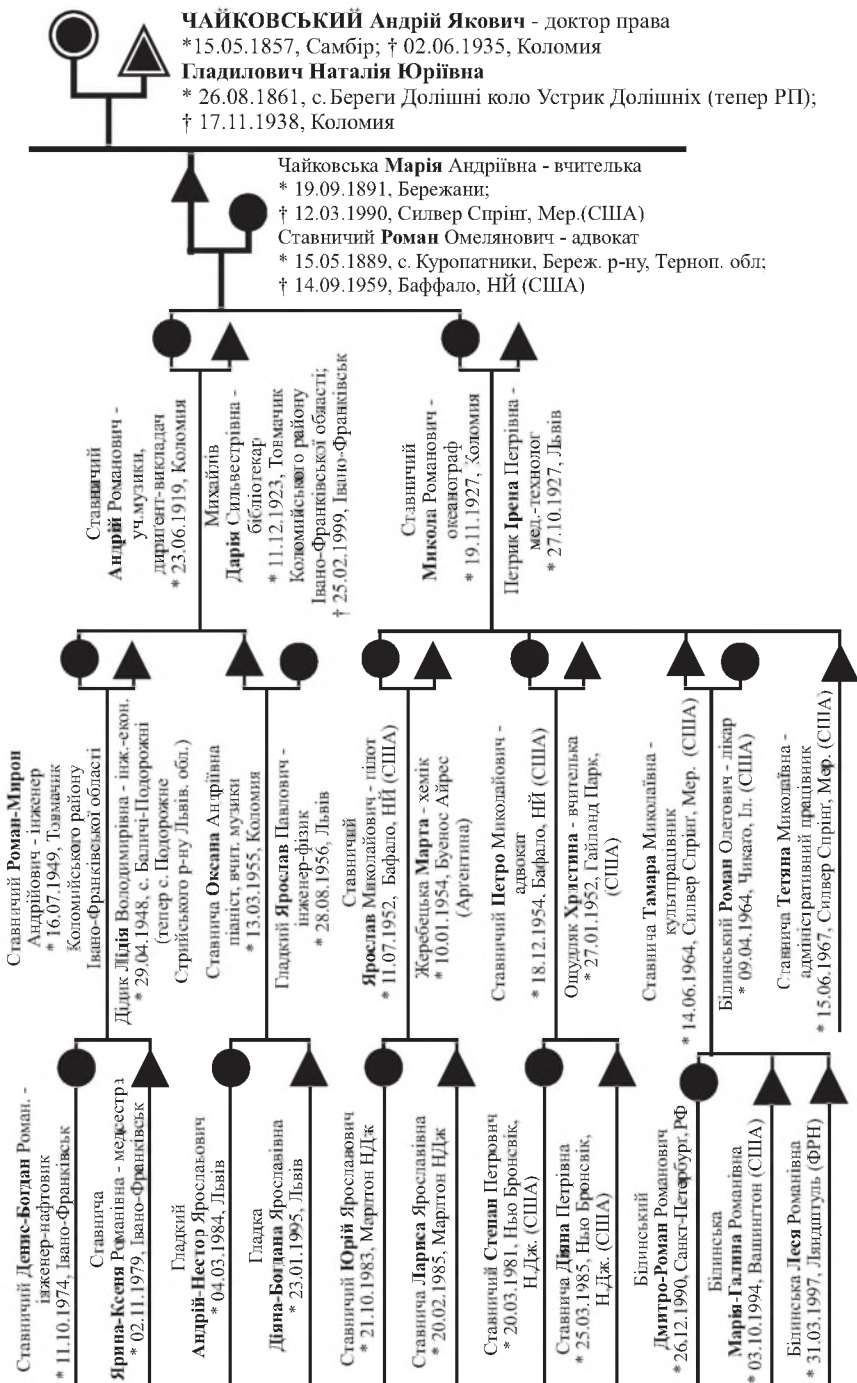
  – праправнуки, IV покоління

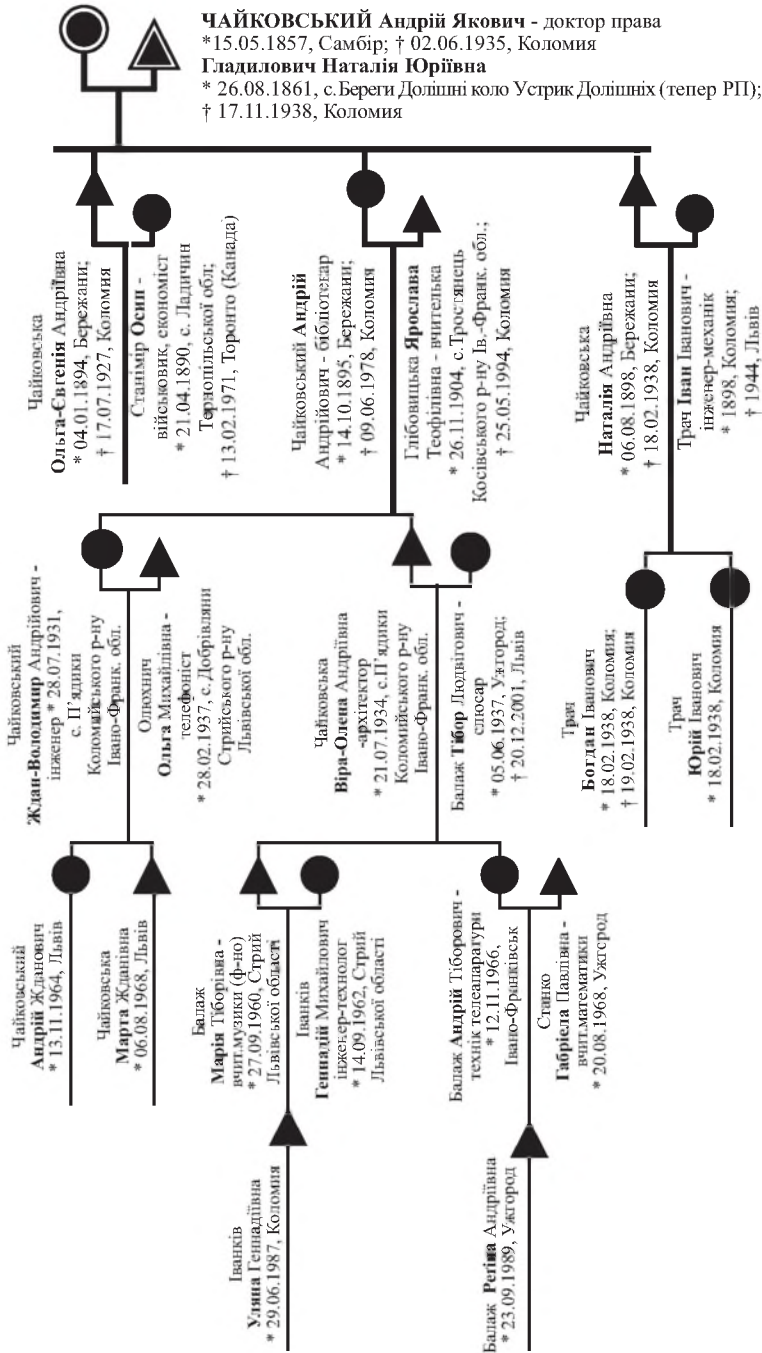
  – праправнуки, V покоління

Михайло НЕЧИТАЛЮК

ЦІННИЙ ДОКУМЕНТ ДО БІОГРАФІЇ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

«Матеріали для біографії Андрія Чайковського», які написав на моє листовне прохання його син Микола, публікуються, на жаль, з великим запізненням. У мене давно був намір і навіть реальна можливість надрукувати їх у львівському журналі «Жовтень» (теперішньому «Дзвоні»), коли б автор, повернувшись із заслання у 1956 році з м. Семипалатинська (Казахстан), не задумав розпочати видання творів свого батька і не зажадав від мене його «Матеріалів», щоб написати передмову. Це були, як знаємо, роки так званої «хрущовської відлиги», масової реабілітації жертв сталінського геноциду. Окремі патріотично настроєні літератори й видавці серйозно взялися готувати до друку твори раніше заборонених письменників. Так, Павло Ящук зібрав і видав частину доробку галицького романіста Юліана Опільського. Іван Романченко підготував збірку літературно-публіцистичних творів Михайла Драгоманова, яка вийшла пізніше у Києві. У Львові вийшов друком роман реабілітованого письменника Володимира Гжицького «Чорне озеро (Кара-Кол)». І ось коли в редакції журналу «Жовтень» раптом з'явився Микола Чайковський, з яким я був знайомий листовно ще з 1946 року, і коли він запропонував видати окремою книжкою оповідання свого батька, то цю ідею палко підтримала наша редакція, у тому числі й відповідальний редактор Юрій Мельничук, який не побоявся взяти на себе нелегкий обов'язок редактора й видавця творів такого немилого для офіційної партійної цензури письменника, колишнього активного діяча ЗУНР, автора антибільшовицьких спогадів «Чорні рядки». Відомо, що львівський обком партії (в особі секретаря з ідеології В.Маланчука) був проти цього видання. Але Ю.Мельничук пішов наперекір. Він таки взявся упорядковувати збірку творів А.Чайковського та розпочав працю над передмовою до неї. Біографічної статті Осипа Маковея про А.Чайковського, очевидно, було замало, щоб написати добротний літературно-біографічний нарис про автора знаменитої «Олюньки». При цій нагоді винуло питання про додаткові відомості, які міг дати син – Микола Андрійович Чайковський. Воно вирішилося миттєво, коли я оголосив про написані для мене ще в 1946 році «Матеріали для біографії Андрія Чайковського». На прохання автора я пообіцяв

повернути йому рукопис, який я так і не використав для запланованої мною, але не написаної кандидатської дисертації про А. Чайковського у зв'язку з ліквідацією у вересні 1946 відділу української літератури львівських установ Академії наук, де я короткий час працював як молодший науковий працівник. Добре розуміючи наукову цінність спогадів Миколи Чайковського про батька, я просидів цілу ніч над зняттям копії з авторського рукопису. Поспішаючи з роботою, я змушений був, на жаль, окремі факти і характеристики тодішнього суспільного життя в Західній Україні опускати, зазначаючи ці купюри в тексті. Так що сьогодні у мене збереглася неповна копія спогадів сина про батька. Що ж до повного автографу цих спогадів, які я наступного дня передав Ю. Мельничукові і які він частково використав у післямові до першого видання книги повістей та оповідань А. Чайковського «За сестрою» (Львів, 1958), то їх, як повідомила Л. Лучко-Мельничук, у домашньому архіві Юрія Мельничука не виявлено.

Часткова неповнота моєї копії «Матеріалів для біографії Андрія Чайковського» (всього зроблено п'ять купюр) – оце й була, по суті, одна з причин такого тривалого зволікання з публікацією їх у пресі. Але коли мені стало відомо про ініціативу історика Б. Якимовича щодо видання цілого тому документів про Андрія Чайковського, я запропонував опублікувати збережену у мене рукописну копію спогадів Миколи Чайковського про батька, незважаючи навіть на їх текстуальну неповноту, але беручи до уваги те, що текстові купюри майже не стосуються особи письменника, а є спробою авторських характеристик та оцінок тодішнього суспільно-політичного й театрално-мистецького життя Західної України. Слід зауважити, що при всьому багатстві інформаційної частини матеріалів до біографії Андрія Чайковського, які спробував систематизувати Микола, найбільш відображено літературно-творче життя письменника. На жаль, не видно спостережень над творчою роботою автора оригінальних картин з життя «ходячкової шляхти» та історичних повістей для молодіжного читача. У Миколи Чайковського був свій задум і свій підхід до відтворення образу батька – передусім як до невтомного громадсько-політичного діяча і тільки потім як до письменника. Нерівновага цих частин спогадів очевидна. І це добре розумів сам автор, як свідчить єдиний збережений його лист до мене, датований 20 травня 1946 року, що разом із копією спогадів так само багато десятиріч пролежав у моєму домашньому архіві. Сподіваюся, що публікація цього листа послужить інформаційним доповненням до опублікованих спогадів і якоюсь мірою допомо-

же молодим дослідникам продовжити студії над творчою спадщиною такого оригінального, але до кінця ще не пізнаного письменника й громадського діяча – Андрія Чайковського, а заодно ляже пам'ятною квіткою на могилу його сина-засланця, відомого українського математика, професора Львівського університету Миколи Андрійовича Чайковського.

ЛИСТ МИКОЛИ ЧАЙКОВСЬКОГО ДО М.НЕЧИТАЛЮКА

Вельмишановний Михайле Федоровичу!

Вашого листа від 4 (III я дістав 13) IV та того самого дня Вам відповів, та досі не знаю, чи Ви його дітали.

Зараз після одержання Вашого листу я взявся виповняти Ваше замовлення, сповняючи рівночасно і мій синівський довг, та тільки сьогодні вдалося мені роботу закінчити.

Мушу зазначити, що робота була нелегка, тому не знаю, чи до ладу її зробив. Прийшлося розкопувати в пам'яті давно минулі роки, і я зробив ще раз «відкриття», що давні події – дитячі і юнацькі – краще пам'ятаються, ніж свіжі. До того ж я міг користуватися виключно пам'яттю, бо ніякої літератури в мене нема та нікого нема, хто міг би мені допомогти дещо пригадати. А історичні події, що пройшли над нами, теж витиснули з пам'яті факти, які колись здавались дуже важними, а тепер виглядають дрібненькими й прямо смішними.

Те, що я написав, призначене *виключно* для Вас, як директивний матеріал для Вашої роботи. Написав може багато такого, що не має прямого зв'язку з темою, та мені хотілося освітити епоху як можна найповніше. Ви вже самі будете бачити, що більше, а що менш важне, й використаєте, що Вам пригодиться. А я знаю, що серед тих, що ще сьогодні залишилися при житті, дуже небагато таких, які це все переживали разом зі мною і – що найважливіше – які це могли б і хотіли б передати на папір. Тому мені хотілося зафіксувати багато деталей, щоб вони зі мною не пішли в могилу.

За точність даних, розуміється, не можу ручатись; прийшлося переживати куди страшніші речі, під впливом яких ці спокійні, ідилічні події сильно затерлись у пам'яті й спогади втратили свою живість і свій колорит. До того ж я з Галичини виїхав у 1929 році, так що те, що було між 1929 та 1934 роком, відомо мені тільки дуже поверховно.

Щодо загальних питань, які я порушив, то їх вірність і точність легше перевірити; спитайте хоч би академіків Щурата й Возняка. Про бережанський період міг би Вам дати ще деякі інформації Мих. Рудницький, а про історію театру (якщо це хоч частинно входить у Вашу тему) – Йосип Стадник та «батько» Іван Рубчак. Я писав про це тому, що мій батько дуже живо цікавився нашим театром і багато про нього розповідав.

Із інших людей, що могли б доповнити мої дані, назву Вам хіба що мого двоюрідного брата Івана Гладилевича, директора бібліотеки Інст. Рад. Торгівлі (Сакраментів, 10), та мою племінницю Мирославу Богданівну Чайковську, що працює в бухгалтерії Акад. Наук. Про решту моєї рідні майже нічого не знаю.

В зв'язку з тим, що львівські літературознавці зацікавились моїм батьком, у мене виринула думка, чи тамошні видавництва не захотіли б передрукувати дещо із батькових творів (я думав би, в першу чергу, «Олюньку» та «В чужому гнізді» або дещо із оповідань для молоді – «За сестрою» і т. д.). Будьте добрі, напишіть мені Вашу думку про це та порадьте, куди мені з цим звернутися.

На Ваші дальші конкретні питання я охотно Вам відповім, якщо тільки зможу.

Прошу Вас повідомити мене про отримання цього рукопису (навіть телеграмою), бо наша пошта іноді любить дуже несмашно «жартувати». Жду від Вас також листу з деякими відомостями про львівське культурно-наукове життя, про що Вас просив у попередньому листі.

Передайте мій щирий привіт акад. Щуратові й Вознякові.

Стискаю Вашу руку

Микола Чайковський

20/V 46

г. Семипалатинск Каз ССР

ул. Калинина, 176

P.S. Тільки що довідався, що в Коломні (Красноармейская, 10) живе мій молодший брат Андрій Андрійович, директор міської бібліотеки, який зможе Вам доповнити мої матеріали, особливо за період 1929–34.

МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ БІОГРАФІЇ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Андрій Якович Чайковський уродився 15 травня (н. ст.) 1857 р. в Самборі; походив із дрібноземельної «ходачкової шляхти», що жила переважно в наддністрянських селах Самбірщини, Дрогобиччини й інших повітів. Це були ті самі селяни, що й інші; вони дістали колись давно шляхетські титули від польських королів за воєнні услуги й нічим не відрізнялися від решти селянства, а відмежовувалися від них тільки своїм «шляхетським гонором». Побут ходачкової шляхти змальований у повістях Андрія Чайковського¹ «Олюнька» і «В чужім гнізді».

Молоді роки провів Андрій Чайковський в селі Гординя під Самбором; до гімназії ходив у Самборі. Будучи в старших класах гімназії, належав до тайного шкільного гуртка, який займався в першу чергу вивченням української літератури. Це був період захоплення романтизмом козацького героїства, головню під впливом Шевченка, поезії якого були свого роду національним свангелієм передової частини українського громадянства. Якраз тоді зароджувалась боротьба українства з русофільською течією, яку пропагував царський уряд серед непросвіченої маси українського селянства, головню попів. Русофіли заперечували самостійність української нації, вважали її віткою великоруської; антинаціональна, антиукраїнська «царе- і православна» агітація, піддержувана матеріально із Петербурга, переходила в антиавстрійську, антидержавну й вилилася, м. і. (між іншим), в процес русофільських діячів у 1882 р. (Ольга Грабар і ін.).

Такі гімназійні гуртки існували і в інших містах: у Дрогобичі, Львові, Тернополі, в Бережанах і т. д.; в Бережанах керував таким гуртком Олександр Барвінський, який тоді там учителював у гімназії. Гуртки листувалися між собою й заводили особисті знайомства через поїздки своїх делегатів до інших міст.

Всі галицькі гімназії були тоді польські, з виїмком одної української у Львові (т. зв. «Академічної») і двох німецьких (у Львові і Бродах); українська мова була «надобов'язковим» (т. є. факультативним) предметом, по 2 год. на тиждень; вивчали її тільки українці (офіційна признака: греко-католики), а поляки та євреї тільки виїмково. Навчання української мови було поставлено ду-

---

¹ Ім'я та прізвище свого батька Микола Чайковський подає скорочено: А.Ч. Тут і далі подаємо повністю: Андрій Чайковський. (М.Н.).

же погано; не було каліфікованих учителів, а і відношення керівництва до цього предмету було неприхильне.

Українську мову в самбірській гімназії багато років викладав Микола Бачинський (батько невдачного політика Володимира, що покінчив зі собою у Львові 1925 (?) р.); він по освіті був класичним філологом і з українською літературою був мало знайомий; розуміється, учням не міг він багато дати. Кращі з учнів знали багато більше, ніж їх учитель, і своїми питаннями нерозставили його в неприємне положення.

Офіційним українським правописом був тоді т. зв. «етимологічний» правопис, який признавав «ъ» і мав щось п'ять різних «і» (и, і, ѣ, ѓ, љ); його автором був професор української літератури у Львівському університеті Омелян Огоновський. Дехто з передових українців уживав тоді правопису «фонетичного» – без ъ, ѣ, з двома «і»: і, ї; цей правопис був введений офіційно (т. є. Постановою галицької красної шкільної ради), мабуть, 1893 р. і дотримувався до кінця Австрії (1/XI 1918), та вже зараз після лютневої революції поодинокі автори й видавництва почали самочинно переходити на правопис, що сформувався на Наддніпрянській Україні¹.

Одначе вже тоді, в середині 70 рр., «фонетичним» правописом друкувалась частина преси, напр., журнал «Правда», а в гімназіях деякі окремі опозиціоністи – на велике обурення своїх учителів – примикали до нового правопису (до них належав і Андрій Чайковський).

Андрій Чайковський ще в гімназії вирізнявся легкістю стилю в своїх шкільних роботах і залюбки давав волю своєму белетристичному хистові; один раз на тему: скласти оповідання на приповідку «Легко прийшло – легко пішло» написав фавбу оперети «Трійка гільтяйська» («Lumpaci vagabundus») віденського драматурга Нестроя (Neistroy), яка йшла тоді на сцені мандрівного галицько-українського театру.

Українсько-польські відносини серед галицького громадянства, особливо інтелігенції, в ці роки були доволі «ліберальні»; ще тоді не розгорівся так польський шовінізм, який викликав – як протидію – український націоналізм. У приватному житті обидві

---

¹ Особливі риси галицького правопису, що його відрізняли від наддніпрянського: «ся» після дієслів писалося окремо; закінчення «– є ся» в 3 ос. однини теперішн. часу зам. «– ється», занадто часте вживання «ї» («сім», «літо») та м'якого знаку («світло», «сьміє ся»); не подвоювалося «т» («жите», пізніше «житте», напр., у Грушевського); закінчення «сякий» та «цькуй» писалися без м'якого знаку.

нації назагал не зле зживалися, входили в сімейні зв'язки, святкували подвійні свята (по новому й по старому стилю – Різдво і Великдень); організували спільні місцеві «касинові» (клубні) та хорові товариства. Поляки ще не дуже чванилися своєю вишдістю, як це було пізніше, а українці задовільнялися доволі невеликим мінімумом терпеливості з боку поляків. Така політична ідилія тривала до середини 90-х рр. і зіпсувалася тільки тоді, коли нахальна поведінка польсько-шляхетської верхівки, за підтримкою австрійської влади, викликала сильну (протидію) зі сторони українського громадянства («криваві баденівські вибори» в 1895 році, при яких був убитий у селі Чернові один українець-селянин – прізвище забув).

Українська інтелігенція в Галичині тоді тільки зароджувалась; як говорили поляки, «русіном» був тільки «хлоп і поп»; далі пішли вчителі, а за ними перша генерація українських адвокатів (із найстарших адвокатів можу нагадати собі тільки Мелітона Бучинського зі Станіславова) та лікарі. Тільки пізніше українці почали поступати до різних державних установ, у першу чергу до суду, потім до фінансової дирекції, на залізницю і т. д. В адміністрації (староства, намісництва) працювали тільки виїмково нечисленні одиниці. Польсько-шляхетські верховоди й тут не давали їм ходу і на керівні посади попадали тільки дуже нечисленні вибранці, які, очевидно, мусіли бути дуже лояльні до існуючого порядку. Так було до самого кінця Австрії.

Самбірською гімназією в 70-і рр. керував Баревич, сполячений уніатський піп, який ненавидів усе, що українське, і переслідував особливо селянських синів. Про себе говорив сам, що він «gente Ruthenus, natione Polonus», а за свою поведінку від одного чесного поляка удостоївся оцінки: «jesteś gente Ruthenus, natione świnia». Один із учнів самбірської гімназії дав Баревичеві пощочину і через те втратив змогу закінчити гімназію.

Тодішні відносини в самбірській гімназії описані в автобіографічній повісті Андрія Чайковського «Своїми силами».

Андрій Чайковський ще в гімназії познайомився з Іваном Франком, який тоді вчився в Дрогобичі; дружні відносини між ними та переписка тривали майже до самої смерті поета.

Закінчивши гімназію (матура 7 липня 1877 р.), Андрій Чайковський поступив на філософський факультет Львівського університету, щоб студіювати українську літературу, однак скоро його закликали на військову службу, яку він відбув як «однорічний охотник» в 77-му полку піхоти, у львівській цитаделі.

Через рік, вийшовши із війська в чині «лейтенанта резерви», перейшов на юридичний факультет, а не мав змоги постійно жити у Львові – австрійські юристи-студенти могли не відвідувати лекції, а тільки являться до іспитів.

Львівський університет того часу був юридично польсько-український (таким він став після дегерманізації Галичини в 1868 р.), а фактично був польський, і українці тоді ще не так енергійно добивались у ньому своїх прав, як при кінці XIX та з початком 20-го ст. На філософському факультеті була тоді тільки одна українська кафедра – української літератури, яку займав Олександр Огоновський (піп), а на юридичному – мабуть, теж тільки одна, на якій професором був Омелян Огоновський (брат Олександра)¹; крім цього, був ще доцент кримінального права (Добрянський).

Галицьке українське громадянство ділилося на два табори: «народовців» і русофілів, або «старорусинів» (званих популярно кацапами); між ними розгорялась щораз сильніша боротьба; русофіли знаходили часто підтримку зі сторони польсько-австрійської адміністрації, яка держала їх як противагу проти наростаючого українського радикалізму. Ця боротьба на місцях приймала іноді дещо комічний характер, напр., переходячи у правописний спір (русофільськими ідеалами являлись: йор, ять, фіта, іжица – пор(івняй) вірш І. Франка «Гей же, братя, буки в руки...»²).

Крім цих двох головних таборів, була ще невеличка групка – полонофілів, кар'єристів, одначе вони не тішились симпатіями громадянства; тип такого кар'єриста змальований у повісті Андрія Чайковського «Панич».

До верхівки тодішньої «народовецької» громади належали професори академічної гімназії: Юліан Романчук, Наталь Вахнянин (історик), Юліан Целевич (історик), Михайло Полянський (природник), перший директор академічної гімназії (після цього, як її з німецької перетворили в українську) Василь Ільницький (піп, історик, член галицької краєвої шкільної ради), Дам'ян Гладилевич (пізніший шурин Андрія Чайковського, довголітній адміністратор «Діла»), Олександр Барвінський, його брат Володимир (перший редактор «Діла»), Володимир Шухевич (природник, проф. реальної школи, автор «Гуцульщини») і ще дехто (трудно собі пригадати).

---

¹ Автор переплутав братів Огоновських, з яких Омелян – філолог, Олександр – юрист, отже, кафедру української словесності очолював не Олександр, а Омелян Огоновський. (М.Н.).

² Звідси й пішла назва русофілів: «тверді», народовці ж були «м'якими».

Народовецьке громадянство гуртувалося навколо товариства «Просвіта», заснованого в 1868 р., і товариства «Руська Бесіда», яке, однак, мало багато ширші завдання: воно мало від австрійського уряду концесію (т. с. патент) на мандрівний театр, який систематично об'їжджав усю Східну Галичину та Буковину. Далі видавався у Львові літературний журнал «Правда» під редакцією Володимира Барвінського; газета «Діло» виходила спочатку три рази в тиждень, а потім перемінилася в щоденну; щотижня виходив додаток до «Діла» «Бібліотека найзнаменитших повістей», у якій друкувались переклади кращої белетристики з інших мов. Виходив ще популярний тижневик «Батьківщина» під редакцією (мабуть) Юліана Романчука.

Русофільська група видавала щоденну газету «Галичанинъ» і популярний тижневик «Русское слово», писані препогоною «тарабарщиною», якої не розуміло селянство і над якою сміялись ті, хто знав російську мову. Вони мали освітні товариства «Русская Матица» і «Общество имени Михаила Качковского»,¹ яке видавало популярні книжечки таким самим «язичієм». У руках русофілів була теж багата фундація «Народний Дім» (його історії не знаю).

Університетська молодь заснувала своє товариство з доволі веселою назвою «Дружній лихвар» (першим його головою був Андрій Чайковський), як противагу русофільському «Академічному Братству».

Із університетських товаришів Андрія Чайковського можна назвати: Костя Левицького, Євгена Олесницького, Степана Федака, Антона Горбачевського, Ярослава Ільницького, Лонгіна Озаркевича, Іллю Кокорудза, Василя Білецького, Володимира Левицького (який потім під псевдонімом «Василь Лукич» видавав літературний журнал «Зоря»), Івана Белея (пізнішого – після Барвінського – редактора «Діла»)². Іван Франко, наскільки мені відомо, держався осторонь від цієї групи; спочатку він був близький до «Академічного Братства» і тільки пізніше приблизився до народовецького напрямку; однак, нещастя, які звалилися на нього в зв'язку з його політичною діяльністю, відчужили його і від

---

¹ Михайло Качковський, пенсіонований радник суду в Самборі, багата людина, великий філантроп, підтримував грошовими подарунками талановитшу гімназійну молодь (яка часто зловживала довірливістю добродушного старика). Усе своє майно пожертвував на культурно-освітнє товариство, яке, однак, попало в руки русофілів.

² Про життя студентства див. збірну статтю в «Альманаху» віденської «Січі», Львів, 1908 (під редакцією Зенона Кузелі і Миколи Чайковського); спеціально про львівське студентство – стаття О. Назарука (з підстрічними) увагами А. Ч.).

народовців – «правовірні» старші, в роді Ю.Романчука, боялись цього мало не «антихриста» і виключили його зі своїх товариств¹.

Андрій Чайковський мав мало змоги перебувати у Львові; матеріальні умови заставляли його жити у далеких родичів, у лісничого Венделіна Коха (по походженню німця), в селі Дзвинячі Заліщицького повіту. За часів свого побуту у Львові Андрій Чайковський був урядовцем тов. «Просвіта», а крім цього, був театральним референтом тов. «Руська Бесіда» і тим самим стояв у тісному зв'язку з її мандрівним театром.

Цей театр відіграв велику роль у національно-культурному відродженні Галичини. Він майже щороку бував у всіх містах і більших містечках краю і всюди був бажаним і милим гостем. Для своїх постановок винаймав звичайно заїзні доми (стайні) або будував окремі бараки, бо театральних заль тоді ще майже ніде не було. Артистичні сили були доволі видатні – туди тягнулись талановиті, ідейні молоді люди, які мріяли про велику театральну кар'єру, кидали часто батьківський дім і школу і віддавали всю душу улюбленому мистецтву. Деякі із них багато років служили театрові, інші сходили на манівці.

Матеріально велось театрові, мабуть, непогано. Після його приїзду артистів брала до себе безплатно місцева інтелігенція та багатіші міщани. Збори театр завжди мав добрі, бо гра була непогана; ходили туди також поляки та євреї, а шкільна молодь цілими тижнями недоїдала або продавала підручники, щоб тільки мати на театр.

Одним із перших директорів театру був Іван Гриневецький; пам'ятаю ще імена Романовичевої (Романовички) та Біберовича.

Під кінець своїх університетських років (у 1882 р.) Андрій Чайковський був мобілізований до армії на втихомирення Боснії та Герцоговини, які окупувала Австрія, відібравши їх від Турції 1878 р.; та населення не почувало себе щасливим під батьківською опікою Габсбургів і тяготіло до Сербії. Свій побут у Боснії описав Андрій Чайковський у першому своєму літературному творі «Спомини з-перед десяти літ», що виходив у 1892 р. у фельетонах «Діла», а потім був виданий окремою книжкою.

Вернувшись з Боснії, Андрій Чайковський закінчив юридичні студії і відбув у Самбірському окружному суді однорічну практику (безплатну, обов'язкову для всіх майбутніх адвокатів),

---

¹ Якимось раз хтось із «правовірних» побачив, як мій батько на вулиці розмовляв з Франком, і потім перестерігав його, що такі зустрічі можуть пошкодити його кар'єрі, що він може втратити офіцерський чин і т. д.

а потім, одружившись у вересні 1883 року з Наталією Юрївною Гладилевич, дочкою пароха у Хирові Старосамбірського (тоді Староміського) повіту, сестрою згаданого проф. Дем'яна, поступив у Львові на практику до адвоката Фелікса Яцковського, відомого тоді кримінального оборонця.

Адвокатських практикантів називали тоді «конціпентами»; практика тривала шість років; після чотирьох (?) років вони мали право здавати останній, «адвокатський» іспит і тоді допускались до самостійних виступів у суді (в невеликих кримінальних справах). Треба ще додати, що від адвокатів вимагалась ступінь доктора юридичних наук (популярно: «доктора прав», офіційно: «*doctor iuris utriusque*»), яку університети давали без дисертації, на основі трьох «строгих» іспитів (...).

В 1886 р. Андрій Чайковський переїхав на дальшу практику до Бережан, невеличкого тоді, тихого містечка, положеного далеко (як на галицьку міру) від залізниці (37 км. від найближчої станції Зарваниця біля Золочева). Тоді там не було ніякого українського національного життя, а і взагалі культурне життя було розвинене дуже слабо. Існувала там тільки стародавня гімназія, заснована в 1805 р. в Збаражі і в 1810 (?) переведена до Бережан; туди тільки доволі рідко присилали вчителів-українців. Гімназія містилася в старій ратуші, посередині головного ринку, приміщення було дуже невідповідне для школи.

В бережанській гімназії вчився колись поет Маркіян Шашкевич, із неї вийшла потім ціла сім'я Огоновських (Олександр, Омелян, Петро – математик, Іларіон – філолог, Іван – юрист). Тоді в гімназії вчився пізніший поет Богдан Лепкий, син пароха із недалекого села Поручино, Сильвестра (що теж виступав як поет під псевдонімом Марка Мурави), внук бережанського пароха Михайла Глібовицького.¹

Українська інтелігенція в Бережанах була тоді дуже нечисленна; декілька учителів гімназії: катехит Михайло Соневицький, п'яниця, цінний тим, що навчання релігії зводилися до розказування всяких нерелігійних анекдотів і зовсім не було тягарем для учнів; він викладав теж у молодших класах українську мову, якої сам не знав, і тому це була одна насмішка над предметом; україніст Михайло Вашкевич (потім був у Тернополі), про якого не залишилась у Бережанах ніяка традиція; математик Василь

---

¹ Цікава робота про бережанську гімназію Степана Томашівського, яка появилася у «*Sprawozdaniu c.k. wyżnego gimnazjum państwowego w Brzeżanach*» за 1905 р.; там є список усіх учнів гімназії за 100 років і звідти можна взяти ще більше імен (повинна знайтися в університетській бібліотеці).

Санат, п'яниця, перекинений потім до Бродів; природник Петро Дуткевич, анекдотист, нічому не навчив і не ставив до учнів ніяких вимог. Був ще суддя Дем'ян Савчак, пізніший посол до галицького сейму і член Крайового виділу (красвої автономної влади, де українці – у виді уступки зі сторони поляків – мали одне місце). Більш, мабуть, не було нікого, крім, може, дрібних урядовців (поштових, судових...).

Із товариств була тільки, мабуть, одна «Руська бурса», яка утримувала інтернат для гімназистів – щось до 50 хлопців; за порівняно невелику оплату приймали туди переважно поповичів і багатіших селянських синів. Головою товариства був довгі роки Соневицький, наставником – перше суддя Савчак, потім – Санат, а після них – хто-небудь із інших учителів гімназії (напр., Богдан Лепкий).

Андрій Чайковський працював у канцелярії адвоката Масвського (поляка) і в своїй роботі мав змогу знайомитися з сільським населенням. Із передових селян пригадую собі особливо одного – Павла Гавдиду із Котова (село Рибник). Під час виборів до сейму хотів його підкупити польсько-шляхетський кандидат граф Потоцький (власник багатьох сіл Бережанщини, з резиденцією в підміському селі Рай). Вибори були тоді явні; Гавдида поклав на стіл перед комісією гроші, що їх дістав від Потоцького, і сказав: «Пан Потоцький замалий пан, щоб купити Гавдиду!».

В недовгому часі вдалося Андрію Чайковському скликати перше в Бережанщині політично-економічне віче, яке було початком дальшого бурхливого національного руху і згодом зробило з Бережанщини один із передових повітів Галичини.

В 1890 (?) р. Андрія Чайковського українське громадянство виставило як кандидата на посла до галицького сейму, одначе на виборах вийшов – при допомозі урядових обманств і грошових комбінацій – польський контркандидат граф Шеліський, поміщик із містечка Козова.

Із інших передових селян хочу ще назвати: Григорія та Степана Котарянських із Курян, Дмитра Похажая із Вербова, Волощука із Гинович (радикала), Гната Янчинського (із Поручина).

В 1891 р. Андрій Чайковський відкрив у Бережанах самостійну адвокатську канцелярію й займався переважно кримінальною практикою. Знаючи добре психологію селянства, з успіхом виступав перед присяжними суддями. По австрійському закону процеси за злочини, за які грозила більша кара (границі не пам'ятаю), велися перед «судами присяжних»; усі громадяни мали обов'язок приймати участь у цих судах, якщо попали в списки

(не пам'ятаю, хто їх складав та по якому принципу). В кожному процесі виступало 12 суддів із числа 36 кандидатів, яким могли давати «відвод» прокурор або оборона; розуміється, що прокурор відводив найбільше радикальних, а адвокат (особливо «хлопський») панів та міщан-поляків, так що Андрієві Чайковському доволі часто вдавалося добитися корисного для свого підсудного складу присяжних. Завдання присяжних було – на основі ходу процесу і по своєму переконанню – відповісти на питання, що їх ставив трибунал: «Чи винен підсудний, що сповнив злочин такий і такий?» – одним словом: «так» або «ні». Якщо 8 суддів не підтвердило вину підсудного, його оправдували і тільки на основі мінімум 9 голосів «так» трибунал назначав кару.

Андрій Чайковський своїми виступами умів так впливати на настрої присяжних, що вони оправдували підсудного, напр., у таких випадках, як зведена дівчина зі сорому вбила свою дитину, або людина з мотивів голоду вкрала, або скривджений бідак убив свого експлуататора чи підпалив його хату.

Особливо важкі були т. зв. «політичні процеси» за антидержавні виступи, промови, бунти, страйки, непослух жандармерії тощо. Було багато випадків, що Андрій Чайковський вирятував з біди українських діячів, яким іноді грозила доволі серйозна кара (навіть за «державну зраду»).

Мені запам'ятався один такий процес, правда, не український. Десь на початку ХХ ст. будувалась залізниця Тернопіль – Галич (з віткою Підвисоке – Ходорів). Для земляних робіт вербували звичайно селянську бідноту із Західної Галичини, спеціалістів від цього діла – їх чомусь звали «барабами».

На ґрунті експлуатації зі сторони підрядчиків серед «барабів» вибухли бунти, наслідком яких був процес проти щось чи не 50 чоловік; процес відбувався в бережанському трибуналі. За ініціативою редактора львівської польської опозиційної газети «Monitor» Ернеста Брайтера, оборону барабів узяв на себе Андрій Чайковський і йому вдалося вирятувати всіх підсудних. Процес наробив великого шуму у всій галицькій пресі. З цього часу датуються дружні відносини Андрія Чайковського з Брайтером; Андрій Чайковський був принагідним кореспондентом його «Monitora», який вів безпощадну та принципіальну боротьбу зі всіми «свинствами», як урядовими, так і приватними.¹

---

¹ Після упадку Австрії Ернест Брайтер був якийсь час представником ЗУНРу у Відні.

Із інших політичних процесів хочу ще згадати процес Осипа Назарука, тоді студента, члена радикальної партії, за бунтарський виступ у Бучачині (це було десь біля 1908 р.). Назарука суд оправдав.

У політичних процесах Андрій Чайковський завжди виступав безплатно, а і взагалі в адвокатській практиці він був завжди безкорисним, тому й не здобув собі багатств, як багато інших адвокатів. Особливо «нечистих справ» Андрій Чайковський ніколи не приймав, і цим здобув собі авторитет і пошану як у судових колах, так і серед загалу громадянства. Деякі поляки говорили: «bardzo porzedny czlowiek, szkoda tylko, że rusin».

В 1893 р. прибув до Бережан Василь Яворський, назначений директором новозаснованої «дирекції скарбу» (т. є. фінансової дирекції), родом з-під Самбора, теж ходячковий шляхтич, приятель Андрія Чайковського ще з гімназії; людина багата (одружився на польці, що мала нафтові терени біля Кроша (?) у Зах. Галичині), веселий, рухливий і співак (тенор). Андрій Чайковський, Яворський і ще дехто з громадян заснували в Бережанах кредитово-позичкове товариство «Надія» (друге – хронологічно – в Галичині; першою була «Віра» в Перемишлі, що її заснував Теофіл Кормош). Товариство гарно процвітало й через кілька років купило власну хату.

Незабаром після цього, при активній участі композитора Остапа Нижанковського, що був деякий час у Бережанах «сотрудником» (т. є. помічником пароха), Андрій Чайковський і Яворський заснували співоче товариство «Бережанський Боян» (теж друге в Галичині; першим був «Перемиський Боян»; третім був «Львівський Боян», заснований Наталем Вахнянином і Володимиром Шухевичем).

«Надія» і «Боян» довгі роки були центром всього культурного, економічного та політичного життя Бережанщини; вони містилися спочатку в домі Андрія Чайковського, а потім «Боян» наймав собі приміщення у приватних домах. У 1900 р. українські товариства, які до того часу зародилися (філіал «Просвіти», читальня «Просвіти»...), зосередилися у власному домі при Адамівській вулиці, який купили від бережанської «Повітової ради» (повітової автономної влади).

Літом 1896 року загостив до Бережан (перший раз за мосі пам'яті) театр «Руської Бесіди», яка просила Андрія Чайковського – по старій пам'яті – взяти над ним «шефство». Андрій Чайковський побудував на невеличкому майдані (при вулиці (?)) як іти до залізниці) солідний барак (запам'яталася мені цифра – він

коштував 325 ринських). Якраз тоді відбувались у Бережанах великі «цісарські маневри» і приїхало туди багато офіцерів, які залюбки відвідували театр, і театр мав дуже гарні збори.

Директором театру був тоді Андрій Стечинський (тесть Йосипа Стадника); із артистів пам'ятаю: двох Підвисоцьких (Костя й Спиридона) та їх дружину Емілію; Ольшанського, що вмів об'єднувати в одній особі трагіка й коміка; Марію Слободівну (пізнішу дружину Антона Крушельницького); молодих тоді Івана Рубчака та його пізнішу дружину Катрυσю Коссаківну; Йосипа Стадника, покійного Степана Юрчака (що давав великі надії) і теж покійного вже прекрасного коміка Андрія Шеремету (він потім покинув театр і був урядовцем «Лемківського банку» в Новому Санчі). Прем'єр-тенором був Степан Янович (батько Леся Курбаса), баритоном – Олександр Нижанковський. Із сопраністок пам'ятаю Марію Фіцнер. Капельмейстером був Долістий, потім Іван Коссак (брат Рубчакової, сестра Коссака – якщо не помиляюсь – дружина Гната Юри).

З репертуару пам'ятаю: «Запорожець за Дунаєм», «Циганський барон», «Пташник з Тиролю», «Ой, не ходи, Грицю», «Дай серцеві волю», «Вихованець», «Галька», «Корневільські дзвони», «Трійка гільтйська», «Cavallera gustikana», «Заламейський війт» (?).

Пізніше театр приїжджав майже щороку. Директорами були: Гембіцький (поляк зроду, але довго служив нашому театрові), Степан Янович, Лев Лопатинський (адвокат, драматург, накінець офіцер січових стрільців, згинув на фронті). Андрій Чайковський завжди живо цікавився життям театру і виконував різні поручення «Бесіди».

В 1898 р., з нагоди святкування 100-ліття виходу «Енеїди» Котляревського, відбувся в Бережанах великий концерт, у якому приймала участь відома співачка Соломія Крушельницька. Був теж ювілейний спектакль, даний силами місцевої інтелігенції. Андрій Чайковський грав роль возного, Богдан Лепкий (тоді вчитель гімназії) – роль Петра і виборним був учитель математики Іван Білик, Наталкою – дочка проф. Бачинського Галя, а Терпелихою – дочка пароха Кордуби – Галя. Цей спектакль був поклоном, який віддала бережанська громада безсмертному батькові нової української літератури.

З ходом часу українсько-польська ідилія псувалася, національні взаємовідносини загострювались, українці виставляли щораз більші вимоги; домагались випонення того, що їм давала австрійська конституція, а польська шляхта й буржуазія боролись проти цього.

Серед української інтелігенції міста й повіту появлялись нові люди, які вносили нове життя. Із політичних діячів, що тоді виринули, не можна не згадати про одне цікаве на галицькому ґрунті явище – Тимофія Старуха. Селянин із Слободи Золотої (в Козівщині), після відбуття обов'язкової 3-літньої військової служби перейшов у кадри, дослужився до фельдфебеля (через 12 років), а потім поступив на службу в жандармерії, де йому зараховувались роки військової служби. Така кар'єра була тоді доволі звичайна; кадрові фельдфебелі переходили до жандармерії, пошти, суду (як нижчі урядовці). І з них виходили потім нерідко солідні і надійні рядові громадянські робітники.

Старух через декілька років перейшов на пенсію і вернувся до рідного села Слободи, де зайнявся господарством на своїй землі; рівночасно взявся і за громадянську роботу, починаючи її з організування свого села. Енергійний, доволі освічений, дуже рухливий, з великою примішкою самолюб'я і кар'єризму, він скоро став видатною фігурою не тільки в бережанському повіті, але і в загальногалицькому масштабі.

В 1901 році відбувалися вибори до австрійського парламенту. Українцям удалося провести в послы свого кандидата Василя Яворського, якого одначе тоді вже не було в Бережанах, бо директор красвої фінансової дирекції, Коритовський, пізніший австрійський міністр фінансів, був невдоволений громадянською роботою Яворського і перекинув його до Нового Санча у Західній Галичині.

Ці вибори настільки характерні, що було б жаль, якби їх історія пішла в забуття (а, мабуть, небагато лишилося в живих людей, які про них знають); хочу їх описати тут, бо всією виборчою акцією керував Андрій Чайковський.

Вибори були «куріальні», т. зн. усе населення ділилося на курії (перша – поміщики, друга – міське населення, третя – торгові кола, четверта – сільське населення, накінець у ? році додали ще одну курію, загальну, куди належали всі); право голосу було нерівне, бо поміщики і капіталісти вибирали своїми голосами багато більше послів, ніж селяни. Вибори були посередні, населення вибирало на т. зв. «правиборах» «виборців» – у дуже невеликому числі, по кілька на велике село – і тільки виборці голосували на властивих виборах. Таким чином у сільських округах послы вибиралися всього кількома сотнями голосів. Цей метод давав урядові подвійну змогу впливати на хід виборів і проводити своїх кандидатів, подавляючи всю опозицію: при «правиборах» можна було діяти зовсім безконтрольно, а з небагатьма опозиційними вибор-

цями, яким удалося прослизнути через густе правиборне сито, нетрудно було дати собі раду.

Вибори були тайні, але тільки на папері. Крім цього, робота виборчої комісії при підрахунку голосів була теж зовсім безконтрольною, і комісія об'являла результати, які їй були до вподоби. До комісії українці не попадали.

Підготовляючи вибори, Андрій Чайковський придумав таку конспірацію: офіційним українським кандидатом був назначений Юліан Романчук (тільки ж кандидатуру не треба було нікому заявляти, ні затверджувати), і тільки дуже нечисленні повітові й місцеві організатори були в заговорі. Андрій Чайковський розіслав по довірених людях кругову інструкцію з поясненням, що властивим кандидатом є Василь Яворський, одначе про це нікому не вільно говорити, і тільки перед виборами треба вписати в бюлетені виборців прізвище Яворського (бюлетені роздавалися заздалегідь), а вселюдно треба розголошувати про кандидатуру Романчука. Інструкція була післана спеціальним післанцем найближчому від міста організаторові, який повинен був її запечатати своєю сургучною печаткою й своєю довіреною людиною післати до найближчого сусіда-організатора, по означеному маршрутові, і накінець інструкція, зробивши свою роботу, вернулась до центру.

До Бережанського виборчого округу належали три повіти: Бережанський, Рогатинський і Підгасцький. Підсумки виборів робились і об'являлись на місцях зараз після голосування і телеграфувались до Бережан, а тут об'являвся кінцевий вислід.

Здивування комісії було безмірне, коли почали розкривати бюлетені й читати раз за разом ім'я Яворського.

Рогатинщину поляки відразу вважали за пропащу для себе, то й не силувались ні на які махінації; повіт був так сильно zorganizований, що й не варт було силуватись на всякі штучки, тому там відразу об'явили некорисний для себе результат. З Підгасчиною легко було справитись, і звідти прийшла до Бережан цифра, що мала балансувати рогатинську невдачу.

Останнє слово було за Бережанами. Тут треба було «підігнати» вислід голосування так, щоб вийшов «свій» кандидат, тому об'яву місцевого висліду відтягали, поки не прийдуть телеграми з Рогатина і Підгасць. Чоловічок, якому поручено зробити підрахунок, помилився й подав на кілька голосів менше, ніж було треба¹,

---

¹ Варт увіковічити цього невдачника Швейка; маленький урядовець повітової ради, з роду чех, але великий «польський» патріот.

а комісія, не перевіряючи, зараз об'явила місцевий рахунок. Коли ж підрахували повну суму, показалося, що послом вийшов Василь Яворський, який дістав усього на 3–4 голоси більше, ніж польський кандидат. Та було вже пізно.

Вислід виборів був сенсацією для обох сторін. Негайно після цього сформувалась українська колона демонстрантів і на чолі походу став Тимофій Старух. Колона рушила від староства до дому «Надії», співаючи національний гімн «Ще не вмерла Україна». Походові загороджували дорогу жандарми й намагалися розігнати демонстрантів. Тоді Старух здіймав шапку з голови й затягав австрійський державний гімн «Боже, буди покровитель!» Жандарми брали «під козирьок» і колона йшла далі.

Василь Яворський у парламенті добре віддячився своєму «приятелеві» Коритовському за всю його ворожу українцям політику (...).

Треба ще згадати про «Жіночу Громаду», головою якої довгі роки була моя мати Наталія Чайковська; після неї головувала Марія Феданова, дружина судового радника.

Товариське життя весь час було доволі живе: «Боян» улаштував співанки й концерти, театральні вистави тощо, просвітні товариства давали популярно лекції в місті й по селех (силами виключно місцевої інтелігенції).

Андрій Чайковський дуже любив молодь. Він не тільки займався вихованням нас, своїх дітей, звертаючи особливу увагу на наш інтелектуальний розвиток, але любив розмовляти і з нашими товаришами.

І за моїх часів був у Бережанській гімназії такий гурток, який був не дуже до вподоби нашій дирекції і вчителям-полякам; за приналежність до кружка можна було «вилетіти» з гімназії. Сходини гуртка відбувалися звичайно в нашому домі, й авторитет Андрія Чайковського захищав нас від переслідувань зі сторони дирекції, яка не зважилася до нас посилати своїх розвідників або шпівнів.

Пам'ятаю, як батько іноді з другої кімнати, сидячи під дверима, слухав наших гарячих спорів і, накінець, не видержавши, входив до нас і приймав участь у наших дискусіях.

У зв'язку з цим мені хочеться згадати, як багато я завдячую своєму батькові в своєму духовному розвитку. Він спеціально займався мною, коли я був ще дитиною, і вчив мене любити книжку. Недивлячись на розходження в поглядах (ми з братом дуже скоро «полівіли»), ми були найкращими друзями й завжди мали собі багато дещо розказати при кожній зустрічі. В нас ніколи не виринали питання «Батьки і діти».

Із політичних партій найсильніша була національно-демократична, організатором якої довгі роки був Андрій Чайковський; він належав до її лівого крила й дуже часто стояв в опозиції до львівської верхівки. До партії переважно належали попи та свідоміші селяни, зажиточніші; біднота більше клонилась до радикальної партії, яка, однак, в Бережанах не мала сильної бази.

Русофіли в Бережанщині так були доволі слабкі.

Попи не мали в Бережанщині такого великого значення, як, напр., у сусідній Рогатинщині.

Парохом у Бережанах і деканом Бережанщини був Федір (Теодор) Кордуба, по походженню міщанин із Тернополя, кар'єрист і польсько-шляхетський прихвостень. Ще до Бережан, як парох містечка Нарасва, будучи головою виборчої комісії при виборах до сейму, перший віддав свій голос (голосування було усне) польському кандидату зі словами: «Ja, księdz Teodor Korduba, głosuje na jaśniewielmożnego pana hrabiego Potockiego». Був віцемаршалком (заступником голови) бережанської повітової ради й постійно захищав інтереси верховодів.

Андрій Чайковський довгі роки вів з ним боротьбу. Пішло з цього, що Кордубі захотілось перебудувати приходський дім, і на це треба було зібрати гроші від усіх членів греко-католицької (уніатської) церкви. Це була т. зв. «церковна конкуренція», її затверджував уряд і всі, хто був записаний як греко-католик, мусіли платити те, що їм назначено «по рознарядці» – в противному разі ці гроші добувалися від них судом. Кордуба запланував справжній палац, на який треба було великих сум, і ця «конкуренція» впала великим тягарем на все громадянство, хто тільки мав свій дім або землю.

Проти цього виступив Андрій Чайковський від імені свого та всіх, кому було важко виносити кордубівську забаганку, й добирався скасування урядової постанови, мотивуючи це тим, що Кордуба веде безпутне життя, розтрачує церковні та конкурентні гроші, роз'їжджає зі своєю любовницею по заграничних курортах і т. д. Сьогодні не можу собі нагадати, чим закінчилась ця історія. Пам'ятаю тільки, що багато помагав у цій справі тодішній бережанський староста граф Дзедушицький, який, як аристократ, ненавидів «вискочку» та панського прихвосня міщанина Кордубу.

Більшість попів Бережанщини зараховувала себе до «народців»; вони вважали себе офіціальними організаторами сіл, бо селяни неначебто ще не доросли до того, щоб самі захищали свої інтереси. Деякі з них захищали права української мови, вели офі-

ціальне листування з урядовими установами та метричні записи по-українськи, всупереч вимогам староства, суду й інших установ (...).

Літом 1904 р. Андрій Чайковський переселився до містечка Скольного Стрийського повіту, в Карпатах. Мотивом цього були: ворожнеча з Кордубою, яка вимотувала всі його нерви, та часті непорозуміння зі Старухом і іншими політичними діячами, особливо попами, які не могли терпіти цього, що світська особа над ними верховодить. Та головною причиною цього переселення була, здається мені, якась непосидючість натури Андрія Чайковського, яка заставляла його кілька разів у житті міняти місце побуту.

Містечко Сколе положене в дуже мальовничій околиці, над рікою Опір; трохи вище по цій річці – Тухольщина, де відбувалась акція повісті Франка «Захар Беркут». Скільщина – як і всі інші карпатські райони – була доволі відстала в культурному відношенні. Правда, туди доходили впливи діяльності Євгена Олесницького зі Стрия, одного з найкращих організаторів та найрозумніших політиків серед галицьких українців. Андрій Чайковський саме за порадою Олесницького вибрав за свій осідок Сколе, де для адвоката було запевнене добре матеріальне забезпечення. Так воно й було. Андрій Чайковський скоро здобув собі серед населення авторитет і довір'я, його вибрали в члени стрийської повітової ради («віцемаршалком» був Олесницький). Та для діяльності Андрія Чайковського не було тут великого розмаху, особливо в судовій практиці. В Скольному був тільки повітовий суд, який займався тільки малими справами, а Андрій Чайковський привик до кримінальної практики в окружному суді, де міг виявляти свій хист талановитого оборонця. Не видержавши й двох років, він уже осінню 1905 р. переїхав на нове місце – до Рогатина, де його знали по роботі в сусідній Бережанщині. А й рогатинський побут не тривав довго, бо знову через рік, літом 1906 р., Андрій Чайковський вертається до Бережан (...).

На ці роки припадають такі політичні події: 1905–6 рр. – акція за «виборчою реформою», т. є. переміненого виборного права із куріального та нерівного на загальне, безпосереднє, рівне, неначебто справедливе; 1907 рік – перші вибори до віденського парламенту на основі нового виборчого закону, а 1908 рік – до галицького сейму. Андрій Чайковський приймає активну участь у всіх цих акціях (...).

Після свого повороту до Бережан Андрій Чайковський зайнявся організацією «Січей» і був їх повітовим «кошовим отаманом». Від активного політичного життя все далі відсувався і

займався більше культурною й письменницькою роботою. У політиці виступив ще раз: у 1913 (?) році прийняв кандидатуру на посла від Самбірського округу до галицького сейму, та потім (якщо я добре пам'ятаю) зняв її ще перед виборами.

За весь час своєї діяльності в провінції Андрій Чайковський приймав теж участь у роботі центра – особливо в товаристві «Просвіта», яка вибрала його своїм почесним членом.

Андрій Чайковський був одним із основників українського протиалкогольного товариства «Відродження» і його першим головою (в 1908–9 рр. – боюсь, чи не переплутав дату).

Осінній побут Андрія Чайковського в Бережанах не тривав довго. Його постійно тягнуло до своїх рідних околиць – Самбірщини. Туди він їздив щоліта й відвідував своїх давніх знайомих (між іншим, свого старого вчителя з гімназії, природника Миколу Лашкевича, який його ще в ті часи привчив до всяких родів ремесла: столярного, токарного та переплетницького; Лашкевич прожив щось 90 років). Результатом цих поїздок було те, що Андрій Чайковський дав себе намовити, щоб переїхати до Самбора. Це сталося в травні 1914 року.

У Самборі Андрій Чайковський вступив в українську громаду вже як ветеран, відомий по всій попередній своїй роботі й літературі, і зустрівся з прихильним відношенням громадянства; особливо підтримували його найближчі земляки – із його рідних сіл.

Коротко перед вибухом першої світової війни, якраз 28 червня 1914 року, відбувався у Львові Красвий з'їзд («Здвиг») «Січей». Тисячі січовиків і січовичок приїхало до Львова, окремими поїздами зі всіх сторін Галичини, на велике невдоволення й страх уряду й поляків, і демонстрація вийшла імпозантно. Андрій Чайковський прийняв участь у цій маніфестації і їхав на чолі бережанської колони (на білому коні).

Після полудня були великі спортивні вправи (на площі «Сокола-Батька»), і серед цього грянула, мов грім із ясного неба, вістка – про вбивство австрійського ерцгерцога в Сараєві.

В самому початку війни Андрій Чайковський, як і багато інших діячів, зайнявся організацією українського січового легіону, який мав воювати проти царської Росії на стороні Австрії, та воснні події припинили цю роботу. Як відомо, австрійська армія прийняла тільки частину легіонерів, а решту розпустила.

Австрійська армія відступала й руські війська займали Галичину. Андрій Чайковський залишився під руською окупацією в Самборі, що тяглося від кінця вересня 1914 р. до травня 1915 р. Безробіття та переслідування українців царською жандармерією

були дуже важкі для всієї сім'ї Чайковського; до того руська армія, відступаючи після горлицького перелому, взяла Андрія Чайковського як закладника і вивезла до Львова, де всіх закладників примістили поки що в тюрмі (в Бригідках).

Та на щастя Андрія Чайковського, помічником львівського губернатора Бобринського був Владимир Дудикевич, лідер галицьких русофілів; до війни адвокат у Коломиї; з початку війни втік до Росії й там скоро «вийшов у люди» й дістав високий пост у царській адміністрації. Дудикевич був університетським товаришем Андрія Чайковського, і вони й пізніше, незважаючи на політичні розходження, жили в добрих відносинах. Андрієві Чайковському удалось передати Дудикевичу записку, і цей випросив у графа Бобринського звільнення з тюрми. Андрій Чайковський вийшов на волю і якийсь час скривався, поки до Львова не прийшла австрійська армія. Тоді він якийсь час стояв на чолі українського громадянського комітету, а потім вернувся до Самбора.

В дальший період часу Андрій Чайковський займався виключно адвокатурою й літературною роботою, до самого кінця Австрії – 1/XI 1918 р.

Коли в ніч з 31/X на 1/XI народилася Західно-Українська Народна Республіка, Андрія Чайковського вибрали повітовим комісаром Самбірщини. На цій роботі прийшлося йому важко: Самбірщина в скорому часі стала прифронтовою полозою, бо поляки прорвались із заходу – від Хирова – і підійшли під сам Самбір; треба було годувати й одягати армію, при недостатку хліба й інших харчів, одяжі та амуніції.

Самбірським фронтом командував спочатку бувший австрійський полковник Кравс, який добре зорганізував оборону свого участку й довго держав свій фронт. Та його роботу псував «головнокомандуючий» галицької армії «генерал» Гриць Коссак, людина нерозумна, самолюбна й дуже вперта. Через те фронт скоро заламався і поляки зайняли Самбір. Андрій Чайковський в останню хвилину виїхав із сім'єю на Схід і доїхав до Коломиї, де й застряг, бо там був повітовим комендантом його зять. Але незабаром і Коломия попала під удар, і українська армія покинула її, а південно-східну частину Галичини зайняла тимчасово румунська армія. Через якийсь час румуни уступили місце полякам. Андрій Чайковський декілька днів просидів у польській тюрмі, потім був звільнений.

Коли воєнні події втихомирились, Андрій Чайковський відкрив у Коломиї, в «Народному Домі», адвокатську канцелярію, яку вів до самої смерті. Крім адвокатури, займався також літературною роботою. Якийсь час (рік чи два) був головою коломиї-

ської філії «Рідної школи», яка утримувала дівочу гімназію й дівочу вчительську семінарію. Андрій Чайковський належав теж до організаторів «Товариства українських письменників і журналістів» (у Львові), був його першим головою.

Політичну активність виявив у ці пізні роки свого життя тільки в одному напрямі – в боротьбі з католицизмом.

Андрій Чайковський був своєрідно релігійною людиною: вірив у бога й виконував церковні обряди, але ненавидів попів та весь їхній клерикалізм; через те ніколи не мав симпатії серед духовенства й часто з ними спорив. Про боротьбу з Кордубою говорилося раніше.

В ці часи – часи польського панування над Галичиною – католицький клерикалізм став дуже агресивний. Римська церква заключила конкордат з Польщею, на основі якого віддала уніятську церкву на поталу Польщі. Польща вповні використала своє право і за посередництвом вищих церковних органів вела колонізаторську роботу серед українського населення (...).

Андрій Чайковський часто виступав проти єпископів, у пресі й окремими брошурами, і за це вони його сильно ненавиділи. Був такий факт: в Самборі з нагоди якогось храмового празника гостював єпископ Кациловський. Піп Кульчицький (колись, давно був «сотрудником» тестя Андрія Чайковського Гладилевича в Хирові, добрий наш знайомий) у своїй урочистій проповіді перечеислив видатніших діячів, родом з Самбірщини, як гетьмана Сагайдачного, і коли назвав ім'я Андрія Чайковського, Коциловський не вдержався й крикнув: «Отче, злізьте з проповідальниці» – і Кульчицькому не довелося скінчити проповіді.

Зимою 1928 року «Товариство письменників» улаштувало ювілейне свято з нагоди 35-ліття громадянської та літературної діяльності Андрія Чайковського, на якому зібралася велика кількість політиків, економістів, письменників із усієї Західної України.

Останні роки життя Андрій Чайковський ще дещо писав, але постійно підупадав на силах, щось два роки хворів (рак печінки) і помер 2 червня 1934 р. у Коломиї.

Поховали його 5 червня на коломийському кладовищі. На похорони з'їхалися представники багатьох повітів Галичини; делегати Бережанщини, як останній подарунок своєму довголітньому організаторові, несли на подушечці урну з землею, взятою із гори Лисоня, де в 1915 році згинула така маса січових стрільців.

Перший літературний виступ Андрія Чайковського – фейлетони в «Ділі» – «Спомини з-перед десяти літ». Заохочений прихильними відгуками, Андрій Чайковський написав для «Просві-

ти» книжечку «Образ гонору», яка була нагороджена премією ім. Степана Дубравського (90 золотих); книжечка мала на меті перестерегти наше селянство перед «процесоманією», яка так дуже серед них розширена. Другою книжечкою для «Просвіти» було оповідання «Бразилійський гаразд», написане як пересторога перед агентами, що вербували малоземельних та безземельних селян до Бразилії й обіщували їм «золоті гори», безплатну землю і т. д. Це було розраховане тільки на те, щоб узяти за всіх завербованих премію від фірми, а бідні збаламучені жертви не діставали нічого з цього, що їм обіщували, й пропадали від голоду та хронічної лихорадки. В цьому самому часі появилось ще оповідання «Вуйко» в журналі «Зоря» (змісту не пам'ятаю).

Десь біля 1890–95 року в літній період на воснних вправах у Бережанах був Осип Маковей, уже тоді письменник (набагато молодший від Андрія Чайковського). Він і намовив Андрія Чайковського зайнятися більше літературною роботою. Мабуть, під впливом цих розмов Андрій Чайковський став писати повість із життя «ходачкової шляхти» – «Олюнька». За намовою свого приятеля Євгена Олесницького, тоді посла до сейму і видатного вже політика, Андрій Чайковський післав повість на конкурс «Красового виділу». Такі конкурси були невеличкою подачкою автономної галицької влади українській культурі, бо все-таки трудно було ігнорувати факт, що населення Східної Галичини у великій більшості українське. «Олюнька» дістала на цьому конкурсі першу премію.

Повість у першому виданні появилася у «Бібліотеці найзнаменитших повістей» – додатку до «Діла» (1895). У повісті змалювана сумна історія дівчини-сироти, що її опікуни видали насильно за нелюб, і вона потім втопилася в Дністрі. Фабула взята із дійсної події, та головну вартість має опис побуту ходачкової шляхти. Пізніше появилось друге (або й третє) видання.

Через деякий час появилась у цій самій бібліотеці друга повість Андрія Чайковського – «В чужім гнізді», теж із життя ходачкової шляхти – продовження «Олюньки». Там описана історія двох генерацій: хлопчика-шляхтича, взятого на виховання бароновою поміщицею, і його сина.

Обидві ці повісті та комедія Григорія Цеглинського «Ходачкова шляхта» – одинокі в нашій літературі, що описують життя та побут цієї інтересної групи людей.

В цьому часі першу літературну характеристику Андрія Чайковського написав Йосип Маковей у «Літературно-науковому віснику» за 1898 (або 99) рік.

До цієї епохи відносяться ще дві більші повісті: «Своїми силами» – повість автобіографічного характеру, з великими поетичними «ліцензіями»; описана історія молодого хлопчика, що виріс у рідні і мусів сам собі здобувати прожиток.. Тло повісті – сучасні авторові відносини в гімназії, серед університетської молоді й серед провінціального громадянства. Повість вийшла теж у бібліотеці «Діла».

«З ласки родини» – у ЛНВ за 1906 р. (?) – історія дівчини із інтелігентської сім'ї, що осиротіла й попала «на ласкавий хліб» виймово недоброї сестри доброго, але п'яного брата; «братова» видала її насильно заміж за неважну людину, п'яницю і взяточника, який допився до смерті й таким способом вернув бідній жертві волю. В повісті змальовані відносини в галицьких судейських колах, і це її властивий зміст. Багато типів змальовано з живих людей.

Сюди належать теж дрібні оповідання, які потім вийшли окремою книжечкою у «Русько-українській видавничій спілці» (1903 ?).

У другому періоді Андрій Чайковський переходить на оповідання для молоді історичного характеру.

Першим оповіданням цього роду було «За сестрою», видруковане спочатку у львівському популярному тижневику «Свобода»; потім оповідання виходило кількома виданнями й мало великий успіх серед молоді. Зміст: татари напали на Україну і взяли в полон дівчину. Її брат-підліток вибирається шукати її, попадає до самого султана й визволяє її. Оповідання було перекладене на чеську мову.

Другим пішло оповідання «Козацька помста». Козак хотів відомстити панові Овруцькому за заподіяні йому кривди, напав зі своєю частиною на замок пана і викрав його маленького сина, якого потім виховав у ненависті до панства. Через багато років разом із ним другий раз напав на замок Овруцького; піймавши пана, розказав йому, в чому містилась його помста. Оповідання вийшло теж у чеському переводі.

Третє оповідання з козацької бувальщини – «Віддячився» (змісту не вмію переказати).

Було ще одне невелике оповідання для дітей – «З татарської неволі» – в дитячому журналі «Світ дитини».

Перейшовши на історичні теми, Андрій Чайковський зайнявся серйозно історичними студіями і на основі українських та польських джерел написав велику повість про свого улюбленого героя-земляка Конашевича-Сагайдачного – «До слави». Друга істо-

рична повість була з часів Хмельницького (заголовок забув), третя – з епохи руйнування Січі – «Сонце заходить».

Андрій Чайковський написав ще дві побутові повісті: «Малолітній», оповідання глибоко психологічного змісту з життя ходячої шляхти (фабула оснований на справжній події) і «Панич» – малюнок молодого людини-кар'єриста. Батько – піп, кордубівського типу, виховав одного з своїх синів у своєму світогляді й пхнув його на дорогу урядничої кар'єри. Син робить усе можливе, щоб подобатися своїм панам, а ці дають йому пізнати, що він чужий, наймит. Накінець герой зовсім опускається вниз. В повісті описані галицькі вибори та змальовані відносини австрійсько-польської адміністрації до українського населення.

З інших творів Андрія Чайковського лишилися мені в пам'яті ще такі оповідання: «Не піддавайся біді» у виданнях «Просвіти», із галицького селянського побуту оповідання «Ремісник» (за точність заголовку не ручаюся) – про те, як інтелегентний синок не хотів учитися в школі і батьки «за кару» віддали його до шевця; син вивчився на порядного майстра й жив краще, ніж його батьки.

Невеличка збірка оповідань (названа, мабуть, «Оповідання») видана власним накладом у перші роки коломийського побуту; автор був тоді такий бідний, що прийшлося йому чи не самому брошурувати свої книжки. Збірка оповідань «Алкогольні образки» – типи п'яниць та різні сімейні трагедії. Оповідання «Коли раз серце кров'ю накипить» – спогад із боснійської кампанії (ЛНВ – київське видання).

Багато дрібних оповідань і нарисів появлялися на сторінках преси й різних журналів («ЛНВ», «Діло», «Свобода», американська «Свобода», «Світ», а за радянської влади – «Червоний шлях»).

Багато політичних, історичних, економічних і публіцистичних статей розкидано по всій галицькій пресі.

Андрій Чайковський мав листування з Іваном Франком, Мих. Коцюбинським, Осипом Маковеем. Куди дівалось усе листування – не знаю. Частину архіву прийшлося спалити під час обшуку, зробленого царською жандармерією у 1915 р., частину Андрій Чайковський передав (мабуть – точно не знаю) за мою порадою до «Наук. Тов. ім. Шевченка».

Семипалатинськ, 1946

СПРАВА КОНФІСКАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОВІСТІ
АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО «ДО СЛАВИ»

У Національній Бібліотеці у Варшаві, у фонді Української Парламентарної Репрезентації в польському Сеймі, яка захищала політичні, економічні та культурні права українського населення II Речі посполитої, зберігається також інтерпеляція посла Степана Барана у справі конфіскації історичної повісті Андрія Чайковського «До слави». В «Історії української літератури» зазначено, що «За книгу «До слави» (ч. 2) у 1929 р. польський уряд притягнув А.Чайковського до судової відповідальності, інкримінуючи йому заклик до «непокори» польській владі, до «заколоту»¹. Насправді боротьба проти конфіскації повісті, виданої на початку 1929 р. видавництвом «Чар-Зілля» в Тернополі, тривала від 3 січня 1929 р., коли Повітове староство в Тернополі заарештувало в друкарні весь наклад книжки, але після протесту автора в червні 1929 р. ухвалу про конфіскацію було відхилено й повість дуже швидко розійшлася серед читачів. Проте на цьому справа не закінчилася. Як тільки дійшло до видання другої частини повісті, – тепер уже не в Тернополі, а в рідній Коломиї, – історія повторилася й розтяглася аж до 24 січня 1935 р., коли Міністр Справедливості у Варшаві остаточно заборонив її поширення, – тобто на цілих шість років. Як розгорталися події та яких аргументів уживали обидві сторони в спорі про видання книжки, а фактично – про право на свободу слова, українську історію, про стосунки сусідніх народів, – про це красномовно свідчать документи, які збереглися разом з текстом інтерпеляції. Як відомо, згідно з задумом письменника, веденого, за його висловом, синівським пістизмом, ці твори мали складати «історичну повість у п'яти томах «Сагайдачний»², про славетного земляка, бо, крім пісні про Сагайдачного, «що проміняв жінку на тютюн та люльку», ширший загал про Конашевича мало знає. Повністю здійснити цей намір А.Чайковському так і не вдалося: видавши першу частину «Побратими» у Львові 1918 р. та перевидавши її в Коломиї 1927 р., він змушений був знову шукати інше видавництво для видання двох

¹ Історія української літератури: У 8 т. – Київ, 1970. – Т. 6. – С. 445.

² Ширше про роман «Сагайдачний» див. післямову Василя Яременка до кн.: *Чайковський А. Сагайдачний: Історичний роман у трьох книгах.* – Київ: Дніпро, 1990. – С. 548–571.

наступних частин «До слави»: ч. 1 появилася 1929 р. в Тернополі, ч. 2 – 1932 р. в Коломії. У передмові до II видання «Побратимів» автор обіцяв читачам викінчити IV і V частину «Гетьман», які на сьогодні вважаються втраченими¹. Уперше перевидав усі відомі частини циклу «Сагайдачний» Василь Яременко 1990 р.

Публіковані документи дають змогу зазирнути до творчої лабораторії письменника, простежити первісний задум твору, як він обґрунтовує історичну мотивацію постаті Сагайдачного та його доби, розкривають ще одну історичну сторінку. Вони свідчать також не лише про правове становище українців у міжвоєнній Польщі, як об'єкта з точки зору адміністративної й судової системи, але, – з другого боку, – і про рівень політичної діяльності українського представництва у найвищих органах цієї держави. Адже на кожну інтерпеляцію Українського Клубу, окремого посла чи сенатора, на кожен внесок до Сейму і Сенату обов'язково надходила письмова відповідь від міністерства, якого вони стосувались, або уряду. Отже будь-яке порушення прав українців також розглядалося (очевидно, далеко не завжди об'єктивно), але на основі чинного законодавства держави.

У випадку конфіскації повісті А. Чайковського якраз можна спостерігати казус застосування різних правових норм щодо того самого питання: адже в Галичині після розпаду Австро-Угорщини ще довго діяв австрійський карний кодекс. Як видно з документів, конфіскація 1929 р., відмінена згідно з правовими нормами попередньої держави, все-таки відбулася знову, як тільки 1 вересня 1932 р. набрав чинності польський карний кодекс, за яким національно-патріотичний твір Андрія Чайковського містив злочинні твердження з точки зору Польської держави. З гіркою іронією автор звертається до суду: «Коли б я написав місто повісти, опертої на історичнім неперекрученим матеріалі, гльорифікацію, панегірик на тодішню шляхту-короленят, гльорифікацію унії, то була б мене певно не спіткала така неприємність, що в 73 роки непошлякованого життя маю ставати перед судом як злочинець з § 65 з[акону] к[арного]». Цікаво також простежити його мотивування щодо інкримінованих місць у тексті. На жаль, якимось дуже вже симптоматично для української історії виглядають ці конфісковані польською цензурою тексти: по другий від Тернопільського воєводства, червоний бік кордону в 1935 р. цензура, напевно, конфіскувала б не менше, якщо б узагалі дозволила видати такий твір.

---

¹ Там само. – С. 572.

Документи публікуються в перекладі сучасною українською мовою зі збереженням основних особливостей дипломатичної форми. Україномовні тексти документів передаються без втручання у словниці оригіналу, тільки з мінімальним наближенням до сучасного правопису та виправленням неістотних друкарських помилок і неточностей (не зазначаючи цього спеціально). Скорочення і пропуски розкриті в тексті у квадратних дужках. Подасмо документи в хронологічній послідовності їх створення, а не так, як вони відклалися у фонді Української Парламентарної Репрезентації, – тобто, як додатки до інтерпеляції посла Степана Барана.

Зазначимо, що Степан Баран (1883–1970) громадсько-політичний діяч, був послом до Сейму від УНДО у 1926–1938 рр. Як виникає з тексту інтерпеляції, він також заступав інтереси А.Чайковського як адвокат перед Окружним судом у Тернополі, а отже був особою, добре обізнаною з суттю справи.

* * *

Висловлюємо щиру подяку варшавському історикові й видавцеві п. Євгенові Місилу за жертовну допомогу у виготовленні копій публікованих документів.

1.

Лист Повітового Староства в Тернополі від 3 січня 1929 р. до керівника видавництва «Чар-Зілля» Василя Семчишина про затримання книжки Андрія Чайковського «До слави».

Повітове Староство в Тернополі
Ч. 863/29

Затримання книжки п. н. «До слави» Тернопіль, дня 3 січня 1929

До Пана Василя Семчишина
Керівника видавництва «Чар Зілля» в Тернополі

Тутешнє Староство затримує книжку п. н. «До слави», написану Андрієм Чайковським і видрукувану в поспішній друкарні в Тернополі по вул. Міцкевича ч. 41 за уривки антидержавного змісту, які є на сторінках 7, 103, 134, 136, 148, 153 до 180 і т. д., про що повідомляю Пана

Повітовий Староста: (Маліцкі)

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія. Переклад з пол. мови.

2.

Рішення Окружного Суду в Тернополі від 9 січня 1929 р. про затвердження конфіскації книжки А. Чайковського «До слави»

Суд окружний, Відділ VI в Тернополі
дня 9 січня 1929 р.

Ч. 174. VI. 11/29
Пр[еса]¹ 1/29

В імени Річипосполитої Польської!

Суд окружний в Тернополі по вислуханні внеску прокуратора при тім же суді рішив затвердити довершену через Староство в Тернополі в дни 3 січня ц. р. заняття брошури під наголовком «До Слави», написаної через Андрія Чайковського з Коломиї, виданої через видавництво «Чар-Зілля» в Тернополі, відбитої в друкарні В.Крелля в Тернополі, тому що зміст сеї брошури заключає знамена злочину, а це:

У вступному уступі на сторінці 5 означає автор «Запорозьку Січ» як окрему одиницю державну, в котрій козацтво переживало погром Жулкевського, гльорифікуючи там бунт Наливайка проти передподілової Річипосполитої Польської.

На сторінці 7 автор згадує, що «Запорожжа» було в часі бунту цього «Республікою», значить не визнає тодішньої суверенности над сею частиною краю польської держави, а тим самим перекичує історичний стан річи одиноко тому, щоби викликати в українському громадянстві ненависти переконання, що польська держава тоді цю частину краю забрала силою.

На сторінці 103 і 104 автор виступає з ненавистю проти греко-католицького обряду (унії), підчеркуючи, що єго введено для спольщення тих, що з православ'я переходять на сей обряд і що Польща веде з православ'ям боротьбу на життя і смерть. Автор висказує повищі слова, заслонюючися архимандритом Плетенецьким, що походив з Малопольщі (Галичини), котрий в часах Сагайдачного був настоятелем «Печерської Лаври».

На сторінці 134 і 136 автор, заслонюючися дальше історичним Плетенецьким (sic!), висказується, що Київ мусив бути жерелом цілої України, з котрого має виходити сонішне світло і ogrівати всі українські землі, значить, змагає виробити в українському громадянстві переконання, що Київ має бути осередком життя для всіх земель, що їх замешкують українці, а тим самим для східних земель Річипосполитої.

¹ Йдеться про Пресовий відділ, який займався справами преси, зокрема конфіскацією друкув. Судові справи цього відділу позначені літерами Пр.

На сторінці 153 називає поляків, мешкаючих на Україні, «зайдами Речіпосполитої Польської».

На сторінці 154 автор висказується обидливо про історичних польських героїв і згадує, що «Жулкевський над Солоницею не вимордував цілої України і що український нарід буде вічно бунтуватися проти панів, що пристануть до «ляхів».

На сторінці 157 автор висказується, що латинський обряд може був би добрий, коли би виходив з Риму, а не з Польщі, значить, поглумлює (sic!) ненависть в українському громадянстві до польської держави.

На сторінці 164 автор, заслоняючися даліше історичним архимандритом Плетинецьким, висказується, що почин (бунт) його і Сагайдачного перейде на покоління і що на кістках мучеників повстане Україна і заясніє над всіма українськими землями, а тим самим і над східними землями Речіпосполитої. В цьому уступі змагає він представити, що це осягнеться великими жертвами, наукою і мечем.

На сторінці 178 і 179 автор, заслонюючися історичним Сагайдачним, висказується, що зі смертю кн. Олександра Острожського Україна стратила можливість опору набігам поляків, називаючи їх «ляхами», підчеркує, що добираються до серця України і що український нарід повинен так зорганізуватися, щоби Польща з ним числилася.

На сторінці 183 автор висказується, заслонюючися історичним Сагайдачним, що Наливайка і інших бунтівників вивезли поляки до Варшави збіджених, зломаних і окутих в кайдани та обдертих і що жовнірі гетьмана Жулкевського страшенно над ними знущалися, трактуючи їх як звичайних розбійників. Автор називає Наливайка першим лицарем і похваляє бунт проти Польщі.

На сторінці 185 і 188 автор, заслонюючися даліше Сагайдачним, висказується, що Польща нищить український нарід і найкращий військовий матеріал.

Вже самим затитуванням книжки «До Слави» автор символізує вчинки Сагайдачного, котрий будучи підданим передподілової Речіпосполитої Польської і походячи з Самбора, приготував бунт козаків і виступив збройно проти Польщі, значить, захвалює його повстання. Змістом знова на вищезгаданих сторінках дихає ненавистю і побуджує до погорди проти польської держави, через що може викликати у сучасному українському громадянстві і ірредентистичний фермент, а принайменше ослабити діяльність супроти польської держави, що се є єго інсинуація, а не факти, оперті на якихось історичних жерелах.

Інкримінований зміст сеї книжки заключає отже знамена злочину з §65 закона карного, що узаasadнює заняття брошури.

Заказується і т. д.:

Островський вр.

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія, укр. мова. Поряд зберігається ідентичний варіант польською мовою.

3.

Лист Василя Семчишина і Андрія Чайковського до Округного Суду в Тернополі від 18 квітня 1929 р.

Округний Суд в Тернополі
под[ано] дня 18. IV. 1929

Суд округний Відд. X.
в Тернополі
до ч[исла] спр[ави] 174/29. –

Василь Семчишин, редактор в Тернополі і Др. Андрій Чайковський адвокат і письменник в Коломиї через адв[оката] Д-ра Степана Барана в Тернополі просять о покінчення слідства і передачі актів в їх справі до Vr 174/29 Прокуратурі при Округнім Суді в Тернополі. –

На внесок Прокуратури при Округнім Суді в Тернополі до ч[исла] 186/29 ведеться проти підписаних карно-судові доходження в напрямі злочину публичного заворушення §65 а[встрійського] з[акону] к[арного] за видрукування зглядно написання повісти під титулом «До Слави», сконфіскованої тут[ешнім] Староством дня 3 січня 1929.

Супроти того, що обох підписаних вже переслухано і що евентуальних дальших свідків, що живуть тут в Тернополі, можна кожної хвилі переслухати, підписані просять о скорі покінчення карно-судових доходжень і передачу актів Прокуратурі при Суді Округнім в Тернополі до дальшого урядовання, маючи в тім особистий інтерес, щоби доля повищої конфіскати була якнайскорше порішена.

Тернопіль, дня 18 квітня 1929

*Василь Семчишин
Др Андрій Чайковський*

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія, укр. мова.

4.

*Письмовий текст виступу д-ра Андрія Чайковського на яв-
ному процесі в Окружному Суді в Тернополі у червні 1929 р.*

Замість оборони протоколярної по думці §198 пр[есового] з[акону]¹.

Якщо моя книжка має улягти конфіскації, а я маю бути засуджений за злочин з §65 з[акону] к[арного], то слідувало б так[ож] сконфіскувати тих істориків, з котрих я черпав матеріали (sic!) до моєї повісті а то:

1. Dzieje panowania Zygmunta III. – J.U.Niemcewicza.
2. Polityka Polaków względem Rusi. – Stefan Kaczała. Lwów 1879.
3. Ks. Edward Likowski: Unia Brzeska. Poznań 1896.
4. Ks. Skarga: Kazanie IV.
5. Józef Szujski: Dzieje Polski T. III.
6. Krzysztof Palczowski: «O kozakach, jeśli ich znieść czy nie» – dyskurs.
7. Michał Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie T. II. wyd. IV.
8. Karol Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych. – Lwów 1869.
9. Aleksander Jabłonowski: Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków 912.
10. М. Грушевський. Історія України-Руси Т. VII.
11. Władysław Łoziński. – Prawem i lewem. – 2 tomy. Lwów 1904².

і наколи вони ще живуть, потягнути їх до відповідальності за злочин з § 65 з[акону] к[арного].

Навіть в царській Росії не потягано до відповідальності авторів за їх твори, оперті на історичних джерелах.

Я не думаю писати історичного трактату тої історичної епохи (початок 17 століття), обмежуся лише до опрокинення закидів прокуратурії до інкримінованих уступів.

Визначу лише, що подія відбулася перед звиж 300 літами, коли людям і не снилося, що буде колись світова війна і географія Європи буде так виглядати, як виглядає по Версальським Конгресі. – Над тим твором працював я більше як 20 літ, студював, перетравлював зібраний історичний матеріал, а взявся до писання ще перед війною і по уступленні російської інвазії докінчив. –

---

¹ Документ писаний паралельно польською і українською мовами у дві колонки. Подаємо лише український варіант тексту, зберігаючи особливості мови документу. Цитати польською і латинською мовами перекладені у підрядкових примітках. Підкреслення авторські.

² Дописано від руки.

Завважую далі, що книжка ще не виділа світа, бо її сконфісковано, заки ще була сфальцована. –

До сторони 5.

В тім уступі нема найменчої згадки про те, будьто би Січ Запорожська тоді існувала, а це є незаперечений факт, як і то є історичним фактом, що це діялося по битві над Солоницею (1596). Нема жадної гльорифікації Наливайка, хіба «що козацьких старшин з Наливайком вивезли в Варшаву».

K.Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych. T. I., str. 73:

«Potem dla okupienia sobie łaski Polaków wydali kozacy Nalewajka, kóry w kilka miesięcy później r. 1597 stracony został w Warszawie»¹.

До сторони 7.

Запороже було тоді справді республікою, бо вибирало свою старшину, мало свою адміністрацію, свій скарб, своє військо і судівництво. –

Воно жило на «Диких полях», про котрі пише М.Бобжиньські я[к] в[ище]² Т. II., стор. 159:

«Gleba zajęta dotychczas pod uprawę już nie wystarcza, w ciągu XVI st. pod osłoną obrony pogranicznej, zaimprovizowanej na kresach południowo-wschodnich, zaludniała się i zagospodarowała przez silną kolonizację szlachecką i wieśniaczą ziemia podolska i wołyńska, objęta wielką linią obronna, która biegła przez Kijów, Białocerkiew, Kaniów, Czerkasy, Braclaw aż do Kamieńca. W końcu XVI st. Przekroczono jednak **z bronią w ręku** tę dotychczasową granicę, liczne osady zapuszczały się coraz to głębiej w tak zwane «dzikie pola» objęte dolnym biegiem Dniepru i Dniestru, które nie miały **właściwego pana** lecz, odgraniczając szerokim pasem Polskę od Tatarów krymskich i Turków, służyły za miejsce pobytu i za punkt

¹ «Потім, аби повернути собі милість поляків, видали козаки Наливайка, якого через кілька місяців 1597 р. стратили у Варшаві» (пол.).

² Тут і далі: я. в. – як вище: j. w. – як wyżej (пол.).

wyjścia do łupieżnych wypraw zarówno kozakom zaporozkim, jako też luźnym drobnym hordom t. zw. Tatarów budziackich»¹.

Отож в тім часі Запорожці, живучи на «Диких полях», не піддавали нікому, а коли кольтоністи переступили границю «Диких піль» зі зброєю в руці, то логічно виходить, що її забрали силою. –

Krzysztof Palczowski: «O kozakach, jeśli ich znieść czy nie»:

(Цитата кн. Stefana Kaczaly «Polityka Polaków» str. 18., T. I.)

«Zniszczyć kozaków na żądanie wroga, dzieło haniebne. **Українська Rzeczpolita** так wstawiała się w całym świecie, że inne narody uważają ją za twierdzą i obronę naszego królestwa; a oczem ja w Germanii i t. p. nasłuchałem się. Turek potrzebuje zniesienia kozaków, mówi Palczowski, czy wypada jednak na żądanie poganina niszczyć chrześcijan? I nie znaczyż to targać własną wtrobę, jeżeli my będziemy wyniszczać ludzi, którzy już około stu lat zamieszkali na swoich miejscach?»².

Який був тодішній устрій Річипосполитої характеризує це досадно:

M. Bobrzyński T. II., str. 139:

«Przypatrzmy się tej potwornej teorii politycznej (złota wolność) – «Istnieje tyle **państw, ile wojewódzw**, złączonych w jeden związek Rzeczpospolitej. Związek ten ma najwyższy swój organ w sejmie. Poszczególne państwa nie tracą jednak swojej samodzielności, wysyłają na sejm posłów swoich z wiążącymi ich instrukcjami, tak, że

---

¹ «Ґрунту, зайнятого досі під ріллю, вже не вистачає, протягом XVI ст. під захистом прикордонної оборони, імпровізованої на південно-східних околицях, сильна шляхетська колонізація залюднювала і освоювала шляхетську й селянську Подільську й Волинську землі, оточені великою оборонною лінією, яка проходила через Київ, Білу Церкву, Канів, Черкаси, Брацлав аж до Кам'янца. Однак, у кінці XVI ст. **зі зброєю в руках** було перейдено цей дотеперішній кордон, численні поселення поставали щораз даалі у глибині т. зв. Дикого поля, що охоплювало нижню течію Дніпра і Дністра й не мало **справжнього господаря**, а, відділяючи широкою смугою Польщу від кримських татар і турків, слугувало місцем перебування і вихідним пунктом для грабіжницьких походів як запорізьких козаків, так і окремих дрібних орд т. зв. буджацьких татар» (пол.).

² «Знищити козаків на вимогу ворога – справа ганебна. **Українська республіка** так прославилася на весь світ, що інші народи вважають її твердиною і захистом нашого королівства: про що я в Германії і т. п. наслухався. Турок потребує ліквідації козаків, – каже Пальчовський, та чи випадає на вимогу поганина нищити християн? Чи ж не означає це спроби знищити власну печінку, якщо ми будемо винищувати людей, які вже близько ста років живуть на своїх місцях?» (пол.).

sejm jest kongresem pełnomocników poszczególnych państw, w którym uchwała zapaść może tylko jednomyślnością¹.

В кінці не можна замовчати, що коли Турція жалувалася в Польщі на козацькі напади, то Польща відпекувалася від них і не виявляла своєї влади над ними. Пясочинські, посол польський в Царгороді, коли Ахмет Калга жалувався за побіги козацькі на Крим в р. 1601, а Турки за наїзд на мори, пояснив:

«że kozacy nie poddani polskiego króla, że król nie może brać odpowiedzialności za swawolny naród w pustyniach»² (цитата у Качали, я[к] в[ище] стор. 109, Т.1).

Коли ж було стільки держав, то і на «Диких полях» була теж держава запорожська, котра нікому не підлягала.

До стор. 103, 104 і 157.

Гр[еко] к[атолицький] обряд, то не те саме, що тодішня «унія». Той термін (гр. к.) повстав о 120 літ пізніше, бо аж по соборі Замоїським 1720 р. Унія переходила ріжні еволюції. І ще тепер переходить, вона перемінилася до непізнання і нинішня гр. кат. церква стала церквою народною для Українців, що живуть в Малопольщі. Її ніхто з Українців не поборює, ані не відноситься до неї з ненавистю, а тим менше я, що виступаю у численних статтях в її обороні. Прихильником унії східної церкви з римською був безперечно кн. Константи[н] Василь Островський³. Але він хотів, щоб про унію вирішив православний собор, який мав бути скликаний до Берестя. Островський запросив на той собор навіть представників Східної церкви як н. п. Сербів.

Король Жигмонд зразу дозволив на той собор, але з намови Єзуїтів дотичного декрету не видав.

Коли відбувався синод прихильників унії, то єпископ Потій казав позамикати всі церкви в Берестю для православних. (Качала я.в. Т. I., стор. 103).

Єпископи уніяцькі Потій і Терлецький привезли по заключенню унії від римського папи лист до короля Жигмонда:

Kaczala j.w. T. I., str. 102:

¹ «Придивімося до цієї потворної політичної теорії (золота свобода) – існує стільки **країн**, скільки **воєводств**, об'єднаних в один союз Речіпосполитої. Найвищий орган цього союзу – це сейм. Окремі країни не втрачають, однак, своєї самостійності, посилають на сейм своїх послів з обов'язковими для них інструкціями, так, що сейм є **конгресом уповноважених окремих країн**, у якому ухвала може бути прийнята лише одногосно» (пол.).

² «Що козаки не піддані польського короля, що король не може нести відповідальності за свавільний люд у пустелях» (пол.).

³ Так у тексті. Тут і далі йдеться про князя **Костянтина Острозького** (sic!).

«aby kazał zwrócić niesprawiedliwie zagrabione dobra cerkiewne, aby duchowieństwo ruskie zrównał z duchowieństwem łacińskim, a mianowicie, aby biskupom ruskim dał krzesła senatorskie, słowem aby spełnił to, co w warunkach przez episkopat podanych było spisane i od niego zawisło. Prośba jednak została **bez skutku**»¹.

M. Bobrzyński j.w. T. II., str. 157:

«Zamykanie i zabieranie cerkwi przez biskupów unickich, chociaż tylko sporadyczne, miało charakter bezprawia i popychało nie-unitów w objęcia Moskwy, otwierając jej tem samym wpływ na wschodnie dzierzawy»².

Ks. Edward Likowski «Historja Unii» – cytat u Kaczały str. 114.

List ks. Lwa Sapiehy kanclerza W[ielkiego] Ks[jewództwa] Litewskiego do ks. Josafata Koncewicza biskupa połockiego na tegoż list do Sapiehy:

«Ustęp I. Prawda to, że sam autorem tej unii, bo i opuścić nie godzi się, i nigdy mi to na myśl nie przychodziło, abyście Wść takimi gwałtownymi postępkami ludzi do unii przywoździć mieli, bo i sam Bóg wzywa do siebie wszystkich: Venite ad me omnes etc. Prychodźcie do mnie wszyscy ... ale gwałtem przymuszonym sług nie potrzebuje i nie przyjmuje. Atoście Wść już naród moskiewski do pertynacji i odstępstwa przysięgi królewiczowi Imci uczynionej przywieśli i przymusili. Trudno tego negocjować, bo listy od nich do Panów i Rad koronnych W.X.L. pisane to świadczą ... a potem (uchowaj Boże) przystępu do nas poganinowi... Alboż nie były i nie są te głosy spółstwa nierozsądnego, że woła się Turkowi poddać, niż taką opresję w religii i nabożeństwie swojemi ponosić... A to teraz ta prośba ich była do króla Imci, nie od kilku czerńców kijowskich, jako Wść piszesz, ale od wszystkiego wojska zaporozkiego, aby Boreckiego i Smotrzyckiego na tych władactwach zachowano, a Wści i drugich odrzucono. Aż i na sejmach nie miewamy trudności, a to od wszystkiej Ukrainy od wszystkiej Rusi, nie od kilku jeno czerńców.

Secus vero. WMść pełne ziemstwa, pełne grody, pełne trybunały, pełne ratusze, pełne kancelarje pozwów, skarg, narzekania, czem podobniejsza nie uniję stwierdzić, ale diskordję i największy związek

---

¹ «Щоб наказав повернути несправедливо загарбані церковні маєтки, аби зрівняв руське духовенство з латинським, а саме, аби руським єпископам надав сенаторські крісла, словом, аби виконав те, що було записано в умовах, поданих єпископатом, і залежало від нього. Та це прохання **не було виконане**» (пол.).

² «Замикання і відбирання церков уніяцькими єпископами, хоч і спорадичне, мало характер безправ'я і штовхало не-уніатів в обійми Москви, відкриваючи останній цим самим вплив на східні держави» (пол.).

charitatis rozerwać. Pełno kłopotów i poswarków na sejmach i w każdym kacie. Tym sposobem uniji nie stwierdzicie, ale ją ubijecie.

Któż temu przyczyna? Jedna unija. Vobis haec dabitur scena. Kiedy na sumienie ludzkie następować, gwałtem kiedy cerkwie zamykać, aby ludzie bez nabożeństwa, bez chrztu, bez sakramentu jako poganie jacy, kiedy licentiosius pomknąć łaski i przywilej u króla Imci, to bez nas: kiedy za pomienionym postępkim zamieszanie w ludziach mitygować, to nami dziurę zatkać: zaczem rozumie strona przeciwna: że i my z wami konspirujemy się na sumienia ludzkie, i na poruszenie spokoju pospolitego, co nigdy nie jest, dosyć na tem że Wmśc z nami w uniji, a nie podawać nas na publiczną inwidię, a samym sobie w niebezpieczeństwo i wielką zniewagę u ludzi.

Zdawałoby się lepiej i pożyteczniej dla społeczeństwa uczynić rozbrat z tą kłótniwa towarzyszką (sc. unija), bośmy nigdy w ojczyźnie naszej takich nie mieli rozterek, jakie nam ta miła unija przyniosła.

Cerkwie pieczętować i zamykać, i kontumelia, uraganiem kogo obrazić, jest to wielkie odtrącenie od miłości braterskiej i zobopólnej społeczności....

Ukaż Wmśc kogoś pozyskał, kogoś ułowił tą swoją surowością, ostrością, pieczętowaniem, zamykaniem cerkwi? I owszem tych, którzy byli już pod posłuszeństwem Wści w Połocku, odraziłeś od siebie, i z owieczek poczyniłeś kozły, a na Rzeczpospolitę prowadzisz niebezpieczeństwo, bodaj nie zgubę nam katolikom, miasto pociechy żal, kłopoty, trudności. Już się to nam wasza miła unija dała znać i naprzykrzyła, żebyśmy woleli bez niej, bo ustawiczne kłopoty, frasunki, trudności ponosimy ze strony tej miłej uniji. Piękna zaiste unija, co ustawicznie warchoły w ludziach i Rzeczypospolitej czyni¹.

---

¹ Лист кн. Льва Сапіги, канцлера Великого Князівства Литовського, до св. Йосафата Концевича, єпископа полоцького, у відповідь на його лист до Сапіги:

Коли ж в такий спосіб уводжено унію, то не диво, що всі православні против неї виступали. Що Польща веде завзятий бій з православєм, що Жигмонт III, опанований Єзуїтами, всіма силами унію попирав, пише:

Bobrzyński j. w. II T., str. 127 i 131:

«Zygmunt III, który dzieło unii gorliwie popierał, zatwierdził te warunki, na których tegoż jeszcze roku w Rzymie wydelegowani

---

«Параграф I. Правда те, що я сам є автором цієї унії, бо й покинути не годиться, і ніколи мені не спадало на думку, аби Ваша милість таким гвалтовними вчинками людей до унії привертати мали, бо й сам Бог закликає до себе усіх: Приходьте до мене всі... але силою примушених слуг не потребує і не приймає. А то Ви, Ваша милість, народ московський до спротиву й відступництва від присяги, даної Його милості королевичеві, привели й примусили. Важко це заперечувати, бо листи писані ними до Панів і Рад коронних В[еликого] К[нязівства] Л[итовського] про це свідчать... а потім (борони Боже) якби до нас приступив поганин... Чи ж не було і немає таких голосів нерозсудливого поспільства, що воліють туркові піддатися, ніж такого гноблення в релігії і в обряді своєму зазнавати... Отож і зараз було таке їхнє прохання до короля Його милості, не від кількох ченців київських, як Ваша милість пишеш, а від усього Війська Запорізького, аби Борецького і Смотрицького на тих владичтвах залишено, а Ваша милість ще й інших відкинув... Чи ж на сеймиках не маємо труднощів від усієї України, від усієї Русі, а не від кількох ченців.

Така правда, Ваша милість. Повні земства, повні ґродські уряди, повні трибунали, повні ратуші, повні канцелярії позовів, скарг, нарікань, чим скоріше не унію утвердити, а незгоду і найбільший зв'язок милосердя розірвати. Повно клопотів і сварок на сеймах і в кожному куті. Цим способом унії не ствердите, але її вб'єте.

Хто ж цьому причиною? Одна унія. Осьде поприще для вас. Коли на сумління людське наступати, коли силою церкви замикати, щоб люди без богослужіння, без хрещення, без святих дарів, як якісь погани, коли свавільно знехтувати милості й привілеї короля Його милості, то без нас; коли ж через згадані вчинки заколоти серед людей вгамовувати, то нами дірку затикають: з чого розуміє противна сторона, що й ми з вами влаштуємо змову проти людського сумління і для порушення загальної спокою, чого ніколи не буде, досить того, що Ваша милість з нами в унії. Мали б також Ваша милість самі по собі триматися унії, а не виставляти нас на прилюдну зневагу, а самого себе на небезпеку й велику зневагу серед людей.

Здавалося б, краще і корисніше для загалу вчинити розбрат з цією сварливою товаришкою, себто унією, бо ми ніколи у вітчизні нашій не мали таких суперечок, які нам ця мила унія принесла.

Церкви печатати і замикати і зневагою та приниженням когось обржати – це великий відступ від братерської любові і взаємної спільноти...

Покажи, ваша милість, кого здобув, кого зловив цією своєю суворістю, гостротою, печатанням, замиканням церков? І навіть тих, які вже були під послухом вашої милості в Полоцьку, відкинув від себе, і з овець поробив козлів, а на Річпосполиту стягаєш небезпеку, добре ще, як не згубу, нам католікам, замість утіхи жаль, клопоти, труднощі. Вже нам ця ваша мила унія далася взнаки і сприкрасилася, що ми воіліи б без неї, бо постійні клопоти, турботи, труднощі терпимо з боку цієї милої унії. Істинно прекрасна унія, що постійно незгоди серед людей і Речіпосполитої чинить» (пол., лат.).

przez synod brzeski Terlecki i Pocięj unję uroczyście przyjęli»¹ – попирав уведення унії гвалтовним способом, а як трактовано православних, нехай за мене промовить Ks. I. Józefowicz (Annales urbis Leopoli tom. extravaganeus N 252, цитата у Качали Т. І., стор. 107):

«Audivi ab antiquioribus nostris rerum scientiam habentibus quod in tantum in partibus illis insolens dominatio Polonorum processerat, ut recutitae judeorum genti super ecclesias jus tribuerat. Non enim praesbiter cosacorum, vulgo pop, sacramenta baptismi et matrimonii aliaque in ecclesia administrare parochianis suis licitum habebat, nisi prius a clavibus judeo, quos semper ad manus arendatoris deffere et deponere cogebatur, constitutam a domino pensionem persolveret»².

І далі там же:

Samuel Grondzki (Historia belli cosaco polonici. Pestini, 1789, p. 15–31): «Judei redemptores proventuum baptismi et matrimonii... quod quidem primo intuitu leve videbatur, sed postea astucia judeorum in grave excrescebat onus. Quando namque vel a filio baptisando vel a filia elocanda constitutum adferebat consum, judeus praetendendo varias difficultates, non recipiebat statim, sed de industria instituta tergiversatione necessitatem imponebat, plus sibi solvendi... Alia etiam onera plebis in dies magis ac magis augebantur, quorum pars maxima fuit quod judeis per modum arendae concedebantur, qui non solum proventus sed etiam judicia super illas usurpabant. Quod vero religionem graecam adtinet non medio-criter hoc omnes afficiebat, quod contigisset (quod valde frequens

---

¹ «Зигмунд III, який палко підтримував справу унії, затвердив ті умови, на яких ще того ж року в Римі відряджені Берестейським синодом Тер-лецький і Потій урочисто прийняли унію» (пол.).

² «Я чув від наших попередників, добре обізнаних зі справою, що за їхніх батьків настільки посилювалося зухвале панування поляків, що навіть надало єврейському народові право щодо церков. Бо козацький священик, що в народі зветься піп, не мав права уділяти парохіянам у церкві святого обряду хрещення і вінчання, якщо перед тим не сплатив ключникові-євреєві встановленої паном платні, яку завжди був змушений відносити і складати орендарям» (лат.).

fruit) dominum terrestrem quocumque respectu amplecti religionem ramanum plebs quoque ad eandem compellebatur»¹.

J.U.Niemcewicz: «Dzieje panowania Zygmunta III». str. 167:

«Nie było tajemem w Carogrodzie, jak nierozumna w Zygmuncie gorliwość w wyłączeniu różnowierców od dostojenstw i urzędów krajowych, oburzyła nań możnych wyznań tych obywateli. – Lud ukraiński i ruski uciśniony od panów, gorąco żądał odmiany».

1) J.Mucanti będący w Polsce przy legacie kardynale Cartano mówi wyraźnie, iż Zygmunt za poradą Jezuitów, by różnowierców do nawrócenia się przymusić, krajowych nie dawał urzędów jak tym, którzy na wiarę katolicką przystać chcieli. Petrycy tożsamo potwierdza, pag. 67, 68»².

Aleksander Jabłonowski: Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej. str. 295:

«... задaniem władzy najwyższej, surowiej już katolickiej, stawano się coraz wyraźniej wyzbycie się ostateczne tego wyznania z granic Rzpltej przez skuteczniejsze popieranie i szerzenie Unii, oraz podniesienie jej na jedyną już przedstawicielkę obrzadku wschodniego w Rzpltej»... «dawano potwierdzenie na władactwa dyzunickie osobom, które zobowiązywały się «sub secreto» przyjaść następnie unię»³.

---

¹ «Євреї побирають доходи від хрещення і шлюбу... що з першого погляду видавалося незначним, але згодом через єврейську хитрість переросло у досить поважний тягар, бо коли чи то від хрещення сина, чи віддання дочки хтось приносив визначену платню, євреї, вигадуючи різні ускладнення, відразу не брав її, але, навмисне вдаючись до різних викрутасів, змушував виплачувати собі більше, а також інші тягарі люду з дня на день усе зростали, а найбільша їх частина притому відступалась шляхом оренди євреям, які привласнювали собі не лише доходи, але також і судові права щодо них. Що ж стосується грецької конфесії, немало дошкуляло всім те, що траплялося, й то нерідко, таке, що поміщик змушував людей переходити на римську [конфесію]» (лат.).

² «Не було таємницею в Царгороді, як нерозсудлива заповзятливість Зигмунта в усуненні іновірців від посад і місцевих урядів так як тим, що хотіли пристати до католицької віри. Петрицій те саме підтверджує, стор 67, 68» (пол.).

1) Й.Муканті, який був у Польщі з легатом кардиналом Картано, виразно говорить, що Зигмунт за порадою єзуїтів, щоб змусити різновірців до навернення, не давав крайових урядів так як тим, що хотіли пристати до католицької віри. Петрицій те саме підтверджує, стор 67, 68» (пол.).

³ «...все виразніше завдання найвищої влади, вже суворіше католицької, ставало остаточно позбутися цього визнання з границь Речіпосполитої, а також піднести її як єдину вже представницю східного обряду в Речіпосполитій... давалися підтвердження на не-уніатські володіння особам, які зобов'язалися «по секрету» приступити потім до унії» (пол., лат.).

Навернені до унії
Детто, стор. 241:

«swiadomie i nieswiadomie zrywali węzły z ruszczyzną»¹.

До стор. 136 і 134.

Київ – матір городів руських як його називає Нестор – був справді від найдавніших часів таким осередком.

Зразу за княжих часів був столицею держави.

Опісля в тих часах, коли йде оповідання книжки сконфіскованої, Київ є осідком української культури. По занепаді вищих шкіл у Львові (Ставропігія) і в Острозі зі смертю кн. Константина Василя Островського, уся українська культура з найбільшими її представителями переноситься до Києва. Архімандрит Києво-Печерської Лаври Плетинецький збирає сюди вчених людей з усієї Руси. Приходять сюди такі світочі науки, [як] Памва Беринда, що вчився на університеті в Падуї, Йов Борецький, Мелетій Смолицький і Копенський. Вони всі кінчили університет на заході Європи. –

Вони заснували Свято-Михайлівське Брацтво, з котрого опісля Митрополит Петро Могила зробив Академію, так звану Могилянську, як конкуренційну інституцію з Єзуїцькими школами в Польщі. –

Це річі загально відомі для кожного, хто хоч трішки знає історію Польщі. Консеквенцією такого стану мусіли бути пророчі слова, висказані Плетинецьким. Вони теж незадовго справдилися, бо вже за Петра Могили це настало, що він пророчив. Не входжу в оцінку вартости тої академії, але вона була одинока і найвища на цілу Русь, вона стала справді науковим сонцем. –

Тоді про нинішню Польщу ніхто й не думав і відносити ті слова до нинішніх обставин є нельогічне, бо за сотки літ можуть витворитися ще інші обставини, в яких можна би знова витягати неможливі тепер фантастичні консеквенції. Нельогічне воно й тому, що нинішня Польща не признає земель малопольських українськими.

А в інкримінованім уступі не говориться про Українців-людей, лише про землю українську.

До сторони 153.

Тут перекручений текст через опущення букви «з». – Не «зайдами Річипосполитої», лише «зайди з Річипосполитої».

¹ «свідомо й несвідомо поривали зв'язки з руськістю» (пол.).

К.Шайноха я.в., Т. I., стор. 13:

«Panowie szukali tam wielkich fortun, szlachtę według pięknych słów Kromerowych «nęciły zarówno żyzna gleba jak harce z Tata-rami»¹. –

Я не знаю іншої назви для тих, що покинули свою землю і в далеку іншу землю зайшли, як зайди. Емігранти то слово чуже нашої мові. –

К.Шайноха я.в., Т. I., стор. 14:

«Tłumnem wychodztwem na słobody» – uwiadamia nas dokład- nie z ówczesną Polską obeznany pisarz węgierski – «ludne niegdyś ziemie, sioła i miasteczka środkowych części królestwa całkiem opu- stoszwały, a puste niegdyś ziemie ukraińskie zapełniły się mieszkań- cami, **z niezmierną szkodą dawniejszych posiadaczy**»².

До сторони 154.

Як відбулася битва між гетьманом Жолківським а козаками під Солоницею каже

Й.У.Немцевіч. – я.в., Т. I., стор. 187:

«Nie polepszyła losu Nizowców wodza odmiana. Im więcej mdleli na siłach, tem bardziej Żółkiewski nateżał sposobów w trapieniu ich; z zatoczonych po wzgórkach dział miotał śmierć po całym obozie; zbrojne kozactwo, konie, **bezbronne niewiasty, dzieci** nawet padały bez liku. Stosy trupów parnem lata przejęte gorącem, smiertelna powietrze napętniały zaraza. Tyła nieszczęśliwościami trapieni, szczerze nakoniec do hetmana zanieśli prośby, o przyjęcie w posłuszeństwo i przebaczenie winy»³.

і проф. М.Грушевський я.в., Т. VII, стор. 230:

«Та тут, по капітуляції, відогралася огидна сцена кровожад- ної пімсти над безборонним, скапітульованим неприятелем. В уря- довій реляції Жолківського вона представлена можливо невинно. При відбиранню від козаків річей, забраних ними в Білій Церкві

---

¹ «Пани шукали там великих маєтків, шляхту», як прекрасно сказав Кромер, «вабила як родюча земля, так і герці з татарами» (пол.).

² «Через масове переселення на слободи» – повідомляє нас докладно обізнаний з тогочасною Польщею угорський письменник, – людні колись землі, села й містечка центральних частин королівства цілком опустіли, а порожні колись землі українські наповнилися мешканцями, **з незмірною шкодою для давніших власників**» (пол.).

³ «Не покращила долі низовиків зміна вождя. Чим більше опадали вони на силах, тим більше знаходив Жолківський способів, щоб їх мучити; з вико- чених на пагорби гармат сів смерть по всьому табору; збройне козацтво, коні, **беззахисні дівчата**, навіть **діти** падали без ліку. Стоси трупів під спе- кою парного літа наповнювали повітря смертельною заразою. Змучені стіль- кома нещастями, занесли накінець до гетьмана щирі прохання про прий- няття під свою владу і пробачення вини» (пол.).

від жовнірів, каже він «сталося немале замішання» (тумульт). Жовніри, особливо угорська піхота, а також українська, роз'ярені на козаків, не тільки забирали від них свої річи, але стали видерати і їх власні, і побили їх кількадесять – стримати тих роз'яре-них людей не можна було ніяким чином, хоч я з панами ротмист-рами запобігав тому всіми силами й заходами», каже Жолкєв-ський».

(Увага: Проф. Бобжинські покликується на ту історію: Т. II, стор. 146).

Треба пам'ятати, що тоді ще конвенції гагської не було і кожна битва кінчалася мордованням побідженого ворога. Про це взагалі говорить:

Prof. Bobrzyński j.w., T. II., str. 161:

«Rozpoczęły się straszne, mordercze walki, o których radzi by zamilczeć historycy polscy, czując dobrze, że zwycięstwa, odnoszone nad kozakami nie przynoszą narodowicluby, jak nie przyniosły dla państwa korzyści»¹.

Те, що заповідалось про вічні бунти народа проти панів, які пристаили до Ляхів, це справдилось щодо йоти, а скінчилось фіна-лом Богдана Хмельницького. Що над Солоницею відбулися масові морди, то виказано вище, але це не може нікому ублизжати, бо такий був тоді спосіб войовання.

До сторони 157.

Тут знову фатальне непорозуміння вийшло з незнання укра-їнської мови. Бо «почин» значить початок, а не бунт. І в таким фа-тальним перекладі бачить Прокуратура злочин проти польської державности. Інкриміновані слова мають ціхи пророцтва, а про-роцтво в найгіршій разі у людей полохливих могло би бути про-ступком з §308 з[акону] к[арного] (поширюванне непокоячих віс-тий), однак ніколи злочину з §65 з.к. Дійсно, кожду свободу і волю можна здобути лише великими жертвами, наукою і мечем.

Такими способами здобували собі волю всі поневолені наро-ди, так само і Поляки. Чи Україна здобуде собі так свободу, це покаже будучність.

Я в моїй книжці не звиваю нікого до бунту, до повстання, тим менше можна мені імпутувати того із того, що говорилося перед трема віками на Україні у Києві.

---

¹ «Розпочалися страшні, смертельні битви, про які раді б промовчати польські історики, добре чуючи, що перемоги, здобуті над козаками, не приносять народові честі, як і не принесли державі користі» (пол.).

До стор. 178 і 179.

Це історична правда, що князь Константин Василь Островський був оборонцем православної церкви і руської народности. Доказом того є основання в Острозі сленсько-словянської¹ школи висшої і друкарні, в котрій видано першу біблію по руськи. Він фундував і випосажував православні церкви, був їх опікуном і робив численні народні фундації, між тим і в місті Тернополі. Був завзятим ворогом Потіївської унії. Був найбагатшим магнатом в Польщі. А що пани з Польщі йшли на креси і ширили унію і римську віру, то логічна консеквенція з того, що Константин Островський і його син Олександр своїм протиділанням той похід польської шляхти і римської віри перепиняли. Назва «Ляхи» не є для Поляків обидливою, вона є назвою історичною. В давнину Польща називалася Лехія (традиція о трох братах: Лех, Чех і Рус).

Польський поет з т. зв. Української школи говорить про «Ляха сердечного». І це також має бути злочином з §65 з. к. що український нарід повинен так zorganizуватися, щоб Польща з ним числилася і то не тепер, але на початку 17 століття? А що значать ті польські повстанчі кличі: за вашу і нашу вольність, вольні з вольними, рівні з рівними? Чи це не доказ, що Польща з Українцями числилася?

А як було в давнину, саме в тім 17 столітті? Хто освободив під Москвою в р. 1618 королевича Владислава з дуже тяжкого положення від голодової заглади і московських морозів, як не козаки?

А під Хотиним в році 1621 хто другий як не козаки охоронили польське військо від другої Цецори? Козаки самі на ту війну не йшли, лише пішли доперва на запрошення короля Жигмонда і королевича Владислава.

Кароль Шайноха я.в., Т. I., стор. 33:

«*Samą naturą rzeczy, inaczej mówiąc Opatrzność skazawzse naród na tę niedolę pograniczną, poruczywszy mu wynikłe ztąd posłannictwo obrończe, wiodła do rozwinięcia się w tych stronach pewnego odrębnego niezwyčajnego środka obrony pewnej właściwej instytucji wojennej, która jedna zdolna była utrzymać w ryzie pogaństwo, instytucji rycerstwa kozackiego*».²

¹ Еллінсько-слов'янської.

² «Сама природа речей, інакше кажучи Провидіння, прирікши народ на цю прикордонну недолю, доручивши йому виниклу звідси оборонну місію, призвела до розвитку в цих краях певного окремішнього оборонного засобу, певної відповідної оборонної інституції, котра єдина була спроможною утримати в шорах поганство, інституції козацького лицарства» (пол.).

Прокуратура бачить злочин з §65 з. к. у висказах, «що Наливайка і інших бунтівників вивезли до Варшави збіджених, зломаних і в кайданах закутих заразом обдертих і що жовніри гетьмана Жолкевського знущалися, трактуючи їх як звичайних розбишак».

Поперед усього, коли тут розходиться о вербальний злочин, застерігаюся проти переіначування слів, в книжці наведених. Там сказано дослівно так:

«Правда в. м., що вони були збіджені, обдерті і в кайданах...»
«та жовніри п. Жолкевського піймавши його не жалували собі».

Що так було, то міркуючи по тодішніх часах, не підлягас сумнівови. Як нині жандарм доставши важного злочинця, не пожаує йому кулака і кайданків, то щож мусіло діятися в тих часах, як стався немалий тумульт і не можна було тих роз'ярених людей стримати.

М.Грушевський я.в.

Конашевич описує Наливайка таким, яким його бачив в Острозі. Відомо, що Наливайко служив довгі літа у війську кн. Константина Остроського (sic!). Він був добрим артилсристом. У війні Острожських з Косінським Наивайко брав участь по стороні Островських (sic!), через це стягнув на себе гнів Запорожців і то була одна з причин, що його видали Запорожці Жолкевському над Солоницею.

Що піймання не відбулося без боротьби, то не підлягас kwestії, і що при тій нагоді пошарпано на нім одержу. А що пійманому Наливайкові не дали аксамітного контуша, везучи його до Варшави, на те можна поручитися. Також є історичною правдою, що Наливайка у Варшаві страчено. Про його смерть

J.U.Niemcewicz j.w., T. I., str. 188 w dopisku:

«Pan Scherer w historyi swojej Kozaków, nie przestając na straceniu Nalewajki przez miecz, powiada, iż jak niegdyś w Agrygencie, ulano w Warszawie byka ze spiżu, i w nim Łobodę i Nalewajkę **upieczono żywcem**. W taki to sposób obcy pisarze kreślą nam dzieje polskie. Upieczenie Nalewajki w spiżowym wole, zdało się autorowi poetyczniejszem jak proste ścięcie, i dlatego je położył».¹

¹ «Пан Шерер у своїй Історії козаків, не задовольняючись стратою Наливайка мечем, розповідає, що так, як колись в Агригенті, відлито у Варшаві бика з бронзи і в ньому Лободу і Наливайка **спечено живцем**. Ось у такий спосіб чужі письменники зображають нам польську історію. Запечення Наливайка у бронзовому волі здалося авторові поетичнішим, ніж просте відрубвання голови, і тому його вмістив» (пол.).

Що до лицарських прикмет Наливайка, то най говорить за мене К. Шайноха, я.в., Т. I., стор. 74:

«Właściwy powód do żalu miała sama Korona, straciwszy w Kosińskim, Łobodzie, Nalewajku, znamienitych mężów rycerskich, nadszczerbiwszy tem oręż własnej misyi rycerskiej»¹.

Що до бунту проти Польщі, то застерігаюся рішучо проти переіначування фактів мною наведених.

Наливайко проти Польщі бунту ніколи не підносив, лиш проти магнатів українним (королевцям). Так само Косінський воював не против Польщі ані королеви, лише проти Янушові Остроському за відібрання йому наданої за заслуги Річипосполитою через короля Рокітні.

Наливайко офірував навіть свої услуги королеви Жигмондови III, котрих король не прийняв. А що Наливайко був неабияким ватажком, показав це, пішовши на поміч німецькому цісареві. Козаки все висказують свою вірність жичливість Корони.

К.Шайноха я.в., Т. I., стор. 80:

«Cała wogóle Kozaczyzna, jak przeważnie szlacheckim tchnęła żywiołem, tak też z szlachecka wierna i życzliwa była Koronie. Tylko ku magnatom jak owi Ostrogscy i Wiśniowieccy, wrzała w niej złość, królowi okazywały kozacy nawet w najzuchwalszych chwilach uległość i przywiązanie. Toż mimo tylokrotnych waśni z Koroną przyznają im najświatlejsi pisarze współcześni sprawiedliwość w tej mierze, upewniając z Piaseckim, Łubieńskim, Starowolskim i mnogimi innymi, iż «Kozacy zawsze niezłomną wierność zachowywali królowi i Rzeczypospolitej. Co tem większą było zasługą że od wszystkich prawie sąsiednich państw chrześcijańskich, mianowicie z Moskwy, z Rakuz, z Multan i Siedmigrodu, dochodziły kozaków raz po raz pochwały i zapomogi pieniężne, własna zaś matka Polska częściej surowością niż łaską dażyła swoich synów. Oni przecież niezachwianie dotrzymywali jej wiary, i gdy w niedawnej wojnie wołoskiej zdrączy gospodar Michał pieniędzmi i namową starał się zbuntować ich przeciw Polsce, gdy w dwadzieścia lat później cesarz Osman przed wojną chocimską rozesał po Ukrainie szpiegów tureckich, aby obietnicą najzupełniejszej swobody przywiodli kozaków do odstąpienia Korony a poddania

---

¹ «Справжню причину для жалю мала сама Корона, стративши в Косінському, Лободі, Наливайку прекрасних лицарських мужів, надщербивши цим зброю власної лицарської місії» (пол.).

сіє Турcji, bracia zaporozka doniosła o tem czempredzej królowi Zygmuntowi III i razem z Polska rzuciła się na Wołoszyna i Turka»¹.

Правда, що Наливайко грабив панів, особливо мстився на родині Терещуків, з котрої виходив ініціатор унії єпископ уніцький. Але хто в тих часах не грабив?

В першу чергу грабили себе магнати, королевята:

Władysław Łoziński – Prawem i lewem. – Lwów, 1904.

Досить згадати про жорстоку довголітню війну між Лукашом Опалінським а Станіславом Стадніцким (дябел ланьцуці). Наїзди, грабунки, вбивства, калічення Богу духа винних людей. Державна влада не мала сили ті безправства перепинити. Вироки трибунальські були клаптиками безвартісного паперу. А король міг спромогтися лише на заложенні вадом в певній квоті, а з того магнат-королик сміявся. А як робив Самуель Лащ трибунальський баніта?

К.Шайноха, Т. I., стор. 30:

«Codziennie złupiono któremuś gumno, zajechano pod dowództwem Łaszczowem dwór, wyciągnięto na trzecim pod zmyślonym pozorem okup sowity, nagabywano nawet podróżnych i kupców po gościńcach. Sypały się zewsząd pozwy panu Łaszczowi, wychodziły gęste kondemnaty i banicye w Lublinie, ale ponieważ król i hetmani przez wzgląd na potrzebnego kresom obrońcę ustawicznemi exemptami zapewniali mu bezpieczeństwo w obozie przeto nic nie ważyły

---

¹ «Взагалі вся Козаччина, дихаючи переважно шляхетською стихією, так само була по-шляхетськи вірною й доброзичливою до Корони. Тільки до магнатів, таких, як Острозькі й Вишневецькі, кипіла у неї злість, королеві ж навіть у найзухваліші хвилини козаки виявляли покірність і прив'язаність. Отож, попри численні сварки з Короною, найбільші сучасні письменники визнають їх слушність до тієї мрії, що, включно з П'ясецьким, Лубенським, Старовольським та багатьма іншими, запевняють, що «козаки завжди зберігали незламну вірність королю й Речіпосполитій. Що було тим більшою заслугою, бо майже з усіх сусідніх християнських держав, а саме з Москви, з Ракуз, Муьтан й Семигороду раз у раз доходили до козаків похвали й грошова допомога, а власна мати Польща виявляла до своїх синів частіше суворість, ніж ласку. Адже ж вони стійко дотримували їй вірність, і коли в недавній війні зрадливий господар Михайло старався грошима й намовою збунтувати їх проти Польщі, коли через двадцять років цісар Осман перед Хотинською війною розіслав по Україні турецьких шпигунів, аби обіцянкою найповнішої свободи схилити козаків до відступлення від Корони і піддання Туреччині, запорізька братія донесла про це якнайшвидше королеві Зигмунтові III і разом з Польщею кинулась на волошина й турка» (пол.).

wyroki trybunalskie, a družyna pana strażnika kor. (Łaszcz) po dawnemu ucierała się z pohańcami i niepokoiła dwory poblizsze»¹.

Чи можна супроти того дивуватися козацьким ватажкам, котрі робили те саме?

Чи можна дивуватися, що козаки проти панам-королеватам бунтувалися?

Коли б треба ганити кожне повстання, в такому разі треба би зганити і польські повстання проти гнетови московському. А однак жадний чесний чоловік того не зробить і мусить співчувати кожному повстанню проти утискові.

А що магнати-королевата утискали страшно український нарід, то про те нехай говорить

М.Бобжиньскі я.в., Т. II., стор. 142, стор. 160, 172:

«Złota wolność była przedewszystkiem wolnością szlachecką, a więc przywilejem jednego stanu, który pociągnął za sobą poniżenie miast **i niewolę ludu wiejskiego**. «Lud wiejski stracił już zupełnie opiekę prawa wobec swych panów, stracił wolność osobista. Szlachcic na jednej wiosce dzierżył nad nim prawo życia i śmierci, ściągając zbiegłych włościan i do swej gleby przykuwał, szlachcic widział w nim maszynę roboczą, na którą tyle pańszczyzny nakładał ile jej fizyczne siły udźwignąć zdołały».

«Polityka polska wobec kozaków była też bezprzykładnie chwiejna i szkodliwa».

«Kozacy walczący w osobnym obozie obok wojska polskiego stanęli tem samem, jako potęga militarna i polityczna, z czego Polacy nie zdali sobie sprawy. Pozyskać ten żywioł można było, równając jego starszyznę rycerską ze szlachtą polską, jak się to niegdyś stało z bojarami litewskimi w Horodle, i nadając jej ziemię w województwie kijowskim z tej i tamtej strony Dniepru. Na to potrzeba było jednak z **obszarów** tych **usunąć Wiśniowieckich, Koniecpolskich, Kalinowskich, Potockich i** innych **którzy na nich założyli osobne niemal państewka**, a na to ci za żadną cenę nie chcieli się zgodzić. Żądali przeciwnie powrócenia im poddanych chłopów, którzy z państw

---

¹ «Щоденно під командуванням Лашца грабували чийсь тік, нападали на двір, у третього під вигаданим приводом вимушували щедрий викуп, приставали навіть до подорожніх і купців по гостинцях. Сипалися звідусіль позови проти пана Лашца, виходили часті звинувачення за неприбуття на суд і баніції в Любліні, але оскільки король і гетьмани з огляду на потрібного окраїнам оборонця постійними звільненнями запевняли йому безпеку в таборі, тому трибунальські вирокі нічого не важили, а загін пана королівського стражника (Лашца) по-давньому рубався з поганями і непокоїв поблизькі двори» (пол., лат.).

zbiegli do kozaków i skozaczeli a **to odpowiadało przekonaniu całej polskiej szlachty**».

Patrz cytат z M. Bobrzyńskiego na stronie 12. –

Bobrzyński j.w., T. II., str. 172:

«Po dziesięciu latach **strogię** ucisku zerwali się w r. 1648 kozacy do straszego odwetu, a pociągając za sobą całą lud na Podolu, Wołyniu i Ukrainie, rozpoczęli rzeź szlachty»¹.

До стор. 185, 188.

«Польща нищить український люд, найліпший військовий матеріал»

К. Шайноха, я.в., Т. I., стор. 75:

«Nowa konstytucja z r. 1596 okrom potwierdzenia zapadłej przed trzema laty bannicyi zleciła hetmanom i urzędnikom miejsco- wym aby aż do ostatniej kropli krwi, usque ad internationem, starali się wytepić swawolników niżowych»².

Що козаки були найкращим матеріалом військовим до боротьби з невірними і оборони кресів та що Польща не вміла того матеріалу як слід використати, про те говорять польські історики.

¹ «Золота свобода була передовсім шляхетською свободою, а, отже, привілеєм одного стану, корий тягнув за собою приниження міст і **неволю сільського люду**».

«Сільський люд вже зовсім втратив опіку права супроти своїх панів, втратив особисту свободу. Шляхтич в одному селі мав щодо нього право життя і смерті, переслідував селян-втікачів і приковував до своєї землі, шляхтич бачив у ньому робочу машину, на яку накладав стільки панщини, скільки могли витримати її фізичні сили». «Польська політика супроти козаків теж була безприкладно хиткою й шкідливою».

«Козаки, які воювали окремим табором поряд з польським військом, стали, таким чином, військовою і політичною силою, з чого поляки не здали собі справи. Здобути цю стихію можна було, зрівнявши його лицарську старшину з польською шляхтою, як це колись сталося з литовськими боярами в Городлі, і надавши їй землі у Київському воеводстві по цей і той бік Дніпра. Для цього, однак, потрібно було **усунути з цих теренів Вишневецьких, Конєцпольських, Кааїновських, Потоцьких та інших, які заснували на них ледь не свої малі держави**, і на що ті ніяким чином не хотіли погодитися. Навпаки, вони вимагали повернення їм підданих селян, які втекли з цих держав до козаків і покозачилися, що відповідало переконанням всієї польської шляхти».

Дивися цитату з М. Бобжинського на с. 12.

Бобжинський я. в., Т. II., с. 172:

«Через десять років **суворого** утиску козаки в 1648 р. піднялися на страшну помсту й, потягнувши за собою весь люд на Поділлі, Волині й Україні, почали різанину шляхти» (пол.).

² «Нова конституція 1596 р., крім підтвердження ухваленої три роки тому баніції, доручила гетьманам і місцевим урядовцям, щоб до останньої краплі крові, аж до повного викоринення намагалися винищити свавільних низівців» (пол., лат.).

Прокураторія каже:

«Вже самим затитулюванням книжки «До Слави» автор символізує чини Сагайдачного, котрий, будучи підданим Річипосполитої Польської передрозборової і походячи з Самбора, приготував бунт козаків і виступив збройно проти Польщі, то єсть захваляє його повстання».

На цей заміт, котрого в цілій книжці ані в історії нема, мушу повторити слова пана Заглоби під Збаражом:

«Boże i ty to słyszysz i nie grzmiesz!»¹.

Ані в моїй книжці, ані в історії нема про те сліду, щоб Петро Конашевич Сагайдачний бунтував Козаків проти Польщі і підніс повстання. Навпаки на стор. 262 і 263 книжки виразно говорить про те, як Сагайдачний здержав Запорожців від війни з панами. Сагайдачний, найвірнійший громадянин Річипосполитої, найвірнійший підданий, котрий на кожний заклик короля і королевича Владислава спішить з військовою помочєю Польщі, котрий на їх просьбу виходить під Москву 1618 року і з двайцять-тисяч козацьким корпусом, і рятує королевича і допроваджує до корисного для Польщі мира з Московою (відобрали тоді поляки від Москви Сіверщину, Смоленськ, Стародуб і інші).

Той Сагайдачний, котрий під Хотиним на чолі 40-тисячної козацької армії (польського «розмаїтого війська» було там лиш 30 тисяч), против котрому зривається уся заїлисть Османа, котрий то Сагайдачний з погордою відкидає пропозицію Турків, щоб Поляків покинув, і тим чином не допускає до нової Цецори, – той чоловік по твердженні Прокураторії бунтує козаків проти Польщі і піднімає повстання!

Більшої нибилиці не можна собі навіть вифантазувати, це прямо схоплене з повітря.

Відай що сам титул «До слави» Прокураторії не подобається. Хто тут помилився, то видно [з наведених цитат].

Розходиться тут о маґнатів короленят, а не о Польщу, котру ті короленята довели до упадку. Це все діялось перед звиж 300 літами, діялось на Україні, котра до Польської Держави тепер не належить. Який же може мати це звязок з теперішнім станом повставшої Польщі? Для чого Українцям не вільно писати про своє минуле, коли такого заказу дотепер не видано?

В чім тут є суть діла злочину з §65 з[акону] к[арного]?
Здається, що причиною усього є сам титул «До слави».

---

¹ «Боже, і ти це чуєш і не гримиш!» (пол.).

Прокураторія розважає справу так яким би то іншим способом дійшов до слави якийсь там козак Сагайдачний, як не через бунт повстання против Польщі, різню і рабунок?

І сипнулися на голову автора фрази, які можна читати в щоденній бруковій пресі: інсинуація, перекручування історії, ненависть до польської державности, ширення ненависти серед мало-польських Українців до Поляків, ширення нельояльності і т. и.

Інакше задивляється на це завдання історії нова школа історична, котрої поважним представником є

М.Бобжиньські я.в., Т. I., стор. 21:

«... należy koniecznie zerwać z dość powszechnemi dotychczas hasłami tego rodzaju: «Odsłonięcie nagiej prawdy zniesławi nas u obcych, usprawiedliwi krzywdy jakie nam wyrządzono, młodzież naszą do przeszłości i tradycji zniechęci, nam samym do dalszej pracy odbierze otuchę». Żadne jakiegokolwiek, a zawsze błędnie upozorowane względy nie pozwalają prawdy dziejowej przekreślać, bo tylko naga, niczem nie osłonięta prawda może zbawiennie na społeczeństwo oddziaływać, zdrowego dostarczyć mu pokarmu i nauki, natchnąć je zapalem do pracy i męska energią wytrwania».¹

Для чого мене обжаловується за написання історичної повісти, опертої на матеріялах переважно польських істориків, було би загадкою, наколи б того не розв'язав той сам

М.Бобжиньські я.в., Т. II., стор. 141:

«Drząc ze strachu o siebie (mowa tu o złotej wolności szlacheckiej) krępowala ona przedewszystkiem każdą śmielszą myśl w słowie i piśmie, sprowadziła najstraszniejszą cenzurę, która zabiła historję i drażliwa zawsze dla jednostek historyczna prawdę, a popierała tylko płaskie śmieszne panegiryki. Złota wolność wmówiwszy w siebie, że katolicyzm jest jej najsilniejszą obroną i tarczą wystąpiła z nietolerancją innowierców»².

¹ «... потрібно обов'язково покінчити з досить поширеними досі гаслами такого типу: «відкриття голої правди знеславить нас перед чужинцями, виправдає вчинені нам кривди, відверне нашу молодь від минулого і традицій, а у нас самих відбере охоту до подальшої праці». Жодні хибно обґрунтовані мотиви не дозволяють перекручувати історичної правди, бо лише гола, нічим не прикрита правда, може благотивно впливати на суспільство, давати йому здорову поживу й науку, надихнути його запалом до праці й чоловічою енергією витривалості» (пол.).

² «Тремтячи зі страху за себе (йдеться про золоту шляхетську свободу), вона передусім сковувала кожну сміливішу думку у слові й на письмі, спричиняючи до найжахливішої цензури, яка вбивала історію, і завжди прикрю для осіб історичну правду, а підтримувала лише пласкі, смішні панегірики. Золота свобода, переконавши себе, що католицизм є найсильнішою її обороною і захистом. Виступила з нетолеранцією іновірів» (пол.).

Коли б я написав місто повісти, опертої на історичним неперекрученим матеріалі, гльорифікацію панегірик на тодішню шляхту-короленят, гльорифікацію унії, то була б мене, певно, не спіткала така неприємність, що в 73 роки непошлякованого життя маю ставати перед судом як злочинець з § 65 з[акону] к[арного].

І дивне, незрозуміле диво:

Всі польські історики згідні в тому, що упадку історичної Польщі причинилися магнати короленята і нетолсранція релігійна та що упадок Польщі історичної зачинається з пануванням Жигмонда III, а він власне завзявся завести унію, а мимо того громадянство польське, а з ним і Прокураторія так завзято виступає в обороні тої унії і магнатів короленят з їх золотою вольністю.

Тепер юридичне питання:

Під котрий уступ дасться підтягти інкримінований випадок? Здасться під букву а) за виключенням особи кайзера.

§ 65 з. к. має за завдання охорону **теперішнього** стану форми правління і єдності держави. Не може відноситися до **минулого**, чого вже нема. Отож історичні повісти, котрі б навіть найостріще критикували минуле під охорону того § не підходять.

* * *

До стор. 164, 178, 179.

Мосі нової книжки ніхто не читав, хіба цензор в Старостві. Полагода справи слідувала шабльоново:

scribe inglomerata¹.

На коли б розумний чоловік прочитав уважно цілу книжку, був би знайшов на стор. 147 такий уступ:

«Та хоч би між цими панами не було великих ревнителів, то вони нам допоможуть матеріально, дадуть гроші на наші ціли, а **у Варшаві на соймі за нами постоять**».

Тут мова арх. Плетинецького про православних панів України. Покладає надії на сойм у Варшаві. Отже не о революції, о повстанні тут мова, лише о соймі, отже, о дорозі легальній. Але годі чого іншого сподіватися від цензора, котрий не знає ні історії польської, ні мови і називає «почин» бунтом!

А на стор. 173 наведений зміст промови Конашевича-Сагайдачного на бенкеті у Аксака в честь п. Хлодніцького: «висказав

---

¹ Нагромадження паперів (лат.).

бажання, щоб Річпосполита спільна їх вітчизна перевідчилася в щирих намірах козацтва і пригорнула його до себе як рідна мати, щоби злучила свої сили з силами того молодого лицарства на добро християнського світа в боротьбі з ворогами Христа».

Чи так буде говорити бунтівник?

Плетинецький поставив собі за ціль плекання рідної культури, оборону православної церкви, як це видно з наведених вище слів. А це має в розумінні цензора збройний «почин» проти Річпосполитої Польської!

В оцінці історичної повісті не можна спускатися на думку старостинського рецензента, котрий, як вищевказано, не має ні знання, ні розуміння польської історії. Коли б при сесії була книжка прочитана в цілості, не були б мали місця такі газетярські фрази, як «*zbieje nienawiścią i pobudza do wzgardy przeciw Państwu Polskiemu*»¹.

А лояльність супроти польської Держави ослаблюється не змістом skonфіскованої книжки, лише якраз її конфіскацією.

Я годжуся з тим, щоб мою книжку післано до оцінки Ягайлонському університетові в КРАКОВІ. Там викладає історію Польщі найкращий представник нової школи історичної проф. М.Бобжиньскі. Перед його думкою я покірно склоню голову – але не можу промовчати закиду інсинуації і перекручування історичних фактів від чоловіка, котрий наочно виказав, що історії не знає.

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія, укр., пол., лат. мови.

5.

Поштова картка Андрія Чайковського до Степана Барана від 16 листопада 1934 р.

Високоповажаний Добродій
Др Степан Баран,
адвокат і посол сеймовий
Тернопіль

Пр[еса] 20/33 з 6/9. 33

Високоповажаний Пане Товаришу!

Міркуючи, що Вас не було дома, написав я до Вашої канцелярії прохання, щоб добула мені з регістратури тернопільського Карного Суду дати: внесення прокуратури на конфіскату мосі

¹ «Дихає ненавистю і викликає погорду до Польської держави» (пол.).

повісті «До Слави І ч.» Вироку суд[ового] затверджуючого конфіскаату і вирішення суду по явній розправі, коли то конфіскаату ухилено. То було в р. 1929; Ви тоді мою справу боронили.

Ту книжку сконфіскувала тернопільська прокуратура другий раз в р. 1933, отож, мені потреба і тих дат, бо суд тернопільський конфіскаату затвердив. Я мушу постаратися о знесення тої конфіскаати, бо «ne bis in eadem re»¹ через зновлення поступовання, бо я нічого про це не знав. Крім того прохаю Вас у тій справі внести ще інтерпеляцію в соймі.

Канцелярія Ваша не була ласкава мені на моє прохання відповісти, а справа для мене пильна, бо позабирають мені ще ті примірники, які є в книгарні, і мальтретувати будуть читальні.

Маю надію, що моїй просьбі не відмовите.

З високим поважанням

Др Андрій Чайковський

Коломия дня 16/XI 934.

30/8. 34 [Баран]

Vr 11/29 Мала бути конфіскаата «До Слави» другий раз 1933².

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Оригінал, рукопис, укр. мова.

6.

Поштова картка Степана Барана до Андрія Чайковського від [19 листопада] 1934 р.

Високоповажаний Пане Сеніоре!

У відповіді на картку Вп Пана Сеніора в справі інформацій актив конфіскаати Вашого роману «До Слави» Прокуратурою Окружною в Тернополі а відтак Судом Окр[ужним] в Тернополі в 1933 р. до ч[исла] Пр[еси] 20/33 мимо цього, що повищу конфіскаату правосильним вироком Суду Окр[ужного] в Тернополі до Пр[еси] 1/29 переслано до Суду Окр[ужного] в Бережанах 30/8 1934 до ч[исла] актив того Суду К. 263/34, а акти конфіскаати «До Слави» з 1929 р. переслано 20. X. 1934 до Суду Городського в Збаражі до ч[исла] спр[ави] П. Кр. 586/34. Канцелярія Суду Окр[ужного] в Тернополі обіцяла поургувати о пересиаку тих актив,

¹ «Не можна двічі у тій самій справі» (лат.).

² Дописано олівцем рукою С.Барана.

але краще буде, коли звернетесь безпосередньо до Д-ра В.Бемка в Бережанах, який веде повищу справу П. Кр. 586/34, щоби негайно прислали Вам, Пане Сеніоре, бажані інформації.

Остаю з правдивою пошаною

[С.Баран]

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Оригінал, машинопис, укр. мова.

7.

Поштова картка Степана Барана до Андрія Чайковського від 30 листопада 1934 р.

Др. А.Чайковський

Коломия

Тернопіль, дня 30. XI. 1934 р.

Високоповажаний Пане Сеніор!

Перепрошую дуже, що відповідь на Вашу почтівку з 26 б. м. даю дещо припізнено. –

Тус. акти до Пр[еси] 20/33 прийшли були до тут[ешнього] Окр[ужного] Суду зі Збаража з актами III. Кр. 586/34 і дістали тут сигнатуру П. Ка 455/34 та термін розправи на 27/XII, але тепер їх в Тернополі нема, бо 16 б.м. відійшли знова до Збаража в цілі реквізиційного переслухання когось там. Я буду пильнувати їх повороту і як тільки вернуть, зараз подам Вам потрібні дані.

Акти до Пр[еси] I/29 з Бережан ще не вернули, хоч з тут[ешнього] Суду зараз після моєї першої інтервенції в тій справі ще 19 б. м. вислано ургенс.

З найглубшою пошаною.

Я [не відправляв цього] листа досі, хоч і хотів, щоб Ви його мали вже до розправи с-а О. Романока, бо не достарчено мені в час відпису ухвали, якою стверджується, що Укр[аїнський] Банк Кооперативний, кооп[ератив] з обм[еженою] відпов[ідальністю] і Повітове Товариство Кредитове стов[аришення] з обм[еженою] пор[юкою] є то само. Якщо відрочено розправу, прошу на тій розправі це все предложити.

[С.Баран]

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Оригінал, машинопис, укр. мова.

8.

Поштова картка Степана Барана до Андрія Чайковського від 8 грудня 1934 р.

Високоповажаний Пане Сеніор!

Передучора щойно вернули до тут[ешнього] Окр[ужного] Суду зі Збаража акти П. Ка 455/34, а з ними і акти Пр[еси] 20/33.

Отже подаю Вам дані з цих акт:

Староста в Збаражі письмом з дня 2/9 1933 до Нр. Б¹. 46/33 повідомив тут[ешнього] прокуратора на п[і]дст[аві] §28 зак[ону] прес[ового] з 17/2 1862, §5 зак[ону] з 9/7 1894 і §7 уст[ави] пресової інструкції про заєм Вашої книжки «До Слави», виданої в 1929 р. В-т «Чар-Зілля» – і вніс на затвердження займу.

Тут[ешній] прокуратор дня 4/9 1933 до ч[исла] спр[ави] So. S. 21/33 поставив внесок перед тут[ешнім] Окр[ужним] Судом на оречення, що ця книжка «zawiera w swej treści znamiona występku z art. 152 kk. albowiem lży i wyszydza Naród Polski»², – і на затвердження конфіскації по думці арт[икулу]³ 489 п[ресового] к[одексу] авст[рійського] та на знищення і заказ розповсюдження по думці арт. 493 п[ресового] к[одексу] авст[рійського].

Окр[ужний] Суд В. П. в Тернополі дня 6/9 1933 до ч[исла] спр[ави] Пр[еси] 20/33 на неявним засіданні в складі предс[ідник] Вендриховські і судді Остковські і Кобіньські по вислуханні внеску Прокуратора – орік, що: «treść druku p.t. «Do Sławy» powieść historyczna Andrzeja Czajkowskiego wydana w Tarnopolu nakładem «Czar-Zilla» w 1929 r. zawiera w swej treści znamiona występku z art. 152 kk. albo wiem ży i wyszydza Naród Polski i zarządza zniszczenie całego nakładu oraz zakazuje dalszego rozpowszechniania tego druku»⁴.

Повищу постанову Суду оголошено в «Моніторі Польським» з дня 12/9 1933 ч[исло] 209.

¹ Нр. В. – Numer Bieżący (пол.) – порядковий номер.

² «Містить у своєму змісті ознаки злочину зі ст. 152 к.к., оскільки оббріхує і висміює польський народ» (пол.).

³ Стаття (пол.).

⁴ «Зміст друку п. н. «До слави», історична повість Андрія Чайковського, видана в Тернополі накладом «Чар-Зілля» у 1929 р., містить у своєму змісті ознаки злочину зі ст. 152 к.к., оскільки оббріхує і висміює польський народ, наказано знищити весь наклад та заборонити дальше розповсюдження цього друку» (пол.).

Даних з актів Пр[еси] 1/29 не можу Вам подати, бо ці акти без огляду на ургенс¹ ще з Бережан не вернули.

Прощу прийняти вислови найглубшої пошани

[С.Баран]

Тернопіль, дня 8. XII. 1934.

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Оригінал, машинопис. копія, укр., пол. мови.

9.

Інтерпеляція посла Степана Барана до Міністра Справедливості у Варшаві від 11 грудня 1934 р.

Інтерпеляція Ч. 142.

посла Дра Степана Барана і тов[аришів] з Українського Клубу до Пана Міністра Справедливості у справі повторної конфіскації історичної повісті Андрія Чайковського п[ід] н[азвою] «До Слави» Окружним Судом у Тернополі до Пр[еси] 20/33, незважаючи на те, що правосильним вироком того ж суду до Пр[еси] 1/29 згадана конфіскація була повністю відхилена.

З початком 1929 р. в друкарні В. Крелля в Тернополі накладом видавництва «Чар-Зілля» українською мовою вийшла історична повість Андрія Чайковського п. н. «До Слави», змістом якої є суспільно-політичні і національно-релігійні стосунки на Україні в першій половині XVII ст., а саме в часи Петра Конашевича Сагайдачного.

Повітове Староство в Тернополі постановою з дн[я] 3 січня 1929 р., до ч[исла] 863/29 затримало в друкарні весь наклад згаданої повісті і Окружний Суд в Тернополі на внесок Окружної Прокуратури в Тернополі постановою з дн[я] 9 січня 1929 р. Л.Н.с. VI. 11/29, Пр[еса] 1/29 затвердив у цілому розпорядження Прокуратури щодо конфіскації згаданої повісті.

Згадана постанова Окружного Суду в Тернополі звучить дослівно як подано далі:

«Окружний Суд в Тернополі, вислухавши внесок Прокурора цього суду, постановив затвердити здійснене Староством у Тернополі дня 3 січня ц. р. затримання брошури п. н. «До Слави», написаної Андрієм Чайковським з Коломиї, виданої видавництвом

---

¹ Нагадування, пригадка (з лат.).

«Чар-Зілля» в Тернополі, відбитої у друкарні В.Крелля в Тернополі, оскільки зміст цієї брошури містить ознаки злочину, а саме:

У вступній частині на сторінці 5 автор окреслює «Запорізьку Січ» як окрему державну одиницю, в якій козацтво переживало погром Жолківського, глорифікує там бунт Наливайка проти передрозборової Речіпосполитої Польщі. На сторінці 7 автор згадує, що «Запоріжжя було в часи цього бунту «республікою», тобто не визнає тогочасної суверенності Польської держави над тією частиною краю, а тим самим перекидає історичний стан справ тільки для того, щоб викликати в руському суспільстві ненависне переконання, що, отже, Польська держава захопила ту частину краю силою.

На сторінці 103 і 104 автор виступає з ненавистю проти греко-католицького обряду (унії), підкреслюючи, що він був впроваджений для спольщення тих, хто з православ'я переходить на цей обряд, і що Польща веде з православ'ям [боротьбу] на життя і смерть. Автор висловлює наведені слова, прикриваючись архимандритом Плетинецьким, який походив з Малопольщі (Галичини) та в часи Сагайдачного був настоятелем «київської Лаври».

На сторінках 134 і 136 автор, і далі прикриваючись тим самим історичним Плетинецьким, висловлюється, що Київ мусить бути джерелом всієї України, з якого має виходити сонячне світло і зігрівати всі українські землі, тобто пробує виробити в руському суспільстві переконання, що Київ має бути осередком життя для всіх земель, заселених українцями, а тим самим, для східних земель Речіпосполитої.

На сторінці 153 називає поляків, що живуть на Україні «зайдами Речіпосполитої Польщі».

На сторінці 154 автор образливо висловлюється про історичних героїв Польщі і згадує, що «Жолківський над Солоницею не вимордував цілої України, і що народ український буде вічно бунтуватися проти панів, які пристають до «ляхів». На сторінці 157 автор висловлюється, що латинський обряд може був би добрим, якби виходив з Риму, а не з Польщі, тобто поглиблює в руському суспільстві ненависть до Польської держави.

На стор. 164 автор, далі прикриваючись історичним Архимандритом Плетинецьким, відповідається, що почин (бунт) його і Сагайдачного перейде до інших поколінь та що на костях мучеників повстане Україна і заясніє над усіма землями українськими, а отже і над східними землями Речіпосполитої. В цьому уривку він намагається зобразити, що цього можна досягти великими жертвами, наукою і мечем.

На стор. 178 і 179 автор, прикриваючись історичним Сагайдачним, висловлюється, що зі смертю кн. Олександра Острозького Україна втратила можливість опору нашестям поляків, називаючи їх «ляхами», підкреслює, що вони добираються до серця України і що український народ повинен так організуватися, щоб Польща з ним рахувалася.

На стор. 183 автор висловлюється, прикриваючись історичним Сагайдачним, що Наливайка і інших бунтівників поляки вивезли до Варшави знесилених, зламаних і закутих в кайдани та обдертих і що жовніри гетьмана Жолкевського страшенно над ними знущалися, трактуючи їх як звичайних розбійників. Автор називає Наливайка першим лицарем і схвалює бунт проти Польщі.

На стор. 185 і 188 автор, надалі прикриваючись Сагайдачним, висловлюється, що Польща нищить український люд і найкращий військовий матеріал.

Вже самою назвою книжки «До Слави» автор символізує подвиги Сагайдачного, який, будучи підданим передрозборової Речі-посполитої Польщі і походячи з Самбора, підготував бунт козаків і збройно виступив проти Польщі, тобто вихваляє його повстання.

А по-суті, на вищезгаданих сторінках дихає ненавистю і збуджує погорду проти Польської держави, чим може викликати серед сучасного руського суспільства неприхильний настрій та ірредентистичний фермент, а принаймні ослабити лояльність щодо Польської держави, тим більше, що це є його інсинуацією, а не фактами, опертими на якихось історичних джерелах.

Тому інкримінований зміст цієї книжки містить ознаки злочину згідно §65 к[арного] к[одексу], що обґрунтовує затримання брошури.

Забороняється і т. д. – Островський р[укою] в[ласного]».

Одночасно на внесок Окружного Прокурора в Тернополі в Окружному суді в Тернополі розпочато карно-судове слідство проти автора згаданої історичної повісті «До Слави» д-ра Андрія Чайковського, адвоката в Коломиї, та проти видавця цієї ж повісті Василя Семчишина, редактора в Тернополі, в напрямку злочину порушення суспільного спокою згідно §65 австрійського карного кодексу до А. чин¹. Вг. 174/29, тобто розпочато т. зв. суб'єктивний пресовий розгляд, що було і є великою рідкістю в карно-судовій практиці, і обох їх, як звинувачених у згаданому злочині, допитав слідчий суддя.

¹ L. czyn. – Liczba czynności (пол.) – порядковий номер.

На підставі правил австрійської карної процедури автор згаданої повісті д-р Андрій Чайковський вніс великого обсягу і мотивований протест до Окружного Суду в Тернополі до Пр[еси] 1/29, вимагаючи відкритого судового розгляду перед Трибуналом, який постановляє, Окружного суду в Тернополі і відмінення згаданої конфіскації, як фактично і правно необґрунтованої.

Такий явний розгляд перед Трибуналом, який постановляє, Окружного Суду в Тернополі до Пр[еси] 1/29 відбувся у червні 1929 р. На цей розгляд з'явився особисто д-р Андрій Чайковський, а також його правний заступник і повноважний представник адвокат д-р Степан Баран. Автор, покликаючись на доданий до актів справи Пр[еси] 1/29 письмовий протест, виступив, що оскільки його книжка «До Слави» має бути конфіскована, а сам він має бути засудженим за злочин згідно §65 к[арного] к[одексу], то належало б сконфіскувати й тих істориків, з яких він черпав матеріали до своєї повісті, а саме:

1. Dzieje panowania Zygmunta III. – J.U.Niemcewiczca.
2. Polityka Polaków względem Rusi. – Stefan Kaczała. Lwów, 1879.
3. Ks. Edward Likowski: Unia Brzeska. Poznań, 1896.
4. Ks. Skarga: Kazanie IV.
5. Józef Szujski: Dzieje Polski. T. III.
6. Krzysztof Palczowski: «O kozakach, jeśli ich znieść czy nie» – розмова.
7. Michał Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie. T. II., wyd. IV.
8. Karol Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych. – Lwów, 1869.
9. Aleksander Jabłonowski: Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912.
10. М.Грушевський. Історія України[-Руси. Т. VII].
11. Władysław Łoziński. – Prawem i lewem. – 2 tomy. Lwów, 1904.

Тоді автор слушно зазначив на процесі, що якщо хтось з названих вище авторів живе, а живе видатний польський історик професор Ягеллонського університету д-р Міхал Бобжиньскі, то належало б і їх притягти до відповідальності за злочин згідно §65 к. к., зазначивши при цьому, що навіть у царській Росії не притягали до відповідальності авторів за їх твори, оперті на історичних джерелах. Проходячи потім окремо всі конфісковані місця своєї повісті, автор д-р Андрій Чайковський на відкритому процесі довів на підставі цитат, зачитаних з оригіналів вищезгаданих творів, що історичне тло, зображене ним у повісті, яку

було конфісковано, опирається на історичних джерелах і то цитованих вище авторів.

Уповноважений і заступник автора адвокат д-р Баран довів потім відсутність правової підстави для конфіскації і відсутність ознак злочину згідно §65 к. к. в інкримінованих конфіскованих уривках, тому що зміст цих уривків стосується першої половини XVII століття, а отже, історичних, давноминулих часів, а історичні факти підлягають критичному освітленню і автор, пишучи свою повість, зовсім не мав на думці сучасних стосунків і сучасної Польської держави, а тим самим не міг допуститися і не допустився злочину згідно §65 к. к. змістом конфіскованих уривків, конфіскацію належить повністю відхилити.

Трибунал після наради оголосив вирок до Пр[еси] 1/29, котрим в цілості відхилено конфіскацію названої вище історичної повісті Андрія Чайковського «До Слави» за розпорядженням Повітового Староства в Тернополі дн[я] 3 січня 1929 і доручено цьому Староству видати видавцеві весь заарештований до цього часу наклад цієї повісті, що теж відбулося, і згадана вище повість розійшлася цілком на книжковому ринку й дісталася до рук чисельних читачів. Прокурор не зголосив тоді оскарження до Апеляційного Суду у Львові проти згаданого вище вироку і вирок цей став таким чином правосильним і до цього часу не був відхилений. Одночасно слідчий суддя при Окружному Суді в Тернополі припинив в цілості карну справу проти д-ра Андрія Чайковського і Василя Семчишина у справі злочину з §65 к. к. до Вр. 174/29.

Державна Поліція затримала в 1933 р. в одній з читалень «Просвіти» Збаразького повіту згадану вище історичну повість «До Слави», видану в Тернополі в 1929 р., а Повітове Староство у Збаражі листом з дн[я] 2 вересня 1933 р. до Нр. Б. 46/33 повідомило Окружну Прокуратуру в Тернополі про затримання цієї ж повісті «До Слави» на підставі §28 пресового закону дн[я] 17. XII. 1862, §5 австрійського закону з 9. VII. 1894 і §7 пресової інструкції. Окружний Прокурор у Тернополі поставив дн[я] 4. IX. 1933 до Л. Со. С. 21/33 внесок в Окружному Суді в Тернополі на вивисновок, що згадана вище книжка містить у своєму змісті ознаки зі статті 152 к. к., тобто оббріхує і висміює польський народ, і на затвердження конфіскації згідно §489 австрійської карної процедури та на знищення і заборону дальшого розповсюдження згідно §439 австрійської карної процедури, а також знищення цілого накладу.

Окружний Суд в Тернополі у складі віце-голови д-ра Вендреховського, як головуючого, та окружних суддів Гостковського і

д-ра Кобенського на закритому засіданні дн[я] 6 вересня 1933 р. до Пр[еси] 20/33 ухвалив, що зміст друку під назвою «До Слави», історична повість Андрія Чайковського, видана в Тернополі накладом «Чар-Зілля» в 1929 р. має у своєму змісті ознаки злочину за статтею 152 к. к., тобто оббріхує і висміює польський народ, і тому він засуджує на знищення цілого накладу а також забороняє даліше розповсюдження цього друку.

Згідно з постановою Окружного Суду в Тернополі з дн[я] 6 вересня 1929 р. до Пр[еси] 20/33 оголошено в «Моніторі Польському» з дн[я] 11 вересня 1933 р. Нр 209.

Ознаки злочину за статтею 152 к. к., наведені у згаданій вище постанові Окружного Суду в Тернополі з дн[я] 6 вересня 1933 р. до Пр[еси] 20/33, містяться в цілості в ознаках злочину згідно §65 австрійського карного кодексу, щодо котрих Окружний Суд у Тернополі виніс вирок, і то правоможний, що в усьому змісті історичної повісті Андрія Чайковського «До Слави», виданої в Тернополі в 1929 р., немає зовсім ніяких ознак вищевказаного злочину.

На цьому не кінець. Трапляються випадки, що карні суди притягають зараз до карно-судової відповідальності тих, котрі мають або розповсюджують зазначену вище історичну повість Андрія Чайковського «До Слави», видану в Тернополі в 1929 р. накладом видавництва «Чар-Зілля», незважаючи на те, що, як згадано вище, Окружний Суд в Тернополі своїм правоможним вироком з червня 1929 р. до Пр[еси] 1/29 відхилив цілком конфіскацію цієї повісті, здійсненої за розпорядженням Повітового Староства в Тернополі дн[я] 3 січня 1929 р., на доказ чого підписані покликаються на карно-судові акти Гродського Суду в Збаражі Тернопільського воєводства до А.IV.Кг. 505/34.

У цей спосіб витворюється парадоксальний стан існування правоможного вироку Окружного Суду в Тернополі з червня 1929 р. до Пр[еси] 1/29 та одночасним існуванням постанови того ж суду з дн[я] 6 вересня 1933 р. до Пр[еси] 20/33, виданих у тій самій справі.

Подаючи наведені вище факти до відомості Пана Міністра Справедливості, підписані запитують:

Чи Пан Міністр Справедливості схоче після вивчення актів Окружного Суду в Тернополі до Пр[еси] 1/29 і Пр[еси] 20/33 а також актів Гродського Суду у Збаражі до IV. Кг. 505/34 в інтересі правопорядку, певності і сталості правних стосунків, забезпечення авторитету та непорушності правосильних судових вироків пояснити, чи правоможний вирок Окружного Суду в Тер-

нополі з червня 1929 р. до Пр[еси] 1/29 ще має правову силу, чи теж, незважаючи на існування названого вище правоможного вироку, залишається у правовій силі постанова Окружного Суду в Тернополі з дн[я] 6 вересня 1933 р. до Пр[еси] 20/33, а тому чи історична повість Андрія Чайковського п. н. «До Слави», видана в Тернополі у 1929 р. накладом видавництва «Чар-Зілля» і відбита у друкарні В.Крелля в Тернополі, є конфіскована чи ні.

Варшава, дн[я] 11 грудня 1934 р.

Інтерпелянти:

1. Др Баран	9. (Лисий)
2. Др Біляк	10. (Др Макарушка)
3. Хруцький	11. (Пеленський)
4. (Чукур)	12. (Рудницька)
5. (А.Яворський)	13. (Тершаковець)
6. (Кузик)	14. (Великанович)
7. (Др Левицький)	15. (Др Загайкевич)
8. (Луцький)	16. (Єремич)

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія. Переклад з пол. мови.

10.

Відповідь Міністра Справедливості у Варшаві від 24 січня 1935 р. на інтерпеляцію посла Степана Барана і послів Українського Клубу.

МІНІСТР СПРАВЕДЛИВОСТІ

ВАРШАВА

дня 24 січня 1935

Нр. Н.П. і Ш. 354/П.П. з 21.XII.34

У справі інтерпеляції посла

адв. Дра Степана Барана і тов.

з Українського клубу

з дня 18/12/1934

До ПАНА МАРШАЛКА СЕЙМУ
РЕЧПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬЩІ

Внаслідок інтерпеляції посла Дра Степана Барана і тов. з Українського Клубу з дн[я] 18/XII/1934 у справі повторної конфіскації брошури Андрія Чайковського п. н. «До Слави» Окруж-

ним Судом в Тернополі, незважаючи на те, що правоможним вироком цього ж суду попередня конфіскація була цілковито відхилена, маю честь просити подати ПП інтерпелянтам таку відповідь:

Правдою є те, що на підставі правоможного вироку Окружного Суду в Тернополі з дня 30 травня 1929 року (спр[ава] Нр. Пр[еси] 1/29) була відхилена призначена попередньо конфіскація брошури Андрія Чайковського під назвою «До Слави», виданої видавництвом «Чар-Зілля» в Тернополі, причому Окружний Суд оснував свій вирок на тому, що у змісті брошури не помітив ознак злочину згідно § 65 австр[ійського] к[арного] к[одексу] 1852 р.

Вищезгаданий правовий стан зберігався до дня 1 вересня 1932 р., коли увійшов у життя польський Карний Кодекс, який містить у статті 152 нове положення, що не має свого відповідника в карному кодексі, який був обов'язковим попередньо.

Вже після зміни правового стану Староство у Збаражі затримало брошуру Андрія Чайковського, а Окружний Суд у Тернополі постановою з дня 6 вересня 1933 року (спр[ава] Нр. Пр[еси] 20/33), ствердивши, що цей друк містить у своєму змісті ознаки злочину згідно статті 152 к[арного] к[одексу], затвердив згадану вище конфіскацію і розпорядився знищити друк та заборонив дальше його розповсюдження. Зі згаданого вище виникає, що мотиви цієї останньої постанови Суду були відмінними від попередньої, якою було скасовано конфіскацію.

На тлі цієї конфіскації і розпочатого у зв'язку з нею звинувачення, у Гродському Суді у Збаражі 25 жовтня 1934 року винесено вирок, який засуджував Теодора Стахова і Івана Павлюка за злочин згідно §24 австрійського пресового закону 1862 року за розповсюдження брошури «До Слави», незважаючи на належно оголошену заборону (Monitor Polski Nr. 209/33). Окружний Суд у Тернополі на процесі дня 27. XII. 34 р. не врахував апеляції, внесеної обома оскарженими, і затвердив у цілості опротестований вирок. Вирок до цього часу не увійшов у силу, оскільки оскаржені заповіли касацію.

Треба згадати, що наведений в інтерпеляції зміст оборони Андрія Чайковського, автора конфіскованої брошури, що брошура оснований ним на матеріалі, почерпнутому з праць авторитетних польських істориків, які в такому разі теж належало б сконфіскувати, а надто, що вказана вище брошура, як оперта на історичних джерелах, не повинна підлягати конфіскації, не витримувати критики і не має правового значення. Оскільки наведені в інтерпеляції польські історичні праці мають наукову мету,

зображають історію Польщі або звичаї польської людності – без огляду на епоху, якої стосуються, способом, який становить певну єдину й закінчену цілість, притому вільний від будь-яких ворожих Польщі або Польському народові тенденцій. Тимчасом у конфіскованій брошурі автор односторонньо використав тільки негативний матеріал, а зі способу висвітлення ним ставлення Польщі до руської людності в минулих століттях без сумніву пробивається замір викликати за допомогою цієї брошури серед руської людності й поширити поміж нею вороже ставлення стосовно сучасної держави і польського народу – через ужиті у згаданій брошурі твердження, які містять наклепи і висміювання польського народу й держави. З огляду на це Суд побачив у змісті брошури ознаки злочину згідно статті 152 к[арного] к[одексу]. Правовий погляд ПП Інтерпелянтів, що ознаки злочину згідно статті 152 к[арного] к[одексу], містяться в цілості в ознаках злочину §65 а) австр[ійського] к[арного] к[одексу], яких Окружний Суд в Тернополі згідно свого вироку у червні 1929 року в обговорюваній брошурі не помітив, є цілком помилковий. Адже з виразного звучання §65 а) згаданого закону недвозначно виникає, що предметом охорони в ньому є лише монолітний державний союз, форма його уряду і адміністрація держави, що вона вважає за каригідне поширення зневаги або ненависті лише проти територіальної цілісності та устрою держави і її адміністрації, коли тим часом стаття 152 к[арного] к[одексу] охороняє авторитет і достоїнство Польської держави та польського народу, а §65 австр[ійського] к[арного] к[одексу] цієї охорони не давав, а про народ взагалі не згадував.

Тому у відповідь на питання ПП Інтерпелянтів належить ствердити, що в даний момент у зв'язку зі зміненням правовим станом брошура Андрія Чайковського під назвою «До слави» є конфіскована, а розповсюдження її заборонене.

/– / Ч. Міхаловські
Міністр
За згідність: Ґарбовска

БНВ. – Архів НТШ. – Архів УПР. – V. – Інтерпеляції. Машинописна копія. Переклад з пол. мови.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

З цим ім'ям пов'язана історія культурно-освітнього, економічного і політичного розвитку Бережанщини. Він був представником нової провідної верстви Галицької України, про яку історик тих часів писав, що це були «спосібні, енергійні, меткі, фінансово від нікого незалежні, добрі громадяни і правники, що – це найважливіше – мали близький і безпосередній зв'язок з народними масами»¹. Залежно від вдачі і фаху одні працювали над національно-політичною свідомістю народних мас, інші – в діяльності економічного розвитку, ще інші ставали відразу народними трибунами – політичними провідниками. Вони походили зі священничих родин, або вийшли з-під селянських стріх, як Андрій Чайковський, уродженець Самбірщини. Ще учнем гімназії в Самборі, він був членом «Громади», тобто політично-самоосвітнього гуртка гімназистів. У 1870 роках майже в кожній гімназії у східній Галичині, де тільки були гімназисти-українці, існували «Громади», члени яких присягали трудитись для добра народу.

Самбірські «Громадяни» знайомились і захоплювались минулим свого народу, зокрема козацькою добою; читали Шевченка, Куліша, Костомарова, Драгоманова, – словом все, що було друковане українською мовою. Варто зазначити, що Андрій Чайковський докладніше познайомився з козащиною через твори польської літератури, передусім поетів так зв. «Української Школи»: Мальчевського, Залеського, Михайла Чайковського, Вінцента Поля. Цей романтичний образ козащини згодом затьмарила трилогія Генрика Сенкевича. Прочитавши її, молодий Андрій Чайковський мріяв про те, щоб написати книжку про козаків, таких, як вони справді були – оборонців народніх прав. «Історія Русів», друкована в «Галичанині» і літературному додатку до львівського «Слова», – була першим важливим джерелом відомостей про козаків. Чимало ролю відіграв ще й той факт, що А.Чайковський походив із збіднілої так зв. «ходачкової шляхти» Самбірщини, яка дала Запорозькій Січі славетного Петра Конашевича-Сагайдачного і таких лицарів, як Марко і Степан Жмайли-Кульчицькі. Про це чув молодий Андрій, – заки почав ходити до гімназії. Все це захоплювало уяву допитливого юнака і несло його далеко до Дніпра-Славути,

---

¹ Ганкевич Л. Десятиліття Союзу українських адвокатів: Ювілейний Альманах СУА. – Львів, 1934.

до славної Хортиці за дніпровими порогами... Великий вплив на сформування національно-політичного світогляду Андрія Чайковського мала родина о. Юрія Гладилевича із недалекого Хирова. Один із синів о. Юрія був його вчителем у самбірській гімназії, другий шкільним товаришем, а донька о. Юрія, Наталя, стала опісля його дружиною.

Від 1877 р., Чайковський студював право у Львівському університеті, разом з Костем Левицьким, Євгеном Олесницьким, Степаном Федаком, Теофілем Окуневським – визначними провідниками галицьких українців кінця XIX і початку XX сторіччів. Дивним збігом обставин одним із найбільш поважних і люблених професорів Львівського університету був проф. Олександр Огоновський – колишній учень Бережанської гімназії. 1886 року д-р Андрій Чайковський, разом із молоденькою дружиною Наталею, прибув до Бережан, де відразу потрапив «у вир громадської праці». Швидко він очолив Бережанський «Боян», бере участь у місцевому аматорському драматичному гуртку. Це саме було тоді, коли в Бережанах кінчився час «спільного даху» з поляками: українці перестали бути членами спільного співацько-музичного товариства, та поволі зникали спільні прогулянки-пікніки до Руриськ, Звіринця або до Раю.

Разом із суддею д-ром Дам'яном Савчаком д-р Чайковський уперше в історії Бережанщини почав систематично об'їздити села повіту. Мета поїздок – підвищення національно-політичної думки і свідомості селянських мас. Сам селянська дитина, при тому добрий промовець і незрівняний оповідач, він скоро здобував їхнє довір'я, і за короткий час Бережанщина перетворюється із москвофільської в народовецьку. Читальні імені Качковського поволі поступаються читальням «Просвіти», філію якої в Бережанах багато років очолював д-р Чайковський.

Поява «Січей» у Галичині, започаткованих д-ром Кирилом Трильовськом на Покутті, знайшла в д-рі Чайковським палкого ентузіяста. Із запалом організує «Січі», стає повітовим кошовим. Ця праця зблизила його з другим ентузіястом козацької доби – військовим лікарем майором д-ром Осипом Ковшевичем. «Не раз обидва побратими приглядалися вправам січовиків, чи то на облонях Адамівки, або на пасовиськах сусіднього Раю чи Лапшина, і мріяли, чи повернеться давня козацька слава – давнє славне минуле¹.

---

¹ Сагайдачний П. Пам'яті Андрія Чайковського // Новий час. – 1935. – Липень.

На початку нашого сторіччя дім Чайковських був одним із тих, де зосереджувалося товариське життя Бережанської інтелігенції, виникали нові думки і пляни суспільної праці. Дружина д-ра Чайковського Наталя була однією з засновниць місцевого «Жіночого Кружка», їхні сини, Микола і Богдан, також брали активну участь у місцевому житті: перший був диригентом «Бояна», другий започаткував організацію місцевого робітництва – «Робітниче Товариство Сила». В домі панства Чайковських сходилася молодь, там часто відбувалися збори «Молодої України». Сам Чайковський любив молодь; не одному допоміг «вийти в люди», не одного навів на «праву путь» національної свідомості. Серед студентів, згодом членів секції «Українського Студентського Союзу», він завжди вмів знайти собі помічників-ад'ютантів, чи то до праці в повітовому осередку «Січі», чи в «Просвіті». Це була людина справді метка і повна запалу до праці, про яку так писав його сучасник: «Треба було сказати промову на якомусь святі, він говорив, співати в хорі – він співав, виступати на сцені – виступав. Всюди спішив з порадою і поміччю». Був співосновником ощадно-позичкового т-ва «Надія» та співініціатором «Руської Бурси», належав до гуртка засновників кооперативи «Народній Дім», брав активну участь у т-ві наукових доповідей ім. Петра Могили, де часто виступав з доповідями з історії України, або з його фахової ділянки – права. Багато священиків Бережанського повіту, які, йдучи за вказівками митрополита Сильвестра Сембратовича, змагалися проти пиятики серед наших селян, знайшли щирого союзника в особі д-ра Чайковського, що від ранньої молодости до кінця свого життя був непримиренним ворогом алькоголю. Він був також співзасновником абстинентського т-ва тверезости «Відродження» і головою Бережанського відділу.

1890 року після чотирьох років так зв. «конципієнтури» д-р Андрій Чайковський відкрив у Бережанах адвокатську канцелярію і відразу вибився на передове місце серед місцевих юристів. Здібний правник, особливо в карних справах, добрий промовець, він успішно обороняв селян від лихварських п'явок, від зловживань з боку адміністрації тощо. Його промови перед судом присяжних були повні життя. Часто послуговувався психологічними ефектами, в яких, одначе, переважала верва над патетикою і здоровий гумор над сарказмом. Він перший у Бережанах почав добиватися прав української мови в суді й установах. В ті часи канцелярія українського адвоката була не тільки верстатом праці чи джерелом прожитку – це було місце порад у справах, пов'язаних із майже всіма проявами суспільного життя. Там складали статuti то-

вариств, готували протидію хибно-ворожим рішенням місцевої адміністрації. Там часто полагоджували непорозуміння цивільно-правної натури (так зв. полюбовний суд). Д-р Чайковський не любив «процесоманії», досить поширеної серед наших селян і серед інших, напр[иклад] жидів, які частенько бували його клієнтами. Про це згадували з гумором вже після першої світової війни його колеги-жиди – д-р Іммердауер і д-р Равич, мовляв «д-р Чайковський псував нам інтерес». З початком 1900-х років у його канцелярії працював, як конципієнт, д-р Степан Баран, політичний діяч у Західній Україні між двома світовими війнами.

1886 р. в Бережанах постала Округна Народня Рада, що згодом перетворилась у повітовий Народний Комітет, що був клітинною організацією Національно-Демократичної Партії. Д-р Андрій Чайковський деякий час очолював той комітет, якого завданням було передусім підготовляти вибори до міських і сільських рад, до повітової ради, до галицького сойму або до віденського парламенту. Однак, без огляду на таку політичну роль, він не був «народнім трибуном», тобто політичним провідником мас. Як сам писав про себе («Чорні рядки», видавництво «Червоної Калини», Львів, 1930 р.): «Я все говорив те, що думав, поступав згідно із засадами, в які я вірив, в «політику» я не бавився ніколи...». Він радше працював серед народу, стараючись поліпшити соціальне й економічне становище селянських мас, підвищити рівень їх національної свідомості, знання тощо. При тому, послуговувався і пером. У тодішній галицькій і буковинській пресі друкувалися його статті, як, напр., «Зубожіння наших селян через судові процеси»; іноді окремі брошурки, як «Катехизм, або що кожний українець повинен знати» або ж оповідання, здебільшого дидактичного характеру, як «Образ гонору», «Курателя», «Бразилійські гаразди» і т. п. У них автор виступав проти процесоманії, пиятики і безглуздої в той час еміграції до Бразилії; вчив, як боротись з лихварями («Не піддавайся біді»). Письменницький хист виявився в Андрія Чайковського ще в гімназії у Самборі. На Бережанщині його письменницький хист почав швидко розвиватись. У 1890-х роках, крім згаданих вже речей, почали з'являтися новелі – образки з життя, потім гуморески, а далі і повісті з побутовою тематикою («Олюнька», «З ласки родини», «Своїми силами»). Легкий стиль, жвава розповідь скоро здобули собі симпатії у читача, д-р Андрій Чайковський став визначним письменником. Приблизно в тому періоді виходять також твори з історичною тематикою, з козацької доби, якою колись захоплювався він сам, тоді молодий «Громадянин» – Андрій Чайковський.

* * *

Не без впливу на письменницьку діяльність д-ра А. Чайковського були його літературні знайомства: з о. Сильвестром Лепким – автором перших історичних оповідань, з д-ром Осипом Маковесем – поетом і письменником, та з іншими тогочасними авторами. Однак, головним «винуватцем» своєї письменницької кар'єри вважав д-р Чайковський старого знайомого і приятеля ще з університетських часів, великого Івана Франка. Про те сам він розповідав: «Десь з початком 1890-х рр., будучи у Львові, я зустрів д-ра І. Франка. Якраз тоді друкувалися в «Ділі» мої спогади з босняцької кампанії (1882 р.). Привітавшись зі мною, Франко сказав: «Слухайте, у вас письменницький хист. Пишіть, ваші спогади мають літературну вартість». Це признание було для мене несподіванкою. Пізніше у переписці зі мною часто натякав на мій «талант» та гонив до роботи...». Д-р Іван Франко бував у Бережанах та гостював у Чайковських. Обидва їздили до монастиря в Краснопущі, де була стара бібліотека-архів (згоріла разом з монастирем), або до Жукова до о. Сильвестра Лепкого.

На весну 1914 р., після майже 30-ти річного перебування в Бережанах, д-р Андрій Чайковський переїхав з родиною до Самбора, куди переніс свою адвокатську канцелярію. Там пережив він незабутні події 1 Листопада 1918 р., був повітовим комісарем (старостою) Самбірщини. Після Визвольних Змагань переїхав до Коломиї, де жив до смерті. Помер 2 червня 1935 року. У Коломиї не покидав своєї письменницької діяльності. 1928 року українське громадянство вшанувало 40-ліття його праці ювілеями у Львові і в Коломиї, а т-во Письменників і Журналістів у Львові відзначило його своїм почесним головою.

На прийнятті, після концертної частини львівського ювілею, серед 200 учасників був присутній і проф. Антін Крушельницький – відомий тоді совєтофіл на Західній Україні. Промовляючи там, Антін Крушельницький, між іншим, сказав: «Замои перо, Ювіляте!.. У дальших творах візьми напрям на дорогу нам радянську Україну!..» Д-р Андрій Чайковський не послухав тієї мови, твердо й послідовно тримаючись свого вірування, а автор тієї поради, що вже кілька разів змінював свої «вірування», гірко спокутував той свій «напрямок» на радянську Україну, бо 1934 року на списку зліквідованих більшовиками «ворогів народу» була майже вся родина Крушельницького, з якою він незадовго по ювілею переїхав до совєтів.

* * *

Не судилося Бережанщині вшанувати д-ра Андрія Чайковського – письменника і громадського діяча – за його життя, 4 червня 1935 року відбулися величні похорони в Коломиї. Проводжали покійного в далеку путь не тільки Коломийщина, а вся Галицька Волость, тисячні маси народу з Покуття, Гуцульщини, делегації з багатьох далеких місцевостей (з Самбірщини); сотні вінків – це були справді княжі похорони... Серед промовців – делегатів із Львова – прощав Покійного ред. Роман Купчинський. Прощала його і делегація від Бережанщини в особах голови філії «Просвіти» д-ра Михайла Західного і голови читальні «Просвіти» з Гинович. Вони поклали в могилу Покійного грудку землі із славної гори Лисоні...

На знак пошани і любови до того, хто свої найкращі роки присвятив Бережанщині, відбулась у червні 1935 р. в Бережанах жалобна академія, під погідним голубим небом, на площі «Українбанку» («Надії»). Серед багатьох сотень учасників – селян, міщан і місцевої української інтелігенції – було чимало і неукраїнців. Від студ[ентської] молоді промовляв студент політехніки Аполінарій Осадца. На руки голови комітету о. Євзевія Бачинського, пароха м. Бережан, надійшло письмо з Кракова від комітету вшанування пам'яті Андрія Чайковського; головою краківського комітету був проф. Богдан Лепкий. Як повідомляла тогочасна українська преса, поминки-академії на пошану А.Чайковського відбулися в багатьох місцевостях Західньої України. Через рік відкрито в Бережанах музей ім. Андрія Чайковського. Директором музею до початку другої світової війни був д-р Франц Коковський.

Марія ГАРАСЕВИЧ

ТВОРЧИСТЬ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

«Для нас вже стало традиційним нарікати на свою слабкість. Насправді ж Україна показала унікальний приклад сили. Інші народи в наших умовах давно зникли, стали Провансом. А ми – витримали! Яка ще заборонена мова дала таку багату літературу» (В.Мороз «Серед снігів»).

Це ствердження В.Мороза звучить яскраво й свіжо, немов відкриття. А тим часом воно було серед нас завжди, лиш під намулом ворожого наступу на нас зі Сходу й Заходу, який тепер є особливо сильним у поборюванні української духовости, культури й мови, ми часом втрачаємо гостроту змісту цього ствердження. Не бракує нам і своїх «науковців», які, не моргнувши оком, не задумуючись над правдою, декларують нам, що ніякої культури Україна за всю свою історію не створила, посилюючи базу для сумнівів і зневіри.

І ось, В.Мороз, із заслання серед снігів, кинув промінь світла на правду, підкреслюючи нашу багату літературу, в першу чергу. Україна, всупереч всім законам поневолення, творила й творить свою культуру, не відстаючи від інших цивілізованих народів. Ніяке поетичне слово так могутньо не пролунало в світі в обороні найвищих ідеалів людства, як українське (візьмім до уваги, що неволі зазнали й інші народи у своїй історії, а кріпацтво було загальним лихом). І либонь, саме українська повість, у широкому її розрізі, найглибше, найтісніше пов'язана з життям свого народу, а не з життям чужої панівної верхівки на нашій землі. У цьому аспекті якраз наша література дала зразки великої вартости, як повість «Земля» О.Кобилянської й інші. Я не знаходжу прикладу в чужих літературах такого письменника, який поставив би перед собою завдання посвятити свою творчу працю повістям з якоїсь історичної доби свого народу, маючи на увазі виховання молодих поколінь у любові до своєї країни й великому гуманізмі. Андрій Чайковський є цим унікальним письменником.

Українські письменники мало дали історичних, а ще менше фантастичних та пригодницьких повістей. Життя в поневоленні вимагало від них бути виразником свого народу в сучасних обставинах та кривдах. Кріпащина, соціальний, національний, полі-

тичний гніт, штучно втримувана темнота, визиск, зумовлені різними причинами негативні прояви в побуті, жіноча доля, безвихідність людини, а звідси скривлення її життя чи втрата його – все це було полем тематики, яке письменники спішили охопити за свос життя. Вони розкривали корінь лиха й тим самим живим словом були в постійній боротьбі з поневолювачами.

Сучасні російські критики звинувачують українських письменників-клясиків у націоналізмі та антагонізмі до інших народів, бо в їхніх творах всі поневолювачі та визискувачі українського народу – це поляки, жида й росіяни. Мені зустрілася відповідь на ці звинувачення академіка Олександра Білецького, який сказав, що така є історична правда, що над українським народом знущалися чужі, а не свої, що пани й орендарі походили з тих народів: так воно було й так воно змальовано в творах українських письменників.

Правда, відбита в літературі, – це свідоцтво народу. Наші поневолювачі хотіли б, щоб не було на світі цього свідоцтва.

Слово, від народньої усної творчості, через козацькі думи, до зеніту гніву й любови Т.Шевченка, а потім І.Франка, Лесі Українки, В.Симоненка, М.Руденка, як і слово епосу українських повістей, завжди було і є сильною духовою зброєю нашого народу. Всі наші окупанти не люблять і поборюють українську літературу. Обезцінювання вартості нашої літератури протягом усього її існування було і є засобом боротьби з нашою культурою. Радикальна форма боротьби з нею більш жорстока: цензура, фальшування, конфіскування творів, заслання та фізичне знищення письменників, заборона цілої творчої спадщини письменників або частини її, щоб скарбниця культури українського народу була убога, щоб заховати від нього його правду.

Тяжко сказати, скільки літературної спадщини українських письменників нам невідомо, скільки її ще можна буде видобути з конфіскацій та архівів, а скільки пропало безповоротно. Наприклад: із спадщини Івана Нечуя-Левицького видано лише 15 %, решта знаходиться у його рукописах і велике питання, чи його архіви ще збережені, чи вже погоріли, а якщо ні, то чи в близькому майбутньому не спаять, як спалили вже багато. Видані його твори теж не повні. З них цензура повикидала цілі розділи, уступи, речення навіть у перших виданнях.

Літературна спадщина Андрія Чайковського зазнала двох шляхів поборювання. Одну з його повістей сконфіскувала ще польська влада. Яка її доля, мені невідомо. Невідомо, скільки його твори потерпіли від цензури та які саме. Всі твори після

революції були недопущені в Україну за Збруч радянською владою. Коло трьох десятків років про письменника А.Чайковського там не чули. Зроблено це свідомо, щоб його твори не впливали на національне формування української молоді з її раних років. Створили для підлітків національну порожнечу серед книжок.

Моє покоління, між казкою й Т.Шевченком, тобто у віці підлітка, коли говорити про художню літературу, виростало на чужих письменниках, бо всі українські твори для цього віку, крім тих, що змальовували виключно соціальну несправедливість, ні юридично, ні фактично для нас не існували. Ми навіть не чули про «Степового гостя» Марка Вовчка. Жюль Верн, Вальтер Скотт і Конан Дойль, Олександр Дюма, Фенімор Купер, Марк Твейн, Майн Рід і багато інших виповнювали наш світ уяви. Російських письменників-класиків ми майже не читали, бо вони мало дали книжок саме для цього віку. Цікаво, що коли ми читали недопущених до бібліотек письменників із світової й російської літератури, як Майн Рід та Людміла Чарская, нас за це не карали і їхні твори легко можна було знайти. Чужий світ полонив нас, переносючи у свої краї, пригоди, захоплював своїми героями. Створювалось почуття відірваності від свого ґрунту, так, немов рідна земля, і степ, і люди нічого не хотіли розказати про своє минуле, про свої пригоди й змагання, небезпеки й перемоги. У віці між 12–14 років ми більше знали про англійських та французьких королів, про інтриги при їхніх дворах, про лицарів чи індіан, як про козаків, не кажучи вже про наші княжі часи.

З творами А. Чайковського я вперше познайомилася в Коломиї 1943 р. Тоді я вже була викладачем літератури й підходила до його творів не як пересічний читач, а як фахівець. А.Чайковський та Б.Лепкий були для мене справжнім відкриттям, і кожен прочитаний твір приносив нове, значне своєю своєрідною силою, враження. Особливе зацікавлення викликав А.Чайковський. Справа була не в тому, що він був більшим чи сильнішим письменником, а в тому, що його місце в літературі було особливе, як і його літературна манера.

Насамперед мою увагу притягнуло те, що галицький читач добре ознайомлений з його творами, й він був улюбленим письменником усіх суспільних прошарків у кожному віці, хоч вважався письменником для молоді. Всі, хто лиш умів читати, знали твори А.Чайковського. Не рідкісним явищем було й те, що його твори люди читали кілька разів у своєму житті: цілком молодими, зрілими й старшими.

У мене зродилось питання: чи окреслення «Андрій Чайковський – письменник для молоді» повністю відповідає дійсному значенню його творчості? Чи це не звужене окреслення?

Першим твором А.Чайковського, який попався мені в руки, була повість «На уходах». Читаючи її з великим зацікавленням, я відразу побачила, що маю справу з оригінальним, талановитим письменником з виїняtkово чутливою душею, а при тому письменником дуже вдумливим, який має ясно визначену мету національну й літературну. Мені було ясно, що тема твору «На уходах» не була випадковою, а свідомо вибраною, виношеною й простудійованою дуже уважно й докладно. Письменник заповнював прогалину історичної тематики в українській літературі.

Особлива заслуга А.Чайковського, проте, полягає не так у вибранні історичної тематики з доби козаччини (якраз козаччина була вже піднята в творах Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, О.Стороженка й інших), як у специфічності вибору нових цікавих фрагментів з неї та його особливій літературній манері. Він втягає читача в життя й події минулої історичної доби так близько, що воно хвилює читача, немов воно стає йому сучасним. Особлива заслуга А.Чайковського полягає ще й в тому, що він дуже поширює вік дієвих осіб, даючи можливість підліткам бути активними учасниками в розгорнутих подіях у повісті. Також створює гарний образ героя – підлітка. Цим він близький до творів Бориса Грінченка «Олеся», Марка Вовчка «Степовий гість».

Сила творів Андрія Чайковського лежить у правдивому зображенні літературними засобами історичних процесів, тла, побуту та дієвих осіб, що багатою уявою письменника оживає плястичними картинами минулого. Наприклад, ніяка лекція про уходників з точними історичними даними та навітленням не дасть тієї живої уяви, що повість «На уходах». Вона переносить читача в повне небезпеки й героїзму життя того часу в нашій країні, а при тому і його буднів. У творі змальовані живі люди, в живих обставинах, з їхніми турботами, поглядами, внутрішньою напругою, фізичними й духовними якостями та їхньою оцінкою вартостей у повному розрізі складу суспільства від дітей до дорослих, зрілих і старих людей. Це наші предки, що відстояли нашу землю.

Друкуватися Андрій Чайковський почав відносно пізно. Перші його нариси з пережитого й побаченого в Боснії, куди він був післаний із 77 полком для приборкання повстання, були надруковані в «Ділі» 1892 р. Письменникові тоді вже було 35 років. На якість цих нарисів звернув увагу Іван Франко та порадив авторові видати їх окремою книжечкою. У 1894 році вийшла з

друку перша книжечка нарисів А.Чайковського під заголовком «Спомини з-перед 10 літ»¹. Прихильна оцінка І.Франка відіграла чималу роль в тому, що А.Чайковський повністю віддався письменницькій праці й за свої творчі 57 років видав 26 повістей та оповідань. Чи лишилися якісь твори в рукописах невиданими, крім «Гетьмана», я не маю джерел встановити.

Літературну спадщину Андрія Чайковського можна поділити на відрубні дві частини: перший і другий період його творчості, хоч повість першого періоду заходить дещо в другий. Твори першого періоду – це реалістичні повісті й оповідання в основному із життя міщанства та дрібної шляхти тогочасної Галичини. Сюди належать повісті: «Олюнька» – 1895 р., «В чужім гнізді» – 1896 р., «Своїми силами», «З ласки родини» – 1910 р., «Різні оповідання» – 1904 р. «Малолітній», «Панич» – 1926 р., «Четверта заповідь» – 1933 р.; оповідання «Не було виходу», «Бразилійський гаразд», «Образ гонору», «Не піддавайся біді», «Три казки діда Охріма».

А.Чайковський у цьому періоді, шукав свого творчого «я» та виростав як письменник. Помітні певні недоліки з літературного боку, не так тому, що авторові бракувало хисту впоратися з твором чи темою, як тому, що він подекуди надавав більше значення повчальності або розв'язанню проблеми так як йому хотілося, щоб воно сталося, ніж умотивованості та літературній майстерності. Одначе, його твори, особливо повісті, цікаві й цінні в багатьох аспектах, а їхнє пізнавальне значення незаперечне. Не цілком влучно вони в нашому літературному стандарті окреслені назвою «побутові», принаймні, не всі можна туди зарахувати. Для деяких у цій назві слушним є лише те, що тло, на якому письменник розвиває свою повість, взяте з побуту, тобто щоденного життя, якогось прошарку нашого суспільства. Тло ще не визначає повість побутовою. Адже славний роман Томаса Манна «Будденброки» теж побудований на побутовому тлі бюргерського прошарку. Мають його повісті В.Реймонта «Селяни», М.Гоголя «Мертві душі» й інші. Багато світових письменників розгортають найкращі свої твори на побутовому тлі, бо змалювання, а точніше відтворення побуту, якщо це не є як самоціль і не переходить у фольклоризм, роблять твори живими, а часто й зумовлюють той чи інший хід у формуванні якоїсь дієвої особи або її вчинків, психічного складу і т. д.

А.Чайковський, цупко тримаючись побуту міщансько-селянського, як ґрунту, на якому творяться притаманні йому обстави-

---

¹ Автор помиляється. Окреме видання книжки побачило світ у 1897 р. (Прим. упорядника).

ни в центрі твору «Малолітній», ставить сильну психологічну деструктивну силу – ревності (як проблему твору), що руйнує людину, подружжя, родину.

У драматичному конфлікті цієї повісти він робить наголос на психологічне руйнування взаємин людини з людиною, на внутрішнє самознищення, самоспалення, що спотворює і зовнішній вигляд людини, але автор не драматизує конфлікту аж до проявів фізичної брутальності. Він посилює відчуття безглуздя наростаючого конфлікту тим, що ревності Зосі зроджуються в неї безпідставно. Отрута, засіяна ревностями, проростає через все єство людини з нищівною, безоглядною силою.

І залежить від темпераменту людини, якої форми ця нищівна сила набере, якого кульмінаційного психічного напруження досягне та як себе в ньому проявить. Залежить від письменника драматизація напруги конфлікту, його розвиток та розв'язання: Отелло Шекспіра вбиває Дездемону, Андрій А.Чайковського тікає від Зосі. Єднає конфлікти обидвох творів деструктивна сила ревностей, що зродилась і визріла без ґрунту. А.Чайковського хвилювала споконвічна людська проблема ревностей, як і багатьох письменників української й світової літератури – В.Винниченка, Ф.Шіллера, Ф.Достоевського, Ромена Ролана, Тейлора Гаддвела й багатьох інших. Звичайно, що, залежно від суспільного прошарку героїв, від сили цього емоційного почуття, вчинки, спричинені ними, різні, як і цілковито різні обставини та побутове тло. Я не маю на увазі ставити А.Чайковського обов'язково поруч згаданих вище письменників, він має своє специфічне окреме місце в нашій літературі, а коли його твори дочекаються добрих перекладів, він знайде й чужого читача. Я маю на увазі ствердити, що повість «Малолітній» належить до ряду творів світової літератури, базованих на психологічній проблемі ревностей.

Повісті першого періоду творчості А.Чайковського побудовані на його близькому, уважному спостереженні життя та його проблем у доволі ширшому суспільстві. Як великий людинолюбець, він близько сприймав чужі невдачі, страждання, безвихідність, несправедливість. Ми знаходимо в його творах дієвих осіб, яким довелося зазнати чимало горя, тяжких переживань, невдач, лиха, спричинених не лише незалежними обставинами чи причинами, але й лихими, бездушними людьми. Позитивний і негативний тип людини різко в письменника розмежований. Психологічним стражданням своїх героїв у безвихідному становищі чи стражданням від спричинених злими людьми кривд письменник переважно приділяє центральну увагу.

Письменника хвилювало невідрадне становище українського міщанства, а особливо селянства, що падало жертвою несправедливості, визиску або й матеріальної руїни, бо закон був у чужих нечесних руках і використовувався, як знаряддя, для своєї особистої користи безоглядно. У повісті «З ласки родини», побудованій двопланово, автор виводить наростаючу нову українську силу в образі свого героя, правника Копача. Він є характеристичним представником нової інтелігенції, що свідомо бере на себе завдання захищати інтереси своїх людей, виборюючи для них більшу справедливість в існуючому становищі. Беззастережно чесний, відданий інтересам кривджених, свідомий свого обов'язку Копач безкомпромісно стає до боротьби з несправедливістю.

А.Чайковський відіграв чималу роль у прищепленні інтелігенції почуття обов'язку боронити прав свого народу та працювати для нього. Реалістичні повісті цього періоду цікаві й цінні. У них порушено багато психологічних проблем людини, а також суспільних, соціальних проблем; наголос поставлено на несправедливість, чинену людині, та яскраво змальовані негативні прояви міщанства, його задуху, примітивізм, дуже добре відтворено побут. Вони відзначаються повчальністю, яку письменник вводить зумисне, як виховний елемент.

З літературного боку можна знайти недоліки в повістях А.Чайковського цього періоду. Але справа не в цьому. Його твір як цілість добре написаний, він приковує до себе читача, довго лишається в пам'яті (зміст переважно пам'ятається ціле життя), й герої не губляться з нього. Кожен прочитаний твір лишає незатерте враження. Ось у цьому й полягає мистецька правда твору А.Чайковського.

Не задовольняли письменника повісті зі сучасного життя, не знайшов він себе в них повністю, якось тісно було йому в них – не міг піднятися на повний свій письменницький літ. Згущена задуха під владною рукою чужинців, яка лежала на всій Україні, а зокрема й в Галичині, де народився й творив письменник, не давала нашому народові розвиватися, здобувати, досягати. В соціальному й духовому безпросвіті марніли кращі поривання людини; в національному гнобленні наступ чужих культур зморою лягав на Україну, національно винародовлюючи її. Треба було вирвати доростаючі покоління із цієї задухи, вирвати із під впливів чужих культур, показати силу, славу, високі якості свого народу та навчити своєї історії, бо молодь більше знала чужу історію, як свою.

Андрій Чайковський свідомо, із розумінням справи й ентузіазмом, починає другий період своєї творчості:

«Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі нашу історію козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій, багато легше фантазувати на теми буденні з життя».

У цих словах лежить початок сильного творчого злету А.Чайковського, який цілим рядом історичних повістей, розрахованих на широкого читача та, насамперед, на dorостаючу молодь, вписує себе в історію української літератури на окрему її сторінку.

До історичних творів А.Чайковського належать «За сестрою» – 1914 р., «На уходах» – 1921 р. «Олексій Корнієнко» – 1924 р., «Віддячився», «За чужі гроші» – 1931 р., «Чорні рядки» (спогади) – 1930 р. «Сонце заходить» – 1930 р. «За наживою» – 1934 р., «Богданко», «Червоне п'ятно», «Полковник Кричевський». За малим винятком – це повісті. Найбільше літературне полотно, яке задумав А.Чайковський, була історична повість у шести томах під назвою «Сагайдачний». Перший том «Побратими» вийшов у світ десь у першій половині 20-х років, другий том «До слави» сконфіскований польською владою, третій том – «Гетьман» – недрукований.

Жоден український письменник не викликав такого захоплення серед читачів шкільного віку як А.Чайковський. У своїх листах до письменника вони щиро дякували «за гарні книжечки» та просили «писати ще». У його творах діти знайшли свій рідний український світ, пульсуючий небезпеками й відвагою, в якому дієві особи, герої (часто близькі до їхнього віку) проявляли себе активно, шляхетно, героїчно. Це був світ боротьби й перемоги, світ лицарських вчинків, великих душевних злетів, шляхетних почуттів. З кожного твору промовляв дух нашої землі й волі, прагнення до неї, здобування її в тяжких змаганнях. Твори показували боротьбу з насильством, соціальним гнобленням, жорстокими, дикими кривдами та боротьбу з ворогами, що з усіх боків нападали, загарбували Україну, поневолювали її народ. Сильний наголос автор робив на боротьбу із загарбниками та вчив великої абсолютної любови до батьківщини.

Тема з козацької доби, за яку б не брався А.Чайковський, була ним добре вивчена, продумана, виношена. Життя й події тієї доби письменник зображує правдиво, а повість розгортає цікаво й природньо. Багато можна пізнати, навчитися з його творів, щільно підійти до тих бурхливих часів, що так яскраво, монумент-

тально викарбувалися в нашій історії. У них оживають уходники, з цілим процесом цього складного історичного явища, татарські напади – моторошно тяжке й криваве нещастя, чуже ярмо, силою накинене нашому народові й боротьба з ним. Запорозька Січ і козацтво, як сила і воля, потягали до себе автора найбільше й все, що з ним пов'язане так кольоритно й захоплююче, змальовано в його творах, з такою любов'ю виведені герої, що враження після прочитання твору лишається незабутнє. Дуже цікаво описано Запорозьку Січ та її життя з особливими унікальними звичаями й побратимством. Прекрасні людські взаємовідносини по куренях, тверді закони козацькі стають законами й учнів школи на Січі, а разом з тим козаки ставляться до дітей з розчулюючою теплою ніжною любов'ю, дбайливо опікуються ними. Образ козака викутий з найкращих людських якостей: чесність, вірність, людянолюбство, безмежна відвага й героїство, абсолютна віра в Бога, ревна оборона своєї віри та свого народу й землі – це той приклад, який ставить письменник для молоді. Оці якості мають й інші герої його історичних творів. Образи батьків, дідів, сотників, полковників виведено вдумливо в гарному позитивному світлі, але ніколи не в тенденційно-стереотипному. Між батьками, дідами й дітьми є тісний зв'язок, базований на щирій родинній любові й добрі.

У А.Чайковського нема схеми ні в будові повісти, ні в її задумі, ні в створенні героїв твору й персонажів. Не дивлячись, що всі герої твору позитивні, як і більшість його персонажів, вони різні тим, що кожен з них жива, тепла, справжня людина і як такі по-своєму інакші. Чомусь так воно є, що для письменника легше створити образ негативний. Він виходить яскравіший і в своєму злі сильніше відбивається від загально схильного до добра оточення. Якраз у тому й письменницька майстерність А.Чайковського, що він вміє плястично вирізьбити словом своїх позитивних героїв, персонажів, образів стільки, скільки вимагають його повісті, і всі вони природні, вміщені в життя й історичні події якраз такими, як вони могли бути.

А.Чайковський став улюбленим, популярним письменником Галичини й Волині ще за свого життя (можна висловити великий жаль, що його твори не пустили через кордон в усю Україну). Він досягнув тісного контакту з читачем у гармонії думок, настроїв, прагнень. Задуману ідею «переповісти в белетристичній формі нашу історію козацького періоду» він здійснив дуже успішно. Його твори хвилюють, сприймаються близько й рідно як один з етапів життя нашого народу, як живий і вічний подих нашої

землі. Вони є тим джерелом, звідки можна черпати багато добрих прикладів та національної наснаги.

Історичні повісті А.Чайковського лягли в підвалини національного виховання молоді: «Ми всі виростили на творах Андрія Чайковського», – свідчать цілі покоління. Його твори – це добрі, міцні, конструктивні підвалини для формування світогляду молоді української людини з раннього періоду її життя під кожним оглядом: національним, релігійним, ідейним, моральним, етичним, гуманістичним.

Забрання творів такого письменника з бібліотек в Україні – це великий злочин, вчинений над нашим культурним надбанням. Вся літературна спадщина А.Чайковського повинна бути власністю нашого народу, як і вся літературна спадщина українських письменників, а не лише частина її. Ніхто не має морального права забороняти чи нищити культурне надбання нації – вона є частиною скарбниці культурного надбання всього людства.

Ми маємо відомості, що в Україні, десь у 50 роках, видано твори А.Чайковського одним томом. Які саме й що з них викинула цензура, нічого сказати не можу, бо не бачила ніякого радянського видання.

Творчість А.Чайковського характеризують такі основні риси: він добрий повістяр. Вміє оповідати безпосередньо, легко, цікаво, кольоритно. Розповідь розвивається динамічно подіями, добре збудованими діалогами, окремими плястичними картинами.

Його мова – це мова галицького інтелігента. Вона дещо діалектична з малою кількістю польонізмів, германізмів, але це не є задубілий діалект. Він свідомо прагне писати тогочасною українською літературною мовою і в історичних повістях, має щодо цього добрі осяги. Треба зазначити, що правопис видань його творів стоїть на рівні трагічному, але суть не в цьому. Ми мусимо дбати, щоб кожне наступне видання мало добре зроблену коректуру, а не зашкодить і добра літературна редакція.

Головне, що робить його твори особливо цінними, – це солідне глибоке знання теми, базоване на доброму вивченні доби, обставин, життя, подій та його багата письменницька уява й тонке чуття.

Широке знання українського фольклору, а зокрема вірувань, переказів, які автор вміло використовує, відіграють своєрідну мистецьку роль в розповіді. Вони вносять відчуття глибокого коріння нашого народу, що сягають у сиву давнину та відчуття присутності усної творчості, яка в той час відіграла ту саму роль, що потім художні твори. Добрий оповідач полонив ува-

гу слухачів, як і згодом добрий повістяр. Використанням фольклору автор вводить у твори світлий здоровий гумор, споконвіку притаманний українцям.

А.Чайковський вміло використовує вставні оповідання, часом вони так мистецько викінчені, що можуть існувати як окремі мініатюри (наприклад, оповідання Прокопа в «Козацькій помсті» й багато інших). Ці оповідання насичені сильним драматизмом, побудовані на трагічних подіях чи героїчних вчинках, які відіграли в чомусь вирішальну роль або спонукали героя до якихось прагнень. Вставними оповіданнями автор збільшує засяг часу в розгортанні повісти та зумовлює розвиток подій.

А.Чайковський твердо стоїть на засадах соціальної справедливості: ніхто не має права визискувати людину – ні свій пан, ні чужий. Людина мусить бути вільна від будь-чийого визиску й насильства. Віра в Бога, християнська релігія в його творах виступає як невід'ємна частина ментальності українського народу і вся його філософія оперта на цій базі, суть якої висловлено коротко в нашій приказці: «Без Бога, ані до порога». А.Чайковський художніми засобами правдиво насвітлює побожність, як тривалу, міцну основу, на якій твердо стояла мораль і духовість в Україні.

Провідна ідея, яку проповідує й ставить письменник понад усе в житті, – це абсолютна непохитна вірність Україні:

«Не дай заманутися спокусам сатани, не зляшись, не змоквись, не дай себе заманити панам на почесі й багатства, а служи вірно своєму народові, тій бідній неньці Україні, розшарпаній ворогами на шматки. Пам'ятай, що лиш той тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богові молиться... коли б ти відступив від цього мого заповіту, то я, хоч як тебе люблю, прокляну тебе, як Каїна» («Козацька помста», стор. 77).

Поряд безкомпромісної ідеї вірності Україні, через всю творчість А.Чайковського проходить, з великим наголосом, ідея гуманізму. Людинолюбство й людяність мусять бути в душі людини невідступно – як і віра в Бога. Це єдиний нероздільний найвищий закон. Переможених ворогів не вбивають: «то не лицарське діло пов'язаним голови рубати». Герої його повістей не чинять бруталного насильства непотрібно, вони милосердні, а негативні типи, жорстокі люди гинуть у спричинених ними ж обставинах, зі своєї вини.

Гуманізм А.Чайковського найближчий гуманізму Б.Лепкого (його молодшого сучасника), який за них обидвох чітко сформулював співвідношення між посвятою для ідеї та людяністю:

«Ідеєю треба перейнятися аж до забуття про себе, до божевілля ... Без цього ідея не здійсниться. Ідея – це страшна річ, це найбільший деспот, якого собі уявити можна, неблаганний тиран. Але навіть найбільша ідея не звільняє нас від обов'язку бути людьми» («Від Полтави до Бендер», стор. 279).

Про художню вартість творів А.Чайковського можна говорити багато, а коротко можна сказати так: якщо повість читається з живим зацікавленням до кінця, її герої зискують симпатії й хвилюють читача, якщо з книжки такої можна багато дечого корисного навчитися, пізнати, здобути, є над чим подумати, а прочитавши один твір, читач шукає за другим того самого автора, то письменник у своїх творах досягнув високого мистецького рівня.

Андрій Чайковський, особливо історичними повістями, належить до українських письменників-класиків. На жаль, його літературна спадщина ще мало опрацьована літературознавцями й належно повністю не оцінена, як і багато з українських письменників. Загально вироблений погляд серед нашого суспільства, що А.Чайковський письменник для дітей, далекий від повної правди. В тому й полягає оригінальний письменницький геній А.Чайковського, що його твори із зацікавленням буде читати читач, від 12 років починаючи й поважним віком кінчаючи. Щось так як твори Конан Дойля: якщо хто їх не читав у віці підлітка, буде із зацікавленням читати в кожному віці. І так як твори Конан Дойля, історичні повісті А.Чайковського можуть бути основою для цікавих фільмових сценаріїв. «Козацька помста» при добрій поставі була б одним з кращих і сильніших кінофільмів.

Твори А.Чайковського ніколи не перестаріють, вони завжди будуть живими й хвилюючими.

Богдан ЯКИМОВИЧ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ – НАУКОВЕЦЬ, ПУБЛІЦИСТ,
МЕМУАРИСТ

(До питання про маловідому спадщину)

Від часу повернення (правда дуже символічного) в українську літературу – а це сталося 1958 року завдяки виходу у світ у Львові збірки «За сестрою» у впорядкуванні Юрія Мельничука – Андрій Чайковський був і залишається у свідомості нашого загалу як письменник, який писав оповідання і повісті з життя ходоцької шляхти Підгір'я, як автор цікавих творів, насамперед для молоді, з історії Козаччини. Покоління, яке, ще пам'ятало письменника, бо було без перебільшення виховане на його патріотичних творах – маю на увазі галичан, буковинців, бо в підрадянській Наддніпрянщині він був заборонений, все ж дуже мало знало про його наукову, публіцистичну і мемуарну спадщину. Про те, щоб бодай щось появилось з цього пласту хоч би під час «хрущовської відлиги», мріяти було важко, а в часи брежнєвщини – й поготів. Тому молодь, яка цікавилася літературою, до проголошення незалежності України свої знання про творчість А.Чайковського базувала хіба що на збірниках вибраного «За сестрою» (1958) та «Олюнька» (1966). У школі твори письменника не вивчали. А тим часом, як свідчать дані опитувань в Галичині 1920–30-х років, А.Чайковський був для галицької молоді третім за значенням і популярністю письменником – після Т.Шевченка та І.Франка.

Не додало знань щодо маловідомої спадщини письменника започатковане 1992 року зібрання «Творів» А.Чайковського у видавництві «Червона калина». Видання не має навіть вступної статті про життя і громадську діяльність письменника, тут побачили світ знову тільки художні твори А.Чайковського. Тому ставимо собі за завдання ознайомити усіх, хто цікавиться особою Андрія Чайковського, з його громадсько-політичною діяльністю, значним пластом наукової, публіцистичної творчості, епістолярію та мемуаристики, яка мала велике значення для національно-державницького освідомлення українців, не втратила своєї актуальності до сьогодні, є прикладом високого патріотизму покоління, ідейним провідником якого в Галичині був Іван Франко.

Злам 70-х і 80-х років XIX століття для галицької молоді мав особливе значення: заборона вживати українську мову на території Російської імперії (Емський указ 1876 року) змусила наддніпрянських українців посилити контакти з Галичиною, розвивати тут вогнище культури, яке мало поширитися на всі українські етнографічні землі. На формування світогляду ровесників І.Франка, до яких належав і А.Чайковський, великий вплив мала діяльність М.Драгоманова, який з Женеви дуже уважно слідкував за ситуацією на українському материка і намагався впливати на громадсько-політичну і літературну ситуацію в Галичині. Соціалістичні процеси, проникнення в середовище молоді новітніх ідей, певний вплив народництва через зв'язки з Наддніпрянщиною зумовили формування нової генерації української молоді. За словами Є.Маланюка, це був час всевладного, майже релігійного панування доктрини позитивізму, раціоналізму, соціалізму й анархізму, а Прудон, Маркс, Бакунін були визначні апостоли й незахитані божища. Соціологічний дарвінізм з його мирною еволюцією, фактичне обоження так званого поступу перероджували природний патріотизм у неприродню «класову свідомість», а «символ віри» зводився до майже абсурдних тез:

- 1) космополітизм у політиці;
- 2) натуралізм у штуці;
- 3) атеїзм у релігії (!)¹.

До переходу на суто національні позиції і ревізію соціалістичних теорій І.Франка спонукало:

– розуміння, що під народницьким і пролетарськими гаслами в Галичині ховаються власні національні інтереси росіян і поляків. Потерпіла «банкрутство» теорія «общерусизму на українським ґрунті» і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою²;

– неможливість у марксистів та їх послідовників поєднати соціальні і національні поняття. Якщо національне питання для державних націй фактично не стояло, то чи міг І.Франко, великий патріот свого народу, кинути цей народ, пустившись на сумнівні і часто нелогічні соціалістичні теорії? Пізніше він це означає так: «...в інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї виростати тільки з вираз-

¹ Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. – Торонто, 1962. – С. 120.

² Франко І. Молода Україна. – Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди. – Львів, 1910. – С. 30.

ного національного ґрунту і тільки тоді вони перестають бути сірою теорією, зробляться цвітучою дійсністю»¹.

Таким було тло, на якому формувався світогляд провідника української молоді, а всі ці ідеї прямо чи опосередковано мали великий вплив на його оточення, де був і А.Чайковський, який брав активну участь у студентському житті, обирався головою студентського товариства «Дружній лихвар», був одним із засновників «Кружка правників».

У січні 1882 року як резервовий старшина А.Чайковський отримав повістку і був мобілізований до військового контингенту, скерованого придушити повстання в Боснії. Саме спогади про цю країну стануть першим літературним твором А.Чайковського, написаним цікаво і пізнавально.

Повернувшись з війська і заощадивши трохи грошей, А.Чайковський закінчив судову практику в Самборі, склав суддівський іспит, захистив докторат з права і став оборонцем у народних справах. Він розпочинає власну судову практику, близько знайомиться з життям простих людей і публікує у «Ділі» свою дослідницьку статтю «Причини зубожілості наших селян і міщан через судівництво» (1888)², на матеріалах якої пізніше напише оповідання «Образ гонору», що його високо оцінив І.Франко³. Отже, з цього року можна вести відлік наукової праці А.Чайковського в галузі свого фаху – юриспруденції, яку пізніше практично повністю витіснить літературна творчість.

До наукового доробку А.Чайковського належить згадана вище стаття «Причини зубожілості наших селян...» (1888), «Процес Ісуса Христа» (1893) та «Про старинний грецький процес кримінальний» (1897). Усі три статті на юридичну тематику є для нас цікаві і не втратили свого пізнавального значення. Перша розвідка – це аналіз недосконалості австрійського судівництва, що мало серйозні негативні аспекти:

– через запутаність і судові витрати на процес незалежний позивач може навіть розоритися;

– недоліки першого знецінюють сам закон, людям невігідно розпочинати навіть дрібний процес.

Ці причини автор формулює так: «Покутне писарство, негідності в конституції книг ґрунтових, недостатки в судівництві по-

---

¹ Франко І. Огляд української літератури за 1906 р. // Рада. – 1907. – 17 січня.

² Діло. – 1888. – № 266, 267, 272–274.

³ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 50. – Київ, 1986. – С. 36.

вітовім, як в справах спірних так і неспірних, невідповідності процесу дрібного, занедбування закону о п'янстві і закону проти лихви, шкідливість карних процесів оскорбу чести, теперішній спосіб побирання оплат судових доручень – ось де нещастя нашого народу і причини його убожества. Коли би бодай ті причини усунути, тоді навіть, коли все інше буде рівне – *caeteris rebus*¹ наших лихих дотеперішніх відносин економічних, життє-буттє нашого хлібороба було би, як то кажуть півбіді».

Ця ґрунтовна розвідка, яка складається зі вступу і двох частин: «Попутне писарство» і «Книги ґрунтові», надрукована аж у п'яти числах «Діла» в грудні 1888 року і може служити нам за зразок дослідів над тодішнім австрійським правом, чинним у Галичині.

Стаття «Про старинний грецький процес кримінальний» побачила світ у «Часописі правничій», яку редагував директор Кость Левицький і яка була серійним виданням Наукового товариства імені Шевченка². Це вельми цікава спроба простудіювати грецьке право, якого не знають навіть фахові юристи, оскільки підставою правової науки в університетах є право римське. Вказана причина пов'язана не з нижчою культурою греків (грецька культура, як відомо, переважала римську), а насамперед тому, що не збереглося правових документів давньої Еллади, тоді коли маємо римські інституції, пандекти і Юстиніанський кодекс. Автор робить висновок, що за одиноке джерело служать витяги з бесід і розправ греків, однак лише остільки, скільки в них є точно наведені правні принципи. Для своїх студій А.Чайковський використовував твори ораторів Демосфена, Лезіяса, Есхіна, Дінарха, Ізократа та ін., реторів Деметріуса, Асклепіяда, Аполіодора і ін. Причому справедливо вважає, що твори ораторів є цікавішим джерелом права, бо вони, виголошуючи своє слово у суді, мусили під загрозою смертної кари правильно приводити приписи.

Дуже цінною для нас є ґрунтовна юридична розвідка «Процес Ісуса Христа». Перше задокументоване свідчення про те, що А.Чайковський працює над темою, є в листі до І.Белея від 26 березня 1893 року «Єще в тім тижни пришло Тобі до фейлетону «Діла» мій відчит під заголовком: «Процес Ісуса Христа». Предмет досить займаючий, бо не то що опертий на Євангеліях, але ще представляє в головних нормах старожидівську процедуру». Далі

¹ Коли все інше буде рівне (*лат.*).

² Часопись пранича. Розвідник секції історично-філософичної Наукового товариства ім. Шевченка. – Річник VII. – Львів, 1897. – С. 130–145.

просить помістити студію під час великого посту, бо тема дуже доречна¹. Та, очевидно, автор не був задоволений написаним варіантом, бо надіслав працю І.Белеєві для публікації в «Ділі» аж через два роки, 31 березня 1895 року². Автор хотів відчитати студію на зборах Бережанського «Бояна», однак радник Кашевко не дозволив йому цього зробити, мотивуючи «що якби о тім довідався намісник або митрополит, що такий радикал як Чайковський такі річі читав, то «Бояна» певно би розв'язали»³. У цьому листі є свідчення, котре варто тут навести: «Я читав тос одному з найліпших тутешніх теологів і він мені сказав, що нема нічого против віри.

Тою матерією ніхто з Русинів сще не займався, тому гадаю, що вона буде интересна»⁴.

У цитованих листах є ще дві цікаві думки. Перша з них напевно пояснить факт, чому А.Чайковський затримав публікацію розвідки аж на два роки. Врешті, це свідчить і про сам процес чи методу творчості А.Чайковського. Мова йде про те, що, швидко пишучи, він водночас обдумує задум упродовж тривалого часу. Ось його свідчення: «...у мене вправді написане йде дуже скоро, але заки обдумаю цілий плян, то тривас цілими роками. Чи повіриш, що мій «Образ гонору» виколоювався в моїй голові щонайменше чотири роки? Так само над «Споминами» що бодай 6 років думав»⁵.

Отже, якщо не друкував, то ще довго обдумував повніший варіант. А друга заувага стосується пізньої з'яви першої публікації – ще через два роки у Тернополі. У другому цитованому вище листі до І.Белея є таке прохання: «Коли видрукуєш, то зладь мені відбитку на 300 примірників на мій кошт і пришли мені її...»⁶.

Окрема відбитка очевидно так і не побачила світу – навіть «Спомини з-перед десяти літ» як окрему книжку І.Белей друкував понад три роки, що обурювало А.Чайковського і на що він скаржився в листі до О.Маковея від 2 липня 1897 року⁷. Правда, у «Ділі» праця А.Чайковського з'явилася швидко – перша публікація була в числі за 27 березня (5 квітня), а остання, четверта по-

---

¹ Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 100, од. зб. 3099.

² Там само. – Од. зб. 3108.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Од. зб. 3099.

⁶ Там само. – Од. зб. 3108.

⁷ Там само. – Ф. 59. – Од. зб. 2369.

дача, з'явилася, 30 березня (11 квітня) 1895 року¹. Але вихід у світ «Процесу Ісуса Христа» окремою книжкою з певних причин (І.Белей був справді неймовірно обтяжений виданням самого щоденника) затримався ще на два роки.

Історія виходу у світ студії окремим виданням достоту цікава. Переїжджаючи через Тернопіль, А.Чайковський, який попри свою прихильність до радикального руху, завжди був глибоко віруючою людиною, дізнався, що тернопільські українці збирають кошти на парохіяльний собор. Він захотів долучитися до цієї справи. Тому передав право «Комітетові будови нової парохіяльної держави в Тернополі» видати розвідку, яка друкувалася в фейлетоні «Діла», призначаючи увесь чистий дохід на примноження фондів задуманої будови»².

Ось як формулює автор своє дослідження: «Предмет сеї розвідки єсть головною підставою нашої християнської віри і яко такий належить передовсім до теології. Однак можна єго представити з становиська юридичного яко внїшний об'яв, котрий догматів церкви християнської в нічїм не нарушас. Отже, полишаючи квестії догматичні церквам і священникам, обговорюючи сеї вікопомний процес Ісуса Христа з становиська юридичного, хоч яко християнин не відступився в нічїм від засад християнської віри і беру Євангелія як жерела автентичні і неспоримі. І коли ся розвідка не викличе того релігійного зворушення, якого дізнасмо, читаючи страсні Євангелія, то причина лежить в тім, що се пише не теолог, лиш юрист, котрий мусить числитися з процесом яко з об'явом внїшнім»³.

Ця розвідка, написана на підставі Святого Письма, Страсних Євангелій, праць Ернеста Ренана і деяких теологічних творів, є вповні логічним обґрунтуванням правової вакханалії тих, хто хотів розправитися з Ісусом Христом з причин цілком ідеологічного характеру і що ніякого правового процесу над ним не було. Вважаю, що це дуже цінне дослідження нашого письменника і правознавця має бути перевиданим. Розвідка оригінальна, оскільки ніхто з українців ніколи не розглядав Святого Письма під таким кутом зору.

Окремою книжечкою (16 с.) у 1905 році вийшла його популярна праця «Що кожному знати треба про загальне, рівне, без-

---

¹ Діло. – 1895. – № 69–72.

² Чайковський А. Процес Ісуса Христа. – Тернопіль: Накладом Комітету будови нової парохіяльної церкви, 1897. – Від видавництва (липень, 1897). – С. [III].

³ Чайковський А. Процес Ісуса Христа... – Від видавництва (липень, 1897).

посередні і тайне право голосування». Вже зі самої назви ясно, що її можна означити як популярну брошуру з умовної серії «Юридичні знання – кожному».

Публіцистична спадщина А.Чайковського, на наш погляд, – найменше вивчений бік його творчості. До неї можна зарахувати окремі книжечки «Дещо про алкоголь», що вийшли як ч. 743 у видавництві «Просвіта». Втрутився А.Чайковський у полеміку, чи греко-католицькі священники мають приймати целібат. У Станіславові без зазначеного року видання вийшла його брошурка «Жонаті чи безженне священство?» у відповідь на брошуру безженного священника «Жонатий клир, а безженство клиру» (1924). Для вивчення цієї грані таланту А.Чайковського необхідно опрацювати якраз цей найскладніший розділ його майбутньої бібліографії – публіцистику, розкидану по різних періодичних виданнях, включаючи і часів Визвольних змагань за час його урядування на посаді повітового комісара ЗУНР у Самборі.

Для істориків особливе значення має мемуарна частина спадщини А.Чайковського. Сюди належить його перший літературний твір «Спомини з-перед десяти літ» (1893–1894), мемуари «Чорні рядки» (Львів, 1930), цінні спомини «Як формовано Січових стрільців на Самбірщині» (Літопис Червоної Калини. – 1931 – № 9. – С. 13–14), «Як то було при народинах «Діла» (Діло. – 1928. – № 10), низка згадок про галицький театр, його діячів тощо.

«Спомини з-перед десяти літ», хоч написані понад 100 років тому, є на сьогодні дуже актуальним твором, який дає нам певний ключ до розуміння сьогоднішніх подій на теренах колишньої Югославії. Показуючи усю безглуздість свого перебування в поневоленій країні, А.Чайковський старається якомога більше дізнатися про неї та її народ. Не дивниця, що після виходу окремих розділів «Споминів» у газеті «Діло» (1893) ними зацікавилась громадськість. У життєписі, який А.Чайковський написав на замовлення «Просвіти», про це він згадує так: «Зацікавився ними Іван Франко і признав їм літературну вартість. Стрінувши мене у Львові на Ринку під каменицею «Просвіти», заохочував мене писати далі. Ця хвала і заохота такої міри письменника, як Іван Франко, пхнула мене між письменників». У мистецьких колах А.Чайковський навіть жартував, що його першим літературним твором були не оповідання чи повість, а мемуари.

У «Споминах з-перед десяти літ» дуже добре поєднується талант А.Чайковського і як дослідника-народознавця, і як письменника. Очевидно, саме це й мав на увазі І.Франко, коли спону-

кав його не покидати пера. Бо навіть детальний опис армійського побуту, стосунки з підлеглими рядовиками дають нам можливість для роздумів над теперішнім станом виховного процесу в наших Збройних Силах. Вельми повчальний і багатий матеріал подав автор у розділі про національного героя на Балканах Стояна Ковачевича. Але найсильніше з мистецького боку, на наш погляд, виписані останні розділи мемуарів «Standrecht» (закони воєнного часу) та «Христос Воскрес».

Ніякими філантропічними намірами не можна виправдати дії окупанта, який нищить тих, хто не хоче змиритися з окупацією як фактом. Тому у розділі «Standrecht» показано не лише фарс самого польового суду, який скликали хіба для того, щоб оголосити наперед складений вирок смерті, мужність 19-річного юнака, поведінка якого перед смертю може викликати велику повагу і захоплення. Уважне прочитання цього твору ще раз підтверджує відому істину – будь-яке втручання ззовні спричиняє до трагедії народу, який споконвіків живе на своїй землі.

«Спомини з-перед десяти літ» – одна з найрідкісніших книжок з усіх творів А.Чайковського, бо до нашого часу дійшли лише її лічені примірники. У книгозбірні Степана Ковалишина зберігається унікальний примірник книжки з дарчим написом Андреві Шептицькому:

*Високопреосвященному Митрополитові
Кир Андрею в доказ глибокої преданости*

Автор

А у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України єдиний примірник цієї книжки є лише у фонді академіка Михайла Возняка. Тільки один примірник видання зберігся у Відділі українки Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Перебуваючи в Боснії і Герцеговині А.Чайковський не вів щоденника, як не вів його й під час свого урядування на посаді повітового комісара ЗУНР. Та саме з Балкан він написав до Дем'яна Гладилевича, брата своєї нареченої Наталії, багато листів. На жаль, як про це свідчить А.Чайковський у листі до М.Павлика від 20 січня 1894 року, Д.Гладилевич спалив їх під час загрози поліційної ревізії у зв'язку з процесом Ольги Грабар, нагінкою проти галицьких москвофілів, зокрема Івана Наумовича, і справою села Гнилички на Тернопільщині 1882 року¹.

¹ ЦДДА України у Львові. – Ф. 663, оп. 1, спр. 234, арк. 72.

Проте навіть та частина епістолярію, яка збереглася, дуже цікава, а її публікація відкриє не тільки нові грані таланту А.Чайковського, додасть багато до суспільно-політичних відносин у Галичині – письменник листувався з такими визначними діячами культури і науки як Володимир Охримович, Василь Стефаник, Володимир Левицький, Іван Франко, Кирило Студинський, Стефан Томашівський та багато інших, низкою громадських організацій і установ краю.

Вершиною мемуаристики А.Чайковського, а, власне, тим твором, який найбільше не вписувався у більшовицьке трактування історичного процесу періоду світового катаклізму, коли на руїнах імперії виникали незалежні держави, є його знамениті «Чорні рядки» – спомини за час від 1 листопада 1918 року до 13 травня 1919 року. Про значення цього твору для розуміння процесу державного будівництва на західноукраїнських землях під час існування Західно-Української Народної республіки ми детально зупинилися в передмові до даного видання. Врешті, сучасний читач уже мав змогу прочитати цей писаний кров'ю документ завдяки моїй ініціативі та сприянню і сміливості головного редактора журналу «Дзвін» письменника Романа Федоріва ще 1990 року¹.

Глибокого патріотизму А.Чайковського, який аж струменить з «Чорних рядків», не могли пробачити йому ідеологічні охоронці більшовицького режиму. Робилося все, щоб народ забув письменника-патріота. А спроби Ю.Мельничука у часи «хрущовської відлиги» бодай трішки повернути сучасникам художню спадщину А.Чайковського (збірка творів «За сестрою», Львів, 1958) зустрів у багнети сумнозвісний Володимир Беляєв, надрукувавши в 1960 році свою погромницьку статтю «Об'єктивність чи об'єктивізм?»², спрямовану і проти А.Чайковського, і проти Ю.Мельничука, звинувативши останнього в політичній короткозорості. Україножер В.Беляєв дуже добре зрозумів, що, критикуючи «своїх», А.Чайковський ні на крок не відступав від справжнього патріотизму, а його критика мала на меті не допуститися більше таких помилок в майбутньому. Мудрі висновки державотворця, повітового комісара ЗУНР у Самборі А.Чайковського важливо засвоїти сучасним політикам, бо так багато майже аналогічних помилок допускаємо сьогодні, а охочі повалити нашу державу, на жаль, не переводяться.

¹ Див: *Чайковський А.* Чорні рядки // *Дзвін*. – 1990. – № 6. – С. 44–79.

² *Беляєв В.* Об'єктивність чи об'єктивізм? // *Рад. літературознавство*. – 1960. – № 1. – С. 38–46.

Мемуаристика А.Чайковського – одна з найцінніших сторінок спадщини письменника, а її публікація наснажить нас не тільки новими знаннями, допоможе краще зрозуміти епоху, додаючи практично невідомі деталі про тогочасні події, цінні штрихи до портретів низки провідних політичних і військових діячів того періоду, але і дасть можливість об'єктивніше оцінювати свої вчинки і в минулому і сьогодні. Лише за це заслуга А.Чайковського як політичного і громадського діяча та мемуариста для нас величезна.

Зверну увагу ще на невідому практично нікому брошуру письменника «До українських жовнірів моє дружнє послання», що побачила світ у Самборі взимку – на початку весни 1919 року як додаток до газети «Наддністрянські Вісти» накладом три тисячі примірників і призначалася для вояків Української Галицької Армії. Її мета – пояснити селянським дітям, за що вони воюють, мерзнуть і гинуть на фронті і чому українці мусять мати власну державу. Ця брошура була свосереднім антидотом, протиотрутою проти шаленої польської пропаганди, спрямованої на розклад УГА, а її основні засади не втратили актуальності й досі.

Перелічені мемуарні та публіцистичні матеріали, листування, «Процес Ісуса Христа», віднайдена в Центральному державному історичному архіві України у Львові автобіографія «Мій життєпис», написана в Коломиї 17 січня 1926 року на замовлення виділу товариства «Просвіта», окремі автобіографічні оповідання, які подасмо у збірнику творів письменника, спогадів про нього, на наш погляд, зможуть розкрити А.Чайковського як одного з чільних представників українського національного руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. А цей ошатний тритомник стане духовним пам'ятником непересічній особистості – великому українському патріоту Андрієві Чайковському.

Тарас АНДРУСЯК

ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Майже півстоліття, починаючи від 80-х років XIX ст. до 30-х років XX ст., постать Андрія Чайковського є однієї з ключових в українському культурному, громадському, політичному та правому житті Галичини. Він зробив дуже багато корисного і для розвою українського громадського та політичного життя, і для української літератури, і для пробудження національної свідомості народу та виховання молоді, і для розвитку української правої та політичної думки. Він був не тільки відомим автором історичних повістей з козацької доби, популярним письменником для юнацтва і молоді, на творах якого виховувалося декілька поколінь, а й провідним адвокатом, організатором громадського життя, вченим і політичним діячем.

Закінчивши гімназію в Самборі, у 1877 році А.Чайковський вступив до Львівського університету на філософський факультет. Провчившись деякий час, пішов до війська, відбув однорічну службу. Отримавши офіцерське звання, повернувся до університету і продовжив навчання вже на юридичному факультеті. Будучи студентом другого курсу, він розпочав працювати у «Прогресі», співпраця з якою тривала протягом усього його життя.

Попри необхідність багато вчитися і працювати, А.Чайковський брав активну участь у студентському житті. Згадуючи про ці часи, його товариш, пізніше один з лідерів українського громадсько-політичного життя Кость Левицький, писав: «Я пізнав Андрія Чайковського в часі університетських студій у Львові 1879 р., коли ми, молоді, ставили перші кроки нашої громадської діяльності в студентському допомоговому товаристві «Дружній Лихвар» у Львові. Тоді було у нас два студентських товариства у Львові: «Академический кружок», що перейшов у руки русофільських студентів, і «Дружний Лихвар», що вдержали в своїх руках українські студенти. Наслідком цього відбувся тоді перший політичний процес сепарації українських студентів від русофільських студентів, – та цим ділом ми зайнялися оба: я з Андрієм Чайковським, а до нас приступили відтак: Євген Олесницький, Володимир Коцовський і Юліян Стефанович та опісля Степан Федак. Ми зайнялися перетворенням допомогового товариства «Дружній Лихвар» на «Академічне Брацтво» для окремішньої організації нашого українського студентства у Львові.

При цій роботі ми оба пізналися і відтак далі працювали разом у згоді і приязні. При товаристві «Академічне Братство» у Львові заснували ми наш «Кружок Правників» для фахового формування студентів правників, як також підготовки їх до ширшого і глибшого завдання – оборони прав українського народу. Отсе був зав'язок нашої провідної політичної думки, що політику мають взяти у свої руки наші незалежні люди, – значить українські адвокати. Звідси вийшов опісля тип новітніх українських адвокатів, – з дев'яноятих років минулого століття, – як національних діячів, політиків і послів... Та вже як студенти університету звернули ми оба увагу наших старших громадян, між іншим, на справу політичного органу «Діло», щоби редакційний комітет перетворити у видавничу спілку «Діло», щоб цей провідний пресовий орган став власністю українського громадянства»¹.

Уже в першому своєму творі – «Спомини з-перед десяти літ» – А.Чайковський, поряд з іншими, торкається низки соціальних, правових, політичних проблем. Зокрема, він аналізує статус жінки в турецькому суспільстві, зазначаючи, що вона виключена від співучасті в релігійному, суспільному й домашньому житті. Низький статус жінки в суспільстві негативно впливає не тільки на становище жінок, але й на суспільство в цілому. Та найгірше те, що «турецькій жінці віднята найважливіша й найодвітніша для жіночого роду роль – виховання дітей. Відома річ, що у народів цивілізованих виховання дітей матір'ю має велике значення й вплив на характер і розвиток дитини, а навіть люди стоячі на найвищому ступіні суспільному згадують про те, що «виссали з материним молоком». З-за того то учить історія численними досвідами, що твердим характером і хорошими прикметами горожанськими (громадянськими. – Т.А.) визначався такий народ, в котрім жило честне жіноцтво, славні матері, і той самий народ нидів і порохнавів, як лише жіноцтво сходило на манівці. Для того то, за часів Месаіни, римський народ находився над берегом пропасти». Саме це, на думку А.Чайковського, було причиною занепаду і вимирання турецького народу – що навіть на піку своєї військової могутності турки були «елементом страшним, нищачим поступ і цивілізацію»².

Після демобілізації А.Чайковський закінчив навчання в університеті, пройшов практику в самбірському суді, а в 1884 році

¹ *Левіцький К.* Д-р Андрій Чайковський. Посмертний спомин // Життя і право. – 1935. – Ч. 2(33). – С. 20.

² *Чайковський А.* Спомини з-перед десяти літ. – Львів: Накладом автора, 1894. – С. 49–50.

скавав адвокатський іспит і розпочав практику помічником адвоката, спеціалізуючись головню в кримінальних справах. Це сприяло не тільки зростанню професійних знань та фахової майстерності, а й вивченню тих соціальних реалій, в яких жили найширші верстви українського народу.

Спостерігаючи за бідністю, низьким рівнем правової та загальної культури, тяжким соціальним становищем, А.Чайковський прагне допомогти людям в біді. При цьому не обмежується тільки захистом інтересів своїх клієнтів у суді, але й узагальнює набуті знання і враження, пробує знайти шляхи виходу з ситуації, яка склалася. Першим реальним виявом таких прагнень стала фундаментальна стаття А.Чайковського «Причини зубожілости наших селян і міщан через судовництво», яка була опублікована в газеті «Діло» в 1888 р¹. Автор робить спробу проаналізувати причини зубожіння українських селян і міщан Галичини «зі становиська не лише виключно національно-руського», але й з огляду на причини, які містяться «в тих ділах, котрі належать до судів повітових». Поштовхом до написання статті стали дебати, що велися в Державній Раді щодо проєкту закону про неподільність селянських земель, який мав би запобігти зубожінню селян. А.Чайковський стверджував, що ухвала такого закону нічого не вирішує. Більше того, цей закон суперечив правовим уявленням селян, які вважали землю найнадійнішим майном, що ним має право кожен вільно розпоряджатись на свій власний розсуд. Заперечуючи ініціаторам прийняття закону про неподільність селянських земельних наділів як базову умову запобігання пролетаризації селянства, А.Чайковський виділяє низку основних причин зубожіння селян і міщан в Галичині, зокрема: покутне писарство; недосконалість ведення земельних книг; недоліки в повітовому судочинстві; відсутність контролю за забезпеченням дії (занедбання) закону про пияцтво і закону проти «лихви»; шкідливість карних процесів про образу честі і гідності; існуючий порядок оплати судових зборів.

Для усунення цих причин А.Чайковський пропонує низку заходів, які б могли усунути або мінімалізувати їх наслідки. Зокрема, для ліквідації покутного писарства (надання юридичної допомоги некваліфікованими людьми, які не тільки не допомагали, але й часто шкодили людям, головню бідним селянам та міщанам, яким вони за невелику плату бралися полагодити ті чи інші судові справи) необхідно було суворо заборонити повітовим

---

¹ Чайковський А. Причини зубожілости наших селян і міщан через судовництво // Діло. – 1888. – № 266, 267, 273, 274.

судам брати до розгляду скарги, укладені ними, а також неухильно дотримуватися вимоги закону про обов'язок суду публічно оголошувати день в суді, коли громадяни можуть подавати усні скарги або інші звернення. Іншими словами, мова йде про особисте приймання громадян суддями, про обов'язок суддів роз'яснювати сторонам їх права та обов'язки і в матеріальному, і в процесуальному праві. Відсутність такого механізму, при недостатній кількості кваліфікованих адвокатів й нотаріусів та високому рівні оплати за адвокатські й нотаріальні послуги обмежувала або й позбавляла можливості селян та міщан ефективно захищати свої права та інтереси.

Недосконалість ведення земельних книг, яка приводила до масових порушень інтересів селянства, полягала в тому, що згідно з чинним законодавством неможливо було набути права власності на землю без відповідного запису в земельній книзі. Проте селяни, не звикши до чинного порядку і не розуміючи потреби такого запису, всіяко уникали оформлення права на землю в земельних книгах. Досить часто землею користувався один господар, а згідно з записом у земельній книзі вона належала іншому. Це в свою чергу впливало на розмір податку і часто призводило до непорозумінь і суперечок між селянами, які доходили до суду і несли значні судові видатки. І попри всі державні заходи з врегулювання цієї проблеми, щорічно виявлялося до 5000 випадків невідповідності фактичного стану володіння землею зі записами в земельній книзі. Головна причина небажання селян вносити записи до земельних книг – під час переоформлення права власності на невеликі земельні ділянки, що могла досить значна сума інколи сягати 1/3 її вартості. Надзвичайно ускладненою була процедура оформлення спадщини на землю, а також перехід права власності на земельну ділянку від декількох власників до одного. І як наслідок – суди були завалені справами такого роду, і тягнулися такі справи, як правило, роками.

Для врегулювання цих проблем А.Чайковський вважав за необхідне передовсім зменшити розмір плати за звернення до суду; створити при повітових судах інститут державних землемірів, які б виготовляли сторонам плани поділу землі; знизити рівень оплати за переоформлення права власності на невеликі земельні ділянки, а також забезпечити необхідний контроль за точним і неухильним дотриманням усіх законів, зокрема тих, які надавали певні права і можливості для селянства. В цілому слід зауважити – ця стаття мала значний резонанс серед різних верств

населення Галичини і висунула її автора не тільки в число провідних правників, але й громадсько-політичних діячів.

В 1890 році А.Чайковський з родиною переїхав до Бережан і відкрив там адвокатську канцелярію. Дуже швидко він здобув визнання і став користуватися славою висококваліфікованого правника, прекрасного промовця, знавця законів і глибокого психолога. Селяни любовно називали його «хлопським адвокатом», бо він дійсно самовіддано захищав їх інтереси. На процесах, в яких захисником підсудних виступав А.Чайковський, завжди було багато людей, особливо коли це були процеси політичні, де адвокат мусив вести жорстокий поєдинок з прокурором і свідками обвинувачення.

«Батько і в своїй адвокатській роботі був поетом, – пише найстарший син Чайковського Микола Андрійович. – Його виступи оборони перед присяжними суддями були повні життя та щирого гумору, вони захоплювали слухачів і звичайно викликали бажаний ефект – виправдання підсудного. Батько вмів знаходити логічні та психологічні нитки між правовими нормами і життям і свої висновки підносив присяжним у такому вигляді, що вони на питання трибуналу про винність підсудного відповідали: «Ні»¹.

Селянам були до вподоби селянське походження їх адвоката, його щирість, людяність, їм подобалося, що він їздив по селах, виступав на зборах, просто поводився з селянами, часто давав їм безплатні поради і юридичні консультації.

Слава доброї людини і здібного адвоката швидко закріпилася за А.Чайковським, і він мав клієнтів не тільки з Бережанщини, але й з довколишніх повітів, часто виїздив на процеси до Львова та інших міст.

Окрім професійної, він починає активно займатися громадською та письменницькою діяльністю. Саме А.Чайковський став одним з провідних організаторів українського культурного, економічного та громадського життя на Бережанщині. З його ініціативи та за активною участю були засновані низка громадських організацій повіту, сільські читальні «Просвіти», пізніше осередки гімнастично-пожежного товариства «Січ». Активної участі в діяльності громадських та культурних інституцій А.Чайковський не припиняв до кінця свого життя. Почесний член «Просвіти», один з засновників та член Союзу українських адвокатів, голова Товариства українських письменників і журналістів імені Івана Фран-

---

¹ Мельничук Ю. Андрій Чайковський // Слово про письменників: Статті та критико-біографічні нариси. – Львів, 1958. – С. 107–163.

ка, перший голова протиалкогольного товариства «Відродження» – це неповний перелік тих українських громадських і культурних інституцій, діяльність яких без участі А.Чайковського важко уявити. І пізніше, куди б не закидала його доля, і в Рогатині, і в Самборі, і в Коломиї, де він жив до кінця життя, А.Чайковський працював як адвокат і брав активну участь у громадському житті.

На цей же період припадає пік його наукової та літературної творчості. У 1897 році в єдиному на той час українському науковому юридичному правничому виданні «Часопись правнича» (Річник. – VII. С. 130–145) опубліковано наукову працю А.Чайковського «Про старинний грецький процес кримінальний». В цій статті автор робить спробу аналізу «науки грецького права». Інтерес до даної проблеми обумовлений тим, хоча грецьке право є маловідоме, оскільки, на відміну від права римського, не є предметом вивчення в процесі університетських студій сучасник юристів, проте це зовсім не означає, що «грецьке законодавство не естувало, або було без значіння». Більше того, за його переконанням, «греки за культурним і просвітнім рівнем стояли вище римлян, вони були розселені по всьому сучасному цивілізованому світі, підтримували з багатьма народами торговельні відносини, на фоні загальнолюдської цивілізації і просвіти випередили інші народи, що свідчило про те, що грецьке законодавство повинно було бути багатограним і регулювало всі суспільні відносини».

Однак давньогрецьке законодавство, на відміну від римського, збереженого головню глоссаторами, значною своєю частиною до сучасності не дійшло. Тому джерелом для вивчення античного грецького права «є виємки з бесід і розправ Греків, однак лиш о стілько, о скілько в тих є наведені поодинокі приписи правні точно або скорочено після дотичного автора. Таких джерел достачають нам грецькі оратори, бесідники як Демостен, Лізіас, Есхін, Дінарх, Ізократ і інші, та ретори, с. є учителі красномовства, граматики як Теофраст, Критон, Деметріос, Асклепід, Аполоїдор і ін.»

У своєму дослідженні А.Чайковський ґрунтовно зупинився тільки на проблемах кримінального процесу в Античній Греції, зазначаючи, що деякі елементи сучасного кримінального процесу беруть джерела саме в цей період. Аналізуючи предмет дослідження, автор робить низку загальнотеоретичних висновків та узагальнень. Зокрема він підкреслює, що законодавство кожного народу «носить на собі його характеричну ціху і ся ціха є душею законодавства народу». В цьому своєму твердженні А.Чайков-

ський близький до представників історичної школи права. На основі законодавства Атен він обґрунтовує іншу свою тезу про залежність процесуального права від завдань і цілей держави. Оскільки стрижневою ідеєю не тільки законодавства, але й суспільного ладу в цілому була громадянська свобода, то закономірно, що головним завданням держави мала бути охорона свободи кожного громадянина від будь-яких посягань. Тому атенський кримінальний процес базувався на праві та можливості кожного атенця на судовий захист.

З огляду на це в Атенах існувало два види судових справ або два види процесу: процес приватний (*dike*), коли справа порушувалася за заявою потерпілої сторони або її законного представника (*kyrios*), та процес публічний (*graphe*), який починався за ініціативою державних органів або за заявою повноправного громадянина незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси, чи ні. І далі А.Чайковський ґрунтовно аналізує всі стадії кримінального процесу, види доказів та інші аспекти провадження таких справ у стародавній Греції. Аналіз статті дає підставу стверджувати, що її автор мав фундаментальні знання не тільки з античної історії, але й був добре обізнаний з працями античних авторів, досконало володів умінням аналізувати та тлумачити історичні джерела.

Щодо цього аспекту значний інтерес складає інша історико-правова праця А.Чайковського «Процес Ісуса Христа», яка побачила світ окремим виданням у Тернополі 1897 року. В цій монографії А.Чайковський, наскільки нам відомо, вперше робить спробу проаналізувати суд і страту Ісуса Христа не з точки зору теології, а з юридичних позицій. При цьому він, як християнин, не відступив від засад християнської віри, а Євангелія використав як неоспориме джерело свого дослідження. З цією метою А.Чайковський ґрунтовно досліджує державно-правовий устрій старосврейської держави, сврейське судочинство. При цьому він звертає увагу на дуже принципову засаду давньоєврейського права – рівність всіх євреїв перед судом. «Суд – річ божа, – каже Мойсей, – і перед судом всі рівні. Хто переступить через цей закон Божий, того Бог покарає, нікого не мине кара Господня». Тому в євреїв вважалось тяжким гріхом засудження безвинного. А.Чайковський підкреслював, що старосврейському праву був відомий принцип презумпції невинуватості, який давав право обвинуваченому на необмежений захист своїх інтересів в суді. Автор дає глибоку характеристику старосврейського криміналь-

ного процесу, а також показує зміни, які відбуваються в ньому після того, як Юдея стала частиною Римської імперії.

Значну увагу А.Чайковський приділяє аналізу суспільно-політичних реалій, в яких відбувалися згадані події. У 68 році до Р. Х. Помпей завоював Палестину, і самостійне єврейське царство стало васалом Римської держави, хоча і не втратило своєї території. Спочатку римляни залишили євреям повне право самоврядування. В подальшому ж, після декількох повстань, самоврядування було істотно обмежено. Євреї не могли з цим змиритись і піднімали нові й нові повстання. Тоді ж відбувається і релігійний розкол на різні секти (фарисеї, есейці та ін.). Проте, попри всі розбіжності в поглядах, усі вони мали єдину мету – звільнитися від Риму. При цьому для всіх них було характерним очікування Месії, який мав бути покликаний допомогти позбутися римської неволі єврейських провідників. Однак Ісус Христос, який проголошував слово великої, безмежної любові до ближнього, не відповідав їхнім інтересам. Але слава про чудеса і науку Христа розповсюджувалась по всій Палестині, особливо в Галілеї. Біля Христа збиралися бідні і нещасні, тому що лише в їх серцях могли знайти відгук слова Спасителя: «Прийдіть до мене всі знедолені і я заспокою вас». Верхівка єврейського суспільства не могла допустити такої популярності Ісуса Христа серед народу юдейського, не хотіла, щоб простий народ прийняв його за обіцяного Всевишнім справжнього Месію і відмовився від збройного повстання за звільнення Палестини. Тому провідники вирішили позбутись Ісуса Христа будь-якою ціною, але це ніяк не вдавалося. Тоді, як пише А.Чайковський, їм залишилися два шляхи: або знищити Христа таємно через найнятих «посіпак, що могло не удалися, бо Ісус Христос мав при собі учеників своїх і апостолів, або зааранжувати щось в роді легального процесу. Тая верховодяча верства рішилася в дорозі позірно легальній убити Ісуса Христа». Весь подальший розвиток подій грубо ігнорував норми «мойсеєвого права». Ісусові Христові не надали захисника, проти Нього свідчили лжесвідки, яких не було приведено до присяги. В цілому цей суд був розправою за давно винесеним вирокком. Суть звинувачення: «Ісус зневажає Бога, бо називає себе сином Божим. Він є лжепророком». Ісуса Христа засуджують до смерті і ведуть до Понтія Пілата, який повинен був підтвердити цей вирок. Оскільки справа носила релігійний характер, останній, згідно з вказівками імператора, не мав права втручатися. Процес закінчився на горі Голгота страшною езекуцією.

Підводячи підсумок свого досить цікавого дослідження, А.Чайковський робить висновок, що політичні злочини, в яких звинувачували Ісуса Христа, не були доведені, а отже їх не було взагалі. Під час процесу над Ісусом Христом грубо порушено низку засад і принципів кримінального судочинства, зокрема, не дотримано встановленого порядку проведення судового засідання; проігноровано принцип презумпції невинуватості; порушено чинний порядок слідства і суду, які проводились вночі; свідки заслуховувались без запряження; обвинуваченому не було надано захисника¹.

Дві зазначені праці виводять А.Чайковського в ряд провідних українських вчених істориків права. Він заторкнув такі аспекти історії держави і права стародавньої Юдеї та Греції, які до того часу та, зрештою, і донині не багато хто в українській історико-юридичній науці пробував аналізувати. З огляду на це можна з певністю стверджувати про їх наукову вартість для сучасної юридичної науки і освіти. На жаль, цими двома працями обмежується суто науковий доробок А.Чайковського. Але можна з певністю стверджувати, що коли б він присвятив науковій роботі стільки уваги і часу, скільки віддавав красному письменству, його внесок у розвиток української історико-юридичної науки був би не менший, ніж внесок в українську літературу.

Не зупиняючись детально на літературній творчості А.Чайковського, хотілося б звернути увагу тільки на один її аспект. Виступаючи як письменник, А.Чайковський значно розширив коло тем та персонажів української літератури. Не беручись оцінювати літературної цінності історичної прози письменника, зазначимо тільки, що її беззаперечною вартісною рисою є позитивний образ успішного героїчного козака-українця. На тлі всіх тих Чіпок, Джер, Венедів, якими ще й сьогодні формують уявлення про українську літературу в сучасних школярів, культивуючи в них комплекс маргінальності та рустикальності української культури, образи і герої А.Чайковського мають реальний патріотично-виховний вплив, формують позитивне розуміння і гордість за історичне минуле нашого народу.

Особливий інтерес з позиції аналізу правових поглядів А.Чайковського викликають ті його твори, де аналізується поведінка людини в ситуації її зіткнення з державно-правовою системою, в суді чи місцях позбавлення волі – твори циклу «З судової зали».

---

¹ Процес Ісуса Христа. Юридична розвідка д-ра Андрія Чайковського. – Тернопіль, 1897. – С. 31.

Будучи адвокатом і письменником водночас, А.Чайковський мав змогу аналізувати цю ситуацію не в чорно-білих тонах «доброго селянина» і «погані держави», а враховувати багатоаспектність проблеми. Таким чином його герої стають модельними зразками правової свідомості та правової культури різних верств населення, руйнують міф про засадничу доброту і справедливість селянства, утверджують ідею необхідності тривалої і наполегливої праці над піднесенням рівня правової культури найширших верств людності. Особливо показовим щодо цього може бути оповідання «Ні разу не вдарив». Його герой Грицько Чепіга, підозрюючи, що жebraчка Варвара вкрала його сорочку, яка потім виявилася під плотом, у бур'янах, настільки тяжко побив жінку, що та два місяці відлежала в шпитаі. Коли ж його притягнули до відповідальності за цей вчинок, то він вирішив ні в чому не зізнаватися, а для більшої певності навіть найняв адвоката. На попередження адвоката про неминучість кари, Грицько все ж таки заплатив гроші і наполіг на тому, щоб адвокат взяв участь у процесі, вважаючи, що за заплачені гроші той його повинен боронити перед судом принаймні кулаками. Коли ж останній після короткої промови сів, то Грицько сам був готовий його побити. Йому стало шкода грошей, витрачених на адвоката, і він доходить висновку, що «то все ті пани повігадували – і тих «воронців», і ті суди нібито цісарські». І вирок три місяці тюрми він не вважає справедливим. « – Ото справедливість! Гей, гей, три місяці за такого дівода, за жebraчку... І вісім срібла стратив! (на оплату адвоката. – Т.А.). Та й ще аби її був хоч раз ударив, то не було б мені жалю!..»¹. Цікаві у цьому аспекті також оповідання «Хто винен?», «За віхоть сина», «Жаль ваги не має», «Обережно з вогнем», «Краще смерть, як неволя».

Не меншою популярністю, ніж художні твори А.Чайковського, користувалися його популярно-просвітницькі видання. У 1905 році він видав працю «Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосовання», де у формі запитань-відповідей (всього 37) дано визначення таких понять, як конституція, парламент, права і обов'язки парламенту, вибори, загальне і рівне голосування; пояснено, що таке демонстрація і для чого її проводити, що робити на виборах неписьменним гро-

---

¹ Чайковський А. Малолітній. Олюнька // Андрій Чайковський. Твори у восьми томах. – Львів, 1993. – Т. 4. – С. 80–96.

мадянам тощо¹. В цій праці А.Чайковський показав себе вмілим популяризатором правових знань, який вмів легко і доступно для пересічного громадянина пояснити складні державно-правові питання.

А.Чайковський не був теоретиком права. Він, як і багато його сучасників, починаючи від Івана Франка, були змушені творити багато і різного. Те, що в народів з більш успішними державно-правовими формами буття робили десятки або й сотні вчених, громадських діячів, політиків, популяризаторів науки тощо, через відомі обставини в Україні мусили робити одиниці. Сьогодні може видатися неймовірною або й фантастичною їх працездатність, масштабність того, що вони хотіли зробити і робили. Очевидно, що це були живі люди, вони не могли досягнути всього, і від цього програвали різні ділянки їх праці. Але чи могли вони бути іншими? Можливо, якби А.Чайковський не був змушений займатися адвокатською практикою, а всі свої сили і енергію віддавав письменницькій творчості, він зумів би створити такі твори, які вивели би його на загальноєвропейський рівень. А, можливо, не маючи реальних і повсякденних контактів з найрізноманітнішими людьми, він би не створив і того, що зреалізував – творів, на яких виростало і виховалося два або й три покоління української галицької молоді. А може варто було б пошкодувати, що всю свою силу і енергію А.Чайковський не віддав розвиткові української юридичної науки, де, судячи з небагатьох його наукових праць, він також досягнув би неабияких успіхів? Теж певне ні. А.Чайковський був тим, ким був, – адвокатом, письменником, громадським та політичним діячем, людиною, яка працювала для свого народу і наявність якої вселяє оптимізм щодо майбутніх перспектив нашого народу.

---

¹ Чайковський А. Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне голосовання. – Львів: Накладом Народного комітету у Львові, 1905. – 16 с.

Олена КАНЧАЛАБА

РУКОПИСНА СПАДЩИНА АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

(З фондів відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України)

Андрій Чайковський належав до тих небагатьох щасливих, творчість якого тішилася популярністю серед читачів і майже вся була опублікована ще за його життя. «Немає в нас, здається, письменної людини, нема в нас читальника, – писав Василь Верниволя, – не кажемо вже про свідому молодь та інтелігенцію, нема людини, що любить книжки, яка б не чула про Андрія Чайковського, яка не прочитала б хоч однієї його повісти чи оповідання»¹. І як би підтвердженням сказаного є слова самого письменника: «мою авторську насолоду вдовольняє те, що мої молоденькі читачі писали до мене листи, що їм мої книжки подобаються...» (Із листа до В. Гнатюка. Коломия, 1922 р.)².

Твори письменника, його оповідання, нариси, публіцистичні статті друкувалися також і в періодичних виданнях того часу. Серед них «Літературно-науковий вісник», «Життя і знання», «Віра і наука», «Ми молоді» та ін.

Заслугують на увагу листи А. Чайковського до відомих громадських і культурних діячів, де письменник порушує питання, що стосуються розвитку літературного процесу на Західній Україні, дає характеристику суспільно-політичним процесам (йдеться насамперед про поразку Визвольних змагань 1918–1920 рр.), веде дискусію з представниками різних політичних партій Галичини у справах релігії та виховання національно-свідомої молоді.

У фонді Василя Щурата зберігаються два листи Андрія Чайковського. Один писаний в Бережанах дня 23 листопада 1898 р. Йдеться про рукопис твору, який письменник просить перечитати і зробити відповідні зауваження. Другий лист датовано 1920 р. з Коломиї: «... тепер працюю над більшою повістю з часів Хмельницького. Часи дуже подібні до теперішніх. Хиба з тою різницею, що Петлюра до Богдана не подібний. Мені потреба конечно топографічних шкідців Жовтих Водів, Корсуня і пляну Львова... Я би хотів ці шкідці долучити в зошитах повісти. З тим краще

¹ Верниволя В. Андрій Чайковський (Вступ. ст.) // Чайковський А. Украдений син. – Львів, 1939. – С. 3.

² Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. 34. – Спр. 598.

читається і молодь собі опис битви чи облоги затьмить... Може маєте який старий плян теперішнього Львова, то подаруйте мені, а прочі шкiци позичте, коли ласка... Зробіте мені сим велику послугу, бо цього в Коломиї нема. Тут бібліотеки понищені в час російської інвазії...»¹.

У грудні 1928 р. у Львові заходами товариства письменників і журналістів святкувався 40-літній ювілей письменницької діяльності А.Чайковського. Цікава оцінка творчості письменника містилася у вітальному листі Василя Щурата з нагоди цього ювілею, який нещодавно надійшов на зберігання до фондів бібліотеки².

У березні 1929 р. вшановувала А.Чайковського Коломия. На цьому святі, очевидно, серед інших промовців виступав Богдан Заклинський (педагог, учитель народних шкіл, автор шкільних підручників), виступ якого зберігся в рукописних фондах³.

Нещодавно з колишнього спецфонду передано до відділу рукописів ксерокопію спогаду Андрія Чайковського «Як я пізнався з ювілятом: Спогади про Богдана Лепкого» (Коломия, 1923 р.). Теплою та щирістю віє від згадок про перші дні адвокатської практики в Бережанах, про щирі стосунки з молодим Богданом.

У фондах відділу збереглося 10 листів до Володимира Гнатюка: один із Бережан, чотири листи писані з Самбора у рр. 1917–1919; 6 листів – з Коломиї (1920–1922). У листах самбірського періоду в основному йдеться про видавничі справи. У той час готувалися до видання деякі твори А.Чайковського. Письменник радиться з В.Гнатюком про доцільність вносити зміни: «Я вже давно того не читав, а не маю у себе ні одного примірника, бо москалі при ревізії забрали, бо їм було «любопитно читать сочиненія...». Я однак був би тої гадки, що в тих шляхоцьких повістях нічого змінити не треба, а навіть не можна. Безперечно, що се етнографічні образки. Я переконався тепер, що такої шляхти вже нема...»⁴. У наступних листах Чайковський повідомляє, що працює над III ч. «Сагайдачного» і просить надіслати з бібліотеки НТШ історичні матеріали про той період: «бо страх як тяжко робити такі праці на провінції, де ні матеріалів, ні жерел нема і порадитися нема кого...»⁵. Також дозволяє В.Гнатюкові надрукувати передмову до «Олюньки», при цьому зазначити, що опові-

---

¹ Відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. – Ф. 206. – Спр. 405.

² Там само. – Ф. 206. – Спр. 636.

³ Там само. – Ф. 48. – Спр. 54.

⁴ Там само. – Ф. 34. – Спр. 598.

⁵ Там само.

дання подавалося на конкурс, оголошений «Зорею», і просить, якщо це можливе, надрукувати відгук І.Франка.

Не менш цікаві листи, які А.Чайковський писав з Коломиї. 23 лютого 1920 р. повідомляє В.Гнатюка про те, що першу частину «Сагайдачного» видав Антін Крушельницький тиражем 5000 примірників. З якихось причин спілка розпалася і «я, – пише А.Чайковський, – розв'язуючи видавничу умову з п. Крушельницьким, зобов'язався викупити решту примірників»¹. Просить переказати добродієві, котрий шукає історичної повісті до друку «готовість співпрацювати з ним». «Не дивуйте, В.П. добродію, що знав про се». Писав мені п. Кивелюк» (очевидно йдеться про Івана Кивелюка – суддю, громадського і політичного діяча, посла до галицького сойму, голову Товариства «Просвіта» у Львові. – *О.К.*) «Мій «Сагайдачний», – читаємо далі в листі, – в 4 ч. чекає божого змилювання в манускрипті, а з ним і я чекаю... Не можу рушитися з Коломиї. Цей час я не змарнував, а понаписував на якихось 100 аркушів друку. Є дві повісті (одна «Малолітній»), кілька оповідань, новел, нарисів»². Ознайомлення із листами коломийського періоду напевно переконає, що А.Чайковський намагався своєю письменницькою діяльністю заповнити гіркі розчарування, втрачені надії на «кращу будучність мого бідного народу, котрому служив за наших ясних днів усім своїм еством»³. 13 квітня 1922 р. він пише до В.Гнатюка: «маю готову повість «Панич» з галицького життя»; 1 травня ц.р.: «написав нову гумореску, опісля пришло і ще нове оповідання «Не було виходу»⁴. Повідомляв про замір написати спогади про Визвольні змагання, об'єктивно показати, нічого не приховувати. Також є і листи, сповнені гіркою жалю до львівських видавців.

А.Чайковський провадив листування з Олександром Барвінським. Збереглися автографи його 13 листів за 1893–1926 роки: 6 листів з Бережан, 5 – з Коломиї і по одному – із Самбора і Скольного. Відомо, що перебуваючи на посаді адвоката в Бережанах, А.Чайковський займався організацією читалень та «Січей», з Остапом Нижанківським та Василем Яворським заснували Товариство «Бережанський Боян». В одному з листів просить високоповажного пана посла посприяти, щоби Статут товариства був затверджений у Намісництві. Повідомляє, що 5 грудня (це був 1893 р.) відбудеться концерт на честь Маркіяна Шашкевича і ду-

¹ Відділ рукописів АНБ ім. В.Стефаника НАН України. – Ф. 34. – Спр. 598.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – Ф. 11. – Спр. 2717.

же «нам на тім залежить, щоби ми могли виступати уже під нашою фірмою»¹.

З іншого листа від 12. 5. 1893 р. бачимо, що А.Чайковський відстоює інтереси селян, не дозволяє їх безпідставно кривдити, на допомогу, ясна річ, приходило знання юридичних законів. «Народ, – читаємо у листі, – має до мене довіря ... що я може лучче як хто другий охоронив бим наш народ від обманства і визискування»². Письменика хвилює все, що стосується літературного процесу, він вболіває за розвиток української літератури.

В інших листах до О.Барвінського письменник, крім видавничих, порушує справи релігії (йдеться про целібат греко-католицьких священиків) та ін.

Рукописна спадщина А.Чайковського заслуговує на детальне вивчення і чекає на свого дослідника.

---

¹ Відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. – Ф. 11. – Спр. 2717.

² Там само.

Василь ГОРИНЬ

ЛИСТИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Листи А.Чайковського до М.Грушевського ніколи ще не публікувалися. Нам відомі сім листів Чайковського до Грушевського з Центрального державного історичного архіву України в Києві. Перший лист датований 17.XI.1897 р., останній – 4.I.1912 р. Всі вони, за винятком одного, писані з Бережан, де письменник жив і працював адвокатом; один лист від 30.IV.1906 р. надісланий з Рогатина, де д-р А.Чайковський адвокатував короткочасно. Адресовані вони знайомому професорові Львівського університету, голові Наукового Товариства ім. Т.Шевченка (вул. Чарнецького, 26), найбільшому українському історикові Михайлові Грушевському.

Листи мають переважно діловий, здебільшого особистий характер, вони лаконічні та стислі, окрім одного від 1.III.1907 р., котрий більше схожий на нарис про поділ латифундій в Галичині через парцеляцію, про продаж лісів і пасовиськ (був також автором студії «Причини зубожілсти наших селян і міщан через судівництво»). Все ж кореспонденція А.Чайковського переповнена низкою фактологічного матеріалу, що проливає світло на зацікавлення українського письменника, автора реалістичних, пластичних оповідань «переважно в мемуарному тоні», хоч «психологія в них дуже поверхова і шаблонова» (І.Франко) про галицьку дійсність кінця XIX – початку XX ст., повістей на історичні теми («За сестрою», «Козацька помста», «Віддячився», «На уходах» та ін.), на яких виховувалося не одне покоління юних читачів. Твори А.Чайковського і нині читаються легко, бо малоють «інтересні закутини нашої краю» (І.Франко), славні сторінки козацької історії.

Даремно, що підрадянське літературознавство та її натхненники – різні ідеологічні перевертні силкувалися звинуватити письменника в консерватизмі, об'єктивізмі, приписували йому національну обмеженість світогляду, вплив буржуазно-націоналістичних концепцій тощо.

У листуванні заховалося ряд прецікавих фактів, що стосуються насамперед творчих планів Чайковського-белетриста, підготовки до написання оповідань і повістей, переважно історичної проблематики, козацьких часів; воно насвітлює інші явища української

літератури останніх десятиліть XIX – перших років XX ст. У межах певної офіційності, з глибокою повагою до авторитету професора-історика звертається письменник до нього за порадою, консультацією, історичним джерелом, підтримкою, і, очевидно, М.Грушевський ставав йому у пригоді.

Як переконуємося, М.Грушевський 1897 р. звідомлював українських діячів культури і науки, сподіваючись на їх підтримку, про заснування на базі часопису «Зоря» солідного журналу європейського закрою «Літературно-наукового вісника» як органу науки і літератури НТШ. А.Чайковський схвально підтримав пропозицію про зреформування «письма літературно-наукового для руських родин», дає згоду «причинитися до хосенного видавництва» морально і друком повісті.

Цікавить А.Чайковського, і він запитує М.Грушевського про археологічний з'їзд у Києві 1899 р., участь у ньому також галицьких учених. Як відомо, тоді М.Грушевський поставив ребром питання про допущення на з'їзд рефератів діячів науки Галичини українською мовою, що перетворилося у справжню акцію національної свідомості й стало віховою сторінкою боротьби за право української мови репрезентантувати науку – питання було поставлене гостро на російському ґрунті не лише в науковій, але й у політичній площині.

Прикметним є листовне звернення Чайковського до Грушевського за джерелом, що могло б послужити для написання оповідання про Роксолану з Рогатина (коли письменник бачив «власними очима місце, де то все відбувалося»); прохання порадити, де прочитати про військову тактику козаків, про здобуття козаками Варни, а Сагайдачним – Кафи, щоби оповідання були «виведені плястично, вірно», «щоби козацькі битви виходили справді по-лицарськи»; просьба прийняти до «Літературно-наукового вісника» повість «Сагайдачний».

Листування між А.Чайковським і М.Грушевським не було регулярним, воно було епізодичним, але мало характер доброзичливості, довірливості, взаємоповаги. Воно було вельми корисним для відомого українського письменника. Немов ті ріки, що впливають у море, текли звідусіль листи до М.Грушевського в Київ, Львів – скрізь, де жив великий історик, від багатьох діячів української культури і науки, письменників і артистів, мистців та музикантів, політиків і провідників, студентів та емігрантів. Ця епістолярія лежить великим культурним пластом, складає неопалимий скарб; вона є і буде важливим джерелом багатьох кодів нашої

духовності, прикладом невсипущої жертовної праці кращих синів нашого народу.

Зважаючи на виняткове значення листів А.Чайковського до М.Грушевського, які є ще й вагомими штрихами до біографій обидвох наших діячів культури, ми вважаємо за доцільне опублікувати їх у збірнику творів Андрія Чайковського. Висловлюю вдячність заступникові директора Центрального державного історичного архіву України в Києві п. Ользі Музичук, яка допомагала готувати ці матеріали до друку.

Олександр СЕДЛЯР

ВЗАЄМИНИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО ТА ІВАНА ФРАНКА

Плідна діяльність Івана Франка як літератора, політика, науковця та громадського діяча стала важливим внеском до української науки та культури, сприяла розвиткові політичної зрілості та громадської активності українців, впливала на думки і переконання багатьох своїх сучасників.

Серед тих представників української інтелігенції Галичини, які відзначали і цінували вплив І.Франка на їх власний світогляд, був і Андрій Чайковський. Хоча І.Франко не належав до кола близьких приятелів А.Чайковського, однак мав на останнього незаперечний вплив і як літератор, і як політик.

Основним джерелом для вивчення взаємин А.Чайковського та І.Франка є їх листування. На жаль, збереглися не всі листи, але й та частина епістолярію, яка доступна дослідникам, достатньо вагома і дозволяє досить ґрунтовно вивчити найхарактерніші риси стосунків обох письменників. Збереглися 7 листів І.Франка до А.Чайковського, з періоду 1895–1904 рр. надруковані в останньому томі 50-томного видання творів І.Франка¹ та 28 листів А.Чайковського до І.Франка з періоду 1894–1907 рр. (автографи зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України). Значну частину листування опублікував М.Возняк в середині 30-х років ХХ ст². Можна виділити три основні групи питань, які респонденти розглядали в листуванні: літературна діяльність, громадсько-політична діяльність та організація особистих зустрічей. І.Франко торкався здебільшого проблем літератури, А.Чайковський (протягом 1894–1896 рр.) – громадсько-політичних справ і трохи менше літературної творчості, однак упродовж наступних років питання, пов'язані з письменницькою працею, домінують у листуванні. М.Возняк слушно зауважив, що в «цілості збережене листування між Чайковським і Франком дає мало що до характеристики творчості Франка, зате куди більшого й основного матеріалу доставляє воно для життєпису й ха-

---

¹ *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50.

² *Возняк М.* Чайківський і Франко // *Новий час.* – 1935. – 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 30 серпня, 11, 12, 13 вересня.

рактеристики громадсько-політичної і письменської діяльності Чайковського, її тем, їх генези й розуміння, а зокрема пієтизму Чайковського до Франка»¹. Очевидно, адже І.Франко, відчуваючи постійно брак часу, не міг часто писати А.Чайковському, до того ж А.Чайковський і як політик, і як письменник мав менше досвіду та, прохаючи поради, детально описував свої поточні справи.

Окрім листів, важливим джерелом є також спогади А.Чайковського про його взаємини з І.Франком, опубліковані 1927 р. під назвою «Мої спомини про Івана Франка»². Вони добре доповнюють листи, адже у спогадах А.Чайковський описує свої стосунки з І.Франком протягом навчання в гімназії та університеті, спільні відвідини василянського монастиря у Краснопущі, а також наголошує на важливій ролі І.Франка у своєму становленні як письменника.

Взаємини А.Чайковського та І.Франка українські науковці практично не досліджували. Розвідка М.Возняка є фактично лише публікацією листування А.Чайковського та І.Франка (деякі листи опубліковані повністю, деякі – частково, а менш істотні частини автор переказав). Дослідження І.Білінкевича має радше белетристичний, ніж науковий характер³.

Уперше А.Чайковський зустрів І.Франка ще під час свого навчання в Самбірській гімназії. Ця коротенька зустріч не стала початком дружніх стосунків між ними, хоча А.Чайковський слідкував за статтями І.Франка в «Друзі»⁴.

Через деякий час А.Чайковський став студентом Львівського університету, згодом – урядовцем у товаристві «Просвіта» і занурився у громадську діяльність українців Львова. Ще із Самбора він поділяв народовецькі переконання, а у Львові «пішов зараз під команду старших народовців з 60 років і сліпо їх во всім слухав»⁵. Старші народовці тоді не втручались до політики і засуджували тих представників молодшої генерації, які цікавились політикою та соціалістичними ідеями. І.Франко після свого арешту 1877 р. вважався скомпрометованим перед урядом і був небажа-

¹ Возняк М. Чайківський і Франко // Новий час. – 1935. – 13 вересня.

² Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка // Спомини про Івана Франка. – Львів: Накладом «Нового часу», 1927. – С. 30–43.

³ Білінкевич І. Іван Франко і Андрій Чайковський: До 110-річчя з дня народження Івана Франка // Зоря (Коломия). – 1966. – 23, 24, 26 серпня. Передрук: Червоний прапор (Коломия). – 1989. – 23, 24, 26 травня.

⁴ Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка... – С. 32.

⁵ ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1621, С. 185–186.

ною особою в народовецьких організаціях. А.Чайковський ставився до І.Франка тоді радше негативно, бо не поділяв ні його політичних поглядів, ні прихильності до атеїзму¹. Як голова студентського товариства «Дружній лихвар», А.Чайковський став ініціатором виключення І.Франка з цього товариства, за що дістав подяку від старших народовців². Згодом, уже в зрілому віці, він дуже шкодував, що так учинив, і писав І.Франкові: «ще раз скажу, що мені соромно того і коли би се можливе, я би охотно видер тую заплямлену картину з мого життя»³.

По закінченню університету А.Чайковський виїхав зі Львова і тривалий час не підтримував стосунків з І.Франком. Відновлення знайомства між ними відбулося орієнтовно в 1893 р., коли А.Чайковський як адвокат працював у Бережанах і саме розпочав свою активну літературну діяльність. Під час випадкової зустрічі у Львові І.Франко досить високо оцінив перші кроки А.Чайковського як письменника і заохотив його писати далі. А.Чайковський пізніше згадував: «Між Франком і мною завелися сердечні дружні відносини. Я вважав його за вчителя, відносився до нього за порадами, і він мені ніколи не відмовляв»⁴.

Підтримка авторитетного літератора, яким уже був І.Франко на середину 90-х р. XIX ст., стала своєрідним фундаментом для дружніх стосунків між ним та А.Чайковським. На молодшого за досвідом літератора вплинули і щиросердність І.Франка, який не нагадував про попередні конфлікти. Виникла була також і необхідність мати досвідченого порадника-політика, адже А.Чайковський став тоді одним із провідних громадських діячів Бережанщини.

Особистих зустрічей з І.Франком у А.Чайковського було не так багато, як він хотів. Заважала їй постійна зайнятість І.Франка та А.Чайковського, до того ж, вони мешкали в різних містах. А.Чайковський зустрічався зі своїм учителем та другом здебільшого під час поїздок до Львова, рідше – за межами столиці Галичини.

Одна із таких зустрічей особливо запам'яталася А.Чайковському. Наприкінці травня 1894 р. І.Франко відвідав його в Бережанах, тоді ж вони побували у монастирі отців василян у Краснопуці, де І.Франко знайшов для себе якусь цінну книжечку. У пізніших спогадах А.Чайковський детально розповів про цей візит: «Таких гарних днів у мойому житті мало. Чого я тоді від

¹ Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка... – С. 35.

² Там само, С. 37.

³ ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1621, С. 185–186.

⁴ Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка... – С. 38.

Франка не почув, чого не навчився... Під час його побуту у мене ми багато переговорили, і я мав нагоду пізнати його велику, щиру душу, його незломний твердий характер»¹. Після цієї зустрічі А.Чайковський часто писав І.Франкові, детально розповідав про свою літературну та громадську діяльність, хоча одночасно розумів, що І.Франко не має часу так само детально відповідати йому. До речі, серед листів А.Чайковського, які збереглися, найбільш інформативними і стосовно його літературної, і стосовно громадсько-політичної діяльності є саме листи до І.Франка, написані в 1894–1896 рр.

Як громадський діяч А.Чайковський розпочав активну роботу відразу по переїзді до Бережан 1886 р. Він був лідером народовецького руху на Бережанщині, кандидував у послы до австрійського парламенту на виборах 1891 р., а на загальних зборах Народної Ради 3 травня 1894 р. А.Чайковського обрали головою президії². Водночас, враховуючи певну слабкість народовецького руху та товариства «Просвіта» в Бережанському повіті (наприклад, наприкінці 1895 р. на Бережанщині не було навіть п'яти читалень «Просвіти», тоді як сусідня Рогатинщина таких читалень мала 11)³, А.Чайковський з одностумцями змушені були працювати з подвійним навантаженням і потребували допомоги. В одному з листів до І.Франка він з жалем констатував: «Тут у нас страшенно запущена нива на спосіб народовецькій. Поза наші «святощі» народні люде нічого більше не знають, і то називаються найбільші патріоти. Коби я мав ще кого до помоги, а то сам самісенській і тільки всілякого на моїй голові»⁴.

Насамперед А.Чайковський шукав тоді допомоги в І.Франка. Хоча І.Франко був одним із керівників Русько-української радикальної партії, а А.Чайковський до радикалів ніколи не належав, однак вони легко знаходили спільну мову.

І.Франко бачив, що А.Чайковський енергійно та наполегливо працює над організацією народовецького руху в Бережанах, спираючись передовсім на селян, та активно виступає проти консервативного духовенства, яке підтримувало О.Барвінського та курс «нової ери». Така діяльність імпонувала радикалам, до того ж радикальна партія не мала тоді своєї місцевої організації в Бережанах. Тому І.Франко підтримував А.Чайковського і неодно-

¹ Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка... – С. 39, 41.

² Діло. – 1894. – 22 квітня (4 травня).

³ Діло. – 1896. – 4 (16) січня.

⁴ ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1613, С. 397–398.

разово повідомляв, що готовий приїхати на віче до Бережан чи до якогось сусіднього повіту і виступити там з рефератом¹.

А.Чайковський завжди радо користувався порадами такого досвідченого політика, яким був І.Франко, до того ж погляди його на політичну ситуацію в краї та можливу стратегію дій були досить близькими до поглядів радикалів. Ще на початку свого активного спілкування з І.Франком в одному з листів до Михайла Павлика А.Чайковський писав, що радикали цілком могли би стати провідною українською політичною силою на початку періоду «нової ери», якби не критикували так жорстко священників. Тоді ж він висловлював впевненість, що народовці зможуть порозумітись із радикалами².

Вибори 1895 р. до Галицького сейму змусили розчаруватись А.Чайковського в деяких представниках інтелігенції, які в останній момент підтримали кандидатуру прихильника О.Барвінського крилошанина Теодора Пюрка³. А.Чайковський вважав, що досягти вагомих результатів на виборах можна лише змобілізувавши селянство, а розпочинати слід з регулярного скликання місцевих віч. Бережанська інтелігенція до такої ідеї ставилась скептично, тому А. Чайковський звернувся за порадами до І.Франка⁴. А.Чайковський прохав окрім порад стосовно нової організації вічевого руху надіслати йому матеріали для рефератів та вказати людей, які могли б приїхати та виступити на вічі. У відповідь І.Франко повідомив, що не має матеріалів для рефератів, які міг би вислати, але готовий сам приїхати на віче⁵. Щоправда, віче, яке вони мали на увазі, не відбулось через заборону старости, а пізніше надто зайнятий І.Франко не зміг приїхати до Бережан.

А.Чайковський і пізніше наполягав на особливій важливості віч для організації масового руху українців за свої права. Це, зокрема, він підкреслював у популярній брошурі «Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє, тайне право голосування»⁶.

У листах І.Франка до А.Чайковського, які збереглися, немає конкретних порад та пропозицій щодо організації громадського життя. Однак немає сумніву в тому, що А.Чайковський знав ме-

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 56, 75.

² ПДІАЛ, ф. 663, оп. 1, спр. 234, арк. 72–72 зв.

³ Діло. – 1895. – 28 вересня (7 жовтня).

⁴ ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1727.

⁵ Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 56, 57.

⁶ Чайковський А. Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє, тайне право голосування. – Львів, 1905. – С. 11.

тодику роботи радикалів (тут допомагали особисте спілкування з І.Франком, періодична преса радикалів) і користувався нею. В одному з листів він прямо говорить: «в нашій повіті розпочав я роботу на спосіб радикалів»¹.

Досить швидко А.Чайковський почав відверто заявляти, що саме радикальна партія має майбутнє серед українців і що він працює на радикалів: «Потішаюся тим, що коли буде залізниця, то львівські радикали допоможуть. Я як можу підготовляю для них ґрунт»². Далі він розмірковує, що народовці вже відпрацювали своє і в майбутньому домінувати має радикальна партія³.

Погляди, близькі до радикальних, А.Чайковський демонстрував не лише в листах до І.Франка. Цікавим прикладом тут можуть бути промови А.Чайковського під час політичних судових процесів, що відбувалися після виборів до австрійського парламенту 1897 р. Тоді він разом з іншими адвокатами-українцями боронив безкоштовно українських селян та священників, заарештованих за спроби завадити владі провести вибори. 1 травня 1897 р. на процесі в Тернополі проти селян із Березовиці Великої він заявив: «А прецінь тут ясно як на долони, що не антагонізм національний грає тут ролю, лиш антагонізм клясовий. Ті, що посідають, тиснуть і переслідують тих, що прокинувшись до політичного життя борються о тую одробину прав своїх»⁴. Щось подібне говорив А.Чайковський і в Станіславові під час процесу проти 25 селян із Чернісва: «Не вважайте сеї справи за руську, народну. Се лиш результат борби пригнетених, що добиваються дрібки конституції з можними»⁵.

Варто зазначити, що згодом погляди А.Чайковського дещо змінилися. Він разом з І.Франком став членом Української національно-демократичної партії, яка на перше місце ставила захист національних інтересів українців. Певне захоплення А.Чайковського радикалізмом було зумовлене відсутністю чіткої програми дій у народовців на кінцевому етапі періоду «нової ери», слабкістю народовецької інтелігенції на Бережанщині і потребою спиратися передовсім на селян, а також впливом І.Франка. Зі зміцненням націонал-демократії, що дотримувалася центристських поглядів, радикалізм втратив для А.Чайковського первісну привабливість.

¹ ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1613, С. 397–398.

² ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1621, С. 181–184.

³ Там само.

⁴ Діло. – 1897. – 30 квітня (12 травня).

⁵ Діло. – 1897. – 21 червня (3 липня).

Окрім громадських справ важливе місце в житті А.Чайковського займала літературна творчість. Якщо праця адвоката була його фаховим заняттям та дозволяла утримувати родину, участь у громадському та політичному житті – своєрідним обов'язком перед менш освіченим загалом українського народу, то література була захопленням А.Чайковського. Він не був професійним письменником, не вважав себе фахівцем у цій царині (хоча були часи, коли лише видання власних творів давало А.Чайковському необхідний для життя мінімум коштів).

Розпочав писати А.Чайковський без участі в тому І.Франка – набагато більше тоді на нього впливав Осип Маковей. І.Франко розпочав спілкуватись з А. Чайковським трохи пізніше, коли той уже надрукував частину «Споминів з-перед десяти літ». Тоді І.Франко якось сказав: «Я читаю ваші спомини, і мушу признати їм літературну вартість, пишіть далі»¹. Така порада відомого письменника дуже підбадьорила А.Чайковського і спонукала розширити тематику творів. Згодом він згадував, що «завдяки Франкові попав між письменники, як мені було вже поза тридцять п'ять літ віку»².

І.Франко підтримав письменника-початківця у вирішальний момент: А.Чайковський вже мав певний досвід як літератор, пишучи спогади, однак без підтримки фахівця він міг би і надалі обмежитись лише спогадами і не реалізував би повністю свій письменницький хист. І.Франко (як раніше і О.Маковей) допоміг А.Чайковському повірити в себе, в свій талант і так спричинився до появи нового письменника в українській літературі.

У листуванні між ними літературна тема з'являється після відгуку І.Франка на твір А.Чайковського «Олюнька» (спочатку в особистому листі, а згодом і під час конкурсу «Зорі», де «Олюнька» отримала першу премію). І.Франко мав репутацію суворого критика, а тому його позитивна оцінка багато важила для автора «Олюньки»³. Приблизно в той час І.Франко так писав А.Чайковському: «Щастибі Вам на писательському полі! Я думаю, що з тим широким знанням життя і мови люду і з тим талантом обсерваційним, який у Вас є, Вам не може не пощаститися»⁴.

Цими напутніми словами І.Франко ще більше прихилив А.Чайковського до себе. Питання, пов'язані з критикою літературних творів та їх виданням займають вагоме місце у листу-

¹ Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка... – С. 38.

² Там само.

³ ІЛ, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1613, С. 477–480, 533–534.

⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 36.

ванні цих діячів, а деякі листи повністю присвячені обговоренню тих чи інших художніх творів.

Здебільшого А.Чайковський розповідав про творчі плани, надсилав І.Франкові на перегляд свої нові твори, однак інколи розповідав і про своє враження від творів І. Франка¹.

А.Чайковський визнавав беззаперечно авторитет І.Франка як письменника, критично при цьому ставлячись до своїх творів. Дуже показовим є одне із звертань до І. Франка: «я не прив'язую до тої моєї роботи жадної вартости, она мені ні раз не подобаєся і видаєся невикінченою, убогенькою і формою, і змістом. А сам не знаю, як би її поправити! Хиба би мені хтось збоку показав одну другу хибу, то може би я і знав, що з тим зробити. О тес Вас іменно прошу: покажіть і научіть, аби відтак мене не висміяли...».² Тут А.Чайковський перебільшив недоліки своїх творів, однак він вважав себе фахівцем лише в царині права, а в літературі – аматором, натомість І.Франко був для нього професіоналом високого рівня, у якого треба вчитись.

І.Франко висловлював зауваження і давав поради, хоча, як вже було згадано, через зайнятість не міг часто і багато писати А.Чайковському. І все ж навіть більше ніж через 10 років після своєї першої розмови на літературну тему з А.Чайковським І.Франко продовжував підтримувати й підбадьорювати свого колегу, хоча той уже став досить відомим письменником³.

А.Чайковський високо цінував таку підтримку, а перед видруком у «Літературно-науковому вістнику» повісті «З ласки родини» прохав помістити на початку твору присвяту: «Батькові новітньої української літератури д-рови Іванови Франкови в доказ високої пошани – Андрій Чайковський»⁴. І.Франко був не лише приятелем для А.Чайковського, але й авторитетом, гідним наслідування. Особливий пієтизм у А.Чайковського до І.Франка помітив акад. М.Возняк, зрештою, не приховував цього і сам А.Чайковський⁵.

Немає сумніву в тому, що І.Франко вплинув на формування А.Чайковського як громадсько-політичного діяча і більшою мірою

---

¹ ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1727. Про це детальніше див: *Якимович Б.* Театр «Руської Бесіди» та Андрій Чайковський (сторінки історії українського театру в Галичині) // Вісник Львів. університету. Серія Мистецтвознавство. – 2001. – Вип. 1. – С. 31–32.

² ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1621, С. 185–186.

³ *Франко І.* Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 255.

⁴ ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1635, С. 217–218.

⁵ ІА, відділ рукописів, ф. 3, од. зб. 1635, С. 219–222.

як письменника. А.Чайковський пам'ятав про це до кінця свого життя. Разом з тим І.Франко запам'ятався йому передовсім як людина із «великою, щирою душею» та «незломним, твердим характером», яка все життя, незважаючи на труднощі, працювала для свого народу. Можливо, саме тому у своїх спогадах про І.Франка А.Чайковський не згадував про співпрацю на політичній ниві, майже не торкався літератури, проте детально і з великою теплою пригадав спільні відвідини монастиря у Краснопуці та невимшені й відверті розмови з І.Франком.

Мирослав ТРОФИМУК

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ
АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

«В елітарному середовищі бачаться витоки примітних психологічних рис українського характеру. Адже саме тут, починаючи від князівського щабля і рухаючись вниз, на шляхту, вперше утвердилися рицарські ідеали вірності, доблесті і честі як усвідомлена позитивна норма поведінки. Останнє, як відомо, складає підвалини індивідуалізму, типу особистості, наділеної розвинутим почуттям гідності. Саме таке уявлення... розповсюдилося серед козацтва. Поняття самоповаги й неметушливої впевненості в собі елімінуючись із козацького середовища, що відіграло роль загальнонародного морального ідеалу, на психологію широких народних мас, мусило накласти відбиток на позитивну модель національного характеру, культивуючи такі риси, як неагресивний, але стійкий індивідуалізм, впертість, самостійність, опірність зовнішнім впливам, що сприяли збереженню нації всупереч спробам її нівеляції»¹.

Розлога цитата з ґрунтовної, серйозної, базованої на архівних джерелах історичної праці про українську шляхту (явище, яке століттями взагалі заперечувалося: еліта наявна лише у середовищі; середовища ж – себто українських не те що нації, навіть народу, – впродовж багатьох десятиліть і століть «не було і бути не могло!», як і української мови, держави тощо) може слугувати вірогідною ілюстрацією формування свідомості шляхетсько-козацької верстви, яка складала кістяк, основу, «протонацію» – українців.

Візьмімся охарактеризувати світогляд А.Чайковського, автора прецікавих белетристичних творів, правника-юриста, суспільного діяча тощо – і не знайдемо ліпшого визначення, аніж наведене вище. Бо й дійсно: процитоване дослідження – про цілком своєрідну суспільну групу, яка органічно входить у діахронічному вимірі до складу української нації. Елітарні групи, як свідчать безпристрасні історичні дослідження, кристалізують, цементують ці складні для визначення організми – нації, с межовими в їхній

---

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 271.

екзистенції, себто говорячи простіше, є своєрідним індикатором, який моментально реагує у тих ситуаціях, де етичні, естетичні, світоглядні, антропологічні якості новоствореної нації постають перед загрозою зникнення або знищення.

Але – ad exempla!

Відомо, що А.Чайковський, чи, як миліше для нашого галицького вуха, – Чайківський, – з діда-прадіда належав-таки до «ходачкової шляхти» Галичини. Що стосується генези цього регіонального відламу загальної суспільної верстви, то можемо скористатися в даному разі висновками, які зробила Наталя Яковенко у процитованому вище дослідженні стосовно шляхти волинської. З поправкою, ясна річ, на початок ХХ сторіччя. Це означає, що суспільний стан з певними функціями і правами в раніших державних утвореннях Центральної та Східної Європи протягом двох-трьох століть еволюціонував від окресленого у процитованому уривку квазіелітарного становища¹, втративши ґрунт під ногами – новостворену власну державність², – до органічного для себе становища суспільного вірнопідданого прошарку. Більше того, саме нащадки української шляхти першими активно долучаються до нових суспільних течій у тих державних утвореннях,

---

¹ «Яскраві індивіди, вихідці зі шляхти... принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею і навички до законної стабільності влади, але це відбувалося поза межами шляхетського стану, на платформі інтересів козацтва». (Н.М.Яковенко *Українська шляхта... – С. 270*). Можливо, саме ця властивість: схильність відігравати провідну роль у байдуже яких суспільних системах, – і призвела свого часу до втрати української державності наприкінці ХVІІІ ст. Надалі ідеали стану певною мірою корелюватимуться стилем епохи і суспільно-політичним устроєм конкретної системи, в яких опиняться українці. Проте три практично непоєднані тенденції завжди будуть домінувати: з одного боку, давній шляхетський лицарський етос, що закарбувався десь на генетичному рівні. З іншого – схильність до авантюризму, що корениться у свідомості власної елітарності. І те, що випливає з перших двох тенденцій: постійна пам'ять про власні корені при досить легкому переході в інше середовище, іншу верству, за умови, що вона є провідною в даному суспільстві.

² Конкретно кажучи, українська державність не була ідеєю шляхти: ця суспільна верства повинна була знайти свого покровителя, якому могла б служити; шляхта як суспільний стан не є творцем ідеології, а, отже, і державних утворень, вона може бути лише виконавцем, захисником, мілітарною опорою влади: «Гасло української державності, яке за логікою мало б найпряміше відповідати інтересам шляхти, самостійно висунути вона не змогла. Лише коли реальний лідер нації – козацтво – на другому етапі війни (мається на увазі Хмельниччина. – М.Т.) до того гасла дозрів, шляхта підхопила і почала реально втілювати його. Але діяла вона в цій новій для себе якості уже не в ролі родової знаті, а в ролі старшинсько-козацької еліти, народженої зі стопу козацьких ватажків-простодунів і енергійного аристократичного елемента...» (Яковенко Н. *Українська шляхта... – С. 270*).

куди вони потрапили волею долі¹, демонструючи там непересічні властивості політиків, науковців, митців..., розбудовуючи чужі національні держави, кажучи узагальнено – розбудовуючи континентальну культуру².

З цього приводу закономірним докором цим «потурнакам» звучить травестований Іваном Котляревським епіко-героїчний зачин «Енеїди», який славний Вергілієвий акорд «*Forma vimque sapo...*» парефразував у побутово-зневажливе «Еней був парубок моторний...» Проте – з іншого боку, – ця парафраза означає і суспільну зарадність, ні, навіть талант: адаптуватися до новітніх суспільних умов. Розпач нащадка шляхетського героїчного роду – сарказм «Енеїди» тому свідчення – з приводу втрати минулої слави переростає в моделювання нового стереотипу поведінки в умовах зародження новітнього суспільства, причому це переродження позначене ореолом геніальності: що могло бути промовістичним доказом національної екзистенції в епоху Романтизму, аніж виникнення твору, який вмів у собі синтез національної міфології в історично-зумовленій ранішим культурним розвитком формі і зафіксував цей світоглядний феномен народною мовою! Саме романтизм чи не вперше на протигагу традиційному курсові елітарних форм культури (даруйте за плеоназм!) виявив очевидний інтерес до народно-побутових форм культуротворчості, виділив їх і таким чином сприяв зародженню серії нових дисциплін: фольклористики, етнології тощо. Якщо ж подивитися на це явище глобально, то зрозуміємо, що нащадки української шляхти зробили грандіозний стрибок: від епохи бароко – до романтизму, від феодального суспільства – до суспільства первісного капіталізму, залишаючись через це провідною верствою бездержавного народу.

---

¹ Гетьманщина проіснувала з 1648 по 1783 р., коли московський царський уряд дарував українській шляхетсько-старшинській верстві дворянські привілеї. З цього часу представники цієї верстви займають поступово провідні позиції в новотвореній – значною мірою ними самими! – тепер уже Російській імперії.

² Внесок вихідців з України у формування і розвиток сусідніх Україн держав європейського континенту, як і країн Американського континенту ще чекає на своїх дослідників, так само, як необхідно вивчити і зробити узагальнену оцінку внеску українців у розвиток світової цивілізації: науки, техніки, культури. Саме інженери українського походження зробили низку науково-технічних винаходів непересічної вартості: Волт Дісней, Джон Ворхол (Іван Верхола), винахідники комп'ютерів, різних типів літаків та ракет були етнічними українцями.

Отож, не через якісь незбагненні і неймовірні причини ця уже адаптована у Російську та Австрійську імперії (в австро-польському варіанті Галицьких земель) суспільна верства щораз у другому-третьому поколінні відчуває якийсь «покаик крові» і щоразу від самого початку, з нульової поділки починає спроби відродити чи, власне кажучи, створити легендарне втрачене минуле. Українська еліта не втратила ані національної пам'яті, ані свого родового чуття провідника нації, а лишень модифікувалася відповідно до нових умов. Симптоматично, що ця «боротьба» починається то на Заході, то на Сході українських земель, а примітна вона тим, що Захід в умовах цих численних «відроджень» щораз живиться ідеєю «українського сходу, ясних зір і тихих вод, степу – козацького раю», а Схід – експлуатує ідею «демократичного Заходу, Галицького П'ємонту, питомо української Галичини тощо». І в цьому виявляється непорушна єдність обох гілок колишньої спільноти.

Саме на цьому етапі свідомість верстви немов кристалізується, застигає знову на певний час – на період близько століття. І на початку століття ХХ-го представники давніх шляхетських родів сповідують ті ж цінності і моральні вартості, які були властиві їхнім предкам: ідеали шляхетсько-козацької верстви Гетьманщини, значною мірою скорельовані пізнішими епохами та суспільними умовами життя впродовж ХІХ – поч. ХХ ст.

Сакральними для нащадків стану залишилися етнічні поняття вірності, чесності¹; у сім'ях і надалі намагаються культивувати стійкі характери з визначальними рисами, як індивідуалізм, впертість, самостійність напористість. Ще від ХVІІ ст., від пост-ренесансного пієтету, властивого епосі бароко, залишилась повага до освіти, – тут можна навести промовисті факти організації Харківського, Київського університетів, а також феноменальну діяльність – в іншому закутку українського світу – Українських Січових Стрільців, які впродовж важких років Першої світової війни організовували школи для дітей на території бойових дій. Власне кажучи, все життя і діяльність А.Чайковського є послідовним втіленням чеснот чи рис, пунктів ідеології шляхетської верстви.

---

¹ Звідси в українській мові навіть виникло поняття «шляхетний», яке має специфічне значення проти аналогічних понять аристократичний, дворянський тощо. Кореляція цього поняття відображає зміну суспільного бачення якості: у близьчі нам часи, коли походження перестало бути визначальним чинником у суспільстві, якісні риси характеру почали сприйматися за аналогією, без пов'язання з генеалогічними даними.

Творчість будь-якого автора завжди має два аспекти: те, що написано, і те, як прожито. Згадаймо хоча б його адвокатську діяльність; чим не «захист християнських братів від сваволі», як зазвичай визначають шляхетсько-козацький «мотив чину» усі твори української літератури? І в іншій царині: «Поки прочитав *«Ogniem i mieczem»*, – то кільканадцять разів шпуляв книжкою об землю й зубами скреготів до безличного до нас автора, але я таки визнавав його талановитість. Нам конечно потреба щось такого на спаралізування тієї антиукраїнської отруї сенкевичівської¹. Вбачаю тут стереотип «шляхетської» поведінки: нестримність, запальність («кільканадцять разів шпуляв книжкою...»), непохитність, активність позиції («потреба чогось на спаралізування тієї антиукраїнської отруї»), проте – визнання позитивів суперника («але я таки визнавав його талановитість»).

Активність громадянського життя, організаційна діяльність А.Чайковського виявляють непосидючий, впертий, цілеспрямований характер. Причому зовнішнє оформлення цієї діяльності у стилі романтичної ностальгії за козацькими часами (керівництво кошем у «Січі», узвичасння носити козацький одяг) виказують впевненість у власній правоті, почуття виокремлення із загалу – з одного боку, і намагання власним прикладом запалити, узвичаїти до власних уподобань інших – з другого. Цікавим з цього погляду є спокій нашого персонажа – А.Чайковського – в певних моментах життя, наприклад, протягом навчання у Самборі: він говорив українським діалектом, літературної мови практично не знав і через те терпів насмішки поляків та спольщених однокласників. Проте не турбувався тим, а активно вчився, шукав відповідей на питання з царини української історії, культури, які його цікавили, – виразний приклад особистості, яка не зациклюється на дрібницях, тимчасових невдачах тощо, а виявляє стійку тенденцію до втілення своїх планів, свого бачення глобальної перспективи. Виріши сиротою, зрозуміла річ, не мав надійних джерел інформації, не мав і джерел, з котрих міг би почерпнути ідеологічні, світоглядні кліше, які зазвичай передаються з покоління в покоління. Проте добра і різнобічна лектура: той же Сенкевич, історики пропольського спрямування, а з іншого боку – Михайло Грушевський, «Кобзар», – сприяли не лише поглибленню знань, але й виробленню критичного погляду на реалії життя, намагання зрозуміти суть довколишніх суспільних процесів. Таким чином, через відновлення напівутраченої родової пам'яті прийшли

---

¹ Чайковський А. За сестрою. – Львів, 1958. – С. 624–625.

до української ідеї багато видатних діячів ХХ ст. Саме вони стали головною дійовою силою у розвитку самосвідомих українців, на-самперед селян.

Ясна річ, що прив'язувати життєву позицію А.Чайковського до його походження було б не науково; тут швидше відіграло свою роль непересічне обдарування, яке зумовило й небайдужість автора багатющої белетристичної спадщини на негативні реалії тогочасного життя. Проте я схильний мотивувати його зацікавлення національними проблемами українства існуванням певної традиції, наявності якої не можна заперечувати навіть в умовах збідності і зденационалізованості частково спольщеного українського галицького села. Адже у своїх оповіданнях на неукраїнські теми автор висловлює загальнолюдське, сказати б, християнське співчуття знедоленим персонажам; і лише у творах з українського життя чи історії чується глибокий правдивий особистий біль або ж гордість.

А.Чайковський через особливості своєї біографії є дуже вдячний об'єкт для дослідження, бо демонструє певну «чистоту експерименту». Сила письменника в тому, що він звертається саме до відшуканих коренів, що його життя – це перманентне відкриття і розвиток конкретної ідеї. Це помітно з хронології його творчості. З іншого боку, щоб ідея швидко і широко розповсюдилася поміж широкими масами населення, як це сталося в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., потрібно, щоб вона була «знайомою», щоб це було не навіщення, а власне повернення до «добре забутого старого», як вчить історія і психологія. Так, можна з певною долею вірогідності ствердити, що факт з'яви А.Чайковського – автора літературних творів визначеної тематики і активного громадського діяча з певним переконанням, відмінного фахівця-юриста, – зумовлений-таки його специфічним походженням.

Що стосується таланту, то він виявився каталізатором, який вивів А.Чайковського на вершини літературної творчості: за три роки – від 1893 по 1896 рр. – опубліковано п'ять книжок письменника загальним обсягом 1160 сторінок, не рахуючи публікацій у періодичній пресі! «Батько і в своїй адвокатській роботі був поетом... – пише син Чайковського Микола Андрійович. – Батько вмів знаходити логічні та психологічні нитки між правовими нормами і життям і свої висновки підносив присяжним у такому вигляді, що вони питання трибуналу про винність підсудного відповідали: «ні»¹. Отож, хоча А.Чайковський і скаржився в одному із

---

¹ Чайковський Андрій. За сестрою. – Львів, 1958. – С. 629.

своїх листів, що «злазити щодня з Пегаса й сідати на процесову шкапу страшно томить і розриває душу на дві половини...»¹, – глибокого конфлікту поміж обома видами діяльності, напевно, таки не було. Перефразовуючи висловлювання сина письменника, можемо ствердити: А.Чайковський у своїй діяльності і літературній творчості був шляхтичем, який вірою і правдою обороняв і розвивав свої ідеї чесності, поваги до героїзму, пошанування особистості. Він був українським шляхтичем. Проте – критично мислячим. А в умовах Галичини це рівнозначно бути прокаженим.

Але перейдімо до світоглядної еволюції письменника. Він починає з опису інтер'єру, в якому протікає його життя: галицькі дядьки і тітки, галицькі характери і стосунки між людьми, галицькі умови і умовності, – одним словом, такий собі вертеп, де зверху байдужа німецькомовна імперська влада, посередині вороже настроєні шовіністичні польські чиновники і просто обивателі, а нанизу – справа шляхта, зліва українські селяни, між котрими обов'язковий персонаж, корчмар; у такому інтер'єрі і грається п'єска про жорстокість того життя щодо бідних, про зверхність багатих і чужих, про втрачений гонор та давні спогади, одним словом – образки з країни сліз і горя. Попри природню критику визискувачів і співчуття до страждань простих людей («народних мас», що дуже шанувалося протягом радянських часів), оповідання Чайковського цікаві насамперед як опис виміраючого вже в його часи і остаточно вимерлого впродовж 1945 – 1980-х років «прошарку» сільської напівінтелігенції-напівшляхти, яка й була опорою української ідеї в Галичині протягом півтори-двох століть. Причому це не була певна група людей чи якась розповсюджена професійна каста, – якраз навпаки, галицька українська шляхта була українською від природи і той стан був для неї таким питомим, що, з одного боку, вона не боялася домішувати до свого українства польські, австрійські чи жидівські (саме так – жидівські; свреями їх у Галичині ніхто ніколи не називав) нотки і таким чином витворювати саме специфічну галицьку культурну симфонію – українську регіональну субкультуру. З іншого боку, питомість українськості для цих людей була настільки великою, що переважала усі інші вартості: якщо б такий шляхтич забажав підтвердити свої станові права документально, то польська влада зазвичай змушувала його перенести документи до костелу. В таких випадках більшість жертвувала шляхетським званням (зрештою цілком номінальним) задля того, щоби вважа-

---

¹ Чайковський Андрій. За сестрою. – Львів, 1958. – С. 630.

тися українцями й ходити до своєї Церкви. Отож, і української шляхти, яка могла б похвалитися відповідними на то паперами, практично не стало вже до 1939 року. Інша річ, що ніхто не міг заборонити створювати навколо себе специфічний мікроклімат. А в умовах галицької бідності кінця XIX – початку XX ст., коли станова різниця поміж окремими мешканцями того самого села чи містечка не підкріплювалась ані матеріально, ані особливою різницею в освіті, тобто, коли ця стратифікація не була суспільно мотивована, наявність такого мікроклімату, такої атмосфери вирізнення призводила переважно до складних побутових колізій. Саме це напружене перманентне зусилля верстви зберегти рівновагу і не розчинитися – стало насамперед темою творів А.Чайковського. Він змальовує цілий шерег образів, подаючи ряд конкретних варіантів вигасання в людській свідомості колишніх ідеалів і чеснот, втрати цими людьми під жорстоким впливом реалій життя засадничих рис. Річ зрозуміла, що автор повинен був шукати виходу з цього критичного становища. Як результат, виник цілий перелік творів історичної тематики.

«За сестрою», «Віддячився», «Побратими», «До слави», «На ухадах», «Сагайдачний», «Козацька помста», «Олексій Корнієнко», «Полковник Кричевський», «З татарської неволі», «Богданко» – вже із назв творів видно, що складало інтерес автора. Очевидно, почавши зі стихійного, компенсаторного опису ідеалізованої епохи козаччини, Андрій Чайковський перейшов до висвітлення окремих постатей української історії, які внесли свою частку в процес творення держави, нації.

Як автор підходив до вибору тем і персоналій для зображення у своїх творах, свідчать його ж висловлювання: треба «подавати історію у найприступнішій формі, а такою формою є, безперечно, історична повість. Вона оживляє народну традицію, подас зразкові моменти, зразкові одиниці і заохочує до наслідування. Тому я поклав собі за ціль мого життя цю прогалину заповнити по моїх силах. За моїм прикладом пішли другі письменники і я радію з того, що наша молодь має вже що читати»¹. Ця цитата підтверджує наші дотеперішні міркування і засвідчує принциповість для А.Чайковського вибору своєї позиції і дотримання взятих добровільно зобов'язань. Загально позицію письменника можна окреслити терміном «національно свідомий діяч української культури».

---

¹ Чайковський Андрій. За сестрою. – С. 631.

Симптоматично, що, намагаючись відобразити свій ідеал служіння і самопосвяти, А.Чайковський переносить свій «мисленний світ» на схід, в українські степи. Це ззагалі дуже цікава риса національної психології українців: перебуваючи в умовах інонаціональних державних утворень, вони звикли повсякчас – і у приватному вимірі, і що стосується національно-культурницької діяльності – діяти в «тіні», вживаючи сучасне поняття. Лише тривалий час відкритої діяльності, боротьби за відверто задекларовані ідеали можуть сформувати активну і прагматичну в позитивному значенні слова позицію людини і громадянина. Якщо ж зусилля на підтримку і розвиток власної культури не заохочуються або й пригнічуються різноманітними засобами і способами, то наслідком такої неприродної екзистенції обов'язково буде відпадання певної кількості етнічних співгромадян, з одного боку, і самоусунення постійніших, консервативніших, просто впертіших особистостей – з іншого. До цього, врешті-решт, і призвело бездержавне існування українців: вся національно-культурна діяльність «автономізувалася», виявилася відірваною від конкретного життя у межах Російської чи Австрійської імперій, відійшла на другий план, прийняла компенсаторні форми.

Для людей на кшталт А.Чайковського – людей принципів, людей вразливих, людей, які шукали гармонії у житті, – справжнє буття тривало у їхніх мріях, «спогадах про майбутнє», в ефемерному кафкіанському вимірі оптативного фантазійного світу. Вони – галицькі українці, беручи дійсність Галичини кінця XIX – початку XX ст., – були настільки ж абстраговані від реального життя, настільки ж були усунуті від вирішення своєї долі, що порівняння із химерним світом Франца Кафки є цілком об'єктивне. Різниця між світами цих людей та світу кафкіанського полягає у двох моментах: їхній світ був гарний, мав у своїй основі облагороджені спогади про героїчне минуле і, крім того, вони намагалися якось втілити риси цього міфічного світу в реальному житті. У художній дійсності творів українських белетристів дія переноситься хронологічно в різні часи «нашої слави» або ж в ірреальний світ футуристичної міфології (що характерніше для поетичних творів).

З цього приводу виникає закономірне питання: чи покоління, що виховані в такий спосіб, зможуть знайти своє місце в реальному житті? Чи вони підсвідомо не будуть і надалі жити за сформованим подвійним стандартом «життя реальне – життя омріяне», де наявність міфопоетичного образка «життя омріяне» заступає і

робить непотрібним і неможливим формулювання і творення довкола себе категорії «життя бажане»?

Ця проблема зримо постає перед А.Чайковським в час його праці самбірським повітовим комісаром ЗУНР. Здавалося, нарешті прийшов той час, коли українці зможуть самі розпоряджатися своєю долею. Проте гірка іронія і сарказм мемуарів свідчить про ту прірву песимізму, розчарування, у яку втрапив автор романтичних творів про козацьку героїку, зіткнувшись із реальністю «українського державотворення». А.Чайковський, як, напевно не один сумлінний, чесний, порядний чоловік його стилю, чується ошуканим: «Я ніколи не був політиком, не вмів хитрити, вірив у те, що мені говорили...»¹. Проте він таки не занепадає духом і намагається у вирі загального лицемірства і розброду використовувати на повну силу свій письменницький і громадський авторитет, аби якось змінити становище. «Чорні рядки», як це не боляче, й сьогодні читаються не як мемуари, а як документальна хроніка нинішнього дня.

Суть конфлікту А.Чайковського і дійсності періоду ЗУНР, напевне, криється не лише в тому, що він не сприймав фальшиві політикування, некомпетентність урядовців і військових, відверту спекуляцію в матеріальній, а найперше в моральній царині. За своїм світоглядом письменник, як і кожен шляхтич, був консерватором, еволюціоністом й, гадаю, органічно не сприйняв революційних змін, коли неминуче, як і при кожному катаклізмі, на поверхню виплескуються негативні емоції, відбувається злам суспільного устрою, наслідком чого стає глибока криза духовних сфер буття: сфери культури, людських стосунків, світогляду, який виносився кожним із дня вчорашнього. Революція – це час ненормативних вчинків, хаотичної діяльності, час перегляду (хоча й на короткий час) поведінкових канонів. Чайковський же, як і кожен, хто вірив в ідеалізовані норми і приписи шляхетського кодексу, основне завдання повинен був бачити в тому, аби з максимальною самовіддачею задля національної справи і насамперед гідно перебути час. Зрештою, його діяльність свідчить про правильність моїх висновків.

Переконаний, що внаслідок згаданої суспільно-корисної праці письменник пережив світоглядну кризу. Можу навіть передбачити, що він виніс з цього болючого процесу корисний досвід, який міг бути викладений у його наступних творах.

---

¹ Чайковський Андрій. За сестрою. – С. 634.

Так воно й було. Він і далі пише, зокрема, для дітей. Отож, революційні перипетії не вбили в ньому бажання творити, бажання змінювати свідомість українців, будувати свою міфічну Україну. Щоправда, перед смертю письменник планує написати щось, що відрізнялося б від попереднього доробку. Можна б передбачити, що це міг бути твір, де омріяний ним образ національного буття став би осучасненим. А, можливо, А.Чайковський перейшов би від статистичних описів реальності чи історичних міфів до драматичної в своїй основі фабули, зі складною колізією характерів, де головною ідеєю стало б переродження конкретного українця міжвоєнного періоду у самовідданого, діяльного громадянина майбутньої України. Прогнози – річ невдячна, проте, виходячи з його рис характеру, із задекларованих неодноразово протягом життя ідеалів і намірів, з аналізу творчості та діяльності А.Чайковського, можна ствердити, що він намагався б викласти набутий протягом всього життя досвід для науки майбутнім поколінням. Очевидно, найголовнішим досвідом його творчості і громадської діяльності мав стати досвід адаптації етосу і самосвідомості старої державотворчої верстви України до нових умов самостійного господарювання.

Я б назвав позицію А.Чайковського, якої він не зрікся протягом майже вісімдесяти років свого життя, суспільним етизмом. У кожній ситуації – чи як юрист, чи як урядовець, чи як письменник, – він відстоює свої принципи, пропонує їх у формі белетристичної фабули для засвоєння майбутнім поколінням, намагається перекроїти згідно з цими максимами довколишню дійсність. Факти біографії письменника забуваються, втрачають своє актуальне звучання з огляду на нові умови наступних епох, проте твори лишаються. Той заряд патріотизму, беззастережної вірності рідній нації, країні, канон справедливості, пошанування гідності людини, що закладений в його творчій спадщині, є й сьогодні обов'язковим для кожної нормальної людини, для кожного українця. А творчість А.Чайковського лишається ще одною ланкою в еволюційному ланцюгу з минулого в майбутнє України. «Приземлений романтизм» його побутових творів та героїчний міфологізм історичної белетристики практично незамінні у справі формування молоді. Головне, що письменник був незвичайно духовно сильною людиною і діяв з позиції цієї сили, не боячись великих справ, сильних починань і високих ідеалів. Нехай навіть вони можливі лише «на уходах».

Олег ГРИНІВ

ЗАГОСТРЕННЯ УСПАДКОВАНИХ НЕДУГ

(Андрій Чайковський про уроки державотворення в 1916–1919 роках)

Свої мемуари «Чорні рядки» Андрій Чайковський почав писати зразу після падіння Західноукраїнської держави і писав у стані депресії, спочатку навіть сумнівався в користі від своєї праці. Та розважливість історика взяла верх над емоціями письменника, хоч вони не могли покинути мемуариста.

На початку мемуарів наголошується на їхньому значенні, *по-перше*, «в інтересі грядущих поколінь» і, *по-друге*, як «джерела для budouчого історика».

«Чорні рядки» побачили світ у 1930 році. Вдруге вони з'явилися завдяки копіткій праці упорядника Богдана Якимовича в журналі «Дзвін» (1990, ч. 6). За цим виданням я і цитуватиму їх. Як і сподівався автор, мемуари не втратили своєї актуальності. Якби наші державотворці задумувались над ними чотири роки тому, то могли б уникнути тих наслідків, які дала їхня діяльність у державних, зокрема виконавчих, органах.

Структурно «Чорні рядки» складаються з дванадцятьох частин. Особливу цінність для нас має остання частина, в якій синтезується досвід праці самбірського повітового комісара А.Чайковського від 1 листопада 1918 року до 16 травня 1919 року. В цій частині письменник робить крок від мемуариста до вченого і доходить таких висновків, як визначні українські історіософи (В'ячеслав Липинський, Стефан Томашівський, Василь Кучабський та інші) в наукових працях. На масового читача твір А.Чайковського може мати навіть більший вплив, ніж праці вчених, адже в цьому переваги художніх образів перед науковими абстракціями не викликають заперечень.

Ще одне застереження. Невибагливий читач, вихований на героїчній епопеї стрілецьких часів, може піддатись спокусі звинуватити А.Чайковського у відсутності патріотизму. Такий можливий варіант тлумачення «Чорних рядків» передбачив і їх автор. Аби запобігти цьому, він застерігає: «З тих моїх споминів виходило б, що я завзявся все критикувати, ганити, що в цих моїх чорних рядках немає ні одного ясного місця, та що наша справа, за котру ми стільки крові проляляли, стільки жертв понесли, від

початку була засуджена на смерть, на розвал і невдачу. Так воно не є. Я мав найтвердішу віру, я надіявся найкращого».

Гадаю, що письменник не тільки звертався до минулого. В своїх «Чорних рядках» він шукає відповіді на питання: «Яка ж тому причина, що ми впали?». Для ґрунтовності аналізу ці причини поділяються на внутрішні і зовнішні, передвоєнні і воєнні. Джерело таких причин треба шукати в довоєнних часах, коли яскраво проявлялись ті успадковані від попередніх поколінь недуги, які ще більше загострилися у добу національно-визвольних змагань.

На думку письменника, «ми терпіли перед віками на дві передвоєнні недуги і не мали ні виrozumіння, ні волі із них виликуватися». До них зараховані «брак почуття власних сил до самостійности» і «наш хворобливий антимилітаризм».

А.Чайковський переконаний, що перша причина «відповідає нашій вдачі» і має чимало доказів у нашій історії. В «Чорних рядках» згадується літописна розповідь про те, як наші пращури запрошували до себе варягів, аби ті княжили на нашій багатій землі, де нема ладу. Далі йдеться про діяльність князя Костянтина Острозького, українських гетьманів.

Мемуарист не згадує тих діячів України, які дають протилежні приклади. Адже вже наприкінці ХІХ століття і на початку ХХ віку була науково обґрунтована ідея самостійної України. Широко відомі брошури «Україна irredenta» Юліяна Бачинського та «Самостійна Україна» Миколи Міхновського, праці Івана Франка, не кажучи вже про його поезію «Не пора, не пора» і геніальний пролог до поеми «Мойсей», твори Дмитра Донцова.

Названі вчені віддзеркалили різні грані доконечності незалежної української держави. Юліян Бачинський спирався на економічні аргументи, Микола Міхновський – на міжнародно-правові, Іван Франко – на націоналістичні, а Дмитро Донцов, як пізніше і Юрій Липа, – на геополітичні. Наскільки ці аргументи витримали іспит часу – це вже інше питання.

Але не будемо дорікати А.Чайковському, позаяк його висновки логічно випливають з мемуарів повітового комісара, а не з глибокого дослідження історії та наукової літератури з цього питання. Перед нами художній твір, а не наукове дослідження.

Та не заперечити мемуаристові, коли йдеться про національно-визвольні змагання 1917–1921 років. Ні наддніпрянці, ні галичани не підтвердили належного «почуття власних сил до самостійности», коли розвалювалися дві великі імперії (Росія та

Австро-Угорщина), хоч інші народи зразу виявили свою волю до створення власних держав.

Письменник лише фіксує «брак почуття власних сил до самостійності», але не виявляє їх причин, що призвели до такого наслідку. Можна погодитись з автором «Чорних рядків», але тільки частково. Описаний «брак», мабуть, був різний у різні часи і для різних верств населення. Все залежало від конкретно-історичних умов. Згадаймо оспіваних Шевченком героїв і його віру у воскресіння України, в «безверхого» козака, якому судилося розбити тюрму народів, де мовчали всі народи – від молдаванина до фінна.

Як обґрунтували етнопсихологи, серед українців виділились два основні стилі життя: лицарсько-героїчний і пристосуванський. Історія розвивалась так, що після поразки гетьмана Івана Мазепи дедалі більше утверджувався другий стиль, суть якого передає українське прислів'я «моя хата з краю».

Та вже в час першої публікації «Чорних рядків» (1930) почав заявляти про себе й лицарсько-героїчний стиль життя революціонерів-націоналістів, десятиріччя героїчної боротьби Української Повстанської Армії підтвердило поширення цього стилю життя серед українців. Його притягальна сила не зникла й тоді, коли пригасла збройна повстанська боротьба.

Врешті-решт, воля до самостійності залежить від волі взагалі, її недостатність серед нашого народу психологи вважають аксіомою. Та не можна переносити цю властивість на всіх українців. Звернімось до оповідання Олександра Довженка «Воля до життя». Його герой Іван Кармалюк після ампутації руки, палаючи у вогні гангрени, зібрав усі сили, аби самому дійти до перев'язувальні і заявити лікареві: «Жити хочу!». Письменник передає почуття лікаря: «Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця. Страшний був Кармалюк і прекрасний». «Він уже сам себе врятував», – проказав хірург, який не сподівався на порятунок хворого.

Тріумфом волі до власної держави був всенародний референдум 1 грудня 1991 року! На тих теренах, на яких у 1918 – 1919 роках довелося працювати повітовим комісаром А.Чайковському, а також – адвокатом, народ виявив особливий рівень почуття власних сил до самостійності.

Друга причина поразки наших національно-визвольних змагань, на думку письменника, «наш хворобливий антимілітаризм». Мемуарист наголошує, що антимілітаризм пропагувала й тогочасна українська інтелігенція, зокрема Іван Франко і Михайло

Павлик. Мабуть, тут письменник має не повну рацію щодо І.Франка. Хіба можна назвати антимілітаристськими такі Франкові твори, як повість «Захар Беркут», гімн «Не пора, не пора», вірш «Гриць Турчин» та низку інших, не кажучи вже про «Вічного революціонера», де відтворено «дух, що тіло рве до бою».

Як наслідок антимілітаристської хвороби, у вирішальний момент галицькі українці мали лише одного генерала, який визнавав себе українцем. Ним був генерал-штаблер австрійської армії Віктор Курманович, який від 1 листопада 1918 року командував першим корпусом армії ЗУНР, а пізніше був начальником булави УГА і секретарем військових справ ЗУНР. Старшини з резервістів могли командувати четою, а командували сотнями, куренями, полками, батареями і навіть дивізіями. «Та такі люди, – пише А.Чайковський, – мимо свого героїзму, посвяти та самовідречення не могли в нашій визвольній війні такому великому завданню як командування більшими частинами дати собі ради, бо не мали відповідного фахового знання [...]. Війна – це штука, котрої треба довго і пильно вчитися. І коли ми не мали вишколених вищих старшин, то мусили позичати у німців». На цьому спекулювали нерідко «деякі людці» із старшин, які домагались, аби їм давали старшинські ранги «до квадрату», цебто з сотника на полковника. Так не могли бути реалізовані переваги перед ворогом, хоч українці мали «найкращий воєнний матеріал» у всій Австрії.

А.Чайковський аналізує стратегічні помилки Начальної Команди УГА: «Я взагалі не розумію, чого нам кривавитися під Львовом, замість взяти Перемишль і відтяти комунікацію із заходом, а тоді Львів сам здасться без кривавлення». У мемуарах згадуються слова генерала Гембачева, який приїхав командувати фронтовими діями. «Мене, – каже генерал, – прислали сюди через якусь невияснену помилку. Та ж я не був ніколи фронтовим старшиною і на тім нічого не розуміюся. Я увесь час служив у російському війську при інтендантурі. Тут велике фронтове завдання і відповідальність, а я її приймати не можу на себе. Я звідсіля будь-якого дня піду».

Через свою слабку волю і безпорадність жалюгідне враження зробив на письменника і головнокомандувач генерал М.Омелянович-Павленко.

Повітовий комісар добре бачить, як можна розв'язати різні питання, на що не здатні військові чини. Він пише про те, що чоловіки, які могли поповнити військо, залишались у міліції, «хлопи, мов горіхи, нагодовані, обуті, одягнені як слід, ну, й озброєні». У невеличкому Болахові служить близько 400 міліціантів, які

втім у тяжких умовах держави забезпечені, «а ворога вони не бояться, бо хирівський фронт не близько».

Цікаві сторінки, на яких згадуються військові підрозділи з Наддніпрянщини. «Деякі частини з-за Збруча нарobili нам клопотів чимало! Ці півбільшовики гангренували наші галицькі відділи своїми дурними кличами, марнували воєнний матеріал, який з собою привезли, а вже як пішли куди на «реквізицію», то не дай Боже». У цих частинах не було елементарного військового порядку. Мемуарист описує приїзд на допомогу самбірчанам таких військовиків. Ними командував полковник Кравчук, який був у російському війську прапорщиком. «Йшли чередою, у валянках (папучах), без ладу і строю і робили дуже погане вражіння».

Негативний вплив наддніпрянських військовиків на галицьке військо обмежився не лише тим. А.Чайковський зазначає, що старшини з Наддніпрянщини, за деякими винятками, навіть не розмовляли по-українському. Агітація наддніпрянців «далою пагони!» призвела до того, що галицькі вояки збунтувались проти своїх старшин, покидали фронт, втікали. Ось таку картину побачив письменник: «... Йдуть цілі гуртки і поодинокі стрільців, йдуть полями, городами, все втікай враз зі зброєю. «Вже доста маємо тієї війни, час нам вже відпочати...». Це наслідки ворожої агітації... Так... «без анексії і контрибуції... Поцо се, хлопе, маш біць?»». «Ворожа розкладова агітація» понівечила всю працю й зусилля. Поляки не розуміють такого загального відступу, приймають його за якийсь тактичний маневр. «У мене, – згадує письменник, – леденіє серце. [...] Це не паніка, яка у війні буває, це добровільне уступлення з позиції, затрата всякої дисципліни, на яку немає іншої ради, як скоростріл і поголовна масакра».

До хронічних національних хвороб у «Чорних рядках» зарахована також «манія підозріння». «Всякі бувають причини такого підозріння. Передовсім людська глупота, непошанування чужої гідності, опісля злоба, взаємні порахунки і... охота засісти самому на тім стільчику, з котрого треба другого струтити. Задрісники змальовують зверхника як зрадника, неробу, гниль, бездіяльника, а навіть і злодія. Достатньо поголоски, аби спаплюжити порядну людину і залишити поза увагою «справжніх злодіїв і наживників», які «жирують собі безкарно і сміються в кулак, що наївна опінія дала себе надуті, піймати на полову і відвернути очі в інший бік від їхньої роботи».

У часи Визвольних змагань манія підозріння нищила нас не менше від ворожої зброї. «Патріоти» розповсюджували різні поголоси про старшин аж доти, доки не домагались їх усунування і за-

міні іншими, набагато слабшими. Та тут мусимо констатувати, що така словесна зброя ще більше б'є тоді, коли її беруть на озброєння службові особи і використовують для зміцнення свого становища в боротьбі проти сумнівних працівників. Знаходиться чимало доброчинців, які, за сучасною термінологією, шукають відповідний «компромат».

Для такої роботи було сприятливе підґрунтя в часи національно-визвольних змагань. Вже згадувались різні псевдополковники і псевдосотники. «Тепер, – вказує письменник, – з'являються різні старшини в австрійських одностроях. Тільки я не міг з дива вийти через той блискавичний аванс. Вчора я бачив когось хорунжим, а сьогодні вже сотник! Вчора був рядовий, сьогодні вже фельдфебель». Такі псевдосотники і псевдофельдфебелі чинили перешкоди тим, хто виявився розумнішим і досвідченішим.

А.Чайковський пише, що «другою сторінкою цієї медалі є наша каригідна поблажливість на народні злочини». Йдеться не про дії, які порушують кримінальні закони, а про такі вчинки, які підлягають моральному осуду і повинні забезпечуватись «товариським чи громадянським бойкотом», ізолюванням такого негідника. Як наголошує мемуарист, він не бачив жодного «прикладу такого бойкоту у нашому громадянстві». Якщо ж такий негідник належить до багатих, грошовитих, людей, то про бойкот не може бути й мови.

Через таку поблажливість у Станиславові українські старшини гайнували час у кав'ярнях з «різними дамами». Тут також було багато нетутешніх людей, що складають всілякі «місії, делегації, депутації, посольства, комісії і чортзна-що». А все це – трата державних коштів і прикриття власної наживи для псевдопатріотів.

Де ж вихід? Письменник згадує «большевицьку методу: з нагайкою, і шибеницею, і розстрілом», але він не схвалює тої методи, котра йде через «текатомби (велику кількість. – О.Г.) трупів». Водночас письменник категоричний противник перетворення влади в «помело». Актуально звучать його слова, що для наведення порядку «треба було одної сильної волі, а не безглузких парламентів, що радили і нічого не вирадили». Правда, в іншому випадку, – коли збунтовані большевицькими гаслами вояки покидають фронт, – вважає, що «тут большевицькі методи були б якраз добрі: кожному десятому кулька, а решту порозділювати поміж певне місце».

З «Чорних рядків» можна зробити ще один висновок: українці не були підготовані до незалежності ні політично, ні соціально, ні ідеологічно. Серед української інтелігенції автор мемуарів ви-

діляє три категорії: 1) «щирі патріоти, що не пожаліли б свого життя для України»; 2) такі, що «зиркали «на задні колеса» і не хотіли так зовсім замикаати за собою фіртки – ану ж... хто то знає, як воно буде?»; 3) третя категорія, «котрої ідеалом була нажива». Чи не спонукають до роздумів про сучасні думки, які були висловлені більше шістдесят років тому?

Не розуміло тодішніх подій і духовенство, яке мало найбільший вплив на людей. Навіть селяни скаржились, що «їхні панотці все ще при службах Божих поминають його величність цісаря Карла».

Духовні провідники нації не мали чітких, визначених орієнтирів на процеси державотворення і не вміли працювати в нових умовах. Прем'єр Сидір Голубович не міг нічого порадити повітовому комісарові, який хотів знати думку уряду про те, що треба робити в повітах. «Я сам нічого не знаю», – така була відповідь. Міністр внутрішніх справ Іван Макух розглядає таку справу, «яку може повітовий комісар полагодити на коліні», а займається лише для того, що «треба бути популярним». Майже всі члени уряду Голубовича, за винятком двох міністрів, справили на письменника негати́вне враження як люди некомпетентні і безвольні.

Не було належного зв'язку між урядом і повітовою владою. А.Чайковський пише, що «у нас потворилося стільки республік, скільки є повітів», а повітові комісари, «дбаючи лише про свій повіт, показували із себе убогеньких, наче та миша церковна» і «вигоді свого повіту підчиняли загальну справу, від якої залежало наше бути чи пропасти». Ніхто не перевіряв тих звітів, що надходили від повітових комісарів. Кілька разів письменник згадує Дрогобич, який мав перевагу перед іншими повітами, і чим користався тамтешній «дожа» Семен Вітик.

Письменник намагається пояснити ті причини, що зумовили більшовицький рух і більшовицькі симпатії в краю – нерозумна політика, нищення красового господарства тощо.

Ґрунтом для більшовизму було й те, що його пропагандисти нерідко спекулювали на нищих почуттях обездолених людей, а вони складали немалу частину населення Галичини. У мемуарах розповідається про те, як бідноту поселили на зиму в будинок колишнього сзуйтського монастиря, а вона почала нищити будинок, виривати паркет і рубати двері для того, аби палити в печах. Коли були призначені старші, то й вони не змогли дати ради. Тоді довелось порушників викинути з будинку.

Нарешті, ще була одна причина для розповсюдження більшовизму. За Збручем влада опинилась у «вихованців московсько-

го підземелля, які зразу відпекувалися від відірвання від Москви». Намагаючись копіювати московських революціонерів, вони захопились модою на соціалізм і давали різні обіцянки та гасла соціальної справедливості доти, доки «більшовики перелічували (перекупили. – О.Г.) їх своїми кличами і виграли справу». Уряд УНР не міг поєднати розв'язання національних і соціальних завдань, на чому завжди спекулювали вороги України. Так було і в період національно-визвольних змагань 1917–1920 років.

Не зміг, на жаль, стати епохальним й Акт злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року, бо він не був «сфіналізований», як цього вимагали потреби часу. Більше того, залишились, як пише письменник, «дві окремі влади, два окремі уряди, з котрих один тягнув вісьта, другий гайта...». Такими словами закінчуються «Чорні рядки».

Письменник хотів показати своїми мемуарами те, чого не повинні робити українці в майбутньому. Але він знаходить у «Чорних рядках» і світлі події. Він хоче низенько вклонитися четареві Балицькому, який, долаючи хворобу, продовжує службу на фронті. З теплотою описується самовідданість Осипа Струмеляка, котрий вважає – його місце служити Україні в артилерії на лінії фронту. А що вже сказати про описаного «справдішнього полковника давньої російської армії» Шепеля, під командою якого обороняється широкий фронт, чи професіоналізм і витримку народженого на Буковині полковника Кравса.

«Чорні рядки» – не просто мемуари, а спогади-перестороги. Думки письменника, який став повітовим комісаром у тяжкі часи, цінні й сьогодні, в період нашого державотворення. Масмо їх читати й перелічувати, робити правильні висновки, бо втратити державу значно простіше, ніж її здобути.

Львів – Бережани, 1994 р.

ЦИКЛ ШЛЯХЕТСЬКИХ ПОВІСТЕЙ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Характеризуючи творчість Андрія Чайковського, Сергій Єфремов у своїй історії української літератури особливо звернув увагу на те, що цей письменник «вибрав собі спеціальністю життя так званої «ходачкової шляхти», ... тієї верстви, що од звичайного селянства одріжняється тільки шляхетською пихою та бундочністю». Відзначив, що його твори «дають багато цікавих спостережень з того тісенького, мало відомого світа, який являє дрібна сільська шляхта»¹. І, справді, ця група повістей – незвичайне явище не тільки в творчості А.Чайковського, а й у нашій літературі взагалі. Передусім тому, що висвітлюють тему з різних сторін і охоплюють пов'язані з нею складні питання етносоціального, історичного й культурно-побутового характеру, а також, що їм властивий високий вектор вірогідності, оскільки автор – сам уродженець і виходець із цього дрібношляхетського середовища, мав не тільки можливість його безпосередньо спостерігати і добре пізнати, але й бачити зсередини, співпереживати багато моментів з усього того, що знайшло відображення в його творах.

* * *

Дрібна малоземельна шляхта, яка жила всуміш з іншими селянами або окремими компактними поселеннями, була в Україні досить поширеною, особливо на Поділлі, Поліссі, Підляшші, Прикарпатті. Її походження – різне. В одних випадках – це нащадки колишньої більш чи менш багатой шляхти, яка з часом зубожіла, стала малоземельною і навіть бідною; в інших – це здебільшого дрібна шляхта з Польщі, якою феодала заселяли землі в Україні, а також різні орендарі, посесори, економи; в ще інших – це нащадки колишніх служилих людей, котрі ще з княжих часів поселялися на окраїнах держави, при замках, головних шляхах, виконували певні військово-охоронні й адміністративні функції, були наділені землею та певними привілеями. Всі вони, хоч і жили серед посполитого люду і часто з матеріально-масткового погляду не стояли від нього вище, все ж вирізнялися, особливо в часи феодально-кріпосного права, тим, що не відробляли панщини, не

---

¹ Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ, 1917. – С. 379.

були зобов'язані рекрутськими поборами, володіли певною земельною власністю і шляхетськими правами, які під пануванням королівської Польщі сьак-так охоронялися. І хоч де-факто не раз такий дрібний, малоземельний шляхтич був гноблений і залежний від багатого шляхтича-магната, поміщика не меншою мірою ніж звичайний кріпосний селянин, все ж де-юре він міг повеличатися своїм шляхетським титулом і потішити себе часто вживаним фразеологізмом *Szlachcic na zagrodzie – równy wojewodzie* (шляхтич на власній садибі – рівний з воєводою).

Це усвідомлення себе чимось соціально відмінним, вищим і більше вартісним від звичайного селянського, простонародного загалу стійко утвердилося в свідомості і психології дрібної шляхти. І навіть після скасування панщини, коли вже фактично майже нічого не залишилося з реальних соціальних відмінностей між дрібною шляхтою й іншими селянами, вона й далі ревно оберігала свою корпоративну замкнутість, вважала недопустимими і принизливими для себе будь-які зв'язки, посвоячення, одруження з «хлопами», пильно оберігала свої давні устої і традиції в побуті, родинному і громадському житті, намагалася вирізнитися одягом, поведінкою, звичаями та іншими реаліями матеріальної і духовної культури.

Особливо примітна й цікава з цього погляду прикарпатська дрібна шляхта. Тут, найбільше на сучасній Самбірщині, Старосамбірщині, Турківщині, Дрогобиччині, Сколівщині, вона була густо розселена, проживала компактними групами в багатьох селах, складаючи їх велику, а то й переважну частину жителів. Західна і центральна частини етнографічної Бойківщини – місцевості найбільшого скупчення прикарпатської шляхти. Їх поселення тягнулися і далі в східних районах українського Прикарпаття на території теперішньої Івано-Франківської області аж поза Коломию. Відомий польський етнограф професор Адам Фішер нараховував на Прикарпатті у 30-х роках ХХ століття близько 500 тисяч цієї шляхти¹.

Немає сумніву, що прикарпатська дрібна шляхта – це в основній своїй масі корінне аборигенне українське населення цього регіону. Найпереконливіший цьому доказ, що села, які вони замешкували, – дуже давні, здебільшого середньовічні, і що їх назви генетично пов'язані з широко розгалуженими найменуваннями шляхетських родів: Бережниця (Бережицькі), Кульчиці (Куль-

---

¹ Fischer A. Zarys etnografii polski południowo-wschodniej. – Lwów, 1939. – S. 1–2.

чицькі), Нижанковичі (Нижанківські), Чайковичі (Чайковські), Луки (Луківські), Грушатичі (Грушівські), Ортиничі (Ортинські), Тернава (Тернавські), Тисовиця (Тисовицькі), Тур'с (Тур'янські), Хирів (Хирівські), Висоцьке (Височанські), Зубриця (Зубрицькі), Ільник (Ільницькі), Комарники (Комарницькі), Матків (Матківські), Явора (Яворські), Мохнате (Мохнацькі), Ясениця (Ясеницькі), Бандрів (Бандрівські), Корчин (Корчинські), Крушельниця (Крушельницькі), Дрогомирчани (Дрогомирецькі), Підгородці (Підгородецькі) і багато інших.

Дотримуючись у більшості української етнічної приналежності, української мови і східного – колись православного, а згодом греко-католицького – релігійного обряду, малоземельна прикарпатська шляхта оберігала свою станову – нехай лише чисто зовнішню, атрибутивну окремішність. І.Франко зазначав: «Шляхта, прозвана у нас «шляхтою ходачковою», – се народ український, руський, принаймні по мові. Декуди шляхта не різниться від «простого» люду й одежею, але деінде знов, особливо в багатших селах, старається чи то кроєм шмаття (модою), чи чим-небудь другим вирізняватися від простих хлопів»¹. Аж до «золотого вересня» 1939 року у багатьох селах існував поділ на «рустикальну» (селянську) і «шляхетську» громади з відповідними адміністративними одиницями на чолі з війтом у рустикальній громаді і префектом – у шляхетській. Навіть у спільній церкві «шляхтичі» і «хлопи» групувалися окремо. Синдром шляхетства, пережитки кастової амбіційності, замкнутості збереглися досить стійко в різних ділянках духовно-психологічної сфери і подекуди виявляються ще навіть у наші дні, особливо в середовищі старшого покоління колишньої шляхти. Щоправда, станова замкнутість, порушення якої в минулому було вельми рідкісним, в новіший час поступово втрачала свій ригоризм і в сьогоденні вже майже відійшла в минуле.

Дрібна шляхта, яка в побуті і літературі означена поняттями «малоземельна», «околишня», «загонова» (*zagonowa*), «ходачкова» (*chodaczkowa*) – від того, що часто на відміну від багатой шляхти ходила і в постолах – ходаках, «загородова» (*zagrodowa*), «загумінкова» (*zaściankowa*), досліджена досі дуже слабо, особливо в нашій українській науці. Це стосується, зокрема, і прикарпатської дрібної шляхти. Понад сто років тому І.Франко констатував: «Поки що спеціальних вислідів історичних про тоту шляхту нема, і ми не знаємо де, за що і звідки взялася та шляхта по наших

---

¹ Франко І. Знадоба до вивчення мови і етнографії українського народу // Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 26. – С. 180–181.

селах...»¹. Від того часу, коли ці слова були написані, ситуація стосовно наукової розробки цієї проблеми не на багато змінилася. А в історичній науці підрадянського часу ця тема майже зовсім залишилася за рамками наукового опрацювання. Дрібна шляхта недиференційовано розглядалася як соціально чуже і антагоністичне трудовому народові явище і або зараховувалася до шляхти взагалі, або зовсім не згадувалася. Про неї не знайдемо навіть елементарної довідки в радянських енциклопедичних виданнях. Чомусь залишають її поза увагою і дослідники народних говорів Прикарпаття, хоч спостережливого діалектолога в мові дрібної шляхти могло б зацікавити немало своєрідних рис і нюансів порівняно з навколишнім народним мовним середовищем даного регіону.

В той же час, у польській науці увага до дрібної шляхти, в тому числі й української, прикарпатської, – набагато більша. Зрозуміла річ, і з відповідними акцентами. Без вірогідної історичної аргументації цей соціальний прошарок населення трактується в ній як польська шляхта, нащадки колишньої польської колонізації Прикарпаття, польських військових поселенців, вихідців з Польщі і Валахії, що з часом «обрусіли», прийняли східне віросповідання і т. ін. Логіка таких суджень дивна, бо коли дивитися ретроспективно, то в умовах польського панування в Галичині з XIV ст. трудно побачити реальну ситуацію для українізації такої кількості польського населення, тим більше такого, що жило компактними групами і ревно оберігало свою соціально-групову замкнутість. Адже, як знаємо, насправді урядова політика давньої Польщі була спрямована навпаки: на колонізацію і окатоличення української еліти, шляхетського стану. В цих умовах і були по суті втрачені вищі верстви української суспільності. А дрібна шляхта, зокрема прикарпатська, залишилася в опозиції до цих тенденцій, належала до тих сил, що разом з простим посполитим людом протистояли наступу на українство, служили опорою східного релігійного обряду.

Тут трудно навіть дуже побіжно з'ясувати всю складність, різноманітність і неоднозначність соціально-політичних настроїв і орієнтацій дрібної прикарпатської шляхти та відповідно її внутрішнє розшарування в різні періоди. Прикарпатська шляхта, наприклад, негативно сприйняла скасування панщини австрійським урядом. І хоч від цього вона, властиво, нічого не стратила, але

---

¹ Франко І. Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу // Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 26. – С. 126.

самі акти усунення правової різниці між нею і простими «хлопами» дуже зачіпали її амбіції і становий егоїзм. У зв'язку з цим в середовищі дрібної шляхти мали місце антиавстрійські настрої і симпатії до колишньої Польщі, яка толерувала шляхетську вищість. Ці настрої вміло підігрівали і всіляко підтримували польські агітатори і політики, які обіцяли у реставрованій Польщі відновити колишні шляхетні права і привілеї. Так вони заманювали деяку частину дрібної української шляхти до польських повстань 1831, 1863 років та інших польсько-патріотичних акцій. В оповіданні «Довбанюк» І.Франко змальовує тип такого шляхтича – сільського злидаря-люмпена, одержимого шляхетськими амбіціями, що вирушає до повстання, погрожуючи селянам: «Чекай-но, чекай... прийде ще такий час, що ми, шляхта, будемо вами, хамами їздити!... Орати будемо вами, так! А вашими бабами волочити, щоб ти знав! Ти гадасш, що я жартую? Чекай тільки, за два роки Польща буде, побачиш!»¹.

На жаль, такі ілюзії були не тільки трагікомічною аномалією. Пропольські настрої частини дрібної прикарпатської шляхти вже у новітній час привели непоодиноких з неї у ряди легіонерів, що воювали проти Західно-Української Народної Республіки й допомагали реалізувати її криваву анексію. Хоч відразу слід зауважити, що немало шляхтичів воювало за Україну в лавах Січових Стрільців, Української Галицької Армії та в Армії Української Народної Республіки, а згодом і в Українській Повстанській Армії.

У міжвоєнне двадцятиріччя – 20–30-ті роки ХХ століття – особливо активізувалася робота щодо колонізації й окатоличення прикарпатської дрібної шляхти. Польський буржуазно-поміщицький окупаційний режим на західноукраїнських землях гарячково розробляв плани і проводив заходи, щоб укріпити й утвердити тут польське панування. У своїй українофобській політиці він орієнтувався і на дрібну шляхту, яка повинна була за розрахунками цієї політики послужити одним з плацдармів і дійових чинників охоплення колонізаційним процесом українського населення так званих «східних кресів». Тому в шляхетських громадах посилено нагнітався антиукраїнський дух, закладалися окремі польські школи, будувалися костьоли, організовувалися різні громадсько-політичні, економічні й культурні структури та формації типу «стшельців» (стрільців), «кулко рольніче» (хліборобська спілка) тощо. У масовій пропаганді, якій значною мірою слугувала й тогочасна польська наука, ці заходи оголошувалися як історично

¹ Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1978. – Т. 16. – С. 107–108.

справедливе повернення дрібної шляхти до польськості і в лоно римо-католицької церкви.

Весь цей баламутний пропагандистський і науково-тенденційний туман не розвіяний і досі. Науці ще належить сказати своє тверде об'єктивно-правдиве слово про те, хто така дрібна прикарпатська шляхта і який її родовід. Для істориків можуть бути продуктивними ідеї, висловлені в працях попередників. Зокрема думка Михайла Грушевського, що дрібна прикарпатська шляхта – це нащадки колишніх дружинників і бояр галицьких князів, які повнили службу охорони державного пограниччя і торгового шляху на Угорщину. Відомий російський історик академік Борис Греков також виводить цю шляхту від тих «служилих людей, що після занепаду Київської держави стали залежними від польської королівської влади. Вони і в XV – XVI ст., вказує вчений, «продовжують перебувати в залежності від королівських замків, живуть в їх підсудності, виконують певні, не дуже важкі, служби і дорожать своїм становищем, починають протестувати, коли загрожує їм небезпека перейти з-під королівської влади під владу окремих власників і перстворитися в кріпосних селян. Очолюють їх тивуни або отамани, у випадку необхідності вони присягають за руським обрядом у церквах, носять руські імена, по батькові та прізвища, ... їх воля обмежена тільки стосовно виходу з-під королівської домініальної влади. Переходити з одного села до іншого в межах королівського домену вони мали право»¹.

Поза контекстом розгляду питань, пов'язаних з дрібною прикарпатською шляхтою, майже зовсім залишався відповідний етнографічний, фольклорний, лінгвістичний матеріал. А саме він може найвірогідніше сказати скільки, властиво, правди в повторюваних твердженнях, що начебто ця шляхта укладом сімейного і громадського побуту, традиціями і культурою тяжіє до «вищої польської культури»².

Коротше, дрібна прикарпатська шляхта ще потребує ґрунтовного комплексного вивчення нашими істориками, етнографами, антропологами, фольклористами і лінгвістами. А поки що чи не найбільше і найдостовірніше про неї сказано в художній літературі, і, особливо, в творах Андрія Чайковського.

¹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси. – Москва, Ленинград, 1946. – С. 368–369.

² Kuczera A. Wśród Bojków. – Sambor, 1931. – S. 35–36.

* * *

Походив Андрій Чайковський із дрібношляхетського роду, гніздом якого було старовинне село Чайковичі (тепер Самбірського району Львівської області). Батько його Яків Чайковський був дрібним службовцем у Самборі, де й 15 травня 1857 року народився майбутній письменник. У дитинстві став сиротою, родичі забрали його до села Гордині на Самбірщині, де він навчався в дяка. Закінчив 1877 року гімназію в Самборі, перебував на військовій службі, навчався у Львівському університеті. Після закінчення студій на правничому відділі працював адвокатським практикантом й адвокатом у різних містах Галичини, в тому числі і у Львові та Самборі. Помер у Коломиї 2 червня 1935 року¹.

Очевидно, що вже в дитячі роки А.Чайковський чув розповіді про своє родове село Чайковичі, яке ділилося на шляхетську і хлопську частини, мав можливість безпосередньо спостерігати життя, побут, звичаї дрібної шляхти, до якої належали його родичі в Гордині. Згодом його пізнання цієї сфери розширюються і поглиблюються і в роки навчання в Самбірській гімназії, де було багато учнів з дрібношляхетського стану, і, особливо, під час адвокатської практики та спеціального вивчення цього середовища, пов'язаного з письменницькою працею і його активним творчим зацікавленням цією темою.

У всякому разі дрібна прикарпатська шляхта, її життя, побут, звичаї, історія, психологія тощо ввійшли в творчість А.Чайковського як реалії добре йому відомі, тісно пов'язані з його особистим життям. Ця тема цілком вкладається в рамки визначеного ним творчого кредо, сформульованого в одному з листів до Осипа Маковея: «Я рішився в моїх працях не виходити ні кроком поза межі тих обставин, і котрі мені добре знаомі. З сфери аристократичної не напишу нічого, бо єї зовсім не знаю, хіба з читання, а се мені не вистарчає. Мушу мати вражінє безпосередня, а не позичане»².

Отож, безпосереднє враження мало першорядне значення в генезі шляхетських повістей Андрія Чайковського. Водночас певну роль відіграв і попередній досвід опрацювання цієї теми в літературі. До перших спроб літературного відображення дрібної

---

¹ Докладніші відомості з біографії, літературної і громадсько-політичної діяльності Андрія Чайковського читач почерпне з інших матеріалів цього збірника, зокрема зі вступної статті Б.Якимовича.

² *Маковей О. Андрій Чайковський // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. I. – Кн. 3. – С. 156.*

прикарпатської шляхти належить повість галицько-польського письменника Валерія Лозінського «Ходачковий шляхтич» («Szlachcic chodackowy». – Львів, 1857). Автор народився в містечку Миколаєві над Дністром, навчався в Дрогобичі і Самборі, часто бував у селах Прикарпаття, де жила дрібна шляхта, тому й мав нагоду пізнати її. В повісті показане типове дрібношляхетське поселення «у підніжжі Карпат над Дністром». Характеризуючи побут, взаємини, звичаї його жителів, Лозінський констатує, що з упадком колишніх суспільно-політичних устоїв шляхти відбуваються посилені процеси нівеляції і викривлення її специфічних рис.

У численних епізодах твору ця теза ілюструється показом сімейного й громадського життя дрібної шляхти з чварами, егоїзмом, взаємною недовірою, жадобою до наживи, втратою шляхетності і честі, пустою пихою, зухвалістю, безгосподарністю, що веде її до все більшого зубожіння, амбіційною зверхністю над «хлопом», хоч живе ця шляхта в таких же, як і він, «курних» хатах під солом'яною стріхою, такою ж важкою хліборобською працею здобуває хліб насущний, така ж неписьменна, підписується знаком хреста і т. д.

У повісті В.Лозінського невиразно говориться про етнічну й релігійну приналежність дрібної прикарпатської шляхти. Але загалом там добре подано її збірний образ, характерні риси її соціальної фізіології психології, окремі типи.

Повість В.Лозінського значно посилала увагу в галицькій українській і польській пресі до теми «ходачкової шляхти». Про неї з'являються інформативні матеріали з місць, статті, нариси, окремі етнографічні фіксації. Однією з таких публікацій була стаття І.Франка «Дещо про шляхту ходачкову» (з циклу «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу», журнал «Світ», 1882, № 15), в якій автор дає низку цінних зауважень стосовно історії й побуту дрібної прикарпатської шляхти та наводить кілька записів фольклорних матеріалів до цієї теми. Їй присвячене й згадуване оповідання І.Франка «Довбанюк» (1886).

Героєм оповідання є трагікомічна постать старого шляхтича-злидаря, котрий через свої дивацтва, «шляхетську манерію», неробство і пиху, що контрастувала з разючою убогістю («своїх достатків хіба стілько, що на хребті») став посміховиськом у селі. Він не розстається з ілюзіями про свою вищість над «хлопом», вимагає неодмінного титулування словом «пан» («якби не сказав «пане», то, крий Мати Божа, образиться на смерть!»), живе надією на повернення шляхетських прав.

Смішний анахронізм дрібношляхетських уявлень і амбіцій показаний у комедії українського письменника Григорія Цеглинського «Шляхта ходачкова» (1886)¹. Головною колізією сюжету п'єси є вибори голови громади – «префекта», навколо яких у шляхетському середовищі розгоряються пристрасті і завзята боротьба. Претенденти на цю гідність всілякими способами намагаються здобути собі перевагу, інтригують один проти одного, сперечаються і сваряться між собою за те, чий кращий герб, хто має більше шляхетських заслуг і т. ін. На тлі цієї комічної і загалом непривабливої дрібношляхетської загумінковості позитивним винятком виступає шляхтич Антін Розумовський. Він бачить і розуміє фальшивість становища «шляхетської братії», яка зі своїм уявним панством втрачає «остатній кусок землі» і «замість робити та продумувати та рятувати один одного» чваниться своїми гонорами та чекає «якогось месію, що має прийти та вернути колишні привілеї», а поки що «стає наймитом у орендаря». Всупереч усталеним поглядам і забобонам він рішуче порушує устої шляхетської станової замкнутості: одружився в свій час із простою селянкою, а згодом і дочку віддає за нешляхтича.

І. Франко позитивно, оцінив комедію Г. Цеглинського, вважаючи її одним із найкращих і найглибше продуманих творів цього автора, «вірним з етнографічного і психологічного погляду», місцями написаним «із справжнім гумором та сатиричним хистом»².

І ось у зв'язку з існуючим досвідом й традицією літературного відображення та трактування дрібної прикарпатської шляхти – цикл шляхетських повістей А. Чайковського. До нього належать твори «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896), «Малолітній» (1919), в деяких інших творах (в оповіданні «Вуйко» – 1895, повістях «Своїми силами» – 1902, «Побратими» – 1918) письменник лише епізодично заторкає цю тему³.

Повість «Олюнька» була першим значним белетристичним твором А. Чайковського, що після кількох початкових літературних спроб заявила про нього як про серйозного письменника і він сам повірив у це своє покликання. Згодом у передмові до

---

¹ Того ж року комедія була поставлена на сцені українського галицького театру, а в 1887 р. надрукована в журналі «Зоря» (№ 15–24) і видана окремою книжкою.

² Франко І. Про театр і драматургію. – Київ, 1957. – С. 193.

³ Зарахування до циклу творів «з життя ходачкової шляхти» також повістей А. Чайковського «Своїми силами», «З ласки родини», «Панич» (див.: В. Яременко. Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» // Чайковський А. Сагайдачний. – Київ, 1990. – С. 555) – неточне. Це твори з життя галицької інтелігенції типу різночинної.

третього видання повісті (1930 р.) А.Чайковський писав: «Олюнька» для мене найлюбіша. Це тому, що в цій повісті більше правди, ніж фантазії, бо я її (себто прототип героїні. – Р.К.) знав ще як я був дівчаком, та й ще тому, що це моя перша поважніша письменницька праця, котра завела мене і відразу між українських письменників. Це мене підбадьорило і примусило писати далі, бо до того часу я не вірив, щоб з мене вийшов письменник». Цим твором і зараз наступною обширною повістю «В чужім гнізді» письменник також у багато чому по-новому (порівняно зі своїми літературними попередниками) відкрив і освітив тему дрібної прикарпатської шляхти, показав її багатопланову сутність.

Ще до появи «Олюньки» І.Франко на основі прочитання повісті «Образ гонору» (1895) і якоїсь «новели» (мабуть, оповідання «Вуйко») в листі до А.Чайковського за 26 березня 1895 року, захоплюючи його до дальшої літературної праці, відзначав особливо такі його цінні дані, як «широке знання життя і мови народу» та «талант обсерваційний»¹. О.Маковей через кілька років також скаже, що «Чайковський має багато потрібних прикмет письменницьких, а головна річ – уміє цікаво оповідати»².

Ці прикмети вже добре виявилися в повісті «Олюнька». Докладне знання зображуваного життя, типів, характерів, людей, їх взаємин, переживань, настроїв, мови, майстерне змалювання численних епізодів сюжету, а особливо легка захоплююча оповідь фактично покривають, нейтралізують наявні окремі погрішності в композиції, мотивування поведінки і вчинків персонажів, слабкість психологічного і соціального аналізу окремих місць, які прискіпливий критик має підставу закинути повісті.

Перед очима читача постає панорамно окреслений образ села Пишнівці «над Дністром», передусім його шляхетської частини Закуття. О.Маковей стверджував, що прототипом Пишнівців в «Олюньці» та «В чужім гнізді» послужило письменникові шляхетське село Гординя, де він перебував у дитячі роки³. Не сумніваючись у правдивості зізнання самого А.Чайковського про те, що в своїх творах він показує все так, як бачив, і сюжетів не видумує, а лише бере «їх з життя, так як вони сталися»⁴, можна вважати, що відображені в них характерні реалії шляхетського життя-буття модельовані головню на основі відповідних спостережень і

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1966. – Т. 50. – С. 36.

² Маковей О. Цит. праця. – С. 173.

³ Маковей О. Андрій Чайковський // Літ.-наук. вісник. – 1898. – Т. І. – Кн. 3. – С. 160.

⁴ Там само. – С. 156.

знань із Гордині та інших сіл цієї місцевості. У всякому разі все те, що показано в повісті, – будні сімейного і громадського життя шляхти, почастинок в корчмі, бійка шляхетських і хлопських підлітків, на пасовищі, езекуція над зловленим конокрадом, картина повені і затоплення села водами Дністра, рятування коліски з дитиною, розмов, суперечок шляхтичів, їх хатніх гараздів, розмаїття більш і менш виразно окреслених персонажів та багато іншого, – робить враження безпосередньо схопленого, списаного з натури.

На тлі і в щільному зв'язку з усіма цими реаліями тісного світу шляхетського Закуття розвиває письменник сюжетну тканину твору. В його центрі – нещаслива від коліски до гробової дошки доля дівчини Олюньки, зумовлена, як випливає з логіки всієї фабули, головню становими забобонами, егоїзмом і жадобою до наживи її шляхетського середовища. Від зачину повісті не розстасмося з думкою, що коли б маленька Олюнька, батьки якої померли від холери, потрапила під опіку сусіда – звичайного селянина, який хотів забрати її до себе навіть без батьківської спадщини, життя сирітки склаалося б інакше. Але взяла верх шляхетська фудульність: «Ще чого! Щоб шляхетська кров валялася по хлопських припічках!.. Ми не допустимо до того». Так Олюнька потрапляє до хати вуйка, де верховодить його лиха жінка. Тут вона зазнає тяжких поневірянь, кривд і знущань. Та ще більш нестерпне лихо настало, коли її видали заміж за одержимого жадобою наживи, бездушного шляхетського парубка Дмитра, який разом зі своєю матір'ю зробили життя своєї жінки нестерпним. Зрештою, вони звели її в могилу.

У повісті яскраво і переконливо показана непривабливість і гнітюча атмосфера сімейного побуту в хаті вуйка і чоловіка Олюньки. Тут панують чвари, самолюбство, бездушність, користоловство, потоптуються елементарні засади людяності, калічаються людські долі, викривляються характери. Щоправда, письменник не екстраполює ці вади на всю шляхту. У позитивному світлі змальовані дідусь Олюньки Луць, рибак і сільський музикант Базьо, котрий сміливо кидається в бурхливі хвилі Дністра, щоб врятувати дитину в колісці, та, особливо, вольовий і розсудливий багатий шляхтич Шевко. Але й цей останній не вільний від традиційних шляхетських стереотипів, свято переконаний у вищості й моральній перевазі шляхти над «хлопами». За облудною маскою свого вихованця Дмитра не побачив справжньої хижої його натури і злочинних намірів, повірив, що «в його жилах тече добра

шляхетська кров», і постарався одружити його з Олюнькою, вважаючи це благодійством для обох.

Повість містить багато цінних пізнавальних моментів до етнокультурної, соціальної і психологічної характеристики дрібної прикарпатської шляхти. А.Чайковський реалістично зафіксував ту ситуацію, коли навіть у післяпанщизняний час ця шляхта ще вперто дотримувалася своїх станових пережитків, вистерігалася будь-яких взаємин із хлопами і всіляко намагалася вирізнитися одягом, мовою і звичаями. Вони, шляхтичі, зазначає автор, «бажали б усе і всім показати себе вищими від хлопів, котрих прозивають мурґами з чорним піднебінням». З етнографічною докладністю характеризує особливості та відмінності чоловічого і жіночого вбрання шляхти та простих селян – хлопів, вказуючи, що ці останні «мають вигляд українських селян, а шляхта, що пам'ятає ще дещо зі своїх традицій та шляхетських привілеїв, подобас на якусь хлопсько-панську мішанину».

У взаєминах «хлопи не хочуть шляхті ні в чому поступатися, ... де лиш можуть, висміюють шляхтичів і прозивають їх макоґонами через те, що колись шляхта носила свої дипломи або легітимації шляхетські в бляшанках, подібних до макоґонів». Щодо родинних зв'язків, то, як вказує письменник, їх «між хлопами і шляхтою нема й, либонь, нескоро будуть. А якщо коли траплялося, що шляхтянка віддалася за хлопа, то вже їй не показуватися на вулицю» між шляхтою, «бо навіть і строю шляхетського мусила зректися, а то, либонь, подерли б на ній на шматки. Так само здерли б капоту з такого шляхтича, котрий оженився б з хлопкою».

Такі й інші констатації автора розвиваються, ілюструються в сюжеті твору відповідними побутовими епізодами, діалогами, судженнями, поведінкою персонажів тощо. У розмовній мові шляхта вживає польські слова, «розуміються в покаліченім вигляді», українські імена вимовляє по-польськи і з обов'язковим у звертанні «пане» («пане Яне», «пане Петше», «пане префекце», «панове браця»).

Мають свої особливості і звичасво-обрядові традиції дрібної шляхти, хоч у них виразно простежується загальноукраїнська основа і приналежність до східного християнсько-релігійного обряду.

Якщо сюжет «Олюньки» хронологічно пов'язаний з другою половиною XIX ст., то повість. «В чужім гнізді» розповідає про цю ж ходячкову шляхту ще з панщизняного часу і перших років після скасування 1848 року панщини в Галичині. Ця часова різниця обох творів досить відчутна в їх змісті. В першому випадку

превалює те, що сам автор мав можливість бачити і спостерігати в житті дрібної шляхти, а в другому, що він міг почути з розповідей інших, дізнатися з писемних матеріалів чи домалювати творчою фантазією. Звідси і та значна порівняно з «Олюнькою» відмінність в образі шляхетського Закуття в повісті «В чужім гнізді».

Тут шляхетська громада виступає як монолітний згуртований колектив, що в обороні своїх інтересів, гідності й честі здатний протистояти не тільки великопанській експансії, але й неприхильним їй урядовим акціям. Це особливо яскраво показано в епізодах боротьби з бароном, котрий узурпував собі право розпоряджатися сільським пасовищем, нехтував і всіляко зневажав громаду. Але стійкість шляхти йому не вдалося подолати ні судом, ні покликаною військовою допомогою.

Новим у цьому творі є показ ставлення дрібної шляхти до панського двора. Воно опозиційне у випадку ущемлення прав і гідності шляхти та добросусідське і навіть приязне, коли двір толерує шляхетські права і повагу. Після смерті барона Закуття налагоджує взаємокорисні стосунки з «доброю» бароновою, багато допомагає їй і навіть виділяє з-поміж себе одного з найздібніших для управління її маєтком. Письменник не відступав від правди, коли, показуючи посереднє соціальне становище дрібної шляхти між панщизняними селянами і багатою можновладною шляхтою, відзначає її більше тяжіння і прихильність до цієї останньої. Шляхетське Закуття погордливо ставиться до пишнівцевських сусідів, «хлопів», підкреслює свою зверхність і навіть бере участь у їх пригнобленні. Вістка про скасування панщини викликає у шляхти незадоволення і тривогу. Один з її лідерів Філіпко проголошує: «Страшні тепер часи настали, коли хлопа ржонд пускає так самопас» і пропонує триматися разом з панами, щоб протистояти заворожій силі «хлопства».

Водночас дрібна шляхта не могла не відчувати погордливого ставлення до себе з боку цих же панів, котрі допускали її до служби в себе, але ніколи не вважали собі рівною і зневажливо називали її «босою», «ходачковою» шляхтою, «капотовими хліборобами» і т. ін. Світліші голови з-поміж дрібної шляхти усвідомлювали реальність деморалізаційного впливу панства, що, підігріваючи амбіції шляхтичів, штовхало їх до безгосподарності, марнотратства, нехтування батьківськими культурно-побутовими устоями, традиціями та покидання рідного гнізда.

Ідея збереження морально-психологічної ідентичності дрібної шляхти, її етнокультурної природи і характеру, властиво, є основною в повісті. Очевидно, заради неї письменник пішов

навіть на певну ідеалізацію в зображенні шляхетської громади, її головних позитивних представників Філіпка і, особливо, Михася. Однак житейські реалії беруть верх над авторською тенденцією. Якщо Михась ще зумів зберегти основні шляхетські чесноти і навіть на становищі управителя панським мастком відстояти себе перед впливом і спокусами двора, то вже його старший син Юзьо, котрий у дитинстві зазнав виховання баронової, опертися їм не зміг. «Чуже гніздо» знівечило його психіку, а жінка, що також вражена бацилою панськості, привела його до цілковитого упадку.

Наголошена в повісті думка про основну загрозу дрібношляхетському стану від деморалізаційного впливу «чужого гнізда» проводиться в сюжеті, щоправда, дещо однобічно – без врахування процесу внутрішнього розкладу в самому цьому стані, зумовленого вже самою неприродністю його штучної резервації, відмежування від етносоціального організму свого народу та відкритістю до змикання з його гнобителями. Автор, очевидно, відчув цю концептуальну завуженість свого твору, а тому вже десь наприкінці в характеристиці головного промотора його ідеї Михася з'являються згадки, що він всіляко ухиляється від участі в підготові польського повстання, виявляє прихильність «до всього руського», до зближення з «хлопською» частиною села і т. ін.

Повість «В чужім гнізді» значною мірою доповнює й етнографічну характеристику дрібної прикарпатської шляхти. Повніше і докладніше, ніж в «Олюньці», тут описані шляхетська садиба і хата, звичаї, обряди, особливо різдвяні, весільні, обжинкові, додатковими моментами доповнюються відомості про буденне і святкове вбрання, їжу шляхтичів. Письменник вказує, що шляхта відзначає не польські, а «руські», тобто українські, свята, танцює козака, коломийки, співає українські пісні, на її весіллях звучать ті ж загальнопоширені на Прикарпатті прадавні обрядові ладканки, а щоденна мова – така ж народна, як і в інших селян. Ці зафіксовані в творі реалії етнокультурної єдності дрібної шляхти з українським народом – дуже істотний аспект його змісту.

«Повість з життя малоземельної шляхти» «Малолітній» написана зі значним часовим інтервалом після двох перших. Сюжетно вона трохи подібна до «Олюньки». Сирота Андрусь виростає під правовою опікою і твердою владною рукою проворного заможного шляхтича Тучка. Волею опікуна малолітнього Андруся одружують з набагато старшою від нього шляхтянкою Зосею. Тучко за цей «інтерес» дістає від батька дівчини доброго «хабарчика», а подружжя складається нещасливо. Рятуючись від хво-

робливого переслідування ревнивої жінки та домашніх чвар, Андрусь покидає рідну домівку і тікає до Америки.

Ця фабульна версія поєднана з досить докладно змальованим типовим антуражем дрібношляхетського побуту, здебільшого, як і в попередніх випадках, сімейного. Тут також показана негативна сутність консервативних побутово-звичасвих устоїв, традицій і морально-етичних засад дрібної шляхти. Але письменник фіксує і характерні для новітнього часу порушення цих устоїв, прагнення обдарованих особистостей зі шляхетського середовища до освіти, до розриву духовного гетто віджилих поглядів і патріархальних уявлень.

Набагато виразніше відображена і внутрішня неоднорідність дрібної шляхти, її соціальне розшарування й різні етнокультурні орієнтації. На тлі дрібношляхетського хліборобського загалу виділяється, зокрема, тип «доробкевича» Тучка, що з молодих років не хотів ні сіяти, ні орати, а «вертівся коло панів-дідичів, вислуговувався перед двором», промишляв «чим попало», брав участь у польських повстаннях та інших політичних акціях. Із усього вмів «брати для себе користь». Коли повернувся додому, став першим дукою, одягався по-панськи, водився з панами і користувався їх усякою підтримкою. Це вже уособлення тієї добре знаної Чайковському частини ходячої шляхти, що стояла на порозі розриву зі своїм народом і батьківською вірою.

Немає сумніву, що ця відступницька тенденція, яку всіляко заохочували і підтримували польські українофобські кола, турбувала А.Чайковського. Негативами впливу «чужого гнізда», непривабливим образом Тучка та іншими моментами змісту своїх творів намагався якось протистояти цьому лихові, нагадати своїм братам – шляхті, що вона українського роду і що свої гідності здобувала колись не принизливим сервілізмом, прислужництвом чужинцям, а «лицарською шаблею», вірністю народові і прагдній вірі.

Дуже можливо, що також і заради цього – щоб пригадати нащадкам прикарпатської шляхти їх родовід, діла предків – А.Чайковський звернувся і до свого «Сагайдачного». Хоч ця шляхта і не є тут основним об'єктом відображення, письменник вдало вводить її в контекст української історії, показує, що саме з її середовища, чи з атмосфери її національно-патріотичних устремлінь, і вийшов один з найбільших гетьманів України – Петро Конашевич-Сагайдачний. Особливо в зачині першої частини твору – повісті «Побратими» (1918) – А.Чайковський наголошує, що дрібна шляхта, яка з давнини жила на Прикарпатті «в збитих одноцілих громадах», –

українська, «виводила свої шляхетські клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і, хоч як намагався польський уряд взяти її у підданство, стояла твердо за свої вольності і за православну церкву».

Це нагадування, апелювання до історичної пам'яті було актуальне. Якраз у ту пору, коли з'явилися «Побратими», настав час особливо інтенсивного наступу на українство прикарпатської шляхти, масованої реалізації комплексної програми повернення її «в лоно польськості», здійснюваної на рівні державної політики міжвоєнної Польщі.

Наведеними зауваженнями далеко не вичерпується зміст творів А.Чайковського про українську ходачкову шляхту. Хотілося наголосити на деяких моментах і звернути увагу, що по-мімо тих характерних рис, завдяки яким вони здобули прихильність і популярність у широкому читацькому загалі (легка цікава оповідь, простота і жвавість сюжету, правдивість і натуральність образів), цим творам властиве глибоке аналітичне осмислення сутності зображуваних процесів і явищ, позначена активною громадянсько-патріотичною позицією автора актуальна ідейна спрямованість. Вони містять багатий і в непоодиноких випадках унікальний історичний та етнографічний пізнавальний матеріал про той і досі ще мало znаний прошарок нашого народу, якому ім'я «ходачкова шляхта». Нічого кращого і змістовнішого на цю тему до циклу шляхетських повістей Андрія Чайковського в літературі не було і досі немає.

Петро БЕЛЗ

СТОРІНКИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА САМБІРЩИНІ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ У ТВОРАХ А.ЧАЙКОВСЬКОГО

Коли вести мову про українську шляхту на Самбірщині, то передовсім треба зупинитись на історії походження бойків, бо заселення території Бойківщини почалося в сиву давнину.

Мешканці наших теренів були не тільки дбайливими вівчарами, але й мужніми войовничими людьми, які хоробро захищали свою землю від різних зайд-поневолювачів. Про походження самого слова «бойко» існує декілька версій. Погодитися можна з дослідниками, які слово «бойко» виводять від «бой» – босць – бойко. Але ця гіпотеза потребує глибшого наукового обґрунтування.

При родово-племінному ладі окрему групу складали люди, обов'язком яких було захищати своїх одноплемінників від нападів сусідів. Так започатковується перший період утвердження об'єднань людей-лицарів, життя яких майже повністю було віддане військовій справі. В цей час ведеться також будівництво поселень і городищ.

З появою на наших землях монголо-татарських та інших кочівників лицарі-воїни набувають ще більшого впливу, коло їх значно розширюється, і вони стають, як ми сьогодні сказали б, професіоналами.

Третій період утворення лицарства – пізнішої шляхти – починається десь ухст. Дуже багато, але вже дещо пізніше, для організації і формування прикарпатського і карпатського лицарства шляхти зробили князі Данило і Лев. Звичайно, що і в попередні періоди лицарі користувалися деякими привілеями. Згадані князі, розуміючи важливість оборони краю від нападів далеких і близьких сусідів, створюють нові поселення, де засновниками є колишні заслужені князі дружинники. Серед нових поселенців трапляються також представники інших племен: ятвягів, литовців... Князі щедро наділяють їх землею, лісами, мисливськими угіддями. Згадаймо Тугара Вовка з відомої повісті Івана Франка «Захар Беркут».

Майже все Північне Прикарпаття усяєне такими лицарсько-шляхетськими поселеннями. Пізніші розкопки вздовж північних схилів Карпат засвідчили існування тут городищ княжої доби. Тут, на нашу думку, треба дещо уточнити: територія сьогодніш-

ньої Самбірщини не відповідає території середньовічної Самбірщини, бо межі її проходили західніше міста Турки; на сході – між містом Стрисм і Долиною; на півдні – до Карпатських верхів. Найвідомішими поселеннями були: Городище, Гординя, де минуло дитинство Андрія Чайковського і життя героїв його відомої «Олюньки», Кульчиці, Кружики, Лаврів, Старий Самбір, Ступниця, Голобутів, Стрий, Синевідсько, Спас, Станків, Турка, Тур'є та інші.

Як відомо, шляхта мала герби. Наші шляхтичі в основному належали до двох гербів: Сасів-Драгів і Корчаків. І.Кульчицький-Волчко у статті «Про так звані «шляхетські» села на Бойківщині», стверджує, що саси і драги були слов'янами, які замешкували землі над Лабою і Одрою і побережжя Балтійського моря, а на Прикарпаття їх запросив князь Данило і воював разом з ними проти ятвягів. За це він нагородив їх землями і спеціальними правами на Бойківщині, а князь Лев підтвердив це спеціальними документами – грамотами.

Про походження гербу Корчак достеменних даних не довелося бачити. Герб Сасів-Драгів мав такий вигляд: на щиті – стріла лука, звернена вістрями догори, знизу оперта на місяць-молодик, з боків шість шестикутних зірок, над ними княжа корона, прикрашена повними перлами, трьома – у звичайних лицарів, п'ятьма – за рангою «ріттер фон».

До гербу «Сас» належали близько 80 родів: Бачинські, Бідинські, Бандрівські, Берестянські, Буховські, Добрянські, Дубровські, Ясінські, Яворські, Комарницькі, Кропивницькі, Монастирські, Одрехівські, Тарнавські, Татомири та інші. Крім родових прізвищ, вони мали ще придомки, які були слов'янського і неслов'янського походження.

Ось деякі з них :

1. Бережницькі: Гуменович, Кулеша, Мижка, Абрамович.
2. Білинські: Качкинович, Слотило, Тарасович, Шафран.
3. Яворські: Дубик, Голдиш, Горшкович, Пішкович.
4. Комарницькі: Блажкевич, Демунчук, Дружбич, Якса, Івашкевич.
5. Кропивницькі-Саси: Храпко, Кошка; Кропивницькі – несаси: Брейчик, Шмурко, Сісінка, Липа, Борода.
6. Кульчицькі: Дашинич, Поливко, Хапко, Гут, Цмайло, Колодчак, Штокайло, Холевка, Ручка.

До гербу Корчак належало приблизно 40 родів: Коблянські, Копистинські, Матківські, Погорецькі, Підгородецькі, Попелі, Созанські, Турецькі, Турянські, Марковські, Волошиновські та інші. Свої прізвища перелічені роди отримали від назв осад, де вони одержали право на поселення на основі княжих документів.

Михайло Грушевський перевіряв відповідні документи в Кульчицях і Гордині і підтвердив, що їх видав для гербу Сасів князь Лев. Результати дослідів він виклав у праці «Чи маємо автентичні грамоти князя Льва».

Водночас треба наголосити, що вздовж північного Карпатського передгір'я не було великих феодалів. Тут була розселена велика кількість дрібної шляхти. Без сумніву, це колишні княжі дружинники і їх нащадки, які охороняли прикордонні і торговельні шляхи. Археологічні розкопки 30-х років відкрили городища періоду Галицького князівства у Городищі, Ступниці, Спасі, Смільниці, Тур'є, Грьозовій, Кавську, Турочці Нижній, Маткові.

Після загарбання Польщею Галицького князівства окупанти стараються перетягнути на свою службу місцеву знать і колишніх дружинників, надаючи їм окремі права на створення нових сіл, заміняють грошову оплату дружинникам на земельні наділи. Цікавим був сам процес створення нових осад. За записами тогочасних чужинецьких мандрівників по Україні він відбувався так:

Феодал-землевласник підшукував людину – осадчого, яка б очолила вербування людей для будівництва нової осадки на виділеній ним землі. Він же ставив на виділеному обшарі хрест і набивав у нього певну кількість цвяхів чи кілків. Їх число відповідало рокам, протягом яких новопоселенці звільнялись від усіх повинностей. По закінченні року осадчий виймав один цвях. І так до закінчення умовленого попередньо терміну.

Люстрація 1564–1565 рр. фіксує існування таких шляхетських сіл: Корчин, Уличне, Урож, Лопушна, Білина, Ільник Шляхетський, а люстрація 1669 р. подає в деяких селах кількість шляхетських дворів: Воля-Блажівська – 20, Довге – 7, Явора – 56, Ільник – 9, Лосинець – 20, Корчин – 16, Лука – 5, Тур'є – 11.

Як видно з цих даних, шляхта на Підкарпатті розселена приблизно рівномірно, але в деяких селах шляхти більше, як селян. Була також значна диференціація серед самої шляхти. Наприклад, у Яворі було 64 господарства, з них 6 – шляхетські. Шляхтичі Яворські мали своїх підданих – загородників, а решта їх не мала. У Кавську з 45 господарств 24 належало шляхті, 18 шляхетських господарств не мали підданих. З тогочасних записів можна зробити висновок, що більшість шляхти – це дрібні землевласники,

серед яких тільки незначна частина мала підданих, корчми, млини. Основна частина шляхти майже нічим не відрізнялася від звичайних селян, на шляхтичів не поширювалися ніякі привілеї, але вони не відробляли феодалних повинностей. Дрібна шляхта на той час була в більшості сіл Самбірської економії.

За даними ревізії 1760 р. можна розрізнити кілька категорій шляхти з огляду на її економічний стан.

В окрему категорію виділяються колишні вїтївства, що мали привілеї і феодалні відробїтки.

На 3535 тогочасних господарств нараховувалося 560 шляхетських володінь. У 1769 р. на Самбірщині було за деякими документами 593 князівські господарства і 101 вільницьке. Але є розбіжності в різних документах того часу. За ревізією 1760 р. у Грозьовій було три шляхетські двори, а документ 1758 р. стверджує наявність у цьому ж селі 5 вїтївських, тобто шляхетських, господарств.

Деяку картину про співвідношення селян і шляхти дає така таблиця.

	Села	Селянські господарства	Шляхта	Проста шляхта	На солтиствах
1.	Ільник	251	21	–	20
2.	Розлуч	536	19	18	72
3.	Либохора	404	10	–	41
4.	Підбуж	695	11	14	51
5.	Волосянка	316	6	44	12

Карпатська шляхта брала участь у виборах польських королів, хоч і не завжди. Документи 1572 р. стверджують про утворення конфедерації шляхти Червенської землі, яка зобов'язала всіх своїх членів взяти участь у королівських виборах. Але шляхтичі села Ільника не поїхали на вибори «... через свій упадок та бідність, які вони понесли не від неприятеля, а від свого пана». Такі ж мотиви висунули шляхтичі Матківські і Височанські.

Польська влада старалася змінити національний склад населення на свою користь. Для цього, як це робили і роблять усі окупанти, використовувалося декілька методів: підкуп, надання привілеїв, колонізація та ін. Так робила польська королева Бона, яка силоміць відбирала маєтності від дрібної української шляхти і передавала їх полякам. Особливо постарався у цій справі кра-

ківський воєвода Спитко з Мельтшина, якому польський король Володислав Ягайло в 1390 р. віддав землі від Доброміля по Стрий. Воєвода заселявав ці землі волохами, вірменами, мадярами, а особливо поляками і рідними їм германцями.

З огляду на такі обставини українська шляхта не збагачувалася, а, навпаки, ставала все бідніша, що підтверджують дані люстрацій 1749 і 1766 років в Дністрику Буковім. Двадцять шляхетських господарств цього села мали 20 пар волів, а 9 селянських дворів – 16 пар волів і пару коней. Незважаючи на такий майновий стан, шляхта старалась показати і підкреслити різницю між нею і простим селянством. Це проявлялось багатьма способами.

Наприклад, шляхтичі не одружувалися з простими селянськими дівчатами, а шляхтянки не виходили заміж за сільських хлопців. Різниця була також в одязі, будівництві житла, їх оформленню. Шляхтичі Чайкович у своїх хатах прорубували обов'язково по чотири вікна.

Зі шляхтою карпатських сіл було пов'язане духовенство, яке поповнювалося з її рядів. У багатьох випадках, отримуючи привілеї на заснування сіл, шляхтичам вручалися привілеї на священичу діяльність. Брати Маньковичі одночасно отримали привілеї на заснування села Опірця і священичу діяльність, чим скористався їх брат Прокіп. У Рикові цей привілей використав син вїйта Михалка Стецько. Священики користувалися ланом землі 40–50 моргів, а також деякими полегшами. З розростанням священничих сімей збільшується вільне населення поповичів. Це викликало занепокоєння феодалів, які на сеймі 1764 р. ухвалили, щоб синів священників, які не готуються до священничого сану, віддавати в науку до ремісників, а тих, хто не кориться цій ухвалі, позбавляти прав. Комісія 1757 р. запропонувала залишати на лані тільки двох спадкоємців, а решту обкладати повинностями.

Головним джерелом існування населення Прикарпаття, як видно зі сказаного вище, було хліборобство. Але поряд з цим заняттям існували ремесла і промисли. До найпоширеніших промислів належало солеваріння.

У 1565 р. соляні жупи Прикарпаття давали 12 тисяч бочок солі. Для виготовлення такої кількості бочок треба було багато бондарів. Цим промислом займалися найбільше такі села: Літина Велика, Опака, Ясениця Зварницька, Воля Волошинова та ін. Виготовляли також балки, тесане дерево, яке возили до Іданська і продавали чужоземцям.

З другої половини XVIII ст. поширився видобуток заліза. У Демні 1791 р. на витопплення заліза працювало 36 майстрів, 73 челядники, 7 учнів, 120 робітників. За рік виготовлено 2500 центнерів заліза. Випалювали також значну кількість поташу і соди. Тут ткали також полотно з льону, конопель та вовни. У Самборі діяв полотняний цех. По селах працювали партачі-ремісники, які не належали до цехів, у тому числі в Стрілковичах, Дубрівці.

Ми вже згадували, що при перших поселеннях були охоронці. А саме поселення влаштовувалося над ріками і йшло знизу догори. Бо ріки постачали необхідну для миття воду і служили комунікаційними шляхами. Можна припустити, що поселення відбувалось у три етапи. Перший – тимчасові житла, колиби, курені, потім йшло очищення землі від чагарників, лісів.

На другому етапі будувались постійні житла, допоміжні споруди, які заселяли великі родини – так утворювались дворища. Житлові приміщення та інші господарські будівлі знаходились під одним дахом – були однорядного типу. Хоч маємо випадки, коли житлові приміщення шляхта будувала окремо від господарських споруд. Кожна садиба була обнесена міцною огорожею.

У хаті глиняна піч займала найбільше місця. У ній варили страви, пекли хліб, а в холодну пору вона була джерелом тепла. На розі печі виставляли кам'яну плиту – свічник, на якому палили скалки з дров для освітлення. Коминів не було, але були отвори під стелею в різних стінах, які відкривалися відповідно до напрямку вітру і якими виходив дим. Правда, у кімнатах в'їтів і духовенства зрідка траплялись кахельні печі з димарем до стелі. За піччю попід стіною розкладалися дошки, на яких спали. Це був запічок. У кутку біля вхідних дверей розміщувалися полиці – мисник. Але в чистій кімнаті князя Яворського був стіл, шафа, друга шафа для одягу, полиці для посуду. Зберігся опис інвентаря однієї хати села Чукви: цебри, нецки (ночви), решето, масничка, дійниця, дзбанок, миски, коновки. Двері оздоблювалися різьбою, а над вхідними дверима була видовбана дата побудови хати.

Одяг виготовляли з домотканих матеріалів, із лляного та конопляного полотна шили сорочки, поясний жіночий і чоловічий одяг. Використовували наші предки також вовняні тканини і виправлену шкіру овець. Сукно вибивали на ступах. З грубої вовняної тканини – сірячини – шили сіряки, їх носили і жінки, і чоловіки, відомі також опанчі, чемерки. Шуби, кожухи, кожушані безрукавки – це хутровий одяг. Взувалися наші предки в постоли, ходаки; жінки носили панчохи з ниток без п'ятки, а чоловіки –

онучі. Траплялись також довбанці – взуття, виготовлене з суцільного куска дерева.

Шляхта носила сорочки з тонкого полотна з широким відкидним коміром, подвійними плечима і манжетами; штани підперізували ремінцем; взимку носили штани з голубого сукна з кишенями по боках. Шляхтянки одягали сорочки з такого ж матеріалу, як і чоловіки, також спідниці-мальованки з темної тканини, короткі запаски, фартушки. Поверх сорочки одягали приталений з вушками по боках верхній одяг. Предмети верхнього одягу мали назви: опанча, сіряк, керея, кунтуш, капот, кожух.

Шляхта носила сиві опанчі з невеликим коміром на шість фалд. Жупани шили приталені зі стоячими або відкидними комірами із каразьового (валяного) сукна. У 1586 р. шляхтянка з Чукви, виходячи заміж, одержала в придане каразьовий жупан. У негоду, а також в дорогу чоловіки одягали керею, підбиту хутром. Кунтуші були теплі і холодні, підшиті хутром і без нього. Капота – довгий одяг з домотканого сукна – одягали поверх кожуха взимку і в негоду. Взимку шляхта носила шуби з темно-синього або темного сукна, підбиті білим овечим хутром. Голови шляхтянки пов'язували шаляною або бродською хустиною. Шляхтичі носили високі баранячі шапки з синім дном зверху, а влітку високі суконні шапки, облямовані хутром. Взувалася шляхта в чоботи і черевики, обов'язковим атрибутом шляхтича була шабля.

Головою родини був батько або дід, під орудою якого проходило все життя родини. Батько і мати були у великій пошані, неповага до батьків суворо каралася.

Шляхтич після 60 років життя запускав бороду і ставав старцем. Під час одруження молоді не брали участі в згоді. Батьки жениха послаали до батьків майбутньої невістки сватача, який попередньо домовлявся, а пізніше відбувалися згоди, на яких спільно вирішувались майнові та інші питання.

«Чистих» шляхетських чи хлопських сіл майже не було. Населення було перемішане. Попри те, що з економічного, майнового погляду різниці між обома станами майже не було, шляхті буди притаманні гонор, пиха. Вони вважали себе набагато вищими, вартіснішими від своїх простих односельців. Різнитися старались вони у всьому: способі життя, одязі, мові, звичках і т. і. У таких селах було дві громади, як це ми бачимо в повісті А. Чайковського «Олюнька». Обидві громади мають своє окреме урядництво. Шляхетською громадою керує префект з асесорами, а селянами-нешляхтичами – вїт з присяжними. Зв'язку між обома громадами

немає ніякого. Навпаки, між ними існує ворожнеча, неприязнь. Хоч церква і школа для всіх одні, в церкві вони стараються не змішуватись. У школі діти, як і їхні батьки, ворогують між собою, стараються нашкодити одні одним. Для шляхтича чи шляхтянки великий сором і горе одружитись з простим селянином.

Якщо мова селян-нешляхтичів була українська з рідкими домішками чужинецьких слів, то шляхтичі старалися вживати слова на польський лад: дзінь добрий, панс браце, панс Петше, панс Єнджею; замість «світлиця» говорять «ізба», крім спольщених українських чи польських слів, вживають чужі: маґніфіка замість шановна, *пофатигуватись* і т. ін. Говорячи про інших чи відсутніх, не вживали прізвищ чи придомків, а саме ім'я особи об'єднували з іменем батька: Петрів Ясьо, Стефанів Юзьо, Єнджеїв Базьо.

Прості хлопці дразнили шляхтичів макогонами, бо колись шляхта зберігала свої документи у бляшанках або дерев'яних дощанках подібних до макогонів.

Хлопці найчастіше носили полотняні кафтани слов'янського крою, широкі кожухи, широкі, подібні до козацьких, штани, чоботи із закаблуками, а жінки заплітали волосся на голові і носили чіпці, випускаючи над чолом жмут волосся, яке називали жмудом. Натомість шляхта носила капоти сурдутового крою, кашкети з дашками, інколи – рогатівки, пасові чоботи, в яких халяви шиті з обох боків, а жінки полюбляли строкаті крамські (з купованого матеріалу) спідниці, кацабайки, хустини зав'язували під бородою. У неділю чи свято закидали на плечі великі хустки, але вони зсувалися нижче плечей.

Сама шляхта також не була однорідною щодо майнового чи іншого станів. Асафат Базів і Петро Криворучкий з повісті «Олюнька» шляхтичі. Але вони є представниками її «дна». Це ледарі, нероби, у яких багато шляхетського гонору і більше нічого. Під час епідемії холери вони гробокопачі і звізники померлих. Обдерті, зашмаровані розбийголови, вони інколи в суді виконують функції возних.

В оповіданні «Хто винен?» також зустрічаємось з представниками шляхти, але на шляхту погляди А.Чайковського багато в чому змінились. У передмові до третього видання «Олюньки» (1930) автор сказав: «Я тепер дивлюсь на неї не як на повість, а як на етнографічний малюнок, на частину тої великої української картини, де змальована наша малоземельна шляхта, чи пак, «ходячкова» шляхта того часу з її добрими і лихими прикметами. Того малюнку не можна змінити, бо я його малював, беручи за модель живих людей, котрих я знав добре. По п'ятдесяти роках, коли я

вернувся у ті місця, де відбувалась акція повісті, я побачив, до по тих живих людях вже немає і сліду. Все перемінилось: і одяг, і звичаї, і світогляд. Я знайшов на всю Самбірщину заледве двох старезних шляхтичів у капотах. Одяг куценкий, міський. Оселі подробились... Персонажі «Олюньки» перейшли до історії, а сама «Олюнька» переходить до гуртка історичних повістей...»

У згаданому вище оповіданні бачимо одного представника шляхти, якому властиві негативні риси: визиск, несправедливість. Головний персонаж оповідання Степан Припонь мстить шляхтичеві, своєму батькові, за кривди, які той заподіяв матері Степана.

Між деякими представниками шляхти «Олюньки» і «Хто винен?» багато спільного. Автор не ідеалізує середовища, серед якого пройшли його дитячі роки і рання пора юності.

За зовнішнім шляхетським гонором і бундючністю ховаються підступність, користолюбство, яке в одному випадку привело до трагічної загибелі головної героїні повісті, а в іншому – до жорстокої помсти сина батькові.

Читаючи оповідання «Хто винен?», усвідомлюєш, що автор відійшов від певної ідеалізації шляхти, яку бачимо в «Олюнці». Бо цей твір написаний в «бережанський період», коли письменник вів широку адвокатську практику і громадську діяльність. Можна стверджувати, що автор в «Олюнці» займав роль об'єктивного спостерігача, який фіксує події, що відбуваються на його очах, не висловлюючи свого ставлення до зображуваного, чого не можна сказати про оповідання «Хто винен?».

Ми живемо в іншу епоху. Коли в уяві пропливають картини, зображені письменником, для сучасного читача вони постають як нереальні, надумані. Але це правда, це згустки нашого життя, нашої історії, яку ми повинні знати. Бо шляхта, зокрема самбірська, дала багато видатних особистостей. Серед них славетний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, Омелян Бачинський, засновник українського професійного театру, Антип Княжинський, педагог, громадський діяч, Юрій Кульчицький – рятівник Відня від турецької навали та багато інших. Одне з чільних місць у цьому почесному ряді заступає наш заслужений письменник і громадянин – Андрій Чайковський.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Волчко-Кульчицький І.* Про так звані «шляхетські» села на Бойківщині // Літопис Бойківщини. – 1979. – № 1.
2. *Гошко Ю.* Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1976.
3. *Волчко-Кульчицький І.* Історія села Кульчиці і роду Драго-Сасів. – Дрогобич: Відродження, 1995.
4. *Чайковський А.* Твори: У 8 т. – Львів: Червона Калина, 1993. – Т. 4.

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Насамперед хочу сказати, що наша конференція не могла б бути проведена в такому широкому обсязі, якби не було видано п'ять томів творів Андрія Чайковського у видавництві «Червона калина», які охоплюють основну частину прозової спадщини письменника, що повертається до читачів не в усіченому та «відредагованому» вигляді, а постає зі справжнім своїм обличчям.

Як згадував сам письменник у передмові до повісті «Олексій Корнієнко», він захопився історією ще в гімназії. Москвофільська газета «Слово» друкувала тоді в літературному додатку «Галичанин» «Історію Русі» Д.Іловайського, де були епізоди з минулого України, зокрема, про боротьбу Б.Хмельницького проти Польщі. Уже тоді 15-річний хлопець зробив для себе висновок, що «велике діло славного гетьмана перепинилось, але не скінчилось, та що та ідея відживатиме ще не раз, аж поки український народ буде паном на своїй великій батьківській землі. Ця тверда віра не покидає мене до нині, до сивої голови. А крайугольним каменем у тій будівлі моєї твердої віри була і є наша історія»¹.

Згодом юнацька мрія набиратиме конкретних обрисів і ставатиме практичною програмою, яку буде диктувати саме життя.

Письменник задумав створити художню панораму періоду нашої історії від зародження козацтва до зруйнування Січі Катериною Другою. «Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду і студій, далеко легше фантазувати на теми буденні з життя»².

Ці слова були написані у відповіді на анкету газети «Новий час». Тоді вже козацький період не був суцільною прогалиною в літературі. Були вже історичні повісті Данила Мордовця «Палій, воскреситель Правобережної України» та «Кримська неволя», був роман «Сагайдачний», були історичні оповідання та повісті Андріяна Кашенка «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо», «Над Кодацьким порогом», повість Михайла Старицького «Облога Буші», були, зрештою, перші книги епопеї Богдана Лепкого про Івана Мазепу.

---

¹ Чайковський А. Олексій Корнієнко. Історична повість з XVII віку. – Коломия, [1926]. – С. IV.

² Николишин Д. Андрій Чайковський. Ювілейний реферат. – Коломия. – 1929. – С. 12.

Та все ж не до всіх названих творів мав доступ західноукраїнський читач (твори Д.Мордовця до того ж були написані російською мовою).

Крім цього А.Чайковський намагався своїми творами заперечувати шовіністичні концепції польського письменника Генрика Сенкевича, який показав визвольну війну українського народу проти Польщі у викривленому світлі, а Богдана Хмельницького зобразив як карикатуру.

Сталося так, що ті ідеї, які заволоділи душею і розумом самбірського гімназиста, під впливом історичного минулого України, згодом набували поширення серед ширшого кола української молоді. Тому, задумуючи цикл своїх козацьких повістей, письменник ставив перед собою не суто художнє завдання. Його задум мав ширшу і глибшу мету – виховувати національну самосвідомість українців, готувати їх до боротьби за свої права.

Перші історичні повісті А.Чайковського «Козацька помста» (1910), «Віддячився» (1913), «За сестрою» (1914) вийшли в той час, коли Кирило Трильовський організовував товариства «Січ», відроджуючи козацькі традиції й пристосовуючи їх до нових умов. Саме в цих товариствах виховувалися січові стрільці, які вкрили себе невмирущою славою в роки Першої світової війни збройною боротьбою за українську державність і стали живою легендою нашого народу. Андрій Чайковський, Богдан Лепкий, Кирило Трильовський склали те організаційне та інтелектуальне середовище, яке відроджувало державницькі традиції минулого й несло їх у гущу молоді. Тож і не дивно, що на творах А.Чайковського виховувалися цілі покоління, готуючись на боротьбу за здійснення «наших самостійницьких ідеалів». Як і не дивно, що польський режим притягнув письменника за другу книгу його роману «Сагайдачний» до суду, звинувачуючи його в заклик до «непокори» владі та до «заколоту». Не дивно, нарешті, й те, що творам А.Чайковського була закрита дорога на Велику Україну як творам націоналістичним. Та навіть після того, як у 1958 р. у Львові був виданий (а згодом перевиданий) томик творів А.Чайковського, отже, уже в 1989 р. такі його книжки, як «Московський цар Дмитро Самозванець», «Хотинська справа», «Сонце заходить» та й роман «Сагайдачний» (цього таки 1989 р. виданий у Києві), перебували ще у спецфондах.

І все ж, говорячи про свідоме громадянське наставлення письменника та про роль його творів у вихованні національної самосвідомості, маємо враховувати, що перед нами – художні твори і передусім з такої точки зору підходити до їх характеристики.

Виникає спокусливе бажання при такому підході спиратися на авторську самохарактеристику. А сам автор – ми вже цитували ці його слова – «поклав собі за ціль... переповісти в белетристичній формі нашу історію з козацького періоду...».

Сучасне літературознавство розрізняє такі поняття, як «белетристика» і «художня проза», «белетристичність» і «художність», до першого відносячи справді «переказ», тобто переведення в діалогі якоїсь події, до другого – спосіб чи характер художнього узагальнення або типізації. Не буду спеціально зупинятися на цьому питанні, оскільки воно винесене як тема окремої доповіді мого колеги, проф. Романа Гром'яка, скажу лише, що історію важко просто «переповідати» чи белетризувати, хоча б тому, що вона дуже дистанційована від нас, в ній бракує багатьох ланок зв'язку (фактів, людських доль) і їх доводиться домислювати, а крім того, історична повість чи роман передбачає художню концепцію.

Втім, сам автор в інших випадках «уточнював» свій загальний принцип, диференціюючи історичні жанри. «На мою думку, – писав він у передмові до повісті «Олексій Корнієнко», – є два роди історичних повістей і оповідань: одні малюють історичну добу з видуманими героями, другі малюють і добу, і історичних людей»¹. Відмінність письменника від історика він вбачав у тому, що коли історик на основі джерел зіставав різні свідчення і в своїх висновках базувався тільки на тому, «що йому дали джерела», то письменник з огляду на брак джерел часто «виводить собі сам людей, але ж виводить їх так, щоб вони були історично можливі», або, сказати іншими словами, «змальовує їх так, що коли б вони дійсно жили, то мусили б бути такі, а не інакші, мусили б і своїми думками, й поведінкою, й одягом, а то й мовою – підходити до часів, про які повістяр говорить»².

До якого ж з двох названих Чайковським «роду», чи типу, належать історичні повісті його самого – до того, що малюють історичну добу з видуманими героями, чи до того, що зображують історичних людей?

Є в нього твори і першого, і другого типу. До першого належать, зокрема, повісті «На уходах», «За сестрою», «Козацька помста», «Віддячився» та ін. Ці твори є одними з перших в українській літературі зразків історико-пригодницького характеру, сюжет яких будується на взятих з національної історії фактах татарсько-турецьких наскоків, погонь, перебування в неволі (не раз на турецьких галерах), втечі з полону і врятуванні друга або родича.

¹ Чайковський А. Олексій Корнієнко. – С. V.

² Чайковський А. Богданко. – Львів, 1934. – С. 3.

Тарасові Партиченкові з повісті «На уходах» 15 років, коли не тільки родина, а й значною мірою вся громада «уходників» збереглася завдяки його кмітливості, а Павлусеві Судаченкові з повісті «За сестрою» – 13, коли починає розгортатися сюжет твору. Нікому, мабуть, не прийде в голову шукати на карті сіл Тарасівки чи Спасівки, але як колоритно переданий тут дух часу, змальоване історичне тло. Твори пронизує ідея побратимства, вірності даному слову, лицарського шляхетства. Не знати, чи могла бути такою згуртованою і одностайною громада «уходників», що втекли від панської сваволі на вільні землі (деякі дослідники вбачали у повісті риси соціальної утопії); А.Чайковський орієнтувався на повість І.Франка «Захар Беркут», де громада теж перемогла татарську навалу завдяки єдності і згуртованості.

Другий тип історичної прози А.Чайковського має два різновиди.

Перший – коли головний герой або вигаданий, або збережений народною пам'яттю чи зафіксований у документах, але не був видатною історичною особою. Цей герой опиняється в центрі важливих історичних подій. Такий художній підхід дає можливість ширше змалювати зло, охопити різні суспільні сфери, показати життя різних верств населення, «підсвітити» події людським поглядом, аби крізь призму різних точок зору створити цікаві сюжетні колізії, пригодницькі ситуації. Видатні історичні постаті зустрічаються тут епізодично, автор дбає про вірогідність передусім загального тла, атмосфери епохи в елементах побуту, психології персонажів тощо.

Таким твором є, зокрема, повість «Олексій Корнієнко», що відтворює початок визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького. Гетьман тут на другому плані, зате настрої різних верств показані широко. Такий спосіб історичної оповіді наближається до типу вальтер-скоттівського роману, і в українській літературі був уже репрезентований «Чорною радою» П.Куліша. І, нарешті, широке історичне полотно, в центрі якого – видатна історична постать. Найвизначнішим твором такого характеру є роман «Сагайдачний». У ньому теж є елемент пригоди, авантюри, але основне – широке історичне тло, а ще важливіше – духовна атмосфера епохи. Життя Сагайдачного мало постати перед читачем від його дитячих літ до смерті. Правда, останні частини роману не знайдені, і перед нами тільки шлях «До слави». Як засвідчує текст і доводять дослідники, письменник користувався багатьма архівними джерелами, описами чужоземних мандрівників, багато дали йому історичні праці

Михайла Грушевського, який, до речі, читав рукопис перших частин роману і вносив уточнення.

Для кожного дослідника, а то й просто вдумливого читача А.Чайковського виникне проблема зв'язку його історичної прози з прозою соціально-побутовою («Олюнька», «У чужому гнізді», «Малолітній» та ін.). Звичайно, що в творах з добре знайомого авторові середовища ходячкової шляхти більша пластичність зображення, тонше психологічне нюансування, в творах історичної тематики – стрімкіший, хоч і схематичний сюжет. Але є один аспект, який споріднює ці різноматичні твори. А саме – мотив шляхти в історичних повістях. Не тільки вибір персонажів (Б.Хмельницький, П.Конашевич-Сагайдачний, М.Кричевський), а й сам підхід до цієї проблеми дуже характерний; цей мотив тією чи іншою мірою присутній у майже всіх творах. Письменник дивився на українську шляхту як на частину українського народу, його, сказати б, інтелігентне ядро. Його еліту, його твори, як і повісті Б.Лепкого «Під тихий вечір», «Веселка над пустирем», «Крутіж», пронизує ідея повернення навіть спольщеної шляхти в лоно українства, до своїх пракоренів, яка поширювалася зокрема під впливом праць В.Липинського.

В історичних повістях А.Чайковського можна «вичитати» певні історіософські ідеї. Прочитаймо хоча б оці роздуми досвідченого і мудрого козака Струка з повісті «Украдений син»:

«Козацтво, особливо запорозьке, жило досі добичництвом. Жило майже так, як кочовики. Ми переносилися з місця на місце, не вміли добувати з нашої землі того, чого нам було треба, – хліба. Ми все мали або брали в інших силою, або купували за ті гроші, які на інших здобули. Наші набіги на турецькі та татарські землі й ті грабунки мали колись вагу, бо ж ми відплачували невірним за те, що вони у християнських землях заподіяли. Ми стали Хрестовим Чином, як багато таких чинів повстало на Заході. Та згодом магометани уговкались, ослабли, перестали нас чіпати, і вже не було причини їм відплачуватися. Тепер треба було наше добиччинське життя перемінити на хліборобське, або, як кажуть, треба було шаблі на леміш перекувати [...]. Буде Запорожжя одноцілою державою з Січчю як столицею, заселеною одноцилим українським народам, осілим на своїй землі, тоді нелегко буде Москві такий край поневолити»¹. Так не сталося. Чому? Ці проблеми вимагають уже іншого, не літературознавчого підходу.

---

¹ Чайковський А. Сонце заходить. – Львів, 1993. – С. 401.

Михайло ГНАТЮК

ІСТОРИЗМ ТА ІСТОРІЯ У ТВОРЧОСТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО (ПОВІСТЬ «ПЕРЕД ЗРИВОМ»)

Майже ровесник Івана Франка, Андрій Чайковський виступив на літературний шлях на початку 90-х років XIX ст. Такий дещо пізній дебют не міг не позначитися на підході до історичної теми, яка стала основною у творчості письменника.

Активний діяч Національно-демократичної партії, згодом заслужений працівник Українського Національно-Демократичного Об'єднання, один з організаторів Українського січового стрілецтва, А.Чайковський бачив в історії України той матеріал, який допоможе сформувати нове покоління не тільки борців за її волю, але й тих, хто своєю працею буде утверджувати цю ідею.

У цьому плані для нас важливо простежити, як у творах письменника утверджується історія й як А.Чайковський показує історизм тої епохи козацької минувшини. Романтичний ореол козащини наскрізь пронизує повісті, що почали з'являтися на початку нашого століття: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «Козацька помста» (1919), «Олексій Корнієнко» (1924), «До слави» (1929), «Полковник Михайло Кричевський» (1935) та «Перед зривом» – твір, що вийшов уже після смерті автора (1937). Саме ці твори створили галерею белетризованих романтичних образів, народжених в уяві письменника.

Проблема співвідношення історії та історизму в сучасному літературознавстві має своєрідне трактування. Сучасний дослідник Богдан Мельничук розрізняє в художньому творі художній вимисел та художній домисел. При цьому він вважає, що художній вимисел у творі є тоді, коли змальовуються люди, яких насправді не було, а художній домисел має місце там, де інтерпретуються реальні події та достеменні історичні факти. Це з одного боку. З другого ж виходить, що за допомогою вимислу проникають у суть інтерпретованого, а домисел дає змогу воскресити характерні історичні деталі.

Цей же дослідник розрізняє художній вимисел і домисел за такими параметрами: художній вимисел передбачає стовідсоткове придумування, до того ж таке, що стосується, як правило, істотного, визначального у творі.

«Що ж до художнього домислу, то він являє собою дофантазування, інакше кажучи, додавання до того, що насправді існувало чи існує, чому можна знайти документальне чи якесь інше підтвердження. І полягає в тому, що письменник художньо розробляє задокументований чи просто відомий факт, розгортаючи його в картинку, діалог, пейзаж, портретну характеристику та інший, сказати б, локального значення образ»¹.

Якщо виходити з цих позицій до історичної прози А.Чайковського, то ствердимо, що письменник у своїх творах радше домислював, ніж вимислював. Його твори з історії козаччини – це белетризована, романізована, есеїстична розповідь про найбільш промовисті сторінки української історії часів Богдана Хмельницького.

Власне ця специфіка вирізняє історичну прозу А.Чайковського серед творів його сучасників, що жили і творили в Галичині у 20–30-х роках ХХ століття: Богдана Лепкого, Юліяна Опільського, Катрі Гриневичевої, Осипа Назарука та інших. Серед сучасників А.Чайковський вирізнявся простою белетризованою розповіддю, що захоплювала читача, викликала в його уяві героїчні картини історії українського народу часів козаччини.

Скажімо, А.Чайковський не сприймав манери історичних романів Б.Лепкого, що увійшли до тетралогії «Мазепа». В листі до митрополита Іларіона (професора Івана Огієнка) він писав, що козаки у Б.Лепкого змальовані як галицькі поповичі-білоручки².

Своєрідністю творчої манери письменника є те, що на початку нашого століття А.Чайковський добре засвоїв підхід до історичної теми, яку започаткував Іван Франко. Згадаймо, що у передмові до «Захара Беркута» власне і викладена Франкова методологія підходу до історичної художньої літератури. «Повість історична – се не історія. Історики ходять о вислідження правди, о сконстантування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для воплощення певної ідеї в певних живих, типових образах. Освічення, характеристики, мотивування і групування фактів у історика і в повістяра зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами»³.

Власне співвідношення життєвої правди та художнього домислу – це одна з найцікавіших проблем у художній прозі А.Чай-

¹ Мельничук Б. Випробування історією. – Київ: Академія, 1996. – С. 39–40.

² Див.: Віра і культура. – 1954. – Ч. 11. – С. 27 – 30.

³ Франко І. Захар Беркут. Передмова // Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Київ: Наукова думка, 1978. – Т. 16. – С. 7.

ковського. Для письменника передовсім важливим є сам історичний факт, а для художнього твору важливою є белетризація цього факту. І тут для письменника важливим є не відтворення глибини певних фактів, деталей, для А.Чайковського найістотніше – відтворити за допомогою кількох романтичних штрихів певну подію, певний факт. Цей романтичний ореол створюється за допомогою різноманітних художніх засобів, зокрема мемуарних свідчень, які в окремих випадках майже повністю перекочували в розповідь митця. Цю рису А.Чайковського помітив ще на початку ХХ століття І.Франко. У статті «З останніх десятиліть ХІХ віку», визначаючи особливості української новелістики цього періоду, він писав про «різнобарвну китицю індивідуальностей у літературі». Як рису індивідуального стилю А.Чайковського І.Франко відзначає «витримані переважно в мемуарнім тоні оповідання»¹. Означена І.Франком риса таланту письменника пізніше чітко проявилася у змалюванні козацького періоду в Україні. Про це писав письменник напередодні 40-річчя святкування його письменницької діяльності, відповідаючи на запитання анкети «Нового часу»: «Я поклав собі за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію козацького періоду, і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду і студій, а далеко легше фантазувати на теми буденні, з життя»².

Відомий критик 30-х рр. Григор Лужницький ще за життя автора писав: «Саме історичними своїми повістями добув собі Андрій Чайковський вічне ім'я в історії українського письменства. Чайковський належить до тих письменників, які вчать читати, які заохочують до письменства. Чайковський – письменник, який ніжно бере за руку дитину й вводить у браму величного храму письменства. І поволі-поволі розвиває душу дитини, своїми повістями навчає розуміти письменство, а через нього свій край, своє величне минуле, красу й силу. І молода душа, неначе губка, втягає все це в себе й вслід за тим починає призадумуватися над всіма тими питаннями, які віддзеркалюються в письменстві»³.

Така белетризація життєвого матеріалу мала допомогти сучасникам письменника у формуванні національної свідомості,

---

¹ Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку // Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Київ: Наукова думка, 1978. – Т. 41. – С. 524.

² Цит. за кн.: Николишин Д. Андрій Чайковський. – Коломия, 1929. – С. 26.

³ Лужницький Гр. Передмова до повісті «Перед зривом» // Чайковський А. Перед зривом. – Львів, 1937. – С. 67 (Далі, покликаючись на це видання, вказуємо сторінку в дужках).

творенні державницького мислення. Ідеї ці знайшли свій вияв у повісті «Перед грозою». По суті, період, що став предметом художнього зображення в повісті, ідентичний з тим, що пізніше зображує Петро Панч у романі «Гомоніла Україна». Та якщо з відомих ідеологічних нюансів радянський письменник порушує історичні події тільки т. зв. «золотого спокою», то А.Чайковський може більше публіцистично, без належного художнього узагальнення, рельєфно малює картину перед виступом на історичну арену Богдана Хмельницького. Зокрема, торкаючись проблеми церковного поділу в 1596 році, устами отця Андрія А.Чайковський пише: «Ми своїм малим розумом не можемо збагнути цього, чому воно так сталося. Та я ще не відповів тобі на питання, що ти його вправді голосно не сказав, але певно собі його не подумав: чи не краще тобі було б покинути батьківську віру й перейти на римську? Отже, моя відповідь і рада така: не роби цього, сину, бо це дуже небезпечна річ» (С. 19).

Пізніше, коли Богдан після полону подорожуватиме в Європі, його цікавитиме релігійне життя в грецьких та молдавських землях. Адже за віру і церкву йшла в Україні завзята боротьба.

А далі вже авторська мотивація поведінки молодого Богдана Хмельницького. «Богдан виходив із келії о. Андрія із сяючим радістю обличчям. Йшов сміло, бо сказали йому дорогу, що була йому по нутру і якої сам собі бажав. Тепер його вже ніщо не може спокусити, щоб відступив від батьківської віри. Отець Андрій знає все краще, як другі, він все знає. Як він відгадав його спогади, що тільки блискавкою промайнули йому через голову» (С. 19).

Іноді письменникові зраджує почуття міри, коли чисто публіцистичні пасажи заступають художні узагальнення. Так, розповідаючи про навчання Богдана Хмельницького в Єзуїтському колегіумі у Львові, А.Чайковський передає атмосферу цього навчання чисто публіцистичними засобами письма: «Богдан ставав з кожним роком розумніший, а його праця над здержанням православних від відступництва була чим раз успішніша. Його вплив як першого учня в ліцеї ставав чимраз більший. Часто заходив він до Ставропігійського братства і тут у розмовах із старшими набирав нової сили до боротьби за православну віру» (С. 21).

Як скрупульозний дослідник історії А.Чайковський передає суть історичних подій в Україні в час «перед зривом», коли почався до Дністра, а Граціанове військо не приходило. Тоді гетьман написав гострого листа. Адже сам Граціан спричинив своїми намовами похід, а тепер не приходять. «Це походить на те, що він

був знаряддям Туреччини, щоб Польщу вивести в поле. Та хай не забуває, що Польща може з Туреччиною замиритися, а ця певне хитро пімститься на ньому за видиму зраду» (С. 36 – 37).

Сучасні дослідники в аналізі творчості письменників, що звертаються до історичної теми, розрізняють письменників-історіографів та філософів історії. Якщо філософ історії пише спеціальну працю з певної проблеми, то історіограф вміщує свої погляди на проблему в художньому творі на історичну тему. Коли філософ історії ілюструє загальні ідеї певними історичними фактами, письменник-історіограф зображені у творі історичні події супроводжує ідеями абстрактного плану¹. Власне, А.Чайковський був письменником-історіографом, і це відбилася на змалюванні різних етапів історії України часів козаччини. Скажімо, промовиста картина передісторії хотинської битви. Автор подає рельєфну пейзажну картину, яка зримо ілюструє напруження, що панувало напередодні хотинської битви. «Враз почалася й злива. Мабуть, і перед потопом світа, що його заповів Господь через свого вибранця праотця Ноя, більшої не було. Здавалося, що небо з землею зв'язалося водяними мотузками, густо один біля одного. Розпалена й порепана від довгої спеки земля не могла відразу стільки води випити. Вода закаламутилася і розсерджена, запінена пішла у нижчі місця» (С. 39–40).

При цьому козаки, мов косарі косили траву, кололи татар косами, кого тільки шаблею чи списом могли дістати. А польний гетьман Конецпольський помітив метушню і те, що обозові гури випрягають коней з возів і відводять їх на бік. Це було знаком, що вони мають втекти. Автор передає картину, коли Конецпольський влітає між них, рубає непокірних і наводить сякий-такий лад.

У той день боротьба тривала до пізньої ночі. Впало трупом близько чотирьох тисяч турків, поляків полягло більше трьох сотень. Разом з тим А.Чайковський передає зворушливу промову гетьмана до поляків у час прощальної хвилини. Адже саме тепер гетьман написав прощального листа до дружини, не турбуючись про те, що зближається його остання година.

Особливо рельєфно передає А.Чайковський крах польського війська. Автор промовисто передає деталі перших бойових хрещень майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького. Гетьман Жульквський гине. Бачив це польний гетьман Конецпольський і ка-

---

¹ Див.: Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття. – Тернопіль, 1998. – С. 230.

же – немає вже нашого вождя, самі мусимо про себе дбати! Бореться завзято із горсткою своїх лицарів проти турків та оглядається за козаками. Та цих турки відлучили від поляків, окружили їх і наступають, мов розлючені оси.

«В перших рядах бореться сотник Михайло Хмельницький, при ньому його син заступає його своїм тілом. Втім Богданові ломиться шабля надвое. Якись сильні руки ловлять його і починають в'язнити. А рівночасно бачить, як яничар рубонув батька в голову. Батько розложив руки й впав без життя на землю. Богдан рвонувся із усієї сили, розірвав сирівець, припав до мертвого батька й став цідувати його скривавлену голову. На вид такої синівської любови яничарський старшина спинює яничарів, що хотіли його зарубати. За хвилину Богдан став, перехрестив покійного й станув спокійно. Він увесь задеревів. Його повели між бранців» (С. 51–52).

А.Чайковський любить живописати. Це проявляється під час опису картини, коли женуть бранців у ясир. Або картина зустрічі Богдана з земляком, яку перебив наставник, що «привів їх до одного весла і прикував їх до одного весла і прикував їм ногу ланцюгом до лави». Наставник – український потурнак, що добре говорив українською мовою, пояснив їм, що треба робити. Весло треба натиснути, щоб другий кінець піднісся із низу вгору, перетягти його наперед, знову погрузити у воду і з усієї сили притягнути до себе. Робити це треба на знак отамана, що там на столі вбиває знаки палицею» (С. 55).

А.Чайковський значну увагу приділяє оповіді про поневіряння українських бранців, в тому числі й Богдана Хмельницького в турецькій неволі. Прикуті до галери, вони терплять страшні муки, і тільки зустріч з близькими, рідна мова вселяють віру у визволення з турецького ярма. Перебування в турецькій неволі ще більше загартувало характер Богдана. Автор повісті з почуттям художнього такту домислює монолог бранця Богдана Хмельницького перед турецьким пашею: «Ваша милосте, а чи козаки винні тому, що пан Потоцький, снятинський староста, пішов на турецькі землі в обороні свого тестя Могили? А чи в цій останній війні, що так славно закінчилася для вас під Цецорою, теж козаки були причиною? Таж козаки відмовилися від цього походу, і пішло тільки 2 тисячі нас, ресстрових козаків, що піддягасмо польським гетьманам. Взяв нас гетьман на показ, щоб знову змогти звалити вину на козаків. Таке було й з московською війною, що стільки біди та клопотів принесла Польщі» (С. 63–64).

Відомо, що перебування Богдана Хмельницького в турецькому полоні вплинуло позитивно, зробило його не тільки добрим господарем, але й мудрим політиком, розумним стратегом. Не випадково А.Чайковський, малюючи епізод викупу бранця Хмельницького, показує, що в особі мудрого і непересічного бранця Богдана паша побачив те, що в майбутньому проявилось в особі гетьмана. Автора певним чином зраджує почуття міри, коли життєва правда подається в нарочитому вигляді. Так, турецький паша, бачачи в Богданові майбутнього козацького ватажка, намагається знайти союзника, того, що згодом міг би примирити козаків і Порту.

Або характерна сцена сну Богдана перед викупом з неволі: «Я став засипляти так солодко, як при найгарнішій музиці, і нараз побачив якесь село. Це не було турецьке село, таких сіл у нас немає... Широка вулиця, біленькі, чепурні хатки в зелені, побіч огородинки з квітами та городовиною, а найбільше соняшників, що звертали свої голови до сонця. На плоті посудини, застромлені на коли горі дном. Нараз наскочили на це село якісь вершники, в овечих кожухах горі довкола, наче б наші татари. Згодом почулося в селі голосіння, крики, вигук... кинувся вогонь. Я дуже налякався і прокинувся. Що воно може значити?» (С. 74).

Якщо читач може повірити авторові, що за Богданові гроші грек купив коні і бранці всією громадою вибралися через Болгарію, Волощину, Молдавію до України, то важко згодитися з думкою А.Чайковського, що паша всунув Богданові гаманець із золотом та ще й мовив: «Це позичка. Коли матимеш, а я буду жити, то мені віддаси».

Картини життя реєстрового козацтва в Україні перемішані з картинами розгульного життя польської шляхти, зокрема шляхтича Яна Закржевського. І в цій ситуації автор вдається до чисто публіцистичних засобів зображення навіть портрета Закржевського: «За першим поглядом пізнав Хмельницький, що це п'яниця та гультай. Широке, червоне лице мов у опира, покрите струпами обличчя, великий, червоний, мережаний синіми листочками ніс, а на нього кінці бородавка. Це носиться спіралось на товстих вусах, що наче гребля загородили приступ до рота. Здавалося, що це жаба сидить під греблею і дивиться в чорний пісок, що виріс на березі. До цього всього прихриплий голос і сопіння мов з ковальського міха» (С. 80).

Проте нам стають цілком зрозумілі ті конфлікти, що виникли у Б.Хмельницького з Яном Закржевським. Цим викликаний і лист Б.Хмельницького до польського гетьмана: «Мій уряд генерального

писаря я хотів використати на те, щоб зорганізувати реєстрове козацтво й зробити його босздатним на usługi Речі Посполитої. Та я зрозумів, що це можна тільки тоді зробити, коли козацтво буде задоволене своїм привілейованим положенням. На жаль, я застав у чигиринському полку, під пірначем Яна Закржевського та його ледачих помічників таке, що від цього полку годі сподіватися помочі. Козацтво зубожіле, здеморалізоване безправствами, що їх пани від ряду літ на козаках поповняли» (С. 84).

А.Чайковський художньо вмотивовує, як Чаплінський виношує ідею знищення Б.Хмельницького під час бою. Адже Чаплінському дуже хотілося захопити такий ласий шматок як Суботів. Зрештою за намовою Чаплінського Дичевський робить невдачу спробу вбити Б.Хмельницького.

Автор з певним художнім тактом змальовує і другу дружину Б.Хмельницького Ганну: «За короткий час заволоділа панна Анна всім Суботовом і самим Богданом. Вона це вміла. Для Богдана була особливо дбайлива, думки його відгадувала, годила у всьому. А вже як поглянула на нього палкими оченятами, м'як як пригрітий віск. А вона вміла зручними пальчиками угнітати цей віск, як їй цього було треба. Врешті досягнула свого: вони стали по слові» (С. 115).

А.Чайковський як художник подас широку картину, як Чаплінський плюндрує Суботів, ті страждання, яких довелося зазнати всім, хто оточував Богдана. Тому після страшної руйнації, смерті сина Остапа Богдан уже не стримував себе. «Втратив усе, що придбав важкою працею продовж стільки літ. Втратив кохану дитину, що на неї стільки надій покладав, втратив дружину... Дружину? Няня говорила йому правду, та йому тяжко в цю правду повірити. Треба б було перевести над своїм серцем болючу операцію, треба вирвати з корінем любов, що так глибоко вросла в серце... Що ж там тепер стане? Пуста, бездонна порожнеча...» (С. 126).

Всією своєю оповіддю, всім арсеналом художніх засобів повісті «Перед зривом» А.Чайковський підводить читача до сприймання того зоряного часу Б.Хмельницького, що тривав з 1648 по 1654 рік.

Повість «Перед зривом» – одна з ланок того ланцюга історичної прози А.Чайковського, що стала однією з яскравих сторінок української літератури початку нашого століття. В повістях А.Чайковського тісно переплелися історична правда й художній домисел. Яскравим прикладом цієї прози є повість «Перед зривом»,

у якій досить яскраво виявилось вміння автора співвіднести життєву правду та художній домисел.

Сам автор надто скромно оцінював свою літературну працю. Виступаючи на 40-річному ювілеї в Коломиї 2 березня 1929 року, А.Чайковський говорив: «Мені байдуже, чи мої письменницькі праці перейдуть до світової письменницької скарбниці. І я не писав на експорт, лише для свого любого, дорогого українського народу. І я щасливий сьогодні, що мої простенькі праці зайшли під селянську стріху і там їх радо прийняли»¹. Так сприйняла творчість письменника широка маса селянства Галичини. А свідома авторська тенденція спричинена бажанням виховати в читача гордість за нашу героїчну історію.

---

¹ Новий час. – 1929. – 25 березня.

Іван ПРОДАН

ПАТРІОТИЧНИЙ ПАФОС РОМАНУ
АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО «САГАЙДАЧНИЙ»
(ОСОБЛИВОСТІ КОМПОЗИЦІЙНО-СЮЖЕТНОЇ СТРУКТУРИ)

В історії української літератури кінця XIX – першої третини XX століття одне з помітних місць належить Андрієві Чайковському. Правда, сталося так, що впродовж тривалого часу твори письменника не видавалися і його ім'я стало одним із забутих. А шкода, адже ж А.Чайковський залишив кілька десятків прозових творів різних жанрів, серед них були особливо популярні оповідання і повісті на теми історичного минулого України: «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «Козацька помста» (1920), «На уходах» (1901), «Олексій Корнієнко» (1924).

А.Чайковського особливо приваблювала епоха визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії, яка серед інших відомих ватажків висунула колоритну постать Петра Сагайдачного. Особою цього славетного лицаря Запорозжя письменник зацікавився ще й тому, що той вийшов із самбірської ходачкової шляхти. Так у Галичині називали селян з піддністрянських сіл, які за участь у походах проти турків одержували від польського короля шляхетські привілеї. А відомо, що сам письменник належав до цього соціального стану та й народився в одному з сіл Самбірщини.

З погляду своєї епохи А.Чайковський давав читачеві знання національної історії, будив свідомість, не давав зарости бур'янами національній пам'яті. Цього вимагало культурно-історичне життя Галичини 1920–30 років. Сучасник письменника Дмитро Николишин у «Ювілейною рефераті», присвячену 40-річчю літературної діяльності, робить висновок, що «своїми історичними творами А.Чайковський захопив у першу чергу молодих читачів, а далі й ширші круги, розбудив у них охоту до книжки, до свого минулого, навчив любити козацьку славу. Тут він виконав те, чого домагався Шевченко від Квітки, заспівав «про Січ, про могили, коли яку насипали, кого положили, про старину, оте диво, що було минуло»¹.

---

¹ Николишин Д. Андрій Чайковський: Ювілейний реферат. – Коломия, 1929. – С. 28.

Письменник прекрасно розумів важливість такої книжки ще на початку ХХ століття. Його історичні повісті були справжніми бестселерами. А природність мови, легкість, розкутість письма, вміння вибудувати цікавий, захоплюючий сюжет сприяли популярності творів Чайковського серед різних верств галичан, не кажучи вже про той величезний вплив, який письменник мав на юнацтво.

Ідея писати про Сагайдачного постала ще перед Першою світовою війною, коли Чайковського було поставлено «кандидатом на сеймового посла». Автор знав, що в Самбірщині багато малоземельної шляхти, яка при виборах може вирішити його вибір. Щоб з'єднати її монолітно, письменник готував для жителів Самбірщини популярний виклад, в якому прагнув переконати виборців, як у давнину малоземельна шляхта твердо стояла за свою віру і народність.

Вивчаючи доступні йому матеріали, письменник натрапив на ім'я Петра Конашевича Сагайдачного. Так виник задум спопуляризувати життя і діяльність цього славного сина України. Ось як про це згадує він у передмові до видання першої частини твору: «Я упросив пана професора М.Грушевського прочитати рукопис. Він справив мені історичні помилки і порадив зробити із цього матеріалу трилогію, в якій мав би поміститись цілий життєвий шлях гетьмана. Чи мені довелось вив'язатись з того завдання, чи буде з моєї праці хосен для української літератури, для українського народу у тій великій переможній хвилі українського відродження – хай судять ласкаві читачі. Я зробив по моїм силам, як міг найліпше»¹.

Роботі над великим творчим задумом передував історичний нарис під однойменною назвою «Петро Сагайдачний», виданий у Відні в 1917 році. Та працювати було нелегко, бо при щоденній фаховій праці на посаді адвоката не мав змоги повністю віддати себе улюбленій справі. Коли після третьої переробки твір був готовий до друку, почалася війна.

Під час воєнного лихоліття рукопис «До слави», в якому А.Чайковський довів події до обрання Сагайдачного гетьманом, було знищено.

Заохочений проф. Антоном Крушельницьким, письменник знову взявся до настирливої праці, намагаючись втілити свою ідею в життя. Але коли було видано першу частину роману, відому під назвою «Побратими», друкування зупинилося.

---

¹ Чайковський А. Побратими. – Львів, 1918. – С. 8.

У 1920 році А.Чайковський у листі до В.Стефаніка від 19 жовтня запитує, «де б можна було видати історичну повість «Сагайдачний» у п'яти томах»¹. З листа можна зрозуміти, що А.Чайковський шукав шляхи видати свій роман на радянській Україні. Але з відомих причин твір у задуманому вигляді там з'явитися не міг. Друге видання «Побратимів» з епіграфом із віршів Касіяна Саковича побачило світ лише в 1927 році в коломийському видавництві «Ока». В передмові до другого видання автор згадував: «Не везло мені з моім «Сагайдачним», над котрим я працював більш як 13 років. Видавництва, до яких звертався, вважали твір то задовгим, то видання задорогим. Рухливе видавництво «Ока» в Коломиї взялося за видання трьох частин. На разі довів я до тої хвилі, коли Сагайдачного вибрано гетьманом України. Перша частина «Побратими» – від хлоп'ячого віку до прибуття на Січ.

II і III частини – «До слави» – аж до вибору по кримським поході на Кафу. Коли мені Господь допоможе, то викінчу IV і V частини твору «Гетьман»². Та згадувані дві частини під назвою «Гетьман» так світу і не побачили. З цього приводу існують різні припущення. Одні з них свідчать, що рукопис письменника загубився з вини членів родини, якій інколи доводилося рятувати себе, а не книжку. Хочеться вірити, що пошуки останніх двох частин все ж таки увінчаються успіхом.

Свої знання з історії козаччини А.Чайковський виклав у кількох історичних нарисах, що могли б служити своєрідними післямовами до роману «Сагайдачний». Йдеться про нариси «Петро Конашевич-Сагайдачний» (1917), «Запорожжя» та «Московський цар Дмитро Самозванець», «Хотинська справа» (1928). Останній нарис з'явився у процесі праці над заключними частинами.

Свідчення автора, що першу частину роману («Побратими») він дав на прочитання історикові М.Грушевському, було однією з підстав трактувати А.Чайковського як ревного прихильника історичної концепції М.Грушевського. Нам невідомо, що саме правив авторитетний історик в історичній повісті «Побратими», але зіставлення першого видання 1918 року, і другого – 1927 року свідчить, що значні історичні неточності, допущені в першому виданні, виправлені в другому.

---

¹ Погребенник Ф. Сторінки життя і творчості Василя Стефаніка. – Київ, 1980. – С. 260.

² Чайковський А. Побратими: Історична повість. – Коломия, 1927. – С. 6.

Враховуючи широкий географічний діапазон твору, його слід зарахувати до так званих «панорамних творів». Реалістичному романові властиво тяжіння до зображення просторових зв'язків. «І вже самі собою зв'язки ці, – відзначає Т.Денисова, – вносять в художній твір конкретність, з самого початку визначають взаємовідносини людини з суспільством»¹.

Події, описані у романі, розгортаються на широкому географічному просторі: Галичина – Запорозька Січ – Київ, Крим – Чорне і Азовське моря. Панорама життя народу широка, історично документована. Перед нами постає життя збіднілої шляхти, з якої вийшов і сам Сагайдачний, діяльність князя Острозького, перші народні повстання проти шляхетського засилля і феодального визиску, жорстока боротьба проти татар і турків, картини життя Запорозької Січі, морські походи козаків, взяття Кафи і Варни, розгром Синопа і турецького узбережжя, визволення тисяч невільників. Всі ці фрагменти історичної панорами письменник об'єднує ідеєю боротьби за українську державність і її ідеологічну опору і основу – православну церкву.

Конкретно: художнє відображення основної проблеми епохи – проблеми захисту рідної землі від наскоків турецько-татарських завойовників – визначило композицію трилогії, зокрема «розміщення і співвідношення всіх її складових частин».

Увагу Чайковського привернули ті факти історії – об'єктивної дійсності минулого, які, виражаючи найхарактерніші ознаки епохи, перетворюються в романі у важливі форми розповіді, – його сюжет. У сюжеті «Сагайдачного» відображаються суспільні відносини, подаються картини формування і розвитку людських характерів.

Протягом всієї трилогії письменник акцентує всю увагу на зображенні життєвого шляху Петра Сагайдачного, починаючи з нелегкого дитинства і до вершини його козацької слави, здобутої надзвичайною відвагою, глибоким розумом у нелегкій та жорсткій боротьбі з ворогами вітчизни.

Перші розділи «Побратимів» розгортають перед читачем широку панораму життя різних соціальних груп (експозиція роману), чітко визначають і головні конфлікти: селян – з магнатами, міської бідноти – з магістратом, цехмістрами тощо.

Тут бере початок дуже важлива сюжетна лінія, яка пізніше міцно цементує навколо себе розвиток усіх наступних подій.

---

¹ Денисова Т. Роман і проблеми його композиції. – Київ, 1968. – С. 66.

А.Чайковський з любов'ю описує дитинство майбутнього талановитого козацького гетьмана, який, змалку втративши батьків, виховується в родині Жмайлів. Батько Петра загинув героїською смертю, боронячи рідний край від набігу ординців, про що дізнаємось від столітнього діда Грицька Жмайла під час розмови з церковним владикою, що прибуває в рідний Самбір до своїх парафіян.

Родина Жмайлів з великою сердечністю прийняла хлопця на виховання. Із побратимом Марком він згодом йде в науку до Острозької академії, звідки хлопці виносять глибокі і міцні знання, але насамперед укріпляються в чистій любові до України, її народу, вчатьса самопожертви в ім'я козацького побратимства.

Щира дружба, приязнь рятують юнаків, хоч життя часто заставляє обох виконувати небезпечні завдання. Петро Конашевич і Марко Жмайло ніколи не зраджують свою першу, ще дитячу присягу, над якою сяють очі їх столітнього прадіда – Грицька Жмайла Кульчицького¹. Саме козак Грицько Жмайло відіграв найбільшу роль у формуванні характерів Петра і свого внука Марка, виховав у них риси лицарської доблесті, властиві справжнім захисникам-патріотам.

З перших розділів «Побратимів» відчувається романтичний тон розповіді, пересипаний багатьма ліричними відступами, з яких читач дізнається про особливості побуту, в якому мешкають майбутні герої. З почуттям симпатії письменник возвеличує навчання в Острозькій школі, людяність і далекоглядну мудрість «першого руського вельможі князя Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького, на той час київського восводи» (С. 29), який був великим покровителем православного населення.

Перед нами широке тло побутового, культурного, історичного життя України останніх десятиліть XVI – початку XVII століття, про яке ми й сьогодні, на превеликий жаль, знаємо дуже мало. Бурсацький побут, навчання в Острозі змальовані згідно з історичними джерелами, про які згадувалося раніше.

Фізичне змушнення П.Конашевича відбулося саме в Острозі. Кожен з побратимів майстерно демонструє власне вміння користуватись улюбленими видами козацької зброї, без якої життя запорожців було немислиме. Після вправно виконаної стрільби з лука Петро одержав від самого покровителя – князя – срібний лук. Не менше прославився умінням «битись на шаблі» і Марко, чому й кожний прагнув з ними познайомитись.

---

¹ Чайковський А. Сагайдачний. – Київ, 1989. – С. 8.

З метою переконати читача в героїчному поступі відважних юнаків письменник устами одного зі славних лицарів Запорозжя Северина Наливайка, який певний час був сотником надвірної корогви у князя Костянтина Острозького, пророкує їм честь і славу.

Провідна ідея «Побратимів» – це справді висока ідея побратимства, освячена традицією, клятвою, звичаєм, високою духовністю, живим прикладом козацтва – цього незглибимого джерела народного духу, що на повну силу забило уже в другій половині XVI століття.

Шлях на Запоріжжя, попри його пригодницький характер, веде через «уходницькі» козацькі гнізда Ониська Печеного і сотника Чуба. Це все конкретні історичні факти, художньо переосмислені в романі. У відносно невеликому за обсягом творі А.Чайковський подав широкий освітній історичний матеріал, вдало створив побутово-етнографічні сцени, авантюрно-розважальні і художньо-описові картини.

Велике почуття любові до свого побратима не залишає Сагайдачного ані на мить. Дізнавшись, що Марко випадково вбив диякона Артемія, ненависного усім спудеям за знуцання над ними, Петро вирішує, що втікати треба, але разом.

Постійно діюча напруга, яка створена в описах різноманітних пригод по дорозі на Січ, заставляє замислитись над тим, якою щирою була душа письменника, творчість якого ми досліджуємо. Адже в кожній миті його серцебиття він завжди поруч з юними культивчанами, перед якими відкривається досі незвідана дорога.

Надзвичайно гнучкий розум, уміння передбачати прийдешнє допомагають Конашевичу швидко заслужити пошану і повагу серед людей. У численних діалогах, авторських відступах А.Чайковський намагається переконати читача у достеменності ідейно-художнього задуму, обґрунтованого багатьма історичними джерелами.

Письменник захоплено розвиває романтичну фабулу.

З автобіографічних матеріалів нам відомо, що письменникові, на жаль, ні разу не пощастило побувати в овіяній легендами і вічною славою Наддніпрянській Україні, але тонке відчуття козацького побуту, праця над історичними джерелами допомогли йому створити широкомасштабну епопею народної величі. У цьому важливу роль виконував пейзаж, який є не тільки тлом подій, а й фактором психологічного розкриття і внутрішнього світу, і настроїв цілої маси.

У змалюванні військових баталій письменник старається в реалістично-романтичному тоні відтворити все до найменших дрібниць. Звичайно, тут необхідні були глибокі студії над історично-архівними джерелами, про які ми вже згадували раніше, і стає зрозумілим, скільки енергії та зусиль забирало все це у шістдесятилітнього А.Чайковського.

У діалогах, яким належить значна частина в тканині роману, письменник детально відтворює картини козацького побуту, доблесті вірних захисників України.

Петро Сагайдачний – центральна фігура трилогії, образ його проходить через весь роман, навколо нього концентруються сюжетні дії роману. Він міцно зв'язаний з багатьма людьми. А.Чайковський з великою симпатією ставиться до нього, про що свідчить врівноважена манера розповіді в піднесеному романтичному стилі. У хвилини великих випробувань, що випадають на долю «лицарів великої любові» – щирих побратимів Петра і Марка, він з глибокою симпатією змальовує їхній бойовий дух, силу і відвагу, готовість піти на самопожертву в ім'я розквіту рідної землі.

Майже за кожним епізодом, сценою за участю мудрого полководця, за кожною інформацією про його життя і діяльність стоять важливі історичні документи з творів М.Грушевського. Але фактична історія в романі органічно поєднана з авторським домислом, без якого художній твір втрачає свої привабливі риси¹. Цей домисел завжди в А.Чайковського засновується на правді факту, випливає з логіки розвитку достеменних подій.

На відміну від своїх попередників – Д.Мордовця, О.Маковея, які намагались зобразити Сагайдачного, передусім, як військового полководця Запорожжя, не вникаючи при цьому достатньою мірою в психологію героя, в мотивацію його вчинків за певних історичних обставин, А.Чайковський зумів витворити ідеал справжнього патріота, борця за соціальне і національне визволення українського народу.

Найповніше розкривав А. Чайковський характер свого героя в дії. Опираючись на багатий історичний матеріал, письменник зумів показати всі напрями багатогранної громадсько-політичної діяльності відважного лицаря на шляху до вершин козацької слави; при цьому зумів зобразити це в таких обставинах, які дозволяють найповніше простежити тенденцію власних поглядів на життя, формування характеру.

---

¹ Сиротюк М. Український радянський історичний роман. – Київ, 1962. – С. 245.

А.Чайковський прагне використовувати чималий арсенал художніх засобів під час змалювання кожного епізоду, пробуючи залучити читача до розуміння пошуків героя, його переживань на всіх нелегких життєвих шляхах. І скрізь відчувається глибока авторська симпатія до вірного сина України.

За майстерно сконструйованою формою розповіді відчутний глибокий психологізм, прагнення збудити в душі почуття великої любові до славного героїчного минулого. І це автору, безумовно, вдалося зробити завдяки знанню людської психології і власному талантові.

У творчому доробку А.Чайковського романові «Сагайдачний», безперечно, належить чільне місце. В ньому письменник глибоко вникнув у соціально-економічні проблеми епохи, яскраво висвітлив прагнення українського народу до соціального і національного визволення.

З любов'ю змальовуючи щире козацьке побратимство, А.Чайковський прагне виховати в читача почуття дружби, щирості людських взаємин. З цією метою письменник майстерно використовує розмаїту систему художніх засобів, портретних характеристик, діалогів, монологів, пейзажів. Все це служить єдиній меті – якнайповніше розкрити славні героїчні сторінки минулого рідного народу, пов'язані з ореолом слави і діянь гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича Сагайдачного.

Якщо попередники А.Чайковського зображували цього славного лицаря в героїко-романтичному плані на завершальному етапі його життя, то, на відміну від них, він зумів у своїй трилогії показати все його нелегке тернисте дитинство, формування і змушнення особистості, політичну діяльність та блискучий талант військового полководця. І в такому художньому осмисленні дійсності полягає високий емоційний вплив твору.

Без сумніву, широке епічне полотно – роман А.Чайковського «Сагайдачний» – один з найкращих творів видатного співця козаччини, щирого українського патріота.

Ірина БАРНА

КІЛЬКА ШТРИХІВ ДО ПОВІСТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО «СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ»

Коли йдеться про твори Андрія Чайковського на історичну тематику, дослідники вказують передусім на монументальний роман «Сагайдачний» та ще на кілька повістей, забуваючи, як правило, згадати один із концептуально важливих творів письменника – повість «Сонце заходить».

Те, що в часи радянського режиму літературознавча критика крижаним мовчанням реагувала на «неугодні» твори письменників-патріотів, тих, що усвідомлювали колоніальне становище нації й боролися за вихід із цього становища, – це аксіома. Часи нівелювання особистостей і націй пройшли. То ж бентежить, що в час піднесення загального інтересу до патріотичної творчості А.Чайковського, досі належно не оцінено історичної повісті «Сонце заходить». Тим паче, що вона за ідейно-функціональним навантаженням, змістом, обсягом та іншими показниками стоїть на межі з романом; тим паче, що часові рамки цього твору виокремлюють не лише певних історичних осіб, але й стосуються події, що кардинально ускладнила і так тяжке становище нашого народу – зруйнування Запорозької Січі в 1775 році.

Повість «Сонце заходить» дещо незвично вписується у творчість А.Чайковського і дає змогу під новим кутом глянути на письменника як людину пристрасну, волелюбну, до самозабуття віддану Україні.

Бажання правди, чесності у виконанні взятих на себе державницьких зобов'язань, прагнення добра й справедливої, кращої долі для українського народу, прохання й водночас заклик до боротьби зі зрадою та зневірою, заклик до свободи й патріотизму – все це з великою експресією акумулювалося в творі «Сонце заходить».

Численні історичні факти, коментарі до них, подані в авторських відступах, поліфункціональних діалогах та в інших засобах, стимулюють уважне і вдумливе прочитання твору, наводять на глибокі роздуми над перемогами і невдачами, перевагами та недоліками.

Впадає в око відсутність властивих для творів А.Чайковського про козаччину просторих пейзажів, за чи не єдиним винятком, соковитого змалювання природи Самарської паланки в «Передмові». Не часто зустрічаються й характерні для письменника докладні описи културно-побутового плану.

Досить побіжно окреслено середовище соціальних низів – сільських людей, козацької бідноти, простолюду, – але загальна панорама при тому майже не губиться. Любовна лінія у творі скорочена до мінімуму. Скупість портретування свідчить про народну типовість героїв, про їх до певної міри символізм. Так, Петро Кандиба – гарний, славний чорновусий юнак, сотниківна Степанида Жук – красуня, «струнка, чорнобрива, з палкими чорними очима», «мов образок». Про зовнішні особливості інших дійових осіб дізнаєшся ще менше.

В інших творах письменник переважно показує формування своїх героїв від дитинства чи юності до зрілих років, розкриваючи у такий спосіб глибоко психологічні аспекти їх вчинків. У нашій же повісті – мов би кінематографічну плівку розрізали наполовині і показали глядачам фільм від середини, де герої кинуті одразу в динаміку подій.

Чи належать перелічені обмеження до негативу?

Очевидно, А.Чайковському, в котрого був уже понад сімдесятилітній життєвий і сорокалітній творчий досвід (повість «Сонце заходить» вийшла 1930 року), не бракувало знань і художнього хисту, аби змінити ці умовні мінуси на плюси. Але в цьому й проявилася велика психологічна майстерність автора. А.Чайковський мовби свідомо пропускав певні, може, й улюблені методи зображення дійсності, він свідомо не хоче зосереджувати нашу увагу на деталях, зайвій конкретизації тощо. Натомість він раз у раз, із завзяттям краплі, що точить камінь, проводить думку (домінанту): сонце заходить. Сонце України як високорозвиненої європейської держави, сонце вільної Запорозької козацької республіки – острівця свободи й розуму посеред розгнужданого свавілля самодержавної імперії; заходить сонце для чесних, вірних патріотів рідної землі, для оборонців рідного народу. А що далі?.. Морок...

Особлива сила співпережиття трагічних подій, велика любов до свого народу і пекучий біль за його мученицьку долю скраями мудру письменницьку душу – складається враження, що повість написана враз, на одному ударі зболеного серця. І десь на цій висоті зриваються віщі слава полковника Павла Кандиби при думці, що треба тікати з України від гострих кігтів цариці Катерини II: «... а як ми повернемося – тоді вже не пізнаємо нашого

Запорожжя. На всіх язиках тут будуть говорити, тільки ніхто не почує нашої української мови. І сліпих кобзарів Москва вимордує, могили порозкопує, щоб по нас, запорожцях, і сліду не стало»¹.

Зауважимо, що попри всю складність сумних історичних подій у творі А.Чайковського нема настроїв занепадництва, відчаю, приреченості. Присутність ретроспекцій із відтінком ностальгічного, постійні рефрени-вкраплення в різних часових та відмінкових формах – «пам'ятай», «згадай», «не забувай», зміщення кульмінаційного моменту з реалії – зруйнування Січі – на символічний евфемізм «сонце заходить», – усе підпорядковане одній меті: не забути нашої козацької слави, усвідомити хто ми і чого варті, зрештою, зрозуміти власні суспільні помилки і зробити правильні висновки.

Де безпосередньо, а де натяками А.Чайковський у повісті вказує цілу низку причин, що призвели до руйнації України. Серед них першовагові суспільно-політичні фактори: ворогування серед козацької верхівки, незгода в питаннях зовнішньої політики (здагується, зокрема, й вина ще 1709 року – неспроможність усіх козацьких сил «однодушно пристати до гетьмана Івана Мазепи»), занадто різке розшарування козаків на багатих (зі своїми хуторами, ланами, великими поголів'ями худоби) та бідних, які часто-густо працювали на перших і були від них залежні. Дорікас письменник і значною довірою окремих козацьких проводирів, у тім й Петра Калнишевського, до самодержавиці Катерини II, котра присипляла пильність запорожців дрібними нагородами та облесливими посланнями, водночас роблячи таємно свою чорну справу. Тут тісно переплітаються й проблеми морально-етичного чину: продажність певної частини козацького уряду, зрада за копійчану наживу давніх, вивірених у боях побратимів (епізод із Юдою – сотником Гнидою), зрештою зрада на найвищому, державницькому рівні Грицьком Нечосою (графом Потьомкіним) своїх названих товаришів: він-бо записався братчиком до січового товариства, присягався у відданості кошовому, а згодом саме з його ініціативи нараяно було якнайшвидше Січ знищити та козацьких старшин жорстоко покарати.

Однією з головних причин цілковитої утрати Україною державності А.Чайковський справедливо вважає економічне та геополітичне тодішнє становище, а саме: здійснювану царською

---

¹ Чайковський А. Сонце заходить. – Львів: Червона Калина, 1993. – С. 65. (Далі, цитуючи це видання, будемо вказувати лише сторінку безпосередньо в тексті).

Росією насильну колонізацію багатих запорозьких земель «чужо-племінним елементом», пагубний стан хліборобства: «І на сміх усьому світу голодна Московщина давала нам на багату і урожайну Україну хліба. Вона добре знала, що це ціна купна за наші вольності. Бо хто платить наймитові, той має від нього право вимагати праці. Ми самі запродалися Москві у найми» (С. 250).

Велика заслуга автора повісті «Сонце заходить» у тому, що він майстерно, не викривлюючи канви сюжету, подає історичну інформацію та змушує читача прийняти авторську чи сформувану власну позицію і таки задуматися над ситуацією, що склалася в Україні у другій половині XVIII ст., осмислити причини, які привели до такої ситуації.

А.Чайковський завжди умів захопити читацьку увагу, перетворюючи майже кожен свій твір, говорячи сучасною мовою, у бестселер. У повісті «Сонце заходить» цікаві композиційні переплетення та перехрестя зумовлюють гостроту сюжетних колізій. Завдяки емоційності мови та потужній експресії підтексту читач постійно перебуває в стані напруги, співпереживання. Є тут постійні гострі дискусії, зіткнення конфліктних сторін, авантюрно-пригодницькі мотиви, перипетії кохання, захоплюючі погоні й битви до знемоги, підступність та інтриги ворогів, мужність, винахідливість, героїзм справжніх козацьких лицарів свободи.

У роботі над твором позитивно позначилися багаторічні скрупульозні студіювання А.Чайковського над історією козаччини. Якщо не просторо, то бодай короткими, точними штрихами, мов художник, що надає картині цілісності, завершеності, письменник уміло наводить цікаві військово-історичні подробиці (козаки при значній кількісній перевазі ворога стають до битви журавлиним клином, б'ються «з розумом», беручи в союзники природу, тощо).

Образно й емоційно уміє А.Чайковський передати свої спостереження, що, як правило, правдиві, вивірені не одним століттям. Приміром: «... москалі карають за провини одиниць їх рід» (С. 214), «... москаль хоч би і в твою хату вліз і ти його за те побив, то все буде казати, що ти його зачепив, бо він прийшов напиться води» (С. 216).

Цікаво характеризуються у творі взаємостосунки різних народів. Відомо, що на Січі за мирних часів гарно уживалися представники багатьох націй. Своєрідно, хай на епізодичному рівні, письменник прокреслив дружбу родини євреїв з козаками. Рухля та Янкель допомагали запорожцям, а ті їм щиро віддячили

та взяли під свою опіку. Таким чином, А.Чайковський вніс свою лепту у розвінчання міфу про антисемітизм українців.

Є в повісті й дражливі полемічні моменти, де читач, відповідно до власного світосприйняття та морально-етичних норм, сам повинен робити висновок, що обрати: толстовське «непротивлення злу насиллям» промосковськи настроєного духовенства чи вимушений терплячий спокій козаків, який врешті вибухає жорстоким: «око-за-око»? Характерна, у цьому зв'язку, розмова відбувається між православним священником Созонієм та козацьким сотником Пилипом Жуком. Отець Созоній звертається до Жука й козаків: «Чи ви, панове, розумієте... так – щоби ми стали осоружно проти православної цариці... і православну благородну кров проливали в братовбивчій війні?.. Вже сама думка є великим гріхом...». Сотник Жук: «Дурне говориш, отче. По-твойому, то Москві вільно навіть козацьку кров пити, а нам не вільно, і ми масмо цієї благородної собачої крові православної берегти... Найменшій тварині дав Бог чимось оборонятися від ворога – кому гострі кігті, кому зуби, іншому роги або копита, або трійливе жало, – а ти, козаче, хоч у тебе гостра шабля і здорова рука, корися... не смій оборонятися, бо москаль – православний...» (С. 181–182).

На розмірковування читача – варто чи не варто було це зробити – залишася А.Чайковський епізод про можливість Івана Мазепи щодо Петра I. Мається на увазі передусім шанс Мазепи «спрятати Петра, поки це він не виріс так високо». Про користь, яка була б від цього, хай не лицарського вчинку, говорить: «Не стало б тоді Петра, не було б тепер і Росії. Тоді увесь український народ – і той, що загинув у холоді і голоді при будові київської фортеці під канчуками московських наставників, і той, що терпів наруги і знущання московських воєводів, царських людей і московських солдатів, – був би, як один, постояв за гетьмана, і вся Україна... під рукою такого розумного чоловіка, яким був, безперечно Мазепа, була б велика і могутня, і сьогодні не напали б нам... зайди на нашу прадідну землю...» (С. 186).

Такі от моменти надають повісті «Сонце заходить» особливої гостроти й психологічного інтересу.

Окремо слід сказати про таку складну історичну особистість, як останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. Образ Калнишевського помітно не вписується в загальну систему образів твору. Якщо стисло схарактеризувати цю систему, то тут простежується досить чіткий поділ на героїв позитивних, кожен з яких мовби уособлює своє покоління (полковник Кандиба, сотники Жук, Задирака, їх діти Петро, Степанида та

Омелько, старий Онисим Гаманець – січовий дід Голота) і негативних (отець Созоній, Грицько Нечоса-Потьомкін, сотник Гнида та ще деякі старшини, котрі в жадобі до мастків абстрагувалися від вирішення важливих козацьких проблем). І десь посередині тримається образ Петра Калнишевського, якого А.Чайковський то хвалить за добру справу – заселення українськими селянами й козацькою біднотою необжитих земель Запорозжя, – то критикус, звинувачуючи його в бездіяльності супроти засилля москвитів, у тому, що він купився на царицині дарунки. Часом письменник показує цілковите нерозуміння ситуації Калнишем, а в кінці описує раптове його прозріння.

Попри все те, знаємо з історії, що Петро Калнишевський, який ще в 79 (!) років воював у складі російської армії проти турків (1769), який десять років поспіль (а таке було хіба що з І.Сірком, вибирався, всупереч волі Катерини II, кошовим), був, безумовно, людиною розумною, з неабияким досвідом, і навряд чи на старості літ, нехай і заради багатства, погодився змінити свої погляди. Певна річ, у волелюбній громаді Січі Калнишевський все ж обстоював інтереси ближчої йому козацької верхівки. Будучи багатим, Калнишевський фінансував будівництво церков, робив щедрі подарунки монастирям. І, звичайно, немало клопотався справою визволення України. Після скасування Запорозької Січі Калнишевський міг каяттям та «чолобитними» випросити собі волю і кращу долю. Та не зробив цього. Видно, ще небезпечним видавався царатові 85-річний старець, якщо його повністю ізолювали від України, вивезли на Соловки, де Калнишевський провів у тісному «кам'яному мішку» ще майже 27 років!

За цим одним винятком, герої повісті «Сонце заходить» – натури цільні, з усталеними поглядами. Вчинки їх мотивуються не лише обставинами, але й характером. Усіх своїх персонажів письменник проводить через найвище випробування – на любов та вірність Україні.

У підсумку відзначимо, що історична повість «Сонце заходить» Андрія Чайковського має важливе морально-етичне та виховне значення – вона особливо корисна для виховання нашої молоді.

ТЕМА ЕМІГРАЦІЇ У ТВОРЧОСТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Більшість читачів знають Андрія Чайковського як автора історичних творів та творів з життя так званої «ходячкової шляхти», і десь поза увагою не тільки прихильників таланту письменника, але й літературознавців, залишається його повість «Бразилійський гаразд», присвячена одній з найболючіших для українського народу тем – темі еміграції. «Перед кількома днями відводило наше село емігрантів до Америки. За селом поле таке, як сирота, помежи поле ліси, що загорнулася в якийсь біль, що смерть віщує, а ще далі гори з синім димом.

«Люде, поле минемо, ліси пройдемо, гори переліземо, море перебредемо, та не найдемо вже вас», – казав старий ґазда, перебраний у цайґову одежу. Та й плакав. «Буду йти помежи поле, як жебрак з торбов, – та й показав торбу, – або як циган, що веде за собов жінку й діти, – та й показав жінку й діти. Та й пустився, плачучи, в дорогу. Лишалася пара людей, але зранена. Лиш кров не така з рани»¹, – писав Василь Стефаник. Однак покутський письменник був не єдиним, кого вразила доля селян-емігрантів. Його думки і почуття поділяли Ольга Кобилянська, Тимотей Бордуяк, Іван Франко, Андрій Чайковський та інші. Прагнучи запобігти невимовному горю українського народу – втраті рідної землі, названі вище письменники намагалися зрозуміти причини еміграції, проникнути в душевний і духовний світ людей, які зважилися на страшний рішучий вчинок – покинути Батьківщину і піти назустріч невідомому. «Я намагався дослідити причини виступу, – писав Іван Франко, – але ходять такі різноманітні поголоски, що дійсно важко зрозуміти, в чому основна причина. Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою»². Отже, стверджуючи, що «еміграція – наслідок зубожіння, пролетаризації народу», І.Франко водночас розумів, що «не виключно голод і нужда, а також якісь інші досі не виявлені причини посилюють

---

¹ Стефаник В. Вибране. – Ужгород: Карпати, 1979. – С. 325 – 326.

² Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 358.

еміграцію»¹. Серед тих інших причин письменник виділяв мрію про «свободу», яка є причиною, що вабить темний народ і «яка може багатьох людей довести до справжніх злиднів»². Справді, думка І.Франка видається слушною. Не лише матеріальні нестатки спонукували людей покидати батьківські оселі, але й ментальність нашого українського характеру: прагнення реалізувати себе, інстинктивне усвідомлення свого кращого «я», якому не було місця в тісних соціальних і національних рамках різних імперій, бажання розвинути в кращих умовах свої потенційні фізичні і духовні можливості. Не винятком був і герой Андрія Чайковського Петро Рубаха. Не бідність вигнала його з рідного села Мохнатівки, бо мав «п'ять моргів ґрунту, хату, одну корову і пару конят» та ще й майстер був неабиякий. Правда, перше, на що злякомився Петро, були тисячі обіцяних моргів ґрунту. Однак герой думав не тільки про збагачення, а й про те, як у далекому вільному краю він зможе реалізувати свій талант майстра, тобто прагнення багатства поєднується у нього з прагненням краси: «Хата стояла б висока... Спереду буде ґанок, а стовпи то так собі повіризує, що цілий світ буде дивуватись [...] Згадав собі ще одно. Таж він уміє садовину щепити і бджоли годувати. «Ось-то пасіку заведу, – подумав, Петро, – тисячу пнів заведу [...] а вулики зроблю новомодні, як у священика в Юнашкові. Такі самісінькі зроблю, сто, тисячу, і медом торгуватиму. Меду наварю. То й сусіда буде чим похастувати»³. Саме туга за нездійсненою мрією, прагнення жити не тільки кращим, а й красивішим життям призводять до того, що й Петро разом з багатьма своїми односельчанами покидає рідну землю і йде шукати щастя до невідомої, але поки що такої принадної чужої країни.

У статті «З приводу еміграції населення» І.Франко писав, що «розмови про якесь містичне, сентиментальне прив'язання нашого селянина, особливо українського, до землі – це значною мірою самообман [...] Селянин, – вважав письменник, – як і кожна інша людина, здатний любити своє батьківське поле, свою хату, своє село, свій край, та лише тоді, коли ці поняття inclusive (включають) у себе також певну, принаймні мінімальну, суму щастя, радощі, здійснених надій, упевненість у завтрашньому дні. Нори, в якій панує тільки плач і скрежет зубів, нужда, гніт і непевність

---

¹ Франко І. Збір. творів: У 50 томах. – Київ: Наукова думка, 1985. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 659.

² Там само.

³ Чайковський А. Олюнька. Повісті та оповідання. – Львів: Каменяр, 1966. – С. 258.

у завтрашньому дні, навіть пес не може любити»¹. Що ж? Можливо, Франкові варто було б заперечити словами одного з його ж героїв: «Щастя ніколи довго на тривас. Щастя все – день, година, одна хвилинка»². Отже, мінімальну суму щастя, напевно, має в житті кожна людина. Недаремно в одному із розділів своєї повісті А.Чайковський показує нам прощання селян-емігрантів з рідною церквою, в якій вони колись хрестилися, вінчалися, виливали свої серця в молитві, шукали потіхи, надіялись одержати останнє благословення в далеку вічну дорогу. Чи не були ж то складові частиночки щастя, які й роблять людину сентиментальною, прив'язаною до рідних людей і рідних місць? Знову ж таки не випадково А.Чайковський називає той розділ, в якому емігранти прощаються з рідною землею – «Похорон живих». «Тепер виринули всі, мов та бистра вода, на цвинтар, – зазначає автор. – Ніхто їм того не казав, однак кожне чуло потребу попрощатися ще з могилками батьків, настільки щасливіших, що їм довелося зложити кістки в рідній землі. Боже! Що тут плачу, голосного ридання! Усе, що жило, припало до якоїсь могилки, порослої зеленою травою, прилинуло грудьми до тої землиці, що вкрила дорогі останки, цідує тую землю востаннє і плаче. Та хоч їм того ніхто не казав, кожне бере грудку землиці святої, зав'язує в шматинку і ховас немов дорогоцінності. Це на дорогу пам'ятку, на спомин, це для того, *аби не втратити зв'язку з рідною країною, з батьківською землицею...* (курсив наш. – О.Х.). Коли вже лягти на чужині, так бодай грудку рідної землі мати на своїх грудях, то легше лежатиметься, бо своя земля не давить так, як чужа»³.

Можливо, таким сентиментальним був тільки А.Чайковський? Але ж ні. Подібні описи прощання знаходимо і у Т.Бордуляка, і у В.Стефаника. Так, навіть Іван Дідух, якому не було чого втрачати, крім «нори, в якій панує тільки плач і скрежет зубів, нужда, гніт і непевність у завтрашньому дні», навіть він відчуває те, що І.Франко називає «сентиментальним прив'язанням». «Озьміть та вгатіть ми сокиру тут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памне-таю, що си зо мнов робить!»⁴ – говорить герой В.Стефаника. Сентиментальністю можна назвати і те, що Іван Дідух «на своїм горбі хресток камінний поклав». «Гірко-м го віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине,

¹ Франко І. Збір. творів. – Т. 44. – Кн. 2. – С. 352.

² Там само. – Т. 24. – С. 32.

³ Чайковський А. Олюнька... – С. 275.

⁴ Стефаник В. Вибране... – С. 71.

мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-см кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

– Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-см. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную»¹.

Ні, як би тяжко не жилося на рідній землі, все одно вона залишатиметься найпрекраснішою *fata morgana*’ю, найсвятішим місцем, куди завжди подумки линутиме людина і в свосму горі, і в свосму щасті.

Не принесла Бразилія сподіваного раю і гараздів сім’ї Петра Рубахи. Там, у чужій непривітній землі, довелося йому поховати єдиного сина, а пізніше – дружину. У передсмертній агонії, лежачи серед приречених людей у затхлому бараці, маленький Павлусь мріє про своє рідне село Мохнатівку в далекій Україні. «Коби наші коні були, мамо, я б сів на Каштана... Правда, що я вже міг їздити? Мене тато навчили... І ми би поїхали додому [...] Таточку, вертаймо вже додому, тут так зле... Якби я полежав у наших садку, мені б зараз було легше... А яка водиця у нас погожа!.. Тут такої нема... Вдень мене так дуже мухи кусали... не годен обігнати-ся. Принесіть мені, матусю, вербової галузки, я буду обганяти мухи»². Як бачимо, в даному випадку, звичайна вербова гілочка розростається до певного образу-символу – символу рідної землі, з її зеленими садками, чистими водами, на якій і помирати не так страшно, бо знову ж таки «своя земля не давить так, як чужа».

Та найбільш кульмінаційної емоційності автор досягає в епізоді, коли описує, як мати виряджає свого синочка в останню путь. За українським звичаєм вона одягає його «в чисту сорочину, курманець і шапку», плете «віночок з листя», робить «хрестик з двох патичків», а на могилці вирішує посадити «барвіночок» і «руту зелену». Можливо, це теж сентиментальність, але це та сентиментальність, яка не дозволяє людині перетворитися в істоту, що шукає для себе лише вигідного місця під сонцем. Це та сентиментальність, яка заставляє людину бути Людиною, здатною навіть в найтрагічніші моменти свого життя виїняти зі своєї душі те найсокровенніше, можливо, в повсякденному житті і не помічене, не до кінця усвідомлене, те, що може дати тільки Бать-

¹ Стефаник В. Вибране... – С. 73.

² Чайковський А. Олюнька... – С. 305, 307.

ківщина – приналежність до свого народу, його звичаїв, культури, віри, його життя. Саме ці чинники, на нашу думку, вигідно відрізняють «Бразилійський гаразд» А.Чайковського від інших його повістей, наприклад, «Олюньки», «В чужім гнізді», про які І.Франко писав, що вони «читаються легко, малюють інтересні закутини нашого краю», «та все-таки психологія в них дуже поверхова і шаблонува і глибини нашого серця вони не порушують»¹.

Щодо психологічного змалювання образів, то, можливо, воно не є зразковим і у «Бразилійському гаразді». А.Чайковський не вмів проникати в найпотаємніші сховки людської душі, передавати їй найтонші порухи. Біль, страждання, переживання своїх героїв він змальовує переважно у дії, в конкретних вчинках, використовуючи при цьому багато монологів і діалогів, в той час, коли В.Стефаникові достатньо одного речення, щоб відкрити перед читачем потужно-криваву драму людського горя. Порівняємо окремі епізоди з повісті «Бразилійський гаразд» і новели «Камінний хрест».

В.Стефанік у своєму творі зобразив лише один момент – прощання сім'ї Івана Дідуха перед від'їздом до Канади зі своїми односельчанами. В цьому одному моменті автор зумів відтворити все життя головного героя: його наймитування і службу у війську, важку працю на клаптику власної землі, парубоцьке кохання і життєві будні. І ось настав час прощання. «В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю»². Як бачимо, одна малесенька деталь – пісня, що не може пройти крізь здавлене ридання, здатна виявити не тільки стан героя, а й викликати цілу бурю почуттів у читача, тим більше, що зміни настроєвості в людській душі автор постійно порівнює зі змінами у природі. Це, зрештою, і є одна з тих рис, яка вирізняє Стефаніківську неповторність. Наприклад, «слова співанок, як жовте осіннє листя», «надбїг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив». А.Чайковський «глибину нашого серця» пору-

¹ Франко І. Збір. творів... – Т. 41. – С. 524.

² Стефанік В. Вибране... – С. 71.

шує по-іншому. Великого емоційного впливу він досягає завдяки натуралістичним описам, які в «Бразилійському гаразді», на відміну від «Олюньки», є цілком виправданими. Наприклад, коли помирає Павлусь, то тіло його стає «жовтуватого-попелясте й таке марне, що тільки шкіра та кісточки. Лише з правого боку на животі стирчала пухлина, як буханець хліба»¹. Детально описує А. Чайковський і смерть другої дитини – сестрички Павлуся Гандзі: «Одної ночі дитина втратила пам'ять, стала завертати оченята, аж білки виходили наверх; ротик їй перекривило, аж страшно було дивитися. Ноги викрутило їй наперед п'ятами, голівку повернуло до потилиці, і дитина стогнала не своїм голосом»². Такі описи сприймаються важко, але вони заставляють глибше усвідомити горе тих людей, які зробили крок назустріч невідомості, і ось вона вже дає про себе знати першими втратами, а вороття назад немає. Особливої емоційної напруженості досягає автор, розповідаючи про похорон на морі. «Коли дійшла вістка про смерть дитини до капітана корабля, він зарядив похорон. Обслуга морська взяла дитину і винесла на поміст. Настя не противилася тому. Вона вийшла за ними спокійна, мов дитина, спираючись на руку Петра, бо сама не мала сили стояти. Тут зараз принесли великий мішок, вклали в нього олов'яну кулю і дитину. Настя, дивлячись на те, задрижала вся і хотіла боронити тіло своєї дитини, але скоро заспокоїлась і стояла, так нерухомо, як досі. Тим часом корабельний священник відправляв молитву і свяченою водою покropив той довгастий клунок з дитиною. Один моряк узяв тіло на руки і наблизився скоро до краю помосту. Настя, либонь, здогадалася, що буде далі, бо вирвалася з рук Петра і скочила за моряком, мов розлючена вовчиця, у якої забирають вовчєня.

– Не дам моєї дитини! – Вона схопила моряка за одєжу, а відтак за руку і стала видирати дитину. Але годі! Другий її придержав, а тим часом моряк пустив тіло через поруччя. Зелена вода розступилася і прийняла Настин скарб, не залишивши по ньому й сліду»³.

Ми не випадково так детально процитували опис цього моторошного похорону без труни, квіток і грудочки землі, бажаючи, як і А. Чайковський, передати всю його протиприродність. Саме цей опис приводить нас до усвідомлення, нехай де в чому і парадоксального, що у рідній стороні і похорон не такий страшний.

¹ Чайковський А. Олюнька... – С. 308.

² Там само. – С. 287.

³ Там само. – С. 288.

Недаремно Гандзина душа після смерті полинула, за словами автора, «до рідного села поглянути ще раз на ту спокійну хатину, де вперше з'явилася на світ, де вчилася ставити перші дрібні кроки маленькими ноженятами, глянути на той городчик перед хатою, де весною, граючись, рвала квіти і прикрашувала ними свою біяву голівку, поглянути ще раз на все те веселе і минуле», а відтак просити Бога, «ліпшої долі для тих усіх, що оставила в сльозах серед широчезного моря»¹. Подібних описів у повісті А.Чайковського багато, і може скластися враження, що вони деякою мірою пригнічують читача. Однак часте звернення до таких епізодів не є надмірне. У цьому легко переконатися, якщо порівняти твір А.Чайковського із оповіданням Т.Бордуляка «Іван Бразилієць». Адже Іван фактично повторює шлях Петра Рубахи: зможний господар покидає свою батьківщину, втрачає на чужині сім'ю (дружину і двох діточок) і повертається додому знівченою людиною. Однак про все це ми дізнаємось якимось фрагментарно, переважно з розповідей героїв. Твір Т.Бордуляка позбавляє нас враження цілісності. Він неначе складається з кількох окремих частин, в яких основні події і людські драми відбуваються інколи на задньому плані, затінені іншим, менш важливим для нас тлом. Саме ці чинники й спричинилися до того, що оповідання «Іван Бразилієць», загалом не позбавлене певної вартості, значно поступається за міркою емоційного впливу на читача перед «Бразилійським гараздом» А.Чайковського.

Хочеться відзначити ще одне. Саме ця повість допомагає нам краще зрозуміти масовість еміграції. Якщо переважна більшість письменників зосереджувала увагу на трагедії однієї сім'ї, то А.Чайковський показав нам життя Петра Рубахи і його родини на тлі емігрантської долі інших людей. У творі ми бачимо страждання і горе не однієї конкретної особи, а багатьох представників українського народу, про яких О.Кобилянська у своєму романі «Апостол черні» писала: «Коли нас корабель віз, то він не віз отаке, як то кажуть, «людей», ні, він віз цілий один край...»². Усвідомлювати це було найприкріше. Недарма у повісті «Бразилійський гаразд» відчувається присутність двох глибоко захованих відтінків кольорів: світлого і темного. Світлим кольором оповіте все, що стосується України, темний зустрічаємо тоді, коли мова йде про чужину.

¹ Чайковський А. Олюнька... – С. 288.

² Кобилянська О. Апостол черні: В 2 томах. – Львів, 1936. – Т. 1. – С. 68.

Підсумовуючи все сказане вище, можна дійти висновку, що А.Чайковський як людина, адвокат, громадський діяч, письменник був небайдужий до найбільочіших проблем свого народу. Правда, кінець повісті «Бразилійський гаразд» може видатися нам дещо наївним: Петро Рубаха повертається на батьківщину, щоб помститися своєму найлютішому ворогові, вербувальному агентові, за скоєні злочини. Але хіба причина народного горя ховалася тільки у недобросовісності агентів? Ні. Причина була значно глибша. Вона існувала у самому способі життя народу, який, незважаючи на свою велич, постійно відчував себе рабом на власній землі, а тому й прагнув шукати щастя у незвіданих краях.

На жаль, ця проблема не втратила своєї актуальності. І сьогодні ми повинні дати відповідь на питання: ким бути? Декоративною нацією, яка тішиться незабраними віночками і шароварами, дешевою робочою силою на чужих багатих власників, а чи сильним, могутнім господарем рідного краю? Подумаймо добре над тим, щоб нашим дітям, внукам і правнукам знову не довелося шукати «бразилійських гараздів».

Богдан ЯКИМОВИЧ

ТЕАТР «РУСЬКОЇ БЕСІДИ» І АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ (СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ В ГАЛИЧИНІ)

Громадсько-політична, культурницька та літературна творчість Андрія Чайковського через відомі обставини, коли з історико-культурного процесу вилучали певні періоди нашої історії, багатьох діячів культури, ще належно не оцінена. Автор цих рядків нещодавно спробував окреслити практично невідому для сучасного читача наукову, публіцистичну і мемуарну творчість А.Чайковського¹, але це потужний пласт, який ще чекає на серйозне дослідження. І якщо літературна спадщина А.Чайковського якоюсь мірою вивчається – маю на увазі статті В.Яременка², О.Нахлік³, дисертаційні дослідження І.Продана⁴ та М.Сур'яка, то про А.Чайковського як громадського діяча, культуролога, зокрема театрознавця, написано вкрай мало. Потрібно насамперед перевидати, а то й опублікувати з архівів те, що сьогодні для читача практично недоступне. Саме цю прогалину до певної міри заповнить збірник мемуаристики та епістолярію, який в рамках Наукової фундації Андрія Чайковського готується до виходу в світ.

А втім, ставши через обставини фаховим юристом, А.Чайковський брав активну участь у загальноукраїнському культурному процесі, а його роль в національному відродженні є велика.

У 1877 р. А.Чайковський записався на філософський факультет Львівського університету. Не маючи коштів на прожиток, вступив на однорічну військову службу. Він не зміг заплатити навіть половини необхідної суми на навчання (від половини його звільнили). Юнак почав розмірковувати про військову кар'є-

---

¹ *Якимович Б.* Наукова, публіцистична та мемуарна спадщина Андрія Чайковського // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 335–341.

² *Яременко В.* Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» // *Чайковський А. Сагайдачний.* – Київ: Дніпро, 1990. – С. 548–571.

³ *Нахлік О.* Проза Андрія Чайковського // *Чайковський А.Я. Повісті.* – Львів; Каменяр, 1989. – С. 3–10.

⁴ *Продан И.* Историческая беллетристика Андрея Чайковського в контексте украинской исторической прозы первой трети XX столетия: Автореферат дис. ... к. филолог. наук. – Киев, 1991; *Сур'як М.* Художня майстерність малой прозы Андрія Чайковського: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Київ, 1996.

ру, думає стати офіцером, але склалося так, що після року служби він покинув військо. Родина умовляє його стати священиком, однак він не захотів. Не маючи можливості навчатись на філософському факультеті, до чого лежала його душа, він записався на правничий факультет. У листі до О.Маковея від 28 грудня 1895 р. він писав так: «Я страх хотів студіювати руску літературу і стати колись її учителем»¹, але А.Чайковському судилося стати адвокатом. Разом з ним в університеті тоді навчалися майбутні провідні діячі галицьких українців XIX – початку XX ст. – Кость Левицький, Євген Олесницький, Теофіль Окуневський, Степан Федак. Річ зрозуміла, що всі вони стали добрими приятелями.

Юриспруденція, однак, не приваблювала А.Чайковського, він жалкував, що покинув військо, а матеріальні нестатки не дозволяли йому жити у Львові, він мешкав у селі в далеких свояків. Аж на другім році навчання він отримав посаду урядовця у товаристві «Просвіта» з платнею 15 зол. ринських на місяць і перебрався до Львова. На третім році побуту у Львові А.Чайковського обрали головою студентського товариства «Дружній Лихвар». Він стає одним із засновників «Кружка правників». Саме в цей час доля звела його з театром «Руська Бесіда».

Про це А.Чайковський описав у своєму есеї «Причинок до історії русько-народнього театру в Галичині», який побачив світ у Франковому журналі «Жите і Слово» 1897 р.² Як зазначив автор, писав його без претензії на науковість, а для того, що б з часом не забулося кілька важливих моментів, коли в театрі «Руської Бесіди» у 1880–1881 рр. розгорілася криза, що могла привести до повного краху театру. Джерел, які стосуються безпосередньо цієї справи, збереглося мало, тому свідчення безпосереднього учасника цих подій, має для історії нашого театру велике значення.

Взимку 1879 р. через непорозуміння з директором театру Теофілею Романович (Рожанковською) трупу покинув провідний актор, зірка української галицької сцени, учень і послідовник М.Кропивницького Іван Гринецький³, талант якого високо ці-

---

¹ Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 59. – Спр. 2361.

² *Чайковський А.* Причинок до історії русько-народнього театру в Галичині // *Жите і Слово*. – 1897. – Т. VI. – С. 37–43.

³ *Возняк М.* В єднанні з народом Наддністрянщини // Марко Лукич Кропивницький: Збірник статей, спогадів і матеріалів. – Київ: Мистецтво, 1955. – С. 154.

нував І.Франко¹. І.Гринецький вступив до польського театру в Познані. Заангажування на його місце Лясковського не могло змінити справи – той, маючи непересічний талант, все ж був чужою людиною для української культури, трактував сцену як ремесло і не дбав про розквіт саме українського театру. Після відходу з театру також подружжя акторів Біберовичів виділ «Руської Бесіди» зрозумів, що без втручання криза може зруйнувати театр, буде втрачено субвенцію, яку з великими труднощами українці домоглися від Галицького сейму. Виділ змусив Т.Романович заангажувати І.Гринецького і театр поїхав у 1880 р. на гастролі до Коломиї.

Важко зрозуміти тодішню позицію директорки – на цей раз вона віддала в руки І.Гринецькому не тільки режисуру, але й усю адміністрацію. Будучи людиною творчою, І.Гринецький, отримавши в руки фінанси, вирішив реалізувати проєкти, які зовсім не в'язалися з матеріальними можливостями театру. Витративши значні кошти на оформлення вистави К.Устияновича «Ярополк», І.Гринецький призвів театр до банкрутства. З Коломиї театр переїхав до Чернівців, зазнав великої компрометації від чужих людей. Тільки тепер Т.Романович почала звинувачувати Гринецького в розтраті коштів, у фінансовій руйні. Розуміючи свою вину, І.Гринецький почав пиячити, зовсім втративши здоровий глузд, гублячи свій авторитет серед колег.

Очевидно такий стан справ у театрі не міг задовільнити виділ «Руської Бесіди». І.Гринецького викликали до Львова, натомість Т.Романович, почувавши й за собою вину, виїхала, не погодивши справи з віділом на Буковину, до Сучави, хоча була законотрактована тільки на Галичину.

Як згадує А.Чайковський, у ситуації, що склалася, виникла думка підпорядкувати театр безпосередньо віділові «Руської Бесіди». Тоді, у листопаді 1880 р., А.Чайковський зголосився опрацювати план реорганізації адміністративної управи українського театру. Оскільки цей документ має непересічне значення до розуміння подій, подаємо його повністю, зберігаючи незмінними лексику і правопис:

---

¹ Франко І. Наша театральна мізерія // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1982. – Т. 35. – С. 263.

Світлий Виділе!
 Львів, 14 листопада 1880 р.

Предкладаю Світлому Виділови плян до переведеня організації руского театру, а на коли б Світлий Виділ його прийняв і хоч би, з поправками, підписаний є готов занятися його переведенем і обняти адміністрацію театру в році 1881.

Плян сей єсть більше менше такий:

I. «Руська Бєсїда» передає заряд театру двом людям: режішєрови і адміністраторови:

1. Режішер підписуєся яко директор і єсть одвічальним перед властями політичними, веде режішєрію сцени, призначує штуки для поодиноких представлень, розділяє ролі поміж артистів, наглядає проби, виступає сам яко артист на сцені так, як і другі, предкладає виділови нових артистів до прийнятія – ближче означить контракт.

На коли б через нетактовне поступованє режішєр наражував інституцію на упадок, Виділ мати буде право єму режішєрію відобрати і кому другому передати, і то кожного часу за 14 дневим виповненям.

II. Адміністратор контролює поступованє режішєра в кождім взгляді і наколи б вважав за відповідне що-небудь наказати або занехати, то режішєр може вправді апелювати до Виділу Бєсїди, однако ж покищо має бути по гадці адміністратора. Адміністратор удержує репертоар, гардеробу і снарядє сценічне під своїм ключем і тільки на жаданє режішєра тії же до ужитку сцени віддає. Предкладає Виділови (враз з режішєром) потребу нових сил, а взглядно новозголосившихся артистів чи артисток, і удержує яко секретар театру стау кореспонденцію з Виділом, повідомляючи його о кождочаснім стані театру і засягаючи інформацію в таких случаях, котрі переходять компетенцію адміністратора. Він складає Виділови місячні рахунки, котрі, як всюди, складаються з доходів і ро[з]ходів.

Доходи інституції становлять: 1. продані білєти і афіші; 2. наложені на артистів кари;

ад. 1. Щоби уладити контролю доходів за продані білєти поступаєся так: Виділ кожного першого пересилає адміністраторови певну кількість ріжнородних білєтів (на крісла партер і т.д.), котра то кількість обчисляєся в приближенні після числа представлень, які в місяцю даються. Адміністратор по упливі місяця має неспродані білєти Виділови звернути, а взглядно гроші за

продані білети до книжок касових вписати. Яко мірило вартости проданих білетів послужать ціни **видруковані**¹ (не писані) на афішах з дотичного представлення.

За занедбаня того обов'язку підпадає адміністратор карі грошевіхзл.

ад. 2. Після контракту, заключеного з поодинокими членами театру, має право адміністратор або сам, або на предложеня режішера положити кару на члена, занедбуючого свої обов'язки. Сію кару пересилає адміністратор Виділови в рахунках, і наколи Виділ засуд затвердить, пересилає адміністраторови поквітованя відібрані, котрим би адміністратор пред дотичним членом виказався. Покараний має право внести жалобу до Виділу, покищо, однако ж, має карі піддатися.

Адміністратор покриває всякі видатки конечні за дотичними квітами – виплачує гажу² артистам після умови і т.д. Можливий недобір покривбися субвенцією.

Кожий артист чи артистка зголошуєся або до Виділу впрост, або через адміністратора і заключає з Виділом угоду. Виділови прислужає також право на представлення режішера чи адміністратора захдненим вимовленем артиста чи артистку віддалити. Всякі спори межи адміністратором а режішером або межи ними обома з одної, а артистами з другої сторони рішає Виділ, противно же в спори межи поодинокими членами Виділ не мішаєся.

Се суть кіне[ч]ні гадки, котрі могли би послужити до організації театру, і сли би Світлий Виділ на них згодився – підписаний піднявбися їх в жите ввести.

У Львові дня 14 падолиста 1880

Андрій Чайковський,
слухач права³.

Наведений документ на наш погляд дуже цікавий з різних боків.

По-перше: відбито правову думку того часу, йдеться про регламентацію дій керівництва театру, бо саме невизначеність обов'язків членів адміністрації приводила до зловживань.

---

¹ В оригіналі це слово двічі підкреслене.

² Заробітна платня

³ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 18–18 зв.

По-друге: показує життєву поставу автора документа – молодий студент права береться провести цю реорганізацію в житті, якщо на це буде добра воля виділу.

І хоч план А.Чайковського виділ схвалив, голова «Руської Бесіди» д-р К.Сушкевич не підтримав ідею юнака очолити театр, розуміючи всю складність цієї місії, боячись за його майбутнє. Однак відмовити А.Чайковського від його ж задуму не вдалося, і на засіданні виділу, коли вже практично усі члени погодилися призначити студента-правника на 1881 р. директором театру, К.Сушкевич вхопився за останню волосину – на той час А.Чайковський ще не досягнув повноліття (24 роки), а, отже, контрактів з неповнолітніми укладати не можна. Це змусило виділ шукати іншу кандидатуру, щоб перевести в життя запропоновану реорганізацію театру. Мав, очевидно, рацію К.Сушкевич, що «з дощок театральних не злазить ніхто, не зламавши собі ноги»¹, за що йому пізніше А.Чайковський справді був щиро вдячний.

Оскільки директор театру Теофіля Романович не збиралася повертатися з Сучави до Галичини, виділ «Руської Бесіди» доручив Дем'янові Гладилевичу і Андрієві Чайковському провести дисциплінарне слідство і відібрати належний товариству театральний реквізит. 23 грудня 1880 р. вони обидва прибули до Сучави. Перемовори з Т.Романович були складні – вона вимагала продовження контракту, всю вину за банкрутство покладаючи на І.Гриневецького. Врешті, навіть коли було досягнуто компромісу, Романович повертає «Руській Бесіді» інвентар, а «Руська Бесіда» віддає їй «останню частку субвенції» – директор зірвала домовленість. Не було ради – 4 січня 1881 р. А.Чайковський повернувся до Львова, а «Руська Бесіда» залишилася без власних декорацій, які Т.Романович розпочала використовувати на свою руку. Тоді виділ «Руської Бесіди» уклав на один рік угоду з Емілем Бачинським, який керував польсько-українським театром і мав власні декорації. Розуміючи, що Е.Бачинський людина складна, що його призначення може врятувати справу тільки тимчасово, все ж це було правильним вирішенням справи.

Т.Романович зрозуміла, що її шантаж виділу «Руської Бесіди» провалився, весною 1881 р. сама привезла декорації з Сучави до Львова і зажадала виплати решти субвенції. Для полегодження справи виділ делегував Д.Гладилевича і А.Чайковського. І хоч останній, пам'ятаючи її поведінку в Сучаві, вимагав поступити з директором з усією суворістю контракту, Д.Гладилевич запропо-

---

¹ Чайковський А. Причинок до історії русько-народного театру. – С. 40.

нував розійтися мирно. А.Чайковський переписав весь інвентар і склав його на горіщі Бернардинського монастиря у Львові. Це дало змогу підшукати для театру замість Е.Бачинського іншого директора (вже «без декорацій»), бо подальша співпраця з ним була неможлива.

З ініціативи А.Чайковського на розпорядчого директора (адміністратора) запропоновано І.Біберовича, при цьому І.Гриневецький залишився на посаді. Останній на той час працював у Польській трупі в Самборі, тяжко переживаючи свій упадок. А.Чайковський умовив І.Гриневецького повернутися на українську сцену. Виділ «Руської Бесіди» практично повністю схвалив пропозицію А.Чайковського від листопада 1880 р. щодо реорганізації театру і на цих засадах уклав контракт на 1882 р. з Біберовичем і Гриневецьким. Отримавши відсвіжений інвентар, обидва директори виїхали на гастролі до Самбора. Так була полагоджена одна з найбільших криз в українському галицькому театрі.

Цікаво, що контракт між виділом товариства «Руська Бесіда» у Львові, з однієї сторони, та І.Біберовичем і І.Гриневецьким, з другої сторони як зразок документу, що став основою правних відносин «Руської Бесіди» з директорами аж до Першої світової війни, повністю опублікував С.Чарнецький у «Нарисі історії українського театру в Галичині»¹. З огляду на це наведена вище публікація первісного варіанту від 14 листопада 1880 р., в якому вперше викладено правні засади нових відносин, матиме для істориків українського театру непересічне значення.

У книжці С.Чарнецького, яку я цитував вище, не уточнено, коли ж театр «Руської Бесіди» гастролював у Самборі. Звернемось до іншого джерела – «Споминів з-перед десяти літ» – твору, з яким молодий правник А.Чайковський увійшов в літературу, на який звернули увагу І.Франко та О.Маковей. Це було у другій декаді січня 1882 р. «Дня 24 січня я представився місцевому комендантові в Самборі і зараз взявся муштрувати на самбірським передмістю моїх резервістів, заки ми вимаширували в похід на турка. Тривало се цілий тиждень, заки постягано резервістів, а зараз одної красної суботи дістано приказ виїхати з «квартир махами» о цілу добу скорше перед вимуштром. Так другої днини, попрощавшись зі знакомими в Самборі, що мене супроводили на дворець, сів я до залізничного воза і поїхав на Хирів»².

¹ Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. – Львів, 1934. – С. 86–92.

² Чайковський А. Спомини з-перед десяти літ. – Львів, 1897. – С. 5.

Отже, саме в останній декаді січня 1882 р. на гастролях у Самборі почалася нова фаза в історії галицького українського театру. Тоді А.Чайковський відвідував театральні вистави в рідному місті, бував, очевидно, за лаштунками, пізнав, «який то химерний той народ театральний», котрий так просто скинув з п'єдесталу свого недавнього кумира І.Гриневецького¹. Але ця риса притаманна, мабуть, не тільки українським артистам.

Треба відзначити, що свої думки щодо реформування українського театрального життя висловив пізніше в газеті «Народ» у 1892 р. й І.Франко. Він вважав, що замість касинового типу товариства, «Руська Бесіда» має бути створена як окреме театральне товариство, що мало би перебрати на себе опіку над українським театром, однак і далі ніяких кардинальних змін в галицькому українському театрі так і не сталося².

А.Чайковський був завжди у курсі подій, які відбувалися в трупі галицького українського театру. Під час гастролей театру до Бережан восени 1895 р. А.Чайковський пише листа І.Франкові, який датований 4 жовтня 1895 р.³ Саме в цей час селянський комітет у Перемишлі висував кандидатуру І.Франка на посла до віденського парламенту в окрузі Перемишль – Мостиська – Добромиль⁴. Лист написано ще до початку гострих баталій, нечуваних зловживань, фактичної фальсифікації результатів виборів. Лист цікавий тим, що, описуючи політичні справи (скликання до Бережан мужів довір'я тощо), А.Чайковський аналізує драматичну творчість І.Франка. Саме вистави на бережанській сцені «Украдене щастя», «Учителя», «Кам'яної душі» та «Війта заламейського» спонукали А.Чайковського написати розгорнуту критику на ці твори, тим паче, що критика адресувалася безпосередньо авторові творів (переробку «Війта заламейського» А.Чайковський також вважає за оригінальну роботу, без огляду на іспанське коріння цього твору).

П'єсу «Украдене щастя» рецензент оцінює якнайвище: «... се щось такого гарного, свого питомого, що не налюбуюешся ним, а акція така рівномірна, що годі відірвати очей від сцени, а гадок

¹ Чайковський А. Причинок до історії русько-народнього театру... – С. 43.

² Франко І. Наш театр // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 28. – С. 291.

³ Іл. – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 1728. – С. 1–4.

⁴ Про те, як відбувались «вибори» та про шахрайства посадових осіб австрійської влади, І.Франко описав у статті «Найновіший галицький вибір» (газета «Die Zeit», № 58, 19 листопада 1895 р.). Стаття в авторському перекладі надрукована у виданні: Літературна спадщина: Іван Франко: Художні твори і художні переклади. – Київ, 1967. – Т. 4. – С. 465–472.

від того, що говориться. Такої глибоко обдуманій штуки наша сцена ще не мала. На сцені оно нерівно більше подобається, чим читати»¹. Не можна це вважати звичайною похвалою авторові, бо «Украдене щастя» й досьогодні залишається одним з найвищих досягнень української драматургії, тим паче, що далеко не такими елітетами А.Чайковський характеризує інші драматичні твори І.Франка.

Оцінюючи драму «Учитель», А.Чайковський визначає її як штуку, призначену для селян, які її вважають дуже гарною і цікавою, натомість інтелігенція цього твору не сприймає через млявість сюжету, передбачуваність подій і, як можна б висловитися сучасним терміном, надмірну дидактичність. А.Чайковський вважає, що «Учитель» дуже добре надається для сільських вистав по селянських стодолах, для цієї п'єси не потрібно декорацій, «бо куртину [можна] зробити з простирала, а кулісу з галузя».

Розлогу і глибоку оцінку як драматичному творові А.Чайковський дає Франковій п'єсі «Кам'яна душа». Оскільки ці міркування цінні для істориків українського театру, наводжу їх повністю:

«Кам'яна душа» по-мосму, не для сцени. Читаючи єго в книжці, дізнаєся сильного вражіння, і тому має се велику вартість літературну. На сцені не так. Се видаються мені завузькі рами одного акту, в котрі можна би помістити тільки людських пристрастей, що тут є. На сцені воно виглядає, як послідній акт якоїсь трагедії, котрої ніхто не бачив. Впрочім, на сцені бють в очи деякі неясности, котрих читаючи не видно. Іменно для чого ватажок, ударивши любовницю топором в плечі, в тій самій хвилі зачинає над нею плакати. Вже більше умотивовані єго жалі, коли її пробив ножом, але тоді рефлекстує єго товариш і він опам'ятуєся; перед тим однак ніхто єму ні слова не говорить і він плаче над своїм йно що поповненим злочином. Се можливе хіба у людини нервової, ексцентричної, ніяк у гуцула опришка, у котрого жите людське іграшка, як у kota миш. Дальше невияснене, чому вона покинула чоловіка, котрий вийшов на сцену чоловіком не більше 48 років, чому вона пішла аж з опришком жити на віру, відцуралася дрібних дітей, котрих каже, що любить. Після нашого поняття моральности вона не може мати у публіки найменчої симпатії. Публика видить в ній вітреницю, не варту доброго слова. Більше симпатичний виходить сї муж крайник, котрому кождий би поміг вишукати і піметити зрадливу жінку, що покинула хату і дрібних дітей та повіялася в гори з опришками. Тому молодого

¹ ІА. – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 1728. – С. 2.

легіня, котрому крайникова віддає хрестик, зустрічає не яко шпігуна-зрадника, но яко чоловіка, що служить доброму ділу і боїть-ся, аби сму що лихого не приключилося».

Як бачимо оцінка А.Чайковського сценічності цієї драми І.Франка, хоч і делікатна за формою, однак доволі критична. Критикові треба віддати належне, – маючи велике замилювання театром, величезну повагу до літературного метра української літератури, яким завжди вважав І.Франка, він все ж наважився висловити справедливі недоліки п'єси «Кам'яна душа», і коментувати цю оцінку я вважаю зайвою.

Даді А.Чайковський висловлює свою думку щодо Франкової переробки драми іспанського драматурга Педро Кальдерона де ля Барка «Саламейський алькальд», перша вистава якої здійснена у травні 1894 р. А.Чайковському, як видно з листа, цей твір І.Франка сподобався. Як досвідчений військовик (це вже було після його активної служби в Боснії та Герцеговині, після виходу у світ його цінних «Спогадів з-перед десять літ») він висловлює сумнів, чи глядач зрозуміє інтенцію автора: «показати, що перед войском і для войска всьо уступити мусить, що усі привілеї і полехчі для них, а ми міхега contribuens plebs* масмо на них робити і заєдно слухати, що вони «обороняють отечество» (хоч ніхто на це отечество не зазіхас), і через те у них не мас значення ні характер, ні чесноти, ні наука, бо все це замінює військовий мундир².

Врешті, на думку А.Чайковського, п'єса дуже актуальна, бо показує ситуацію, коли зарозумілість військових, привілеї для війська у середньовічній Іспанії такі ж, як у конституційній Австрії наприкінці ХІХ ст. Отже, констатує А.Чайковський, коли б українська публіка була така дотепна і хотіла порівняти Іспанію часів інквізиції з теперішнім часом, тоді цензура могла би заборонити цю п'єсу виставляти.

Як відомо, вперше п'єсу опублікував М.Возняк у збірнику «Іван Франко. Статті і матеріали» (зб. 2, Львів, 1949)³ за автографом, що зберігається в архіві І.Франка. Саме за цим автографом надруковано п'єсу у 50-томному виданні творів⁴. Та, мабуть, грали виставу актори «Руської Бесіди» таки за збереженим неповним рукописом п'єси, який має запис олівцем «З бібліотеки «Руської

¹ Чернь, яка вносить сум'яття (лат.).

² ІЛ. – Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 1728. – С. 3.

³ Автограф зберігається в ІЛ: Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 437.

⁴ Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1979. – Т. 24. – С. 123–186.

Бесіди»¹. Ймовірно, що саме в цьому варіанті бачив п'єсу А.Чайковський восени 1895 р. у Бережанах.

Треба відзначити попри свою величезну завантаженість, пов'язану насамперед з виборами, І.Франко наприкінці жовтня 1895 р. відповів А.Чайковському². І хоч у листі йдеться про друкування у «Кур'єрі Львовськім» кореспонденцій А.Чайковського, про політичні справи, про згоду на приїзд до Бережан на віче, І.Франко, очевидно, погодився з оцінкою А.Чайковського його драматичної творчості – лист дружелюбний, там нема й тіні образи на адвоката та письменника.

Отже, підсумовуючи цей епізод з листування між А.Чайковським та І.Франком, наголошую – це свідчить про глибоку зацікавленість А.Чайковського театральним процесом, про його цікаві аналітичні спостереження над драматургічною творчістю І.Франка, його розуміння театального репертуару, делікатність, але й твердість у відстоюванні своєї думки навіть перед таким авторитетом, яким був І.Франко. Врешті ці оцінки вносять якісь нові штрихи до історії української театральної критики ХІХ ст.

Хоч після закінчення Львівського університету адвокат і письменник А.Чайковський жив поза столицею краю, він ніколи не був на узбіччі культурного життя Галичини. І особливо це стосується справ театральних. Скрупульозний аналіз архіву товариства «Руська Бесіда» додасть ще не один штрих до його біографії. Але вже те, що мені вдалося зібрати, опрацьовуючи означену тему, свідчить: А.Чайковський був одним з провідних театрознавців і авторитетів серед галицьких культурних діячів.

Якось так виходило, що саме йому доручали втручатися у справи театру в кризових ситуаціях. Після «золотого віку» українського театру під керівництвом І.Біберовича та І.Гринецького (1882 – 1892, І.Гринецький помер у 1889 р.) з 1891 р. режисером став Степан Янович (Курбас). Наприкінці 1897 р., коли адміністратором був Поліщук, режисером – Янович, дійшло до чергової кризи. На той час театр перебував на гастролях у Бережанах, тому А.Чайковському виділ «Руської Бесіди» доручив перевести ревізію та доповісти про її результати³.

¹ Зберігається в ІА: Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. 488.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 50. – С. 56–57.

³ Про цю подію в «Нарисі історії українського театру в Галичині» С.Чарнецького сказано двома рядками тексту – див. с. 115.

Звіт про фінансову ревізію театру, яку перевів А.Чайковський у Бережанах, датовано 20 грудня 1897 р.¹ Як свідчить власноруч оформлений документ, це завдання він виконав ретельно: виведено суму доходів 563, 79 зол. ринських, видатків (11 статей) – 9997, 69 зол. ринських. А оскільки в передостанньому числі часопису «Monitor» за 1897 р. опубліковано статтю «Kraśh w teatrze», він, «в ім'я правди», готує відповідь, чорнова копія якої збереглася у фондах товариства «Руська Бесіда»².

Йдеться про те, що під час однієї особистої поїздки до Львова, А.Чайковський, зайшовши до централі товариства, дізнався, що голова В.Шухевич уже надіслав йому до Бережан термінового листа. Оскільки через хвилю почалося засідання виділу, то А.Чайковського попросили бути там присутнім. На засіданні зачитано лист директора Поліщука, де той зрікається посади директора, бо не дає собі ради, і уповноважує виділ виплатити з кавчії (застави) акторам затриману платню. Ситуація для театру, що перебував у Бережанах, була дуже критична: склад трупи не відповідав умовам контракту, дирекція подавала виділові «Руської Бесіди» неправдиві звіти, артисти не отримували платні. Причиною такого стану було і те, що дирекція не врахувала економічних можливостей Бережанського повіту, затрималася там, а це спричинило борги за приміщення. Падіння дисципліни, що йшло від режисера Яновича, привело до зниження якості вистав, артисти не проводили репетицій, імпровізували на сцені, бо попросту не знали ролей. Окрім усього, замість спілкуватися з інтелігенцією Бережанщини, режисер з акторами ходили по різних шинках і шиночках, що не могло не відбитися на репутації українського театру вцілому. У даній ситуації А.Чайковський, отримавши повноваження від виділу «Руської Бесіди» і проаналізувавши стан справ, дійшов висновку про неможливість надалі утримувати дирекцію і виплачувати у половині грудня 1897 р. наступну рату субвенції від 1 січня 1898 р., оскільки борги в 1500 зол. ринських складали практично тримісячну рату субвенції³. Тому А.Чайковський перевів в життє таке.

Доручив дирекції лист виділу, за яким контракт вважався розв'язаним, а кавчія (застава) – за втрачену; лист виділу зачитав усій групі директор Поліщук.

---

¹ ЦДІА у Львові. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 46.

² Там само. – Спр. 83. – Арк. 20.

³ Там само.

Використовуючи надані повноваження, А.Чайковський передав адміністрацію театру Лопатинському, інвентар – Вовчукові, бібліотеку – Шереметі і запропонував усім, хто хоче вступити до театральної трупи «Руської Бесіди», зголоситися до його канцелярії наступного дня. Фактично ангажування трупи відбулось 19 грудня 1897 р. з 15 грудня того ж року і виплатою півмісячної платні наперед.

Повторний набір трупи здійснено тільки задля того, щоб можна було трупу відправити до Львова, а там кожен з акторів міг ту угоду змінити. Не прийнято до трупи К.Підвисоцького та О.Стечинську – до цих акторів відділ «Руської Бесіди» мав претензії і їм запропоновано з'ясувати мотиви такого вирішення у Львові.

Врешті, відділ «Руської Бесіди», її делегат А.Чайковський, витративши кілька сотень золотих ринських, зробили все можливе, щоб уможливити акторам виплату боргів і забезпечити їм виїзд до Львова.

На початку ХХ ст. А.Чайковський обирався до складу театральних конкурсних комісій. Наприклад, згідно з ухвалою Краєвого відділу від 19 жовтня 1909 р., ч. 112.461, обрано такий склад конкурсної комісії для визначення кращих драматичних творів: Іван Кивелюк (голова); Осип Маковей, Ілля Кокорудз, д-р А.Чайковський, Ілярій Огоновський, д-р Кирило Студинський, д-р Михайло Волошин, Йосиф Стадник, о. Тимотей Бордуляк¹. Саме ця справді кваліфікована комісія визначила такі кращі українські драматичні твори:

перша нагорода 700 к. – Василеві Пачовському, проф. гімназьяльному у Львові за п'єсу «Сонце руїни»;

друга нагорода 500 к. – А.Олександрівна Яновська з Києва за п'єсу «Жертва»;

третья нагорода 300 к. – Дмитро Николишин з Коломиї за п'єсу «Розладдя»².

Отже, саме А.Чайковський був серед хрещених батьків нагороди творові В.Пачовського «Сонце руїни»³, пісня-переробка до якої С.Чарнецького – «Ой у лузі червона калина» стала невдовзі

---

¹ ЦДІА у Львові. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 10.

² Там само.

³ Детальніше про цю драму див.: Козак Б. До історії постановок драми «Сонце руїни» Василя Пачовського // Мистецтвознавство України: Збірник наук. праць. Вип. 1. – Київ, 2000. – С. 211–220.

гімном новітніх лицарів Вітчизни – Українських Січових Стрільців¹.

У 1911 р. товариство письменників знову включає кандидатуру А.Чайковського до складу комісії драматичних конкурсів Красового виділу. Про це йдеться в листі Гната Хоткевича до виділу «Руської Бесіди» від 11 липня 1911 р.².

На цей раз до складу комісії увійшов весь цвіт українського письменства – проф. М.Грушевський, О.Кобилянська, проф. О.Колесса, Б.Лепкий, О.Маковей, д-р Є.Олесницький, В.Стефаник, проф. К.Студинський, д-р А.Чайковський, д-р В.Щурат, М.Яцків³. Отже, попри свою особисту скромність, А.Чайковський мав реноме одного з найавторитетніших театрознавців краю.

Як я вже підкреслював, А.Чайковський належав до дуже відомих у Галичині осіб. У міжвоєнний період, за результатами опитування серед молоді, він був третім за значенням і популярністю письменником – після Т.Шевченка та І.Франка. Очевидно, він був знайомий з багатьма діячами українського театру, причому з того далекого часу, коли як студент і працівник «Просвіти» мешкав у Львові. Саме він був одним з організаторів гастролей «Руської Бесіди» в бережанському періоді свого життя, в театральних аматорських гуртках брали участь його діти, зяті і невістки. В Коломиї, як відомо, родина Чайковських опинилася після поразки Визвольних змагань, жила спочатку у чужих осіб, винаймаючи мешкання, а пізніше Андрій і Наталя Чайковські замешкали в Народному Домі (тепер тут музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття). До речі, це помешкання управа Народного Дому виділила Чайковським після того, коли його зусиллями було виграно судовий процес щодо повернення Народного Дому українській громаді міста і відселено підрозділи польського війська, яке влаштувало на партері будинку стайню для коней. Все ж, коломиїський період був для А.Чайковського найважчим – і з морального, і з матеріального боку.

Проте в Коломиї А.Чайковського відвідувало багато відомих людей. Він, попри велику завантаженість адвокатською практикою і літературною творчістю, не забував про улюблений театр. Як згадує внук письменника Андрій Ставничий (спомини написані на наше замовлення і друкуються у цьому виданні), коли

---

¹ Детальніше див.: Якимович Б. Новітні лицарі Вітчизни // Ой у лузі червона калина: (Пісні українських Січових стрільців). – Львів: Світ, 1990. – С. 172–174.

² ІЦДА у Львові. – Ф. 514. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 30.

³ Там само.

захворіла провідна артистка театру «Заграва» Леся Кривицька, то лежала і лікувалася у помешканні родини Чайковських.

Є ще один маловідомий факт з біографії А.Чайковського, який має певну дотичність до історії галицького театру. Саме А.Чайковський разом зі своїм майбутнім швагром Дем'яном Гладивичем ще в 1880 р. практично зреалізували великий задум провідників народовської партії щодо видання національно орієнтованого періодичного видання – газети «Діло», поагодивши усі формальності у намісництві і поліції, – Володимир Барвінський тоді захворів і підготований випуск першого числа висів на волоску і міг бути сконфіскований. Про це детальніше можна дізнатися прочитавши спогад А.Чайковського «Як то було при народинах «Діла»¹. Газета «Діло» стала справжнім дзеркалом усього культурного процесу в Галичині, щоденником, без якого важко уявити собі багато явищ культури, політики, подій нашої історії впродовж майже 60-ти років (нагадаю, видання виходило у 1880–1939 рр.) Сторінки «Діла» – також літопис галицького театру, театрального життя краю, і в цьому значення щоденника переоцінити важко.

Так склалося, що, ставши відомим письменником, А.Чайковський не залишив нащадкам жодного драматичного твору. Та, як відомо з його біографії, якою користувався Ю.Мельничук у середині 50-х років і місце зберігання якої на жаль невідоме, ще в гімназії він пробував писати драматичні картини, але через не увагу вчителів припинив розвивати цю грань свого таланту. Проте багато його творів – маю на увазі і з життя ходячкової шляхти галицького Підгір'я, і окремі історичні повісті – в руках добрих фахівців могли б перетворитися на цікаві вистави.

Викладені вище причинки до питання «Театр Руської Бесіди і Андрій Чайковський» далеко не вичерпні. Скрупульозний дослідник-театрознавець знайде в текстах опублікованих тут листів, у численних спогадах письменника та про письменника ще не один цікавий штрих до історії українського театру в Галичині.

---

¹ Чайковський А. Як то було при народинах «Діла» // Діло. – 1928. – № 10. – С. 1.

Ярема КРАВЕЦЬ

ПОВІСТЬ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО «ЗА СЕСТРОЮ»
ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ

Рівно тридцять років тому бельгійський письменник і літературознавець Жіль Нельо, досліджуючи процес становлення жанру історичного роману, його розвитку і збагачення в багатьох країнах Європи й Америки у XIX – XX ст., говорив у своїй монографії «Panorama du roman historique» (Ed. Sodi. P. – Br., 1969) і про українських письменників, які працювали в цьому жанрі. Розповідаючи у IV розділі монографії («Продовжувачі В.Скотта») про успіх «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки», а також про «барвисту повість «Тарас Бульба», автор заторкнув і творчість «іншого українця – Пантелеїмона Куліша, який залишив багато літературних і наукових творів у галузі етнографії, філософії та перекладу». Для презентації спадщини П.Куліша, письменника, який «вправно засвоїв і перекував жанр історичного роману для змалювання своєї національної минувшини», бельгійський вчений вибрав роман «Чорна рада. Хроніка року 1663», в якому «масмо чудове розуміння техніки В.Скотта».

І трохи далі, продовжуючи мову про інших письменників, Ж.Нельо висловлював жаль за те, що не мав змоги згадати ще й про українського письменника Андрія Чайковського, «котрий залишив майже тридцять творів, більшість з яких написана на історичні теми». Автор монографії згадав повість А.Чайковського «За сестрою», видану французькою мовою 1968 р. у брюссельському видавництві «Editions des Artistes» у перекладі Андрія Свірка під назвою «Тривога у степу»¹.

Андрій Свірко (1920–1994), якому належить французька інтерпретація повісті «За сестрою» А.Чайковського, активно виступав у галузі художнього перекладу в Бельгії в кінці 60-х і на початку 70-х років, перекладаючи твори І.Франка, Лесі Українки; свої художні інтерпретації супроводжував критичними розвідками про життя і творчий шлях українських письменників. Народився перекладач у селі Іванівка (Ванівка – ?) – тепер на території Польщі. У Бельгії поселився з 1947 року, працював на вугільних

---

¹ *Tchajkovsky Andry. Angoisse dans la steppe. Récit tr. de l'ukrainien et adapté par Andry Swirko. – Bruxelles: Editions des Artistes, 1968. – 144 p.*

копальнях, унаслідок нещасного випадку дістав професійну травму і вийшов на пенсію. Тоді ж розпочав інтенсивну роботу над перекладанням класиків української літератури, поглиблюючи свої власні знання з літератури та історії України, вдосконалюючи французьку мову. В останні роки життя працював над інтерпретацією Кобзаревих віршів. Т.Шевченкові присвячував окремі абзаци докладних критичних розвідок про життя і творчий шлях інших українських письменників, переклади яких переважно власним коштом друкував у брюссельських видавництвах (повість А.Чайковського, вибрані вірші та «Кассандра» Лесі Українки). В одному зі своїх листів до автора цієї статті А.Свірко писав: «Що ж до Шевченка, то я багато працював над перекладами його віршів ... Видання перекладів не здійснилося через фінансові труднощі» (лист від 21 червня 1993 р.). Як свідчить пані А.Свірко-де Вольф, вдова перекладача, «в родинному архіві залишився рукопис, а також аналогічний текст перекладів на дискеті, що їх А.Свірко не встиг, на жаль, остаточно відредагувати».

Ентузіаст перекладання творів українських письменників, А.Свірко не виявляв особливих амбіційних зацікавлень подальшою долею своїх перекладів. У листі від 21 листопада 1991 р. писав: «Прошу вас розглядати мої переклади як певний випадковий відтинок мого життя. Для мене це вбиванням часу, а не бажанням, щоб моє ім'я фігурувало в «Українській Літературній Енциклопедії». В моїй особі треба бачити шахтаря-інваліда, а не перекладача, бо мої переклади, кажуть, такі ж самі незграбні, як і я сам».

Та попри це все, його боліло, що обходили мовчанкою здійснений ним переклад «Камінного господаря» Лесі Українки, що ні словом не згадали його переклади віршів Лесі Українки у статті про паризький колоквіум, присвячений поетесі.

А.Свірко не знав, зокрема, про згадку французького перекладу «За сестрою» А.Чайковського у монографії Ж.Нельо, а також про те, що його переклади поеми «Мойсей» І.Франка та окремих поезій Лесі Українці рясно цитувалися в наукових доповідях, виголошених під час проведення колоквіумів, присвячених Іванові Франку (1977) та Лесі Українці (1983), паризькою Сорбонною разом із УВУ, а потім друкувалися на сторінках «Матеріалів» згаданих колоквіумів. Уже незадовго по смерті А.Свірка до його перекладацької спадщини звернулася літературознавець і письменниця Ольга Вітошинська у своїй невеликій монографії «Petite histoire de la littérature ukrainienne» (P.I.U.F. – Paris, 1996).

Презентуючи повість «За сестрою» А.Чайковського франкомовному читачеві, бельгійський перекладач нагадував, що «в ній масмо болісний спогад про ті події, які відбувалися в XVII столітті в Україні, коли вона зазнавала спустошливих набігів татар. Автор пропонує декілька хвилюючих малюнків, описуючи один із таких набігів, які були в той час для країни справжнім лихом. Татари оточували села, спалювали житла, вбивали тих, хто чинив опір, а живих забирали в неволю».

До свого перекладу А.Свірко подав коротке передне слово, в якому оглянув життя і важливіші твори українського письменника. «Для того, щоб усвідомити важливість тієї ролі, яку Андрій Чайковський відіграв в українській літературі, – зазначає А.Свірко, – треба насамперед зацитувати його власні слова: «Я поставив собі за мету життя розповісти історію козацьких часів і таким чином заповнити цю прогалину в нашій літературі. Дотепер небагато було тих, хто присвячував себе такій праці». І далі перекладач зазначив, що саме в жанрі історичного роману «наш автор здобув собі репутацію письменника великого розмаху» (цит. видання, с. 7). У своїй невеликій передмові бельгійський перекладач А.Свірко розповідав про дитячі роки письменника, повільне наближення дитини-сироти, вихованої в польській родині, до української культури, говорив про той вирішальний вплив, який справила на молодого Андрія Чайковського поезія недавно померлого Тараса Шевченка, діяльність Наукового Товариства Шевченка, а також перші поетичні твори І. Франка.

«Андрій Чайковський також чув розповіді про нього, [Івана Франка. – Я.К.], – пише перекладач. – Одного дня, у супроводі кількох учнів Самбірської гімназії, він відвідує цього Івана Франка. Саме так зав'язалася дружба, яка триватиме майже сорок років аж до смерті поета».

Як знаємо, вже дуже скоро Іван Франко зацікавився творчістю молодого письменника, схвально зустрів його перші твори, зокрема побачивши літературний талант письменника-очевидця трагічних подій 1882 р. в Боснії та Герцеговині – з його розповіді, друкованої на сторінках «Діла» за 1893 р.

Цікавою є розповідь перекладача про захоплення Андрія Чайковського історичною тематикою, що, зокрема, втілювалося в написання цілої низки творів із героїчного минулого українського народу: «Він вирішує спрямувати свої зацікавлення до історичного роману. Твори такого жанру викликали ентузіазм у молодого покоління. Незадовго письменника дослівно засипали листами, в яких молоді читачі дякували йому за такі гарні історії і про-

сили його писати ще й інші. Це було для нього однією з найцінніших нагород. Андрій Чайковський, якого не завжди хотіли розуміти дорослі, який часто не поділяв їхніх поглядів, бо мав добру і допитливу натуру, був швидкий до образ і до захоплення, дістав визнання і був прийнятий українською молоддю. Він став для неї поводитирем, котрий показував їй шляхи колишньої Батьківщини» (цит. видання с. 10).

Звичайно, що у нашому повідомленні неможливо дати повну оцінку художнього рівня перекладу повісті «За сестрою», який здійснив А.Свірко; цьому, безперечно, слід присвятити окрему наукову розвідку.

Поява перекладу А.Свірка цікавить нас насамперед щодо відтворення французькою мовою тексту А.Чайковського, багатого на національні та історичні реалії, лексику із козацького життя, що є питанням, яке все частіше і частіше привертає до себе увагу українських дослідників проблем перекладу. Зокрема, цікаво було б побачити, як перекладач інтерпретує словесні, колористичні та метафоричні образи українського оригіналу, означення, моделюючи нову художню реальність за естетичними й психологічними принципами поетики українського оригіналу. Окремо варто було б дослідити і те, як А.Свірко відтворив французькою мовою порівняння, особливо ті, що зустрічаються у барвистих розповідях, монологіях та діалогах українських козаків, а також оказіональні порівняння, що відображають яскраву образність мови оригіналу. І, звичайно, особливо цікавить тут переклад французькою мовою української топономіки, відтворення імен, прізвищ та прізвиськ українських селян та козаків; ця проблема, що вже довгий час дискутується на сторінках українських наукових видань, викликає багато суперечливих думок, ще досі не вирішена. Можливо, що деякі відповіді на це можна буде знайти у французькій інтерпретації повісті А.Чайковського – скажімо, транслітерація географічних назв (Спасівка, Дніпро), переклад чи транслітерація прізвиськ козаків (Семен Непорадний, Андрій Недоля, Остап Швидкий), окремих імен (Охрім, Ганна), барвистих народних реплік та приказок («Козир-дівка! Тебе б йно в посли слати ...»; «Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть»; «Ти в мене безпечний, як у Бога за пазухою»; «Мовчи, язичку, їстимеш кашу. Балакати будеш – кашу відберуть»; «Де дві газдині, там хата не метена»; «Чорта лисого швидше побачиш, ніж мене в покоях») і т. ін.

Поява французького перекладу одного з найбільш читаних творів видатного українського письменника Андрія Чайковського,

твору, який з таким великим запізненням у французькій інтерпретації дістався до рідної землі, – подія непересічна. Маємо ще одну важливу ланку, яка увійде у тканину творення якомога повнішої бібліографії «Українська література у французьких перекладах», що вже сьогодні охоплює 145 персоналій українських письменників та обіймає великий часовий простір, сягаючи аж до українського героїчного епосу – «Слово про Ігорів похід». Маємо, врешті, і ще один промовистий факт із понад 150-літньої історії перекладу українських письменників французькою мовою.

Оксана ЛЕВИЦЬКА

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ І БЕРЕЖАНЩИНА

Андрій Чайковський належав до тих українських патріотів, яким Бережанщина завдячує своїм національним відродженням. З його іменем пов'язана історія культурноосвітнього, економічного і політичного розвитку нашого краю.

Дивний збіг обставин, але ще під час студіювання права у Львівському університеті тоненька ниточка вже пов'язувала долю Андрія Чайковського з Бережанами: одним з улюблених викладачів для майбутнього письменника був Олександр Огоновський, колишній учень Бережанської гімназії.

У 1886 році д-р А.Чайковський разом із молоденькою дружиною Наталею прибули до Бережан, де він майже 30 років плідно працював для досягнення своєї мети. Справедливий юрист, палкий козакофіл і роматник за поглядами і настроями, різнобічний громадський діяч, автор численних творів – таким постає перед нами Андрій Чайковський у бережанський період його життя.

Обов'язково слід звернути увагу на юридичну сферу діяльності Андрія Чайковського. Разом із суддею д-ром Дем'яном Савчаком А.Чайковський вперше в історії Бережанщини як правник почав систематично об'їжджати села повіту. Мета поїздок – підвищення національно-політичної думки і свідомості селянських мас. Сам селянська дитина, при тому добрий промовець, незрівнянний оповідач, він скоро здобув їхнє довір'я.

У 1890 році Андрій Чайковський відкриває у Бережанах третю в Галичині адвокатську канцелярію і відразу вибивається на передове місце серед тутешніх юристів.

Отець Петро Смик у книзі «Бережанська земля» згадує свої студентські роки, коли за велику честь вважалося потрапити на судовий процес, де адвокатом був А.Чайковський: «Мій батько дістав два квитки для вступу в судовий зал, сказавши: «Підіть, хлопці, нині великий процес – варто послухати адвоката Андрія Чайковського». Ми пішли. Зал тріщав. Коли почав говорити оборонець, аудиторія слухала його, затамувавши подих».

А.Чайковський користувався славою висококваліфікованого юриста, прекрасного промовця, знавця законів і глибокого психолога. Селяни любовно називали його «хлопським адвокатом», бо

він дійсно самовіддано захищав їх інтереси. На процесах, в яких захисником підсудних виступав А.Чайковський, завжди було багато людей, особливо, коли це були процеси політичні, де адвокат мусив вести жорстокий поєдинок з прокурором і свідками обвинувачення.

Згадує найстарший син А.Чайковського Микола: «Батько і в своїй адвокатській роботі був поетом. Його виступи-оборони перед присяжними суддями були повними життя і щирого гумору, вони захоплювали слухачів і, звичайно, викликали бажаний ефект – виправдання невинного підсудного».

У книзі «Бережанська земля» наводиться такий факт: на лаву підсудних потрапив І.Стрілець, який мав славу неодноразового порушника законності. Але на цей раз він був несправедливо звинувачений у важкому злочині. Адвокат Чайковський зумів довести непричетність до злочину підсудного. Після процесу, коли оправдали І.Стрільця, він впав на коліна перед своїм обронцем, цілував руки, щиро дякував.

Селянам було до вподоби сільське походження їх адвоката, його щирість, людяність, їм подобалось, що він їздив по селах, виступав на зборах, нарівні поводився з селянами, часто давав їм безплатні консультації, що він не цурався фізичної праці, любив займатися садівництвом, столярством, токарством, палітурництвом. Слава доброї людини і здібного адвоката швидко закріпилася за А.Чайковським, і він мав клієнтів не тільки з Бережан, але й з довколишніх повітів, часто виїздив на процеси до Львова та інших міст.

«Я лише живу і вздержуюся на філях життя довір'ям, яке люди мають до мене», – твердив А.Чайковський.

Ніде правди діти, багато адвокатів вміли робити капітали, ставали власниками великих маєтків. Вони часто-густо не мали належних знань, зате мали черстве до людського горя серце і загребущі руки. Чайковський за свої адвокатські послуги брав поміркований гонорар, часто виступав на процесах безплатно. І постійно поглиблював свої професійні знання, займався юридичними дослідженнями, які друкував у «Часописі правничій».

«Був із тих «хлопських адвокатів», що ставали совістю суспільства і надією упосліджених, темних, затурканих» (із спогадів сучасника).

Андрій Чайковський перший у Бережанах почав домагатися прав української мови в суді й установах. Як юрист деякий час очолював повітовий Народний Комітет, завданням якого було

передусім готувати вибори до міських і сільських рад, до повітової ради, до галицького сейму чи віденського парламенту.

«Я все говорив те, що думав, поступав згідно з засадами, у які вірив, в політику я не бавився ніколи», – говорив Андрій Чайковський.

У 1896 році при допомозі А.Чайковського було створено ощадно-позичкову касу «Надія», яка допомагала селянам розв'язати проблему грошей для господарки. Він належав до числа засновників кооперативу «Народний Дім». Протягом двох років каса «Надія» була в помешканні Чайковського по вул. Валовій. Каса надавала селу легкий і дешевий кредит і проіснувала до 1939 року. Там можна було отримати позику на закуп поля чи господарського інвентаря. А.Чайковський не шкодував на цю справу ні енергії, ні часу, працював зовсім безкоштовно. На основі своєї праці в «Надії» А.Чайковський зробив ряд дописів: «Наша біда – яка на то рада?», «Причини зубожіння наших селян і міщан через судівництво».

Суддівська практика відбирала багато сил і часу, але, одразу по приїзді в Бережани, потрапивши у вир громадського життя, Андрій Чайковський став у центрі всіх подій міста. На початку минулого сторіччя дім сім'ї Чайковських був одним із тих, де зосереджувалося культурне життя бережанської інтелігенції. (Приїхавши до Бережан, Андрій Чайковський оселився по вул. Райській. Пізніше замешкав по вул. Валовій, де купив дім з великим садом, в якому побудував славу тоді в Бережанах вілу з вежею на розі вулиць Адамівки і Валової. На вершку вежі красувався герб галицької землі – лев).

До А.Чайковського в Бережанах сходилася ще тоді нечисленна українська інтелігенція міста і повіту. У стінах цього будинку виникали нові думки, народжувались ідеї та плани суспільної праці. Бували тут І.Франко, О.Маковей, С. і Б.Лепкі. В покоях Чайковського, затишок яких так дбайливо підтримувала його дружина Наталя, помічниця, порадниця і найгостріший критик його творів, обговорювались найважливіші справи повіту та цілого краю. Тут виникла ідея першого економічного віча в повіті, зародилась думка про заснування Бережанського «Бояна» та кредитового товариства «Надія» – це були одні з перших організацій такого роду в Галичині.

Та й взагалі, хоч як не любив А.Чайковський політики (бо в політиці, казав він, «треба керуватись головою, а не чуттям, треба хитрити, лукавити, а це не погоджує з честю»), все ж скрізь,

куди кидала його лиха доля, був у центрі політичного життя, вів широку громадську діяльність.

У Кисві, а пізніше і в Галичині почали створюватись молодіжні організації «Громади», завдання яких полягало в культурній праці. За деякими даними «Громаду» в Бережанах було засновано близько 1870 року. Через деякий час їхня діяльність занепала. Восени 1898 року відзначали 100-річчя появи «Енеїди». Це дало поштовх до пожвавлення національного руху й на Бережанщині. За спонукую С.Лепкого силами гімназистів було засновано таємний гурток «Молода Україна», який нараховував досить велику кількість членів. У гуртку читали реферати, дискутували на різні теми, готували свята, організовували свята скасування панщини. Інколи нелегально проводили сходи біля церкви на Адамівці, в Руриськах, на Сторожиську, Звіринці. Часто перед членами гуртка гостинно відчинялись двері помешкання Чайковських. У тишу ночі неслись слова Франка: «Не пора, не пора, не пора...» Головним обов'язком гуртківців було говорити всюди і завжди по-українському. У час виборів хлопці були найбільшими агітаторами.

За порадами зверталася до Андрія Чайковського молодь, яка заснувала у Бережанах «Секцію студентського союзу». (На той час у місті було 26 студентів – і всі вони стали членами секції.) Студенти мали свою читальню, передплачували пресу, виступали з доповідями у читальнях.

З ініціативи А.Чайковського в Бережанах у 1910 році було засновано повітову «Січову Управу». Молодь вчилася військового вишколу, протипожежної справи. Статут товариства опрацював А.Чайковський, його було прийнято на зборах січовиків, обрано першу повітову управу. А д-ра А.Чайковського молодь обрала своїм кошовим. Поряд із спортовим вихованням було обов'язковим вивчення історії України, географії, читання історичних повістей.

Праця над організацією січових осередків зблизила А.Чайковського з іншим ентузіастом козацької доби, військовим лікарем, майором д-ром Осипом Ковшевичем. Як згадує один з колишніх січовиків:

«Не раз обидва побратими приглядалися вправами січовиків чи то на оболонях Адамівки, чи на пасовиськах сусіднього Раю або Лапшина і мріяли, чи повернеться давня козацька слава – давнє славне минуле».

Восени 1911 року відбувся перший повітовий січовий з'їзд у Бережанах з участю січових товариств з інших повітів. Військовим порядком, вісімками, марширували вулицями Бережан близько 10 тис. січовиків під звуки січового оркестру міста. Похід очо-

лював повітовий кошовий Бережанщини Андрій Чайковський, романтик у душі, виявляв велику пристрась до народного одягу і запорозьких козацьких атрибутів. Виступаючи на урочистих зборах з доповідями, він одягав вишивану сорочку, широкі шаровари, взувався у жовті чоботи. Парад «Січі» він приймав на сивому коні, в повному екіпіруванні козацького старшини, при булаві. Це був для молоді ніби іспит зрілості національної свідомості, організованості.

Бережанська «Січ» була дорогою А.Чайковському, бо, вже перебравшись з Бережан до Самбора, він все ж таки приїжджав в Бережани і очолює похід січовиків до Львова з нагоди святкування 100-річного ювілею Т.Шевченка. Замаятий зеленню, прикрашений національними прапорами з Бережан до Львова виїхав спеціальний потяг. Під звуки власної оркестри і спів могутніх хорів їхало півтори тисячі січовиків. Лунали слова Б.Лепкого; «Чи чуєте підземний стон? Ломіть кордон! День іде, іде така година, в котрій кордонів жадних не буде! Веди нас, славо!». Ці слова потрясли серця всієї громади. Другого дня зранку марширували вулицями Львова тисячі січовиків, військовим кроком ішли лави за лавами, повіт за повітом. Бережанщину вів організатор й повітовий кошовий Андрій Чайковський на баскому коні. А що д-р Чайковський мав козацькі вуса, то одна газета писала, що він перебраний на Богдана Хмельницького.

Важко назвати якусь сторону культурного життя Бережанщини кінця XIX – поч. XX ст., до якої не був би причетний Андрій Чайковський. Він очолював філію «Просвіти», яка на чільному місці ставила освітню працю в повіті, а саме формування національної свідомості народних мас. «Просвіта» організовувала читальні, бібліотеки, аматорські театральні гуртки, хори.

Д-р А.Чайковський допомагав музикантові, композиторові, талановитому диригентові Остапові Нижанківському у створенні Бережанського «Бояна», при якому діяв аматорський театральний гурток, учасником його був молодий тоді адвокат А.Чайковський.

Багато священиків Бережанського повіту вели боротьбу проти зловживання спиртним. І в особі А.Чайковського вони знайшли щирого союзника, що від ранньої молодості до кінця свого життя був непримиреним ворогом алкоголю. А.Чайковський стає засновником товариства тверезості «Відродження» і головою його бережанського відділу.

Підтримувала чоловіка у всіх його добрих справах і дружина Наталія Чайковська. Вона стала однією із засновниць місцевого

товариства «Жіноча громада». А.Чайковський склав статут і на початку 1903 року відбулися перші загальні збори товариства. Їхні сини, Микола і Богдан, також брали активну участь у житті міста. Микола був диригентом «Бояна», Богдан започаткував організацію місцевого робітництва – робітниче товариство «Сила».

А.Чайковський працював для народу. При тому послуговувався й пером. Дехто із сучасників вважає, що адвокатська справа і слава не захоплювали Чайковського. Суддівство забиравало дуже багато цінного часу, відривало від творчої роботи.

Нарікаючи на адвокатство, А.Чайковський мусив дорожити цією професією, яка давала йому матеріальну можливість утримувати численну родину – виховувати сімох дітей і навіть видавати своїм коштом власні твори, бо тоді ніхто з письменників не міг прожити з літературної праці.

Будучи адвокатом, тобто своєю людиною в Храмі Феміди, А.Чайковський майже щодня бував на процесах. Чутливий до людського горя, А.Чайковський, коли не міг зарадити нещастю як адвокат, то брався за перо і продовжував справу як письменник. Тут він уже був не тільки оборонцем, але й суддею над суддями, прокурорами, законодавцями.

«Я рішився в моїх працях не виходити ні кроком поза межі тих обставин, котрі мені добре знаомі... Мушу мати враження без посередне, а не позичене...». У тодішній галицькій і буковинській пресі друкувалися його статті, численні оповідання.

«Багато з цих творів, – пише М.Чайковський, – це прямо фотографії із судової зали, того дантового пекла».

У 1890 році, крім згаданих речей, почали з'являтися новели-образки з життя, потім гуморески, а далі і повісті з побутовою тематикою («Олюнька», «З ласки родини», «Своїми силами»).

«Коли земляки добре приймуть (мова йде про оповідання «Образ гонору», яке мало появиться у виданні товариства «Прогрес»), тоді вішаю усю політичну акцію на кілок і берусь до такої роботи, до якої Бог дав мені спроможність. Коли я засмакував у писанні, то, далєбі, жалію, що давніше до того не брався. Та то така люба робота! Чоловік переноситься цілою душею в те місце, о чім пишеться, та забуває о всім-всім, ні їсти, ні спати не хочеться. А що можу фантазією переноситись, куди мені угодно, бо кошта такої дороги нічого не коштують, то що за любовість переноситися з місця на місце і видіти все як на образку».

Невдовзі бережанський адвокат стає відомим у краї письменником. Приблизно тоді він розпочинає писати твори на історичну тематику.

«Захоплення козачиною і любов до України, – писав А. Чайковський, – змусили мене заповнити прірву в нашій літературі історичними оповіданнями». Виходять його історичні твори: «За сестрою» (1907), «Побратими», «Козацька помста», «Віддячився».

В цілому за бережанський період вийшло 5 книг А. Чайковського загальним обсягом 1160 ст., не враховуючи низки творів, надрукованих у періодичній пресі. Така творча активність письменника, що мав ще повсякденну адвокатську роботу, заслуговує подиву і відзначення.

А. Чайковський належав до тих щасливців, яких увів у літературу І. Франко. Франка – старого знайомого і приятеля, А. Чайковський вважав головним «винуватцем» своєї письменницької кар'єри. І. Франко один з перших дав високу оцінку письменницькому таланту А. Чайковського.

На конкурсі «Зорі» не хто інший, як І. Франко, висловив пропозицію, щоб «Олюньку» поставити на першому місці. Тим фактом, що І. Франко відвідав Бережани, ми повинні завдячувати лише А. Чайковському.

Не без впливу на письменницьку діяльність д-ра Андрія Чайковського були його літературні знайомства з о. Сильвестром Лепким, д-ром Осипом Маковеєм. Богдан Лепкий залишив нам спогади про ті роки, коли Жуків відвідали Андрій Чайковський та Іван Франко. Ось яким постав перед юним Богданом Андрій Чайковський: «Широкоплечий, великоголовий, сильно збудований мужчина, синьоокий, очі дивляться бистро, щоб помітити щось цікаве (він же знаменитий оповідач)».

А. Чайковський у час свого побуту в Бережанах був людиною надзвичайно шанованою. Про це добре згадує його внук Левко Бемко, спогади якого друкуються у нашому збірнику. врешті, велику пошану він мав у цілій Галичині.

Маю тверде переконання, що саме в незалежній Україні і бережанці, і всі наші країни будуть пам'ятати і шанувати його творчість, місця, де він жив і працював для свого народу. Бо, як писав В. Гете: «Місця, де жила велика людина, священні. Через сотні років лунають її слова, її діяння – безсмертні».

Левко РІЗНИК

ОТАМАН БЕРЕЖАНСЬКОЇ «ПОВІТОВОЇ СІЧІ»

Під непереможним впливом січового руху виховувалось усе тодішнє молоде селянське покоління, росла національна свідомість, зникали останки рабської психології, заціпленої століттями українському народові його ворогами, виростав новий тип українця, що віднайшов свою людську і національну гідність та своє місце в світі.

Степан Ріпецький. Українське Січове Стрілецтво

Основний стрижень у долі Андрія Чайковського насамперед визначило саме походження його з давньої української шляхти, яка вірно заховувала й берегла пам'ять про козаків, про козацьку лицарську славу. Тим паче, що з тих місць, де він народився, де провів дитячі, юнацькі роки, вийшли такі видатні запорозькі керманічі, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний чи Марко Жмайло та його брат Степан. Тим то він і належав ще гімназійним учнем до гуртка «Громада», – з тих тасмних політично-самоосвітніх гуртків, які засновував відомий козакофіл, романтик, народовець Данило Тянячкєвич по майже всіх гімназіях Галичини, де учні самостійно знайомились з історією козащини, читали твори Т.Шевченка, П.Куліша, звикали до українського друкованого слова. Були доступні йому й твори про козащину польських поетів «української школи» таких, як Залеський чи Михайло Чайковський... А особливий вплив на допитливу душу спричинила таки «Історія Русів», що друкувалася в «Галичанині» й літературному додаткові до «Слова». Юнакові на все життя запала в душу історія визвольних змагань за Богдана Хмельницького. І ще одним важливим чинником, що надто сприяв формуванню його національної свідомості, було знайомство з родиною отця Юрія Гладилевича з-під Хирова, батька славного Дем'яна Гладилевича, голови товариства ім. Шевченка. З панотцевою донькою Наталею він згодом і одружився.

Зрозуміло, що українець з таким світоглядом не міг не відгукнутися на січовий рух, який розпочав Кирило Трильовський у

Галичині й на Буковині, незважаючи на певне розходження з ним в питаннях соціальної політики. Руханково-пожежні товариства «Січ» Кирило Трильовський, їхній організатор та «Січовий Батько», розглядав як ударну силу своєї русько-української радикальної партії, в програмі якої виразно звучали «соціалістичні ідеали», а Чайковський належав до партії національно-демократичної, яка «науковий соціалізм», за словами Івана Франка, вважала абсурдом і на перший план висувала національно-державницькі інтереси. Однак, коли йому стало відомо, що в «Січах» попри пожежництво, яке, до речі, так необхідне було в селах під солом'яними стріхами, сільську молодь, що раніше як неорганізована маса морально підупадала, співалася, гинула в бійках, тепер прилучають до «відновлення історичної традиції», до вивчення української історії, до усвідомлення своїх національних коренів, до повернення в свій побут порядків славної Січі Запорозької, до морально-оздоровчих лицарських правил, а окрім того дають їй напіввійськовий вишкіл, тобто «Січі» вчать і виховують «цю молодь ідейно і практично до боротьби за волю України», гартують її дух та приготовляють «до змагань, які незабаром можуть прийти», то він переступив через партійні бар'єри і став одним з найенергійніших діячів січового руху на Бережанщині. (Зрештою, якраз конгрес українських радикалів перший «ухвалив у 1895 році, що здійснення всіх соціалістичних ідеалів можливе лише при політичній самостійності українського народу».)

Щоправда, і вся громадсько-політична діяльність Андрія Чайковського до появи «Січей» Кирила Трильовського йшла тим же руслом – неначе мала в собі підготовчий характер для розгортання новітньої козаччини. Він прибув до Бережан у 1886 році, одразу ж після одруження з Наталею Гладилович, приступив до праці «конципієнтом» (помічником) у відомого адвоката задля «хліба насущого», а тим часом задля душі й серця тут же поринув у справи українського відродження, очолив Бережанський «Боян», вписався до «Просвіти», став часто виїздити на села з друзями на віча, збори, в результаті на Бережанщині москвофільство хутко відступило перед українством з його народовецькою партією, розгосподарилася «Просвіта», – з якої, власне, виросла на Покутті та ж січова ідея; ще в 1884 році Кирило Трильовський був ініціатором створення першої покутянської читальні «Просвіти» в селі Карлові. А в 1890-му А.Чайковський стає доктором права й відкриває в Бережанах власну адвокатську канцелярію та прислужується громадській справі навіть і своїми коштами. В його помешканні збирається молодь товариства «Молода Україна», засновни-

ком якого був у Львові студент права університету Володимир Старосольський, «палкий український самостійник», що гуртував навколо себе таких студентів, як Лонгін Цегельський, Теофіл Мелень, Семен Ґорук, Михайло Галущинський, Лев Ганкевич, Володимир Темницький, які згодом стали відомими українськими політичними діячами. В цьому товаристві людей різних суспільних і філософських поглядів єднала спільна всім «ідея самостійної української державности». Перейменоване в 1902 році в Український Студентський Союз, воно не змінило своїх засад. Членів Союзу на Бережанщині було звиш тридцяти, всі вони були в найкращих стосунках з Андрієм Чайковським – і були першими його помічниками в зав'язуванні «Січей» в повіті. Це – Левко Лепкий, Омелян Пацлавський, Степан Глібовицький, Володимир Бемко, Роман Ставничий, Корнило Лопатинський, брати Ратичі, Володимир Герета, Михайло Західний, Франц Коковський, Богдан Чайковський (син письменника), Іван Хичій, Михайло Ворона, Петро Пришляк, Степан Горбачевський, Теодор Анін, Микола Клецор, Володимир Вачків та ін.

Перші «Січі» на Бережанщині виникли в 1904 році, – у той час, коли Галичиною поширилася чутка, що «Січі» як такі, що сприяють пробудженню українського села до громадсько-політичного життя й відновлюють козацьку традицію, є «кісткою в горлі» польських шовіністичних кіл, а намісник граф Андрій Потоцький, що належав до них, розпочав переслідування товариств і насамперед «Січового Батька» Кирила Трильовського, звинувативши його в державній зраді, в приниженні маєстату імператора; розправившись з організатором і керівником руху, можна було після цього розпустити й «Січі». На засновних січових зборах в селі Лісниках були Кирило Трильовський та Андрій Чайковський з повіту, де вони добре порозумілися й сприяли обранню кошовим активного й поважаного в селі господаря Ілька Чвартацького, з родини якого згодом вийшли славні січові стрільці. Невдовзі з сприяння Андрія Чайковського та студентів з Українського Студентського Союзу «Січі» з'явилися в інших селах. А нова хвиля, внаслідок якої «Січами» було охоплено вже весь повіт, прийшла в 1908 році, коли намісника Потоцького смертельно поранив студент Січинський, – організація «Січей» стала актом своєрідного схвалення цієї розправи над лідером тих сил, які виступали проти відкриття у Львові українського університету, які виступали проти української національної ідеї в Галичині. Водночас для розростання січового руху настали сприятливі часи, зі смертю Потоцького припинилися явні та відверті переслідування «Січей».

Кирило Трильовський отримав змогу створити в 1908 році нормальну січову централь з осідком у Станиславові – Головний Січовий Комітет. Згідно зі статутом цього Комітету в кожному повіті, де було більше десятка «Січей», створювався повітовий комітет з назвою «Повітова Січ». Отже, в Бережанах незабаром Повітова Січова Рада, яка складалася з кошових усіх «Січей», отаманом «Повітової Січі» обрала Андрія Чайковського як найповажнішого з січових діячів. І залишався він на цій славній «посаді» аж до вибуху Першої світової війни. Писарями в нього були Степан Глібовицький, Омелян Пацавський і Володимир Бемко.

Зі створенням цієї напіввійськової організації, яка охоплювала переважну більшість сільської молоді, Андрій Чайковський запрацював з потрошеною енергією. Не досить того, що він з перших місяців надав своєму «січовому війську» специфічного вигляду, впровадиши січові однострої: для чоловіків – темно-синя по коліна гунька з повстяного сукна, білі штани, чоботи, козацька шапка зі шликком і червоним денцем; для дівчат, жінок – темна спідниця, вишивана біла сорочка, запаска, хустка; що часто влаштовував триденні протипожежні курси під проводом начальника міської протипожежної охорони Карла Бартеля, – внаслідок чого після іспитів повітова влада, оцінивши вмлість січовиків як пожежників, наказала сільським війтам передати протипожежне приладдя в користування «Січам»; що регулярно стежив за вивченням січовиками історії України й проходженням козацького військового вишколу та проведенням січових фестин і свят у селах та в самих Бережанах, то він ще й спрямовує свою літературну творчість у нове русло – щоби в художній формі повернути своїм січовикам їхню січову історію. Саме в цей час і сідає він за першу зі свого доробку повість на матеріалі з історії козаччини «Козацька помста», яка вийшла друком у 1910 році. Слушно, отже, пише Василь Яременко в післямові до роману «Сагайдачний» (Дніпро, 1990), що «свої юнацькі захоплення національною історією А.Чайковський проєктує з середини 70-х років XIX ст. в 20–30-ті роки XX ст., бачить, що його тодішні почування заволоділи вже нинішньою молоддю» і що «вона підбадьорюється світлими моментами нашої бувальщини і живе надією на сповнення наших самостійницьких ідеалів». І далі, що «він шукав такі художні форми, які б оживляли народну традицію, живо й емоційно подавали «зразкові моменти, зразкові одиниці» і заохочували молодь до наслідування». Сам письменник писав: «Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду і тим заповнити прогалину в

нашій літературі». Такої літератури особливо бракувало січовикам. І він вже до кінця свого життя не відходив від цієї теми. Потреба залишалася, хоч січовий рух давно скінчився.

Січові свята, що відбувалися в Бережанах під орудою свого отамана, теж мали історичне значення, були свосередними віхами в історії українства.

Січові фестини по селах відбувалися щороку влітку й восени, із забавами та безалкогольним буфетом. На площі, прикрашеній українськими національними прапорами, під музику оркестрів машерували чети січовиків і січовичок, виконували військові вправи, відтак були танці, співи. Приїздили гості з навколишніх сіл, бував там у ролі «головнокомандувача» Андрій Чайковський, часом приводив із собою і «Січового Батька». Січові ж свята в Бережанах відбувалися рідше. Так, пам'ятним залишилося свято в 1911 році, коли в повітовому місті святкувало майже все Тернопілля.

У червні Андрій Чайковський бере участь у п'ятому крайовому січовому святі в Станиславові, де почесними гостями були послі до австрійського парламенту Михайло Петрицький, Євген Левицький, Микола Лагодинський, Лев Бачинський і Василь Стефаник. Гостювали й славні люди здалека – голова хорватських «Соколів» д-р Цар із Загребу, голова словенських «Соколів» д-р Рібарж з Трієсту, редактор Стейскаль з Праги, Роман Сірецький від «Союзу Січей» з Буковини. Свято вразило всіх і розмахом, і колоритністю, і духом. А восени А.Чайковський, навчений досвідом Кирила Трильовського, організовує таке ж дійство в себе та ще з більшим розмахом. Він збирає разом і «Січі», й «Соколи» – і не тільки з повіту, але й з Рогатинщини, Підгасччини, Перемишлянщини, Ходорівщини і Тернопільщини. Біля десяти тисяч січовиків і соколів машерувало вулицями міста під звуки духових оркестр з Лісник, Гинович, Саранчук, Козови, Слободи Золотої, Нарасва-міста й Пукова з-під Рогатина під орудою емігранта з Великої України І.Едельмана. На чолі походу йшли Андрій Чайковський в січовому однострої та отаман Рогатинської «Повітової Січі» С.Свирида. Приймав парад генеральний отаман Головного Січового Комітету Кирило Трильовський. Серед почесних гостей були послі Кость Левицький, Тимотей Старух, Антін Старух та Ізидор Голубович. Військовими вправами січовиків, – а їх бо стало до вправ дві з половиною тисячі, – керував голова тернопільських «Соколів» Дигдалевич. Очевидці тої величної події в спогадах пишуть, що «це був іспит зрілості національної свідомості і організованості українців повіту і краю». «Свято було гордістю українців, а сіллю в оці полякам». Антін Чернецький в шістдесятю річницю з

дня заснування «Січей» подає такий штрих: «Ось на Січовім святі в Бережанах по дифіляді «Січей» на Ринку відбувається віче на великім городі Народного Дому на Адамівці... На балконі отаман «Повітової Січі» д-р Андрій Чайковський, зі срібною булавою в руці... Виходить на балкон д-р Кирило Трильовський, за широким чорним капелюхом червоне перо, довга чорна пелерина... Скинувши капелюх, до самої землі кланяється перед Чайковським зі словами: «Благослови, батьку отамане!» А потім починається довга промова, що поривала маси, при тому культурна, мистецька».

Так, було при тім чимало театрального. Але організатори не боялися цього, не підгинали плечі, що хтось там з поляків чи австрійців на них тикатиме пальцем. Вони робили це в своїй питомій національній традиції. Одначе, виховні та просвітні елементи дійства переважали й мали повчальне і ритуальне значення. Під час розвитку січового руху принаймні збанкрутувало чимало коршем, люди навчилися вживати оковиту в міру чи й менше міри.

Видовищним було й січове свято в 1912 році на честь Маркіяна Шашкевича, тим паче, що завше по завершенню забав уночі полковник австрійської армії Осип Ковшевич організовував своїм коштом грандіозні фейерверки.

Крім пам'яті про січові дійства, Андрій Чайковський залишив для нащадків цілу низку романів і повістей про козаччину, які читаються з не меншим інтересом, ніж «Робінзон Крузо» чи інші гостросюжетні твори світової класики. Таким чином він повністю реалізував себе, як творець своєї долі, віддавши найплідніші роки Бережанщині й січовому рухові.

Література:

1. «Гей, там на горі Січ іде!»: Пам'ятна книга «Січей». – Едмонтон, 1965.
2. Бережанщина в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993.
3. Чайковський А. Сагайдачний. – Київ: Дніпро, 1990.
4. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995.
5. Шишка О. Слідами листопадових боїв. – Львів, 1993.

Микола ВАСИЛЬЧУК,

Любомир КРЕЧКОВСЬКИЙ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА НА ТЛІ КОЛОМІЙ

1. Він вибрав Коломию

«Вдармося в груди і признаймося, чи багато було між нами таких, що справді хотіли самостійности Західної Української Республіки, що проймалися ідеєю українського самостійництва? Ідеалістів було між нами небагато, але таких патріотів, що заодно оглядалися на задні колісця, що боялися зачиняти за собою всі фірочки, що бажали собі дещо придбати на чорну годину титулу свого українства, що бажали собі, щоб ця метушня чимшвидше скінчилася без огляду на те, як мала би скінчитися, що критикували безпощадно кожну невдачу і помилку, а самі не хотіли до нічого руки прикласти?! – О! Таких було дуже-дуже багато»¹. Так напише у «Чорних рядках», роздумуючи над втратою власної державності, письменник і громадський діяч Андрій Чайковський. Напише не з бажання похизуватися влучністю фраз, а з потреби викласти на папері власне розуміння подій, не віддалених у часі, як звук до того, а зовсім недавніх, особисто пережитих і вистражданих кількома роками перед тим...

Здавалося, все сприяло українцям домогтися своєї держави – Листопадовий зрив, коли було перебрано фактичну владу в українській частині Галичини; створення 1918 року у Львові Західно-Української Народної Республіки, потім – Універсал про злуку українських земель в єдину державу... А за цим усим – не легкі дні агонії новоствореної держави, підточуваної фронтами, зневірою, облудою політиків, і наслідок – ухвала Найвищої Ради Мирової Конференції від 25 червня 1919 року з дорученням полякам тимчасово окупувати Галичину. Насправді ж «тимчасово» протривало два десятиліття...

З початком польської окупації розпочалися обшуки, арешти, реквізиції, які проводили поліціанти, жандарми, військові старшини і навіть звичайні вояки. Особливо терпіли ті, хто вірив у власну державу, був серед безпосередніх її творців. Люди змушені були шукати інших місць для життя, де їх знали менше, де

---

¹ Чайковський А. Чорні рядки // Вісник Коломиї. – 1990. – 8 червня.

вони б не були на видноті, хоча б перший час. Містечко Самбір на Львівщині покинув і Андрій Чайковський, який тут мешкав з родиною з весни 1914 року, мав свою адвокатську канцелярію, а, головне, де з постановом ЗУНР брав участь у Листопадовому зриві, з 1 листопада 1918 по 13 травня 1919 року був повітовим комісаром, тобто старостою...

З поразкою Визвольних змагань перед А.Чайковським постала проблема вибору нового місця проживання. Логічно було б повернутися до Бережан, що на Тернопільщині, де провів майже тридцять років, але... Коли в часи австрійського панування там можна було відкрито сперечатися з москвофілами, перетворюючи читальні імені Михайла Качковського на народовецькі читальні «Просвіти», очолювати січовий рух, а в бесідах з полонофілами чи зі сторінок своїх творів обстоювати право українців на власну історію, то в часи нової окупаційної влади в місто, де тебе знає мало не кожен, повертатися не варто. І він вибрав Коломию.

Місто над Прутом з довосною славою другого після Львова літературно-мистецького і поліграфічного центру може й не знало Андрія Чайковського як громадсько-політичного діяча на Бережанщині чи Самбірщині, але добре знало як талановитого письменника. Його творами зачитувалася гімназійна молодь, численні коломийські інтелігенти, серед яких було й чимало літераторів. І є щось символічне в тому, що А.Чайковський у Коломиї поселився саме в будинку на нинішній вулиці Театральній, 25...

До цієї споруди – українського Народного дому в Коломиї – без перебільшення, були прикуті погляди громадськості цілого краю. Ще в кінці 1880-х років з ініціативи пароха Йосафата Кобринського у місті розгорнулася кампанія за спорудження приміщення для Інституту «Руський Народний Дім», як офіційно називали цю установу. І ось 1902 року будівництво завершили. Щоправда, збудували лише частину від передбаченого проектом, однак і ця частина була, та й залишається дотепер, дійсно величною. Задум – зібрати під одним дахом українські культурно-освітні установи – удався. В умовах австрійської окупації в Народному домі містилися різні товариства, як то «Родина», хорове товариство «Боян», спортове – «Сокіл», учительські семінари, товариство «Сільський господар», дівоча народна школа імені княгині Ольги... Звичайно, пожертв, які збирали ініціатори спорудження Народного дому по цілій окрузі, виявилось замало, аби утримувати споруду цього своєрідного українського представництва і міністерства культури одночасно взятих. Тому чотири кімнати першого поверху винаймали комерційні установи – пе-

рукарня та ресторан... Тут же, у трьох кімнатах другого поверху, оселилася родина Андрія Чайковського. Сам письменник провів тут останні п'ятнадцять років свого життя, написав низку творів, знаходячи ще й час для адвокатської практики та участі у громадському житті Коломийщини, зокрема, праці в товаристві «Рідна школа».

Спокійне, розмірене життя довоєнної Галичини тепер, після світової війни і краху надій на свою державу, здавалося чимось далеким й ілюзорним. Події кількох останніх років, ніби колоду карт, перетасували людей. Розпалися одні держави і утворилися інші, проте надії на спокій і щастя залишилися лише надіями. Такими ж, як і шістдесятидворічний А.Чайковський, втікачами на рідній землі були письменниця й майбутня редакторка журналу «Жіноча доля» Олена Кисілевська, колишній поручник УГА Петро Франко чи виходець з Великої України, сотник української наддніпрянської армії Іван Зубенко... Ці та інші люди у 1920 – 1930-х роках творили літературне життя Коломиї.

Місто має свої давні традиції, які живили і живлять не одне покоління. Звідси брали сили члени «Руської Трійці», тут знайшлися кошти на друк «Русалки Дністрової». Коломия дала поштовх для розвою національного театру; тут ще 1864 року заклали першу українську друкарню, а вже через рік почали видавати першу на провінції газету... З того часу і аж до початку Другої світової війни тут діяли понад двадцять видавництв, було декілька друкарень. Тому й не дивно, що переважна більшість творів А.Чайковського друкувалася саме в Коломиї. За неповними підрахунками, в місті видрукувано до тридцяти його книг. Уже 1920 року вийшли «Оповідання», а наступного, – у видавництві ОКА – «На уходах». Третина коломийських друків А.Чайковського вийшла саме у цьому видавництві, яке очолював Осип Кузьма і де видавали «найдешевші і найпожиточніші книжки, що повинні бути під кожною українською стріхою», – як писали в рекламі. А ще були «Трембіта» Зенона Кириловича, «Рекорд» Миколи Ковалока чи «Жіноча доля» – видавництво при однойменному журналі. Для Коломиї є важливим те, що тут не лише перевидавали раніше написані твори Андрія Чайковського, а, передовсім, видавали щойно створені; тому й маємо в бібліографії першодруків назви коломийських видавництв.

Власне, Коломия усвідомлювала ще за життя письменника, хто саме живе і творить у стінах Народного дому, цікавилася його творами, переймалася життям. Скажімо, про такі зацікав-

лення свідчить те, що впродовж року перевидавали оповідання «Віддячився» (1922 року у видавництві ОКА і накладом філії товариства «Учительська Громада» в Коломиї). По кілька разів перевидавали «За сестрою», «Четверта заповідь»... Що ж до творчого життя, то коломийські періодичні видання сповіщали про те, що робить доктор Чайковський і що його турбує. Наприклад, у червні 1929 року журнал «Жіноча доля», що, до речі, постав і з ініціативи дружини Андрія Чайковського Наталії, повідомляв про події у справі конфіскації польськими властями у Тернополі першої частини повісті з часів гетьмана Сагайдачного «До слави».

Фактично, говорячи про коломийський період життя А.Чайковського, маємо не так багато яскравих подієвих фактів, які характеризували б життя цієї людини поза її літературною працею. А коли згадати, що писати він почав уже розмінявши сороківку, то зрозуміємо скільки сил і енергії потрібно було витрачати цьому вже немолодому чоловікові. Тому й такою скупістю штрихів окреслено портрет письменника на тлі Коломиї, чого не скажеш про Самбір чи Бережани...

Свосвідною вершиною, здолавши яку озираєшся назад, на пройдене, було відзначення 40-літньої письменницької праці Андрія Чайковського, яке припало на кінець 1928 – початок 1929 років...

Першим святкував Львів, де 21 грудня 1928 року заходами Товариства письменників і журналістів відбулося вшанування творчої праці А.Чайковського. А за декілька місяців, а саме 2 березня 1929 року, сорокаліття громадської праці письменника відзначала Коломия. Урочистості проходили в приміщенні «Щадничої каси» (тепер – Народний дім), розташованому поряд з Народним домом (тепер – музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття), де й жив письменник.

За свідченням сучасників, зал був переповнений, не допомогла навіть сотня додаткових стільців, розставлених попід стіни, так що через брак місця багато бажаючих змушені були ні з чим відійти.

Ювіляра з дружиною до зали привели годині о восьмій вечора. По обидва боки проходу стояла шкільна молодь – гімназисти, пластуни, вихованці «Рідної школи»; вони вітали письменника вигуками «Слава!»... Основною промовою був виступ гімназійного професора, письменника і видавця Дмитра Николишина, який виголосив реферат про ювіляра. Забігаючи наперед зазначимо, що його текст під назвою «Андрій Чайковський. Ювілейний реферат» видано в Коломиї 1929 року накладом «Жіночого кружка».

Брошура невеликого формату, обсягом тридцять сторінок, була чи не першим окремим виданням про письменника, до котрого прислужилися коломияни. Після кількох сторінок біографії Андрія Чайковського Д.Николишин детально зупинився на характеристиці прози письменника. Тож ця праця є добрим свідченням того, як сучасники, і передовсім коломияни, ставилися до митця...

Упродовж урочистостей хор «Коломийського Бояна» під орудою гімназійного професора Романа Шипайла виконував народні пісні. Співав дівочий хор «Рідної школи». Нагадаємо, що Андрій Чайковський упродовж років був довголітнім головою цього педагогічно-освітнього товариства, яке в умовах польської окупації творило противагу державній освітній програмі, формуючи патріотів свого народу...

Колишній вояк армії Української Народної Республіки, політичний емігрант з Великої України, талановитий актор і драматург Олекса Скалозуб декламував уривок з повісті «Олексій Корнієнко» про в'їзд Хмельницького до Києва. Також того вечора були декламації уривків з «Побратимів» та «Олюньки» у виконанні школярів...

Цікавим було представлення портрета А.Чайковського, який намалював художник Микола Анастасівський. Цю роботу, придбану заходом півтора десятка коломийських організацій, голова ювілейного комітету гімназійний професор Богдан Левицький передав громаді міста. Причому з умовою, що цю малярську роботу буде встановлено в музеї коломийського «Народного дому» (тепер – музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття). Цей портрет і нині зберігається в Коломії.

Вітання від коломийських установ передали Іван Чернявський та Марія Мельникова. Тоді ж Андрієві Чайковському було вручено й лавровий вінок, щоправда не зі справжнього лавра, а зі срібла. Напис на ньому свідчив: «Вельмишановному Докторові А.Чайковському в 40-літню річницю письменницької та громадської праці – українські установи міста Коломії. 2.III.1929».

Зворушливо звучали вітання від сільських народних шкіл з П'ядиків, Мишина, а також міських шкіл імені княгині Ольги та імені Тараса Шевченка; були поздоровлення від читалень «Прогресу» з Печеніжина, Коршева, Стопчатова, Ковалівки... Тут же було зачитано письмові вітання і телеграми, що надійшли на ім'я ювіляра, їх виявилось на той момент 73.

Цікавою була промова Андрія Чайковського, з якою він звернувся до присутніх. У цих словах відображено життєву пози-

цію письменника, розуміння власного місця і в літературному процесі, і в праці громадській.

17 вересня 1934 року родина відсвяткувала золоте весілля подружжя Чайковських – Андрія й Наталії. Це було останнє радісне зібрання в домі письменника, бо менше як за рік його не стало...

Життя сімдесятивосьмирічного Андрія Чайковського обірвалося 2 червня 1935 року, а за два дні, 4 червня, від Народного дому, де письменник провів свої останні п'ятнадцять років, його проводила в останню путь уся Галичина.

Дійсно, праці письменника, як він казав за життя, «... зайшли під селянську стріху і там їх радо прийняли». А ще були численні промовці з інтелігенції – і коломийської, і столичної – як то Дмитро Николишин чи Роман Купчинський: свідчення того, що й інтелігенція його оцінила належно... Ще й нині численні фотознімки, що зберігаються в музеї Гуцульщини та Покуття, а також в коломиян старшої генерації, свідчать про те, ким був для тодішньої громади автор «Олюньки».

Співця козаччини поховали на старому коломийському цвинтарі, тишу котрого стереже стара дерев'яна церква; кажуть, її стіни пам'ятають козацькі часи.

2. ... і Коломия його не забула

Перші роки по смерті Андрія Чайковського пройшли під знаком вшанування його пам'яті. Відбувалися траурні академії, були створені комітети з вшанування пам'яті письменника, як, наприклад, краківський під керівництвом Богдана Лепкого. У Бережанах на Тернопільщині відкрили музей імені Андрія Чайковського... Коломия також не залишалася осторонь від справи увічнення пам'яті письменника. Так гімназія і школи відзначали роковини народження і смерті А.Чайковського, а в музеї «Гуцульщина», відкритому 1935 року в стінах Народного дому, було створено меморіальний куток письменника, що складався з бюрка, за яким А.Чайковський працював, крісла-фотеля, старовинного стоячого годинника, гусячих пер, котрими він писав, фотографій... То було гордістю музею, зорганізованого працею Володирича Кобринського.

Зі зміною влади 1939 року і в Коломиї, і поза її межами ставлення до Андрія Чайковського, як і до всіх, хто обстоював власну історію, змінилося. У немилість нової влади потрапили родичі письменника. І хтозна, чи не судилося б йому така ж доля, якби був дожив до «золотого» вересня... В останні дні німецької

окупації, за тиждень до приходу більшовиків, а саме 20 березня 1944 року, зять письменника, коломийський адвокат Роман Ставничий передав музеєві меморіальні документи. Зокрема, гімназійні свідоцтва А.Чайковського за 1870–1877 роки, документи з Львівського університету, в тому числі й докторський диплом, свідоцтво про складені юридичні іспити... Все це прилучилося до інших документів і меморіальних речей, що вже зберігалися тут...

Відступаючи перед приходом більшовиків, німецькі й мадярські вояки, розквартировані в стінах музею, прихопили з собою 241 експонат, про що свідчить «Список предметів, які зрабовано в Музею 27–29 березня 1944 року», складений Володимиром Кобринським. На щастя, експонатів, пов'язаних з іменем А.Чайковського, в ньому немає...

З приходом радянської влади розпочалися так звані чистки архівів і бібліотек від «ідеологічно шкідливих» матеріалів. Унаслідок цієї акції цінні музейні бібліотеку й архів майже цілковито було вивезено на папірню і перемелено на паперову масу. Серед інших книг, журналів, річників старих коломийських газет загинули й коломийські видання Андрія Чайковського, першодруки творів. На жаль, каталогу бібліотеки не збереглося.

Фактично, музей і все, що в ньому діялося, були під наглядом міськкому компартії. Один з функціонерів нової влади, 1947 року проходячи музеєм, побачив фотографію А.Чайковського, увічненого 1914 року у Львові з архикнязем Фридрихом – знімок творив частину експозиції меморіального кутка письменника. «Що це у вас за неподобство, якогось Фердинанда пропагуєте! – з криками накинувся він на директора музею Володимира Кобринського. – Зараз же забрати!». Так речі письменника на довгий час перекочували до фондів сховищ...

1955 року ЦК Компартії України видав наказ, згідно з яким необхідно було очистити музей від зайвих речей. Коломийський цензор (була тоді така посада) склав акт цих «зайвих» експонатів. У перелік потрапили до трьохсот експонатів, зокрема ручні й стоячі хрести, миски і кахлі зі зображенням христів тощо, а також твори малярів, які мешкають за кордоном або відбували покарання за політичні погляди. Сюди ж потрапили й меморіальні речі А.Чайковського, а також його портрет роботи Миколи Анастасієвського (автор на той час уже жив у США). Аби меморіальні речі письменника не пропали, до фондів музею народного мистецтва Гуцульщини були терміново викликані родичі Чайковського – син Андрій та внук Андрій Ставничий. Їм на збе-

реження як родинні реліквії їй передано майже всі документи, що зберігалися в музеї. Що ж до інших записаних в акті творів мистецтва, в тому числі й портрета письменника, то головний охоронець фондів музею, один з авторів цього доробку Любомир Кречковський, відмовився виконувати приписи цензора, зіславшись на те, що музей на той час був підпорядкований безпосередньо Комітетові у справах мистецтва при Раді Міністрів УРСР, а не місцевій владі... Цензор помер через місяць. Акт до Комітету у справах мистецтва так і не було відіслано.

Офіційним поверненням імені Андрія Чайковського в літературний обіг була поява 1958 року у львівському видавництві «Каменяр» збірки «За сестрою» з післямовою Юрія Мельничука. Приурочено їй було до сотих роковин письменника. Наступною у цьому ж видавництві вийшла книга творів А.Чайковського під загальною назвою «Олюнька»; було то 1966 року. У видавничих планах значилися ще й «Три казки діда Охріма», але й «Олюнька» наробила небажаного для тогочасної ідеології розголосоу...

Красзнавець Іван Білінкевич того, ж таки, 1966 року на сторінках сдиної в Коломиї газети «Червоний прапор» видрукував статтю «Іван Франко і Андрій Чайковський», де описав взаємини між обома письменниками¹. Статтю друкували з продовженням у трьох серпневих номерах. Проблем з публікацією не виникало, бо саме тоді проводили кампанію за відзначення 110-річчя Каменяра, тож упродовж року газета рясніла матеріалами на франківську тематику. Щоправда, до друку не потрапило жодного слова про те, що саме цей письменник, який добре був знайомий з Іваном Франком, жив і похований у Коломиї...

Справжнє повернення А.Чайковського розпочалося аж з так званою перебудовою, коли почала скресати крига, що сковувала суспільство. Розпочалася боротьба за права української мови й історії на рідній землі, хоч стара система ще міцно трималася, прагнучи придушити початки національного відродження...

Як розповідає учасник тих подій Ярослав Полатайчук, голова першої на Коломийщині демократичної організації нової доби «Поступ» (створена 13 липня 1988 року), коло шостої години вечора 15 травня 1989 року, в день народження А.Чайковського, група коломиян зібралася біля кінотеатру імені Мирослава Ірчана. То були члени «Поступу» Ярослав Полатайчук, Богдан Стефанців, Ігор Салій, Василь Юрацук, Василь Стасів... Того «Поступу», про

---

¹ Див.: Білінкевич І. Іван Франко і Андрій Чайковський // Червоний прапор. – 1966. – 23, 24, 26 серпня.

який у виданій для спеціального користування партпрацівників номерній книзі писали як про організацію націоналістичну і під-ривну. Насправді ж поступівці виступали за повернення народо-ві історичної пам'яті...

Учасники зустрічі, несучи зі собою два вінки – від «Поступу» і від Товариства української мови заводу КРП, – рушили нинішньою вулицею Олекси Довбуша в бік старого цвинтаря. Там, на цвинтарі, біля могили Андрія Чайковського було вже чимало людей, був кошик квітів від Товариства української мови заводу «Коломиясільмаш». Після покладання вінків до могили письменника, спогадами про нього поділилася представниця старшої генерації коломиян Володимира Пригородська; слово мали Ігор Салій, Богдан Стефанців... Запалили свічки біля могили і розійшлися.

На сторінках газети «Червоний прапор» 26 травня 1989 року з'явилася стаття Володимира Ріпецького «Задля оживлення духовного», під рубрикою «Наші славні земляки», у якій йшлося про творчість А.Чайковського, а також про покладання вінків: «15 травня, коли відзначалася річниця з дня народження Андрія Яковича, побували біля могили з квітами шанувальники його таланту, поклали вінок і хвилиною мовчання пом'янули свого почесного громадянина»¹. Власне, публікація була свосередним «страхуванням», бо на учасників ушанування пам'яті письменника розпочався шалений тиск.

Як далі розповідає Я.Полатайчук, наступного дня після відвідин могили А.Чайковського, тобто 16 травня, його викликали до начальника міліції як порушника закону, згідно з яким на цей захід потрібно були отримати офіційний дозвіл за 10 днів наперед. Багатьох учасників того пам'ятного вшанування допитував слідчий...

Суд призначали двічі. Перший раз засідання, заплановане на 12 червня 1989 року, перенесли, бо на нього з'явилося багато людей, обурених діями партійних і радянських органів міста. Так що учасників ушанування пам'яті А.Чайковського судили через два дні, тобто 14 червня. Засідання проходило, як того і домагалися організатори, без участі громадськості, бо повістки звинуваченим посильні рознесли пізно увечері напередодні або й того ж самого дня, на який було призначено судовий розгляд. Трьох учасників тієї акції оштрафували на 50 карбованців – Ярослава Полатайчука, Ігоря Салія, Богдана Стефанцева; вісімдесятидво-

---

¹ Ріпецький В. Задля оживлення духовного // Червоний прапор. – 1989. – 26 травня.

річну Володимирі Пригородську – на 30; Лідію Ріпецьку – виправдали...

Коломиянин Євген Іваничук описав цю ситуацію в листі до редакції журналу Міністерства юстиції СРСР «Человек и закон», наголосивши на тому, що коломийські бюрократи вбивають у людей віру в «перебудову, демократію і гласність»... 18 серпня 1989 року Івано-Франківська обласна прокуратура, куди з Москви переслали цього листа, внесла протест на постанову народного судді Коломиї за відсутністю дій, що підлягають покаранню...

Ці ж події коломиянин Дмитро Гриньків описав у публікації на сторінках газети «Шлях перемоги», надавши цій справі світового розголосу. Скажімо, відгомоном тих подій є лист вихідця з Коломиїщини, а тепер мешканця Бельгії Кирила Гайдамахи від 10 квітня 1990 року. Адресовано його на ім'я Я.Полатайчука: «Прошу прийняти вислови признання й пошани до Вас за Ваші вияви патріотичних почувань на могилі сл. п. Андрія Чайковського, де Ви 15.5.89 складали вінок у річницю народження славного письменника. Співчую Вам за прикrostі, вчинені Вам негідними функціонерами МВС. Про ці прикрі події було поміщено в пресі широке звітження. Культурний світ лишній раз був зашокований поведінкою коломийських міліціонерів, які з успіхом могли би виконувати свої функції десь у глибинах африканських дебр, а не у країні, що щойно відсвяткувала 1000-ліття християнської культури».

Та розголосу ці події набули згодом, а 28 травня 1989 року, тобто через тринадцять днів після покладання вінків, у міському будинку культури (нині – Центр культури, просвіти і дозвілля Коломиїського гарнізону) було намічено проведення вечора пам'яті Андрія Чайковського під назвою «Повернення». Для того, щоб вечір відбувся і щоб друкарня виготовила афіші, Я.Полатайчук від імені «Поступу» написав офіційну відмову брати участь у підготові і проведенні цього заходу. Коломиїська міська Рада дозволу на панахиду біля могили Андрія Чайковського у день його смерті, 2 червня, не дала. Однак дозволила її провести 28 травня.

Вечір удався на славу. Коломиїська демократична газета нової доби – «Агро» – 30 червня 1989 року на першій сторінці опублікувала звіт і фоторозповідь про цей захід. Як зазначалося в текстівці, «... міський відділ культури, Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка заводу «Коломиясільмаш» організували вшанування західноукраїнського письменника Андрія Чайковського. Ім'я цього майстра художнього слова тісно пов'язане з Коломиєю, де

він працював і творив упродовж багатьох років...»¹. У цьому ж числі газети також вміщено й статтю Л.Кречковського «Повернення», де розповідалося про життя і творчість А.Чайковського, а також про виставку, на котрій уперше за багато років громадськість змогла побачити меморіальні речі письменника, що зберігаються в фондах Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини². Їх експонували саме тоді, в кінці травня 1989 року, у виставкових залах музею.

Серед інших відвідувачів виставки була й делегація з Бережан на Тернопільщині; гості подарували музеєві портрет письменника.

Тоді ж відбулися й літературні читання, присвячені А.Чайковському. Ґрунтовну доповідь про життя письменника виголосив Володимир Ріпецький. Про різні аспекти життя і творчості автора «Олюньки» говорили Ольга Бабій, Степан Андрієшин, Богдан Волошинський...

Наступного, 1990 року естафету пам'яті перебрало місто Бережани, де 3 червня відбувся цілий ряд заходів. Про початок літературної творчості письменника розповідав коломиянин Богдан Волошинський разом з артистом Коломийського драмтеатру Володимиром Колесником; доповіді виголосили Ольга Бабій та Степан Андрієшин.

До речі, напередодні святкування у Бережанах, ще у травні 1990 року, Ольга Бабій на сторінках газети «Агро» опублікувала ґрунтовне дослідження «Не цураймося спадщини (Доробок Андрія Чайковського у контексті української історичної прози)». Ця ж тема увійшла й у тези історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю першої літописної згадки про місто Коломию³.

Брали участь коломияни й у літературно-мистецькому святі, приуроченому до 134-річчя від дня народження Андрія Чайковського на Самбірщині Львівської області, що проходило 1–2 червня 1991 року. У програмі літературно-наукових читань – доповіді Богдана Волошинського, Степана Андрієшина, Ольги Бабій.

Пам'ятним для Коломийщини було відзначення 135-річчя Андрія Чайковського. Проводили його відділ культури Коломий-

---

¹ Агро. – 1989. – 30 червня.

² Там само.

³ Див.: Бабій О. Не цураймося спадщини // Агро. – 1990. – 19, 26 травня, 9 червня; П' ж. Доробок Андрія Чайковського у контексті української історичної прози // Коломиї – 750: Тези доповідей і виступів історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю першої літописної згадки м. Коломиї. – Коломия, 1991. – С. 21–22.

ської міської Ради і міськрайонне товариство «Просвіта» 15–16 травня 1992 року. Сюди, до міста над Прутом, прибули рідні А.Чайковського, зокрема внучка письменника Віра Андріївна і правнучка – Марія, а також численні гості з Самбора, Бережан, Львова...

Пообідньої пори з коломийського Вічевого майдану гурт мешканців міста і гостей поніс квіти на могилу А.Чайковського. На старому цвинтарі, коло церкви Благовіщення, де спочиває прах письменника, відправлено панахиду. Того ж вечора коломийський народний драматичний театр імені Василя Симчича показав виставу «За сестрою» (інсценізація Ярослава Ясінського).

Наступного дня, 16 травня, в Народному домі відбулися літературно-наукові читання, присвячені життю і творчості Андрія Чайковського. Про автора «Олюньки» як письменника і громадського діяча розповів львівський науковець Богдан Якимович; заступник голови Товариства «Просвіта» на Самбірщині Петро Белз – про самбірський період в житті письменника. Тему стосунків між Андрієм Чайковським та Богданом Лепким розгорнув у своєму рефераті красналиця з Бережан Василь Подуфайий. Коломияни також сказали своє слово. Про ранню творчість А.Чайковського говорив Богдан Волошинський; коломийський період письменника був темою доповіді Степана Андріюшина. Виступали Роман Антонюк (роль письменника у формуванні історичної пам'яті і національної свідомості), Ольга Бабій (інтроспекція Андрія Чайковського на сучасність).

Пообідньої пори відбувся ще один захід цього святкування; проходив він перед колишнім Народним домом, де жив і творив Андрій Чайковський. Тут відслонено меморіальну дошку (автор С.О.Топоркова, шліфований камінь, 70 × 110 см.) з горельєфом письменника і написом «В цьому будинку з 1920 по 1935 рік жив і працював відомий український письменник і громадсько-політичний діяч Андрій Чайковський».

Захід вів голова Коломийського міськрайонного Товариства «Просвіта» Василь Глаголюк. З вітаннями виступив голова Коломийської міської Ради Володимир Машталер. Слово мали Надія Волинець (Бережани), Богдан Якимович (Львів), Петро Белз (Самбір), Андрій Ставничий (Івано-Франківськ), Михайло Сасинюк (США), Любомир Кречковський (Коломия).

Після урочистого відкриття меморіальної дошки письменникові гості оглянули літературно-меморіальну виставку в музеї Гуцульщини і Покуття, у стінах котрого і жив майстер слова. На координаційній нараді, на яку зібралися учасники вшануван-

ня пам'яті письменника, а саме представники від Самбора, Бережан, Львова, Коломиї, вирішили створити спільний фонд для популяризації і перевидання творів Андрія Чайковського, а також опублікування матеріалів конференції, створення музейної експозиції. Координатором від Коломиї обрано Богдана Волошинського.

Завершилося свято великим концертом творчих гуртів із Самбора, Бережан, Коломиї.

Добру традицію відзначення роковин Андрія Чайковського продовжили коломияни і 1994 року. У неділю, 15 травня, у місті над Прутом з ініціативи Ради демократичних сил Коломийщини і Коломийської територіальної організації НРУ «Покуття» відбулася панахида на могилі письменника. По її завершенні слово мали Богдан Волошинський, Ольга Руданець, Галина Лемець, Дмитро Гриньків, Ольга Бабій, Богдан Кондзеля. Промовці відзначили, що письменник не лише наше минуле, а й сьогодення, тому й треба частіше проводити паралелі, вникати в уроки історії Андрія Чайковського.

Делегація від Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського брала участь і у проведенні третіх читань, присвячених Андрієві Чайковському, що проходили в місті Бережанах Тернопільської області 2–3 липня 1994 року. Доповідь «Святкування 40-літнього ювілею Андрія Чайковського в Коломиї 1929 р.» виголосив працівник музею Любомир Кречковський. А взагалі тема міста над Прутом у житті письменника проходила через багато виступів, зокрема й Петра Арсенича (Івано-Франківськ) – «Громадсько-культурна діяльність А. Чайковського в Коломиї».

Взяли участь коломияни і в святкуванні роковин Регіонального центру української книги в Бережанах, що співпало з третіми читаннями, присвяченими Андрієві Чайковському.

Там же, у Бережанах, присутні отримали запрошення на відкриття пам'ятника Андрієві Чайковському, що відбулося в місті Самборі Львівської області 24 серпня 1994 року. Коломийяни поїхали на урочистості, маючи при собі брошуру – історію того, як Андрій Чайковський вибрав Коломию і як вона його любила¹.

---

¹ Йдеться про брошуру: Васильчук М., Кречковський Л. Андрій Чайковський: Штрихи до портрета на тлі Коломиї. – Коломия: Вік, 1994. – 30 с.

Тоді ж, 24 серпня 1994 року, в Самборі засновано Наукову фундацію Андрія Чайковського, президентом якої обрано відомого історика зі Львова Богдана Якимовича. Членами фундації стали коломияни Богдан Волошинський, Микола Васильчук, Любомир Кречковський та Ярослава Ткачук.

КОЛОМИЙСЬКІ ВИДАННЯ ТВОРІВ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО¹

1. Оповідання. – Коломия, 1920.
2. На уходах. – Коломия: ОКА, 1921.
3. Віддячився. – Коломия: ОКА, 1922.
4. Віддячився. Оповідання з козацької давнини для української молоді. Друге видання. – Коломия: Накладом Видавничої Спілки українського учительства філії т-ва «Учительська Громада» в Коломиї, 1922. – 200 с.
5. Віддячився. – Коломия: Трембіта.
6. За сестрою. – Коломия, 1922.
7. Олекса Корнієнко. – Коломия: Трембіта, 1924.
8. За сестрою. – Коломия: ОКА, 1924.
9. Козацька помста. – Коломия: ОКА, 1926.
10. Петро Конашевич-Сагайдачний. – Коломия: ОКА, 1927. – Серія «Ряст».
11. Побратими. – Коломия: ОКА, 1927.
12. Три казки діда Охріма. – Коломия, 1927.
13. Московський цар Дмитро Самозванець. – Коломия: ОКА, 1928. – Серія «Ряст».
14. Хотинська справа. – Коломия: ОКА, 1928.
15. За сестрою. – Коломия, 1928.
16. Автократ. Оповідання. – Коломия: Рекорд, 1929.
17. Четверта заповідь. Повість. – Коломия: Рекорд, 1930.
18. За чужі гріхи. – Коломия: Жіноча доля, 1931.
19. Олюнька. – Коломия: Жіноча доля, 1931.
20. Четверта заповідь. Повість. – Коломия: Жіноча доля, 1931.
21. За чужі гріхи. – Коломия: Рекорд, 1931.
22. Автократ. – Коломия: Жіноча доля, 1931.
23. До слави. – Коломия: Рекорд, 1932.
24. Чар-зілля. – Коломия, 1932.
25. Запорожжа. – Коломия, 1933.
26. Полковник Кричевський. – Коломия: Жіноча доля, 1934.
27. На уходах. – Коломия: ОКА, 1925.
28. Малолітній. Повість. – Коломия: Трембіта.
29. Олюнька. – Коломия: Рекорд.
30. Одарка. – Коломия: Трембіта.

---

¹ Подано за: *Монастиї І. Коломийські книжки (видання 1864–1941 рр.) // Літопис коломийський. – 1993. – Ч. 1. – С. 25–26.*

ПЕРЕЛІК ОСОБИСТИХ ПАМ'ЯТОК АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО,
ЯКІ ПЕРЕДАВ ДОКТОР РОМАН СТАВНИЧИЙ
КОЛОМИЙСЬКОМУ МУЗЕЮ «ГУЦУЛЬЩИНА»
20 БЕРЕЗНЯ 1944 РОКУ¹

1. Гімназійні свідоцтва з часу навчання у Самборі:
  - за перший клас з дня 26 січня 1870 року;
  - за перший клас з дня 15 липня 1870 року;
  - за другий клас з дня 26 січня 1871 року;
  - за другий клас з дня 15 липня 1871 року;
  - за третій клас з дня 31 січня 1872 року;
  - за третій клас з дня 13 липня 1872 року;
  - за четвертий клас з дня 28 січня 1873 року;
  - за четвертий клас з дня 12 липня 1873 року;
  - за п'ятий клас з дня 13 лютого 1874 року;
  - за п'ятий клас з дня 15 липня 1874 року;
  - за шостий клас з дня 5 лютого 1875 року;
  - за шостий клас з дня 16 вересня 1875 року;
  - за четвертий (?) клас з дня 27 січня 1876 року;
  - за сьомий клас з дня 20 січня 1876 року;
  - за сьомий клас з дня 15 липня 1876 року;
  - за восьмий клас з дня 30 січня 1877 року.
2. Індекс Львівського університету з 1878 року в полотняній обкладинці, складений як портфель.
3. Відбитка друкованого докторського диплому з 1887 року.
4. Офіцерський диплом, виданий у Відні 9 грудня 1878 року.
5. Свідоцтво урядового іспиту (ч. 157) з дня 23 березня 1881 року.
6. Абсолюторія правного відділу Львівського університету з дня 2 жовтня 1882 року.
7. Свідоцтво з «паньствового» (судового) іспиту.

---

¹ Подано на підставі записів в інвентарній книзі № 5 (Фонди Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського).

ПЕРЕЛІК МЕМОРІАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО,
ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В КОЛОМИЙСЬКОМУ МУЗЕЇ
НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ
ІМ. ЙОСАФАТА КОБРИНСЬКОГО

1. Портрет Андрія Чайковського роботи Миколи Анастасієвського, 1929 рік; полотно, олія, 68 × 58 см (інв. № 1595).
2. «А.Чайковський на смертній постелі», картина роботи Ярослава Лукавецького, 1935 рік; полотно, олія, 59 × 41 см (інв. № 1555).
3. 80 фотознімків з похорону Андрія Чайковського, розміром 14 × 9 см, на спільній основі (інв. № 2612).
4. Фотознімок Андрія Чайковського з товаришами, 1901 рік; 17 × 20 см (інв. № 1688).
5. 4 гусячі пера завдовжки до 30 см, котрими писав Андрій Чайковський (інв. № 2610).
6. Юридичний диплом Андрія Чайковського, писаний на пергаміні; зберігається в бляшаній коробці; 48 × 65 см (інв. № 2987).
7. Стоячий годинник Андрія Чайковського (інв. № 2608).
8. Фотознімок зустрічі Андрія Чайковського з архикнязем Фридрихом у Львові, 1914 рік; 16 × 10 см.
9. Крісло-фотель; 65 × 62 × 105 см (інв. № 2603).
10. Бюрко; 145 × 85 × 85 см (інв. № 2602).
11. Лавровий вінок (інв. № 2165); срібло, вага – 371 г, напис: «Вельмишановному Докторові А.Чайковському в 40-літню річницю письменницької та громадської праці – українські установи міста Коломиї. 2.III.1929».
12. Срібний пірнач; довжина – 37 см, вага – 280 г, напис «Кошовому Бережанські Січі 26.IV.1914».
13. Посмертний вінок: червона калина, кріси та шаблі (алегорія творів Андрія Чайковського).
14. Дві рами роботи Андрія Чайковського (фігурна різьба), 110 × 80 см.

РОЗДУМИ І СПОМИНИ З КРАЮ І ЧУЖИНИ¹

Якось уже так складається, що коли вертаю на рідні землі, як той журавель, що йому ще не зовсім стерлися крила, – то завжди є нагода побувати на старанно приготованих та проведених імпрезах. Не інакше сталося і тепер. Я дуже радий з того, бо ім'я Андрія Чайковського для мене ще з юних літ дуже відоме і дороге. Чайковський був людиною, обдарованою великими талантами, що він їх упродовж 30 років щиро і щедро віддавав Бережанщині. Зрештою, тепер саме в Бережанах живе його велика поклонниця, що у своїх писаннях, у «Жайворі» та особній енциклопедичній книзі «Бережани в спогадах емігрантів» віддає належне всесторонньому працівникові на народній ниві. Мені особисто було дуже приємно почути в часі виставки Патріярха Йосифа Сліпого в Коломиї, до речі, організованої п. Надією Волинець, подяку з уст місцевих діячів за її вклад у прославу Чайковського ще перед відлигою.

Андрій Чайковський був на 15 років старший від Богдана Лепкого, він був приятелем роду Лепких та Глібовицьких. Він же, можу сміливо сказати, помагав виховувати та спрямовувати на добрі рейки молодого Богдана. Він же забрав Богдана до Праги на виставу і те відкрило ширший світ молодому адептові.

Я привіз сьогодні для музею Б.Лепкого в Бережанах небувалий дарунок – оригінал спомину А.Чайковського «Як я пізнався з Б.Лепким», що увійшов у збірку «Золота Липа» в Берліні з нагоди поетового п'ятдесятиліття². Коли в Б.Лепкого проминув його ранній період лірики та побутової поезії – то саме тоді, на мою скромну думку, саме твори А.Чайковського та його приязнь спрямували його на дорогу історичної тематики. З приємністю і неприхованою гордістю можу сьогодні тут ствердити, що я виховувався на творах двох великих письменників історичного жанру, а саме Андріяна Кащенко з Великої України та рідного Андрія Чайковського – згадаю мимоходом декілька творів Кащенко «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо», «З Дніпра на Дунай», «На руїнах

---

¹ Текст виступу Р.Смика на других Читаннях Андрія Чайковського, які відбулися в Бережанах у червні 1994 року.

² Текст цього спомину подано в нашому виданні саме за автографом, який передав Р.Смик.

Січі». А молоді юнаки зачитувалися теж творами Чайковського як «За сестрою», «Віддячився», «Олексій Корнієнко», «Козацька помста», «До слави». Твори обох письменників мали безмежно великий вплив на пробудження чи радше витворення національної свідомості під терором польської займанщини, а теж, пізніше, як протиставлення шовіністичному творові Сенкевіча «Огнем і мечем». Обидва письменники, а особливо Чайковський, зуміли нав'язати легкість викладу і романтичне наświetлення важних історичних подій. Вони відіграли велику ролю в патріотичному вихованні молоді й думаю, що післали Б.Лепкого в пізнішому віці на дорогу створення великих творів з нашого минулого – від княжих часів до періоду Мазепа включно.

Дозвольте мені хоч коротко зупинитися над деякими моментами з мого життя, до деякої міри зв'язаними з Чайковськими. В році 1928 я розпочав своє гімназійне навчання в Рогатинській гімназії «Рідної школи», де директором був проф. Микола Чайківський, син Андрія Чайковського. Я сидів в одній лавці з сином Миколи Чайківського Юрком. Доня Катруся, до речі, незвичайно гарна, – ходила до іншої кляси. Незабаром Чайківські виїхали на Україну з вірою і надією, що принесуть поміч там, де їй треба було більше. Ми, ученики рогатинської гімназії з моїх сторін, відпровалили Чайківських до зупинки Жовчів, де і розпрощалися. Дальша доля Чайківських була мені невідома аж донедавнього часу. Професор Микола Чайківський, великий учений-математик, помер у 1970 році, доля Юрка Чайковського мені невідома. Доня Катруся заховалася при житті – вона відома працівниця музею Т.Г.Шевченка у Каневі. Так я докинув на канву сьогоднішньої імпрези особистий спомин і я дуже щасливий, що знайшлися саме в Бережанах, місті, що носить виразну печать праці Чайковського, люди, що стільки труду та любови до минулого вложили в ті поминки, безсумнівно зв'язані з відродженням самостійного життя. Я свідомий, що надуживаю Вас, але все-таки хотів показати Вам, що талант Андрія Чайковського зайшов теж за океан. Згадаю про одну подію, що народжувалася на моїх очах і в мосму середовищі початку 70-тих років нашого століття.

У 1971 році при соборі св. Володимира і Ольги в Чикаго повстала театральна студія молоді, що згуртувала молодих людей, любителів театру, музики, танків. Вона згуртувала всіх обдарованих певними талантами. Там не питали, з якої парафії, якого віросповідання. На першу виставу вибрано твір Андрія Чайковського «За сестрою». Постараюся розказати про те, бо прямо гені-

альні, музичні і мистецькі актори, та головню терпеливий керівник студії зуміли з історичного твору створити п'єсу з участю 60 молодих людей-ентузіастів при не меншому ентузіазмові їхніх батьків.

Коротко пригадаю зміст «За сестрою». На село Спасівку нападають татари й забирають у ясир Ганнусю та її подругу Оленку. Брат Ганнусі Павлусь зі своїми однолітками-друзями рішаються іти визволяти дівчат з татарської неволі.

П'єса «За сестрою» мала три дії. У першій дії побутові сцени зі села Спасівки на початку XVII ст., танці, співи великих гуртів дівчат та хлопців, приїзд запорожців, а по їхньому відході закрадаються татари і забирають дівчат у полон.

Друга дія: в гушавині старинного лісу «з усім фольклором, відьмами, вовкулаками, мавками, лісовиками», але всі персонажі мають український колорит. Є відьма бувша козачка, що її у відьму перемінив старий козак-характерник за те, що вона втекла до лісу, а не боронила своїх односельчан перед татарами. За те вона мала покутувати відьмою, аж доки бусурмени не заберуться з України. Вона, одначе, заопікувалася Павлусем та його друзями, нагодувала та ще дала чарівниче зілля, що пізніше причиниться до визволення Ганнусі та Оленки. Атракцією другої дії є теж танки різних груп лісових жителів.

У третій дії Павлусь зі своїми друзями в татарській неволі. Дівчата ніяк не хотіли відректися своєї віри та зрадити свій нарід. Ага Джушала – власник невільниці Ганнусі мусів її аж заворожити, щоби вона забула своє минуле і стала татарською Аміною. Тут дуже виразно пробивається думка та ціль п'єси: показати причинних людей, задурманених чужими чарами, що стають відступниками із Ганнусь, переміняних в Амін чи інші імена країн поселень. Хлопцям пощастило: чарівниче зілля від відьми-козачки врятувало життя Алі Джумані, тяжко раненому козацькою шаблею і він із вдячності відпускає дівчат та хлопців. Заки те сталося, Ганнусі під впливом українських пісень повертається її пам'ять і вона пізнає своїх друзів. Тут теж є наголос на велике значення української пісні, що потрафить повернути втрачену національну свідомість.

Були теж інші цілі ставлення п'єси «За сестрою». Мистецькому керівникові, до речі, бережанцеві Любомирові Цепинському, при допомозі ряду інших художніх сил, що займалися музичним оформленням, інструментацією, хореографією, декораціями, костюмами, з участю чикагської оперної оркестри вдалося дібрати ансамбль молодих людей, що гармонійно працювали над незвичайне вдалою постановою п'єси. Вони пізнавали себе, чимало з

них віднайшли себе й зуміли оцінити свою національну приналежність. У них розбуджувалася правдива любов до свого минулого й теперішнього. Там не було місця для Амін наших днів.

Чималу ролю відіграла тут церква зі своїм відданим священником тернополянином о. М.Бутринським, установи та батьки, що не жаліли праці та невгод далеких подорожей в зимовий час до різних осередків діаспори в США і Канади. Зважте, що з Чікаго до Нью-Йорку 1600 км.

П'єсу діаспорна громада прийняла з ентузіазмом та збагнула виховне значення постанови Андрія Чайковського. Як бачите, ім'я і твір А.Чайковського по 64 роках від появи «За сестрою» зовсім не стратив своєї актуальности та виховного значення.

Я щиро дякую за запрошення та за Вашу терпеливість.

Петро АРСЕНИЧ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ У МОЄМУ ЖИТТІ

Твори А.Чайковського на козацьку тематику були дуже популярні серед галицької молоді 30–40-х роках. Історичні романи письменника плекали у молоді патріотизм, любов до України. Саме на творах А. Чайковського і Б.Лепкого виховувалися майбутні борці за волю України члени ОУН–УПА. Про те, що твори А.Чайковського користувалися великим успіхом, свідчать звіти читалень «Просвіти». Ще у шкільні роки до моїх рук потрапили деякі його книги із штампом «Читальня «Просвіти» в Березові Нижньому на Гуцульщині.

Із прочитаних в юнацькі роки книг найбільше запам'яталися «Козацька помста» (1920), «На уходах» (1921), «Петро Конашевич-Сагайдачний» (1927), «Богданко» (1934), «Побратими» (1924) та інші. Я захоплювався героїчними подвигами козаків в боротьбі з поляками, татарами, москалями. Хотілося якнайшвидше стати дорослим і теж брати участь у боротьбі за кращу долю України. Коли ми, вісім учнів 7 класу, в 1949 році створили юнацьку організацію ОУН, я взяв собі псевдонім «Заруба». Так називався один із героїв твору А.Чайковського «Украдений син», що прославився у боях з москалями. Кожний з нас кляв на вірність скріпив своїм підписом кров'ю. Ми виготовляли і розповсюджували антирадянські листівки, читали за чергою твори А. Чайковського, Б.Лепкого про героїв Крут та твори Марка Боєслава (справжнє прізвище – Дяченко Михайло Васильович, псевдонім «Гомін») – поета, журналіста у підпіллі, окружного референта пропаганди Станіславівщини (1944–1950), редактора газети УПА «Шлях перемоги» (1945–1947) та журналу «Чорний ліс» (1947–1950).

Після закінчення історичного факультету Київського університету імені Т.Шевченка (1958) я працював старшим науковим співробітником у відділі історії Івано-Франківського красназавчого музею, а з 1962 року – викладачем історії у місцевому педінституті. Спілкуючись із студентами, учителями, інтелігенцією старшої генерації, колишніми членами «Просвіти», стрільцями УГА та іншими людьми старшого покоління, зрозумів, що і я, і мої ровесники не знаємо справжньої історії України, яку мені в університеті викладали у викривленому світлі. Щоб набути об'єктивні знання з історії рідного краю, я перечитував старі часописи, календарі,

книги, твори заборонених письменників в музеї, архівах і бібліотеках Львова, Івано-Франківська. Чимало літератури мені вдалося придбати у старожилів наших міст. Зокрема, твори А.Чайковського, видані ще за життя автора, я придбав у Коломії в учителя-пенсіонера Рурака та дочки респресованого письменника Мелетія Кічури – Тетяни, в адвоката Івана Могильницького (1894–1983). Це твори «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (1924), «Побратими» (1924), «До слави» (1929), «Четверта заповідь» (Коломия, 1931), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Украдений син» (1939) та ін. У вчительки, письменниці Іванни Блажкевич в с. Денисові на Тернопільщині я придбав повісті «Своїми силами», «З ласки родини», «Панич», «Одарка» та інші. У с. Терпівка Підволочиського району мешкала Анна Герасимович–Когут (1899–1989), організаторка і керівник селянських хорів. Дочка священника і письменника Володимира Герасимовича, Анна, як дружина члена ОУН–УПА, відбувши десятирічне ув'язнення, повернулася в рідне село і керувала там на громадських засадах сільським хором. Вона зберегла величезну бібліотеку свого батька, в якій були рідкісні видання, періодика XIX – поч. XX ст. Саме у неї в 70-х роках мені вдалося закупити для Івано-Франківського краєзнавчого музею і для себе особисто багато цінних раритетів. Серед них були і твори А.Чайковського «В чужім гнізді» (Львів, 1896), «Олюнька» (1895), «Запорожжя», «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (1924), «Сонце заходить» (1930) та інші. Книга «Малолітній» (Станіславів–Київ, 1920) потрапила до мене із книгозбірні товариства «Сокіл» в Коломії.

У повістях і романах на козацьку тематику А.Чайковський ідеалізував Запорізьку Січ і звинувачував Москву у злодіяннях проти України. Тому комуністичний режим приховував від читача твори романтика козаччини. Вони зберігалися тільки у спецфондах. Маючи майже всі коломиїські та львівські видання творів А.Чайковського, я їх не тільки сам читав, але й напівлегально позичав своїм найближчим друзям – Іванові Костенюку, Іванові Козовику, викладачам педінституту Андрієві Загоруйку, Ярославові Мельничуку, Валентинові Морозу, художнику Михайлові Фіголю, надійним студентам Михайлові Паньківу, Михайлові Максим'юкові, Ігореві Іванціву та іншим. Книжки з моєї книгозбірні, а це насамперед художні твори А.Чайковського, Б.Лепкого, праці М.Грушевського, В.Дорошенка, І.Крип'якевича, читали також інженер Орест Смицнюк, Михайло Головатий, робітник Федір Ковтон та ін.

Інформація про те, що я маю в своїй домашній книгозбірні «націоналістичні видання», просочилася в органи КДБ, і вони 22 грудня 1981 року зробили в мене обшук. Забрали тритомову Українську Загальну Енциклопедію, праці М.Грушевського, Д.Донцова, М.Міхновського, твори письменників В.Будзиновського, Б.Лепкого, О.Назарука, записну книжку з адресами та інші речі. На щастя книг А.Чайковського не знайшли, бо вони були в надійному сховку, а частина – на руках у читачів. Згодом збережені мною деякі твори А.Чайковського, яких не було у Львові, я передав Романові Федоріву, котрий у 1992 році започаткував вихід у світ у серії «Мала бібліотека «Червоної калини» 8-томного зібрання творів Андрія Чайковського. Раритети Р.Федорів залишив у себе, а мені подарував перевидані історичні повісті «Полковник Кричевський», «Олексій Корнієнко» (Львів, 1992. – 484 с.) та ін. Деякі твори я мав у двох і навіть у трьох примірниках. Тому передав їх у літературні музеї Кисва, Бережан, Івано-Франківська та до музею у Самборі.

Уже в часи горбачовської перебудови члени створеного в Коломиї культурно-просвітницького товариства «Поступ» (голова Ярослав Полатайчук) вирішили вшанувати пам'ять Андрія Чайковського. У 1989 році велика громада коломиян організувала похід з вінками до могили письменника на старому міському цвинтарі, яку совітська влада у 70–80-х роках намагалася знищити.

За організацію недозволеного заходу компартійні керівники дали команду оштрафувати головних учасників походу. Людей навіть старшого віку, як Володимиру Пригородську, яка виступила зі спогадами про письменника, викликали у міліцію. Довідавшись про цей ганебний вчинок влади, я, як депутат обласної ради, написав протест прокуророві. Згодом під тиском громадськості переслідування припинилися.

Лише в незалежній Україні творчість А.Чайковського стала широко популяризуватися у пресі, видавалися його твори, проведено кілька наукових конференцій – Читання Андрія Чайковського, де аналізувалась його літературна та публіцистична спадщина.

У 1992 році у Коломиї на виставці з нагоди 135-річчя від дня народження письменника експонувалися рідкісні видання творів з мосі колекції, родинні фотографії та придбані мною документи про те, як 1929 року громадськість Львова та Коломиї широко відзначила 40-літній ювілей його письменницької і громадської діяльності. Письменник отримав понад 70 привітань із різних міст України, Чехії, Словаччини, Польщі від численних організацій, свої вітання надіслали А.Волошин, письменники

К.Гриневичева, Ольга Кобилянська, Микола Матіїв-Мельник, Михайло Рудницький, В'ячеслав Липинський, К.Трильовський та багато інших. Щирого вітального листа ювілят отримав від учительства Станіславівщини за підписом членів «Взаїмної помочі українського учительства в Станіславові» М.Куція, М.Комановського, Струтинської. Ці та інші матеріали засвідчують, що саме А.Чайковський спричинився до виховання молодого покоління у державницькому дусі, він зумів вирвати з рук молоді чужу книжку і дати свою рідну, на якій вона виховувалась і гартувалась.

Письменника, який своїми творами пробуджував почуття патріотизму, любові до рідного краю, переслідували всі режими, пережиті нами. Цією згадкою складаю шану улюбленому автору-ві молоді, творчість якого мала значний вплив і на формування мого світогляду.

ЧИТАННЯ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Афіші про другі Читання Андрія Чайковського у Бережанах не одного повернули спогадом у червень 1990 року. Такого велелюддя гостей, як тоді, бережанці давно не пам'ятають. Автобуси із Самбора і Коломиї прибули із синьо-жовтими прапорами, вівісками товариств української мови. На порозі ратуші ставали до знимки внуки письменника Катерина Чайковська з Канева, Віра Балаж зі Львова, Андрій і Денис Ставничі з Івано-Франківська, Ждан Чайковський зі Стрия. Внуки письменника вперше ось так разом на поклик музею книги, ініціатора проведення регіональних Чайковських читань, з'їхались до міста, де А.Чайковський не просто прожив 28 років, а доклав сил, енергії, розуму та праці, аби «цей повіт зробився одним з кращих на Галицькій Україні»¹.

Та чи тільки Бережани мали право на таку гордість? Доповідачі читань, поети і журналісти Василь Савчук з Бережан, Люба Проць із Самбора, художник Степан Андрійшин з Коломиї довели, що вогню активної діяльності в Андрія Чайковського вистачало, аби в кожному з наших міст запалити свічку високої духовності.

Особливо незабутнім був день перших Чайковських читань тим, що на нашій районній сцені самбірський, коломийський і бережанський хори, ансамблі та актори народного театру з Коломиї вперше з часу смерті письменника так щиро вшановували і його, і його весну піднесеного національного пробудження. Потім був величний спільний похід до будинку, в якому жив А.Чайковський. Колону вінчав портрет письменника, що його бережанцям подарували коломияни. Біля дому, що знав приїзди І.Франка, О.Маковея, сходили студентської молоді та добірного бережанського товариства кінця минулого і початку нинішнього століття, знову злетіли козацькі та стрілецькі пісні, котилися сльози і раділи серця величному славно «Ще не вмерла Україна».

Якими ж то будуть другі читання? З такими питаннями забігали до музею у червні 1994 року найцікавіші до культурних подій у місті люди.

А другі читання були глибоко науковими і багатими на цікаві розвідки і повідомлення, більшість з яких друкується у цій

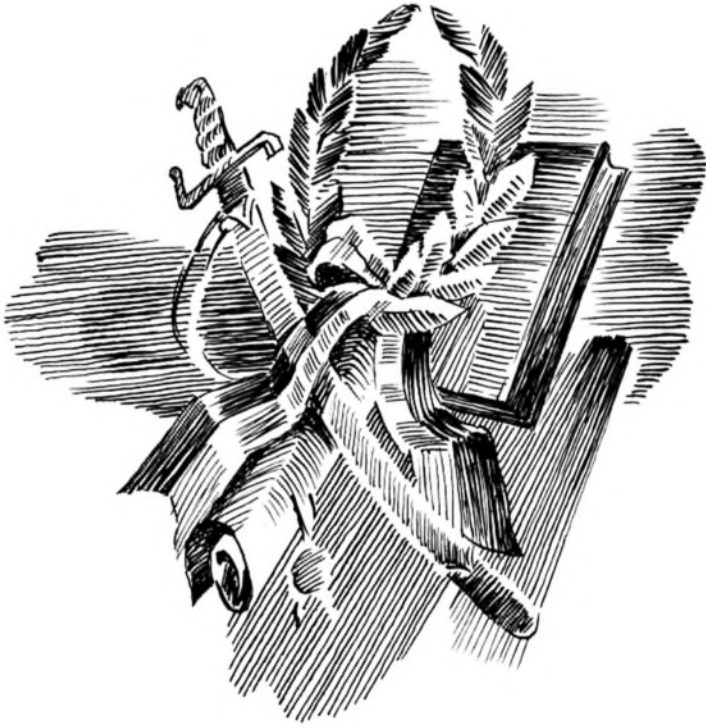
---

¹ Кузеля Зенон. Золота Липа. – Берлін, 1924. – С. 21.

книжці. І зібралися їх слухати просвітяни, філологи, краєзнавці не лише Бережан, а й з Козови, Підгаєць, Рогатина, Тернополя. Віддаю належне і складаю подяку президентові Наукової фундації Андрія Чайковського, кандидатові історичних наук п. Б.Якимовичу за велику роботу з організації професорсько-викладацького складу доповідачів із вищих шкіл та академічних установ Львова, Дрогобича, Тернополя та з влаштування добірної виставки творів Андрія Чайковського з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка. Водночас дякую і п. А.Кречковському із Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття за представлення на виставку особистих речей із фонду А.Чайковського.

Під час читань, що були складовою частиною заходів, які проводив музей книги з нагоди свого першого десятиліття, звучали і ювілейні вітання, і були дарунки. Ніколи не забуду трему душі, коли гість наших святкувань д-р Роман Смик із Чикаго, закінчуючи свій виступ, підніс до гори руки з трьома пожовтілими від часу аркушами, дрібно списаними письменницькою, адвокатською рукою А.Чайковського, із спогадами «Як я пізнався з ювілятом» і сказав: «А цей релікт, що пролежав у архіві Богдана Лепкого з 1923 року, я передаю Музесві книги».

За браком часу тоді цей спомин не був зачитаний, не з'явився він у пресі, окрім згаданого збірника «Золота Липа» (Берлін, 1924). Звірений з автографом спомин подаємо у нашому збірнику. Цим засвідчуємо визнання багатолітньої шанобливої праці д-ра Р.Смика з архівним спадком Б.Лепкого та складасмо доземний уклін від бережанців, які щасливі, що живуть в одному часі з вірним сином української землі і стають свідками повернення з його щедрої руки неоціненних духовних скарбів в Україну.

У ВІНОК
АНДРІЄВІ
ЧАЙКОВСЬКОМУ

Любов ПРОЦЬ

НЕЮВІЛЕЙНА ПОСВЯТА АНДРІЮ ЧАЙКОВСЬКОМУ

Все даленіє за серпанком часу,
І зримише на відстані усе.
Там, за межею, де нема вже спасу,
Минуле тіні золоті пасе.

Там вічність – глибочезна і незрима,
Що проти неї вік – мале дитя.
Там для поетів найточніша рима
Із роду в рід – безсмертя – забуття.

Тут – інші рими. І висоти інші –
Їх коротко охрещено: земні.
Плуганяться за обрій люди й вірші –
До істини, що світлом вдалині.

Ви – там. Ви там... Із мукою у парі:
Гірчать століття, загнані у кліть
Домашніх воєн і домашніх чварів,
Які тавром на чолах тих століть.

І хоч пора вернутися до тями,
Вертатися ніхто не посліша...
Снується й досі чорними рядками
Чайковського спечалена душа.

Ні Січі, ні лицарства... Тиша прісна
І зорі ошелешені в Ковші...
Йде бездоріжжям безборонна пісня,
Прикрита сірячиною душі.

Покупає на слово – і безкрає
Її снігами далі поведе.
... Немов душа Олюньчина блукає,
Шукаючи дороги до людей.

Дубляни на Самбірщині, 1994

Петро ШКРАБ'ЮК

ТРИПТИХ З АНДРІЄМ ЧАЙКОВСЬКИМ

1. ОПІЛЬСЬКИЙ ІЗМАРАГД

*Поріс травною замок,
Пантрують кози схил.
І в росах бродить ранок
        довкруг старих могил.*

*Бо тут мужі державні
Ставали ряд у ряд...
То Бережани славні –
        опільський ізмарагд.*

*Летять думки у мандри –
Історії гінці:
Гімназія... До кадри
        шикуються стрільці.*

*В снігах і на осонні
Шукають волі ключ:
З Карпат і до Лисоні,
        а звідтіля – за Збруч.*

*Тут Лепкого замрія
Про визвольний похід,
Чайковського Андрія
        ще незатертий слід.*

*І відсвіт Маркіяна¹,
Що впав на всі часи.
І чуйного «Бояна»
        незмовклі голоси.*

*Ці спогадання милі
Стриножують літа.
І котить вічні хвилі
        тут Липа Золота.*

---

¹ У Бережанській гімназії вчився Маркіян Шашкевич (*Прим. автора*).

*Вклякає ветхий замок
У золотавий пил.
Доби нової ранок
встає на тлі могил.*

1 – 2. 07. 1994

2. ПЕРЕЗВА ПЛУГА, ДЗВОНА І СУРМИ
(Самбірська хроніка)

*Землі моєї невмируще лоно:
Чайковський, Курбас, Макух... аж ген-ген
На сонці грає переливне гроно
Падінь, і злетів, і лунких імен.*

*Сльозу втирає мати у зажурі.
В пожежах квілять проминуці дні.
Рятує Відень наш Кульчицький Юрій,
Рятує Польщу гетьман в Хотині.*

*О, не ховайся в пісню, Сагайдачний,
Бо й там діткне отруєна стріла!
Ляхів рятуєш, друже необачний,
А край твій гнеться в королівстві зла.*

*Тремтять оселі, мовкнуть аналої,
Жахає тупіт хижої орди...
О Самборе, минувшини терпкої
Даруєш нам невистиглі плоди.*

*Але не в'яне месників аляя –
Згадаймо їх бодай одним рядком.
Он «Бесіда» – й могутнього «Мойсея»
Читає кволий велетень Франко.*

*Хитають землю епохальні струси.
Але поглянь: у ярий небозвід
Підносять стрімко вільний стяг усуси,
В огонь звитяг веде повстанців рід.*

*То ми зриваєм пізній квіт науки,
Щоби стопити в націю народ.
Віки й роки нові взялись за руки
І правлять нам повчальний хоровод.*

*Історія – де воїв злита лава,
Перезва плуга, дзвона і сурми.
Історія – це слава. І Держава.
І Самбір наш...
Історія – це ми.*

Львів – Самбір, 14. 09. 1995

3. КОЛОМИЙСЬКІ РЯДКИ

*Богданові Якимовичу –
президентові наукової фундації Андрія Чайковського*

*Прощання, Самбір... Доні, плач, малеча...
О Господи, так люто не карай!
Війни хуртеча... Але це не втеча:
від бід – відхід у коломиїський край.*

*Таке письменське і державне стило:
Б'ють галлерівці в прапор наших мрій...
Тут радикал неложний друг Кирило¹
і ось – тривожний комісар Андрій.*

*Два отамани однієї «Січі»,
Два піонери Визвольних Змагань.
Нащадки вдячно глянуть їм у вічі:
життя Вітчизні – наймиліша дань.*

*Говорять, кров пульсує в росних маках,
А в маках тих – вся наша сторона.
Он в юні груди, де стрільця відзнака,
знов цілиться лях бутний із вікна...*

*Далекі сальви – як громи прощальні...
Дими печальні... За Збручем – полки.
А у Народнім Домі, де читальні, –
конфедератки, коні, кизяки...*

*І вкотре за краянина як брата
Тне лезом слова кривду до кінця...
Вояцький мундур, крават адвоката –
йому і перше, й друге до лиця.*

---

¹ Кирило Трильовський – член Української радикальної партії, перший організатор «Січей» (Прим. автора).

*Ніде, ніщо, ніколи не забуто!
Що сталося – вкарбувалось на віки...
На себе місяць задививсь над Прутом,
у тиші сяють «Чорнії рядки».*

*А може, місяць – то його вітрило?
Земля – це лиш провізоричний сум?..
А потім – подзвін... фани... і Кирило...
усього краю елегійний сум.*

*Поклін йому складає лод подячний,
Звучать пісні – а в них бряжчать мечі...
Олюнька тут. Сам гетьман Сагайдачний
йому у вічність подає ключі.*

2-3.10.1998

Михайло ШАЛАТА

ПОХОРОН АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Коли в Коломиї ховали Чайковського,
Палкі шанувальники сліз не ховали.
У небесній почесній варті
Сагайдачний, і Хмель, і Кричевський стояли.
А душа Калниша
    над далекими Соловками
Тужно билася об каміння:
«Хто ж про нас тепер, земляки,
Та й напише «Чорні рядки?».
Затривожились чайки, морем зморені:
«Чому чорні? Чому чорні??
Все свідоме життя сподівався він
Світлих, радісних перемін.
Після повісті «Сонце заходить»
Мріяв ще возвістити
Повернення сонця.
Не судилось.
Як свічка, погас».

... Не хмари збиралися над Коломисю –
То зводився суму іконостас.
Метався, гривастою крутячи шиєю,
Осиротілий Пегас.
Травень здаля напоумлював червня:
«Не так починаєш, брате...»
Червень же, червоніючи,
Цвіт на дорогу сипав.
А москвофіли по закутках,
Диявольськи тріумфуючи,
Шепталися усе дужче:
«Немає, немає уже на заваді
Того, хто козацький указував путь.
    («Козака несуть»»)
Марно тішилися яничари:
Лишилося невмируще
Його СЛОВО.

Несли козака попри всю Україноньку,
 Сльози капали на домовиноньку.
 Був козак той велико заслужений.
 Принесли йому славу
 Не мушкет чи домаха –
 Мав перо та уяву
 Бистрішу від птаха.
 Ні степів, ні Славути, ні Чорного моря
 У житті ані разу не бачивши,
 Він спромігся –
 Подумати лиш! –
 На художній літопис козаччини.
 Ой ховали письменника,
 Селянського адвоката.
 Ой несли козака
 Обережно, як батька чи брата.
 В козака, як звичайно, таляри-дукати
 Перед честю нічого не важили.
 Гордий був і величний, мов кедр серед поля.
 Земляків научав:
     «Краще смерть, ніж неволя» –
 Хай не належав до бунтарів,
 Повістяр із повістярів,
 Він писав полум'яно –
 Й згорів

Несли козака,
     адвоката,
         письменника...
 Сади Коломиї прощально хилилися.
 Від Народного Дому, де мешкав,
 До родинного гробівця
 Вся дорога – у квітах.
 Ще недавно,
     ще так недавно
 Той козак грав у шахи з травнем.
 Шахівниця життя закрилася,
 Юний червень його не вберіг.
 Квіти, квіти – до ніг...
 Остання з доріг...

Ишла за труною уся Коломийщина,
Десятки львів'ян, самбірчан, бережанців.
Пелюстинки вогню на свічках
Коливалися кволо.
Тягарем невимовним – свічка в руках
У професора – сина Миколи.¹
«Ой батьку, батьку!..»
«Ой сину, сину...»
З народного Дому –
та в домовину...

І клали в останню дорогу Чайковському
Землю з Лисоні.
І в покрайній дзвонами тиші
Промовляли на вічі скорботнім
Купчинський Роман і Дмитро Николишин.
«Не напише нічого уже,
не напише» –
Відтак потонуло усе у дзвоні...
Ярий біль – перестиглими гронами.
Покотилась тужава луна
Та на поле, на коломийське,
З коломийського на килиїмське,
Й докотилась
до стольного Києва.

---

¹ Це – авторський домисел. Проф. Микола Чайковський не брав участі у похороні батька. (Ред.)

Іван ГУЩАК

ПОХОДАМИ САГАЙДАЧНОГО

Цикл

За повість «До Слави» (про походи гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного) у 1929 році польський уряд притягує А. Чайковського до судової відповідальності, інкримінуючи йому заклик до «непокори» польським властям, до «заколоту».

ХАНСЬКА ДОРОГА

*Мене ведуть, по камені ведуть
У дебрі, де захована столиця.
А серце плаче: сину, не забудь –
Тут гинула Україна білолиця.*

*Колись цей ханський дикий край
Приносив людям лихоліття.
Минуть роки, минуть століття –
Не зникне з пам'яті Бахчисарай.*

* * *

*Мені приснилась Запорізька Січ,
Далека Таврія і битва край дороги.
Рубають ворогів...*

*Настала ніч –
Орбегі¹ гетьману упали в ноги.*

*Мені приснився Кам'янець в руїнах
І я ридав у світанковій млі,
Бо бачив, як і хани й королі
Тебе плюндрують, мамо-Україно.*

¹ Ханські військові начальники.

У ЯСИР

Ще досі мене, Мар'яно,
Зовеш крізь віки далекі:
– Іване, озвись, Іване!...
Степ... Спека.
Не видно села...
    О лобий,
Де ти?
Я – у неволі..
Сіль роз'їдає губи,
Пісок роз'їдає зуби
Мар'яні в татарськiм полі.
... А ключ журавлиний тане.

* * *

О Крiме, роз'ятрив мою ти рану,
Яка ще з дитинства мучила душу
Вогнем «Кобзаря»,
    «Облогою Буші».
Тепер себе лікувати мушу.
Але чи ліки такі відшукаю,
Щоб слухать спокійно тебе, мій краю,
Навіки забути минуле горе?
Мовчу,
    ... А в низу стогне Чорне море.

* * *

Давно пропав чужинця дикий слід.
Виходу в степ.
    Тополі, наче піки,
Вартують шлях, яким іде велике
Життя історії
    у світ.

ПРОЩАЙ, БАХЧИСАРАЮ

Прощай, прощай, Бахчисараю.
Неволя щезла, наче дим.
Навколо тебе степ буяє
Вінком пшеничним золотим.
Його згубила полонянка
Із українського села,
Що для коханого Іванка
Десь на Полтавщині сплела.
Свою кров'ю в битві-січі
Його богунівець скропив
І той вінок весь степ обвив,
Ласкаво дивиться у вічі.
Сьогодні я, Бахчисараю,
Не бранець твій – господар краю.
Але ще довго будеш ти
Між мною і зеленим Кримом
Криваві зводити мости.
Іще не раз в селі своїм
У серці з думою-сльозою
Я зустрічатимусь з тобою,
Заслухавшись у Волі грім.

1967

Микола ДУБАС

ПЕРЕЧИТУЮЧИ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

*Повістяр і романтик. Леліючи мрії,
У козацькі степи він соколів повів
На шляхи в майбуття: із минулих віків
До соборного дзвону святої Софії.*

*Соколята до сонця злетіли зарання,
Але сонце зайшло, ще не встигши зійти; –
Закривавили боляче «Чорні рядки»,
Мов некролог на крил їх розкриля останне.*

*Соколинний політ – він неспинний донині,
А ті чорні рядки, ті думки лебедині
Кров'ю серця подвижник вписав у аннали,
Щоб вони в українській соборній родині
Для нащадків-синів засторогою стали:
Берегли її честь від чужої потали.*

1998

Микола КРАСЮК

АДВОКАТ

Така нелегка видалася днина:
У адвоката піт з чола стіка,
Та перемогу він святкує нині,
Бо, як лиш вмів, боровсь за мужика.

Його й зовуть «мужицьким охоронцем»,
І злісним оком блимають пани.
Котрі у дядька відняли б і сонце,
Чия душа вола: «Розпни, розпни!»

А мусять посміхатися Андрію,
Вітатъ, що виграв вкотре вже? Процес!
Він фарисейство нище розуміє
І думає, звичайно ж, не про це.

Його вже знову манить стіл письмовий,
Та не гора набридлих справ на нім:
Покличе він при свіці на розмову
Достойників козацьких у свій дім.

Богдан з Кричевським, кумом, Конашевич,
Що Сагайдачним весь народ зове,
А з ними на єднання задушевне
Прийде все товариство січове.

І книжку він писатиме до рана,
Не н'є, та з ними буде випивать,
Аби пізнатъ, як слід, часи Богдана
Й сучасникам набуток передать.

Бо забуватъ почав народ минуле.
А що не забувається в ярмі?
Невже воно в серцях синів заснуло,
Бажання предків, світлих тих умів,

Що склали в битвах голови і кості,
Роздмухуючи скрізь пожежу мсти –
Від Жовтих Вод до Львова і Замостя –
Аби нащадкам волю принести?

Хай захлинуться «критики» від злості,
Доводячи з газетних жовтих шпальт,
Що бережанський адвокат Чайковський
Великого Сенкевича не варт.

Так, Генрик, справді, майстер. Що казати?
Та з ним і не змагається Андрій.
У повістях він мусить відстояти
Оббріханий народ нещасний свій.

І хай талант від величі – краплина,
Та щось таки і в нім, напевне, є,
Коли, мов на суді, встає Україна, –
Майбутнє боронити устас.

Богдан ЧЕПУРКО

КОЗАЦЬКА ДОЛЯ

*Поринасмо у дитинство
Воно таке тендітне
і чисте*

*Козацькі чайки
за обрієм
виколисують пісні*

*Опромінене ядерним розпадом
росте нове покоління*

*Рясно роси і риси раси
випростуються
крізь ряст*

*Немилосердно впинається
у маленькі життя
ланцюгова реакція
визволяючи нас від нас*

*Ще УПА не вся впала
Українські пастушки
у вологій землянці
збираються докупки*

*Осінні дощі
тоненькими ніжками
дріботять до Бога*

*Андрій Чайковський
з потертій книжечки
розповідає бувальщину*

*На уходах Тарас
вишколює бойовиків*

*Козаки і повстанці
принишкли в кріівці*

*Молоде воїнство
виростає
всупереч негоді*

*Ніхто не проливає сліз
Всі тягнуться до книжки
у якій боротьба і пригода
СЛАВА І СЛОВО*

Львів, 21.10.1998

Роман ВАРХОЛ

* * *

Козацької відваги світ
живе в казкових творах
Чайковського, як заповіт,
як у набої – порох.
Хай хижий хан сука аркан,
гартує крицю круль,
султан заносять ятаган,
а цар шле хмари куль,
до герцю лицарство стає
за волю, за народ
і ластівка гніздечко в'є,
глузуючи з негод...
Геройства невмирущий світ
живе в химерних творах
Чайковського, як заповіт,
як у набої – порох.

МАТЕРІАЛИ
ДО БІБЛІОГРАФІЇ

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ¹

ТВОРИ А.ЧАЙКОВСЬКОГО

І. ОКРЕМІ ВИДАННЯ

1. Твори: У 8 т. – Львів: Вид-во «Червоної калини», 1992.
Т. 1: Полковник Кричевський: Історичні повісті. – 1992. – 287 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 4).
Т. 2: Олексій Корнієнко: Історична повість: У 2 кн. (три частини). – 1992. – 485 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 5).
Т. 3: Сонце заходить: Історичні повісті. – 1993. – 424 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 7).
Т. 4: Малолітній; Олюнька: Історичні повісті з життя малоземельної шляхти. – 1993. – 532 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 8).
Т. 5: У чужому гнізді: Повісті з ХІХ століття / Вступ. ст. Р.Кирчіва. – 1994. – 599 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 9).
Т. 6: Козацька помста: Історичні повісті / Упоряд. Р.Федорів. – 1995. – 485 с. – (Мала б-ка «Червоної калини»; Ч. 10).
2. Аристократ: Оповідання. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд», 1929. – 44 с. – (Б-ка «Укр. купця»; Вип. 1).
3. Богданко: Історичне оповідання з другої половини ХVІ століття. – Львів: Накл. т-ва «Просвіта», 1934. – 64 с. – (Просвіта; Ч. 797(4)).
4. Бразилійській гараздъ: Оповѣдь для сѣльскаго люду. – Львѣвъ: 3 друк. НТШ, 1896. – 108 с.– (Просвѣта; Ч. 191–192 (4–5)).
5. Въ чужѣмъ гнѣздѣ: Повѣсть въ двохъ частяхъ зъ житя ходачковои шляхты. – Львѣвъ: Накл. ред. «Дѣла», 1896. – 367 с. – (Б-ка найзнаменитшихъ повѣстей пѣдъ ред. И.Белея; Т. LV: Літературный додатокъ «Дѣла»).
6. В чужім гнізді: Повість з життя ходачкової шляхти: У 2 ч. – 2-е вид. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд», 1932. – 377 с. – (Б-ка «Пролом»; Ч. 2–3).
7. Віддячив ся: Оповідане з козацької давнини для української молоді. – Львів: Накл. автора, 1913. – 147 с.
8. Віддячився: Оповіданне з козацької давнини для української молоді. – 2-е вид. – Коломия: Накл. О.Кузьми, 1922. – 198 с.
9. Віддячився: Оповідання з козацької давнини для української молоді / Вступ М.Матііва-Мельника. – 3-є вид. – Львів: Накл. Укр. кн. й антикварні, 1929. – 215 с.

---

¹ © Укладачі: Олена Канчалаба, Мирослав Мороз, Богдан Якимович

10. Віддячився: Історичне оповідання з часів козаччини: Для української молоді. – 3-є вид. – Нью-Йорк; 1958. – 248 с. – На тит. арк.: Вип. 104.
11. Военні оповідання. – Львів: Накл. Загальної Укр. Культурної Ради, 1917. – 70 с. – Publikation des Ukrainischen Kulturrates. – Заголовок укр. та нім. мовами.
12. Дещо про алкоголь. – Львів, 1928. – 22 с. – (Вид. т-ва «Просвіта»; Ч. 743; Б-ка «Життя і знання»).
13. До українських жовнів моє дружнє посланнє. – Самбір: З друк. Г.Візенберга, 1919. – 23 с. – Додаток до газети «Наддністрянські вісті».
14. Жонатє чи безженнє священство?: У відповідь на брошуру безженного священника «Жонатий клир, а безженство клиру». – Станиславів: Друк. І.Данкевича, [Б.р.]. – 48 с. – Увесь чистий дохід призначую на підмогу богословів-сеціоністів обох епархій.
15. З ласки родини: Повість: У 3 ч. – Чернівці: З друк. «Рускої Ради», 1911.
Ч. 1. – 200 с.
Ч. 2–3. – 522 с.
16. З ласки родини: Повість: У 3 ч. – Едмонтон: Prosvita, 1918.
Ч. 1. – 127 с.
Ч. 2. – 256 с.
Ч. 3. – 352 с.
17. З татарської неволі: Історичнє оповіданнє для дітей / Іл. О.Куриласа. – Львів: З друк. НТШ, 1921. – 65 с.
Із змісту: Блаудний син: Оповідання для дітей.
18. З татарської неволі: Історичнє оповідання для дітей. – Вінніпег: Вид. Спілки «Тризуб», 1954. – 67 с.: іл.
19. За наживою: Повість з галицького селянського життя / Обкладинка С.Гординського. – Львів: Накл. І.Тиктора, 1934. – 128 с.: іл. – (Українська б-ка; Ч. 5(17)).
20. За наживою: Повість з галицького селянського життя. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1966. – 128 с.
Передрук з вид. «Українська Бібліотека Івана Тиктора», 1934 р., без змін. Обкладинки роботи Ірини Семчишин; Видавець д-р М.Сидор-Чарторийський.
21. Запорізька Січ. – Тернопіль: МП «Чумацький шлях», 1991. – 36 с.
22. Запорожжа: Історична розвідка. – Коломия: Накл. і друк. М.Бойчука, 1933. – 47 с. – (Народна б-ка; Вип. XVI).

23. За сестрою: Оповідане з козацької старини. – Львів: Накл. ред. «Діла», 1907. – 128 с.
На с. 1 напис: Мому Дорогому професорови Николаєви Лашкевичови від вдячного ученика-автора на спомин. Підпис». Зберігається в Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.
24. За сестрою: Оповідане з козацької старини. – Jersey City, N.J.: З друк. «Свободи», 1912. – 152 с.
25. За сестрою: Оповідання з козацької старини. – 5-те справлене вид. з 8 мал. – Коломия: Ока, 1928. – 130 с.
26. За сестрою: Оповідання з козацької старини. – 7-ме вид. – Львів: Накл. кн. НТШ, 1933. – 109 с. – (Вид-во «Для школи і дому»; Ч. 18).
27. За сестрою: Оповідання з козацької старини. – 8-ме вид. – Львів: Накл. кн. НТШ, 1939. – 104 с. – (Вид-во «Для школи і дому»; Ч. 18).
28. За сестрою: Оповідання з козацької старовини: (Для старших дітей і молоді) / Обкладинка С. Гординського. – 10-те вид. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1954. – 67 с.
29. За сестрою: Оповідання з козацької старовини. – Вінніпег; Манітоба, 1955. – 65 с.
30. За сестрою: Повісті та оповідання / Упоряд. К. Чайковська; Післямова Ю. Мельничука. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1958. – 658 с.
Зміст: Поєдинок; Ні разу не вдарив; Хто винен?; Краще смерть як неволя; За віхоть сїна; Cavaleria rusticana; Обережно з вогнем; Жаль ваги немає: [Оповідання]; Олюнька; На уходах; За сестрою: [Повісті].
31. За сестрою: Оповідання з козацької старовини. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1959. – 67 с.
32. За сестрою: Історична повість. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1960. – 64 с.
33. За сестрою / Худож. офор. І. Крислача. – Львів: Світ дитини, 1996. – 96 с.: іл. – (Б-ка школяра; Кн. 1).
34. За чужі гріхи і інші оповідання. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд», 1931. – 222 с. – (Б-ка «Пролом»; Ч. 1).
35. Зь країны слѣзь и горя: Образки. – Львѡвъ: З друк. Ин-та Ставропігійского, 1897. – 86 с. – Передрук з «Діла».
Зміст: Рекрут; Курателя.
36. Козацька помста: Оповідання з козацької старовини. – 2-е вид. – Відень; Катеринослав, 1919. – 84 с. – Українське вид-во в Катеринославі.

37. Козацька помста: Оповідання з козацької старовини / Рис. І. Стефура. – Вінніпег: Накл. Нового шляху, 1945. – 73 с.
38. Козацька помста: Оповідання з козацької старовини. – Вінніпег; Едмонтон: Ukrainska Knyharnia, [Б. р.].
39. Козацька помста: Історичне оповідання / Рис. Селивановського. – [Регенсбург], 1947. – 61 с. – Вид. кн. т-ва «Універсальна б-ка».
40. Малолітній: Повість з життя малоземельної шляхти. – Станиславів; Київ: Накл. вид-ва «Бистриця», 1920. – 152 с. – (Літературна б-ка; Ч. 1).
41. Малолітній: Повість. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1967. – 152 с.
42. Мої історичні оповідання // Наша культура (Варшава). – 1935. – Кн. 7. – С. 410–414.
43. Мої спогади про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і примітки М.Гнатюка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 94–100.
44. Московський цар Дмитро Самозванець; Хотинська справа: Історичні нариси. – Коломия: Накл. вид-ва «Ока», 1928. – 72 с. – («Ряст»: Б-ка для всіх. Популярний місячник під ред. І.Зубенка; Вип. 5–6).
45. Моя відповідь на напасти «Руслана». – Львів: Накл. автора, 1908. – 22 с.
46. На уходах: Історичне оповідання для молоді. – 2-е випр. вид. – Коломия: Накл. вид-ва «Ока», 1925.
Ч. I. – 192 с. – На тит. с. автограф: Бібліотеці Н.Т. ім. Шевченка від автора. Підпис. Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника НАН України.
Ч. II. – 174 с.
47. На уходах: Історичне оповідання для молоді. – 3-є справлене вид. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд, 1933. – 346 с. – (Б-ка «Пролом»; Ч. 7–8).
48. На уходах: Історичне оповідання для молоді / Обкладинка М.Левицького. – Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943. – 246 с.
49. На уходах: Історичне оповідання для молоді. – 4-е вид. – Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943. – 246 с.
50. На уходах: Історичне оповідання для молоді: У 2 ч. – 5-е вид. – Регенсбург: Вид. «Укр. слово», 1947.
Ч. 1. – 104 с.
Ч. 2. – 121 с.

51. На уходах: Повість для молоді / Вступ. слово Л.Храпливої. – Нью-Йорк: Вид. А.Доберчака, 1962. – 234 с.
52. Не було виходу...: Історія одної парцеляції. Оповідання з галицького життя. – Львів, 1927. – 62 с. – (Видання т-ва «Просвіта»; Ч. 716).
53. Не піддавай ся біді!: Оповідане з селянського життя. – Львів: З друк. НТШ, 1908. – 72 с. – Вид-во т-ва «Просвіта» у Львові. З фундації им. Стефана Дубравского. 13-та преміована книжочка.
54. Образъ гонору: на науку и пересторогу сѣльскому люду. – Львівъ: З друк. НТШ, 1895. – 99 с. – Коштомъ и заходомъ т-ва «Просвіта». З фундації им. Стефана Дубравского. 1-а преміована книжочка.
55. Одарка: Оповідання для дітей з 6-ма малюнками А.Манастирського. – Станиславів; Коломия, 1921. – 73 с. – (Б-ка для укр. молодіжи; Вип. 86).
56. Одарка: Повістка для дітей з малюнками П.Андрусіва. – 2-е поправ. вид. – Львів: Накл. М.Матвійчука, 1931. – 55 с. – (Золота б-ка укр. дитини; Вип. 13 – 14).
57. Одарка: Повістка для дітей з малюнками П.Андрусіва. – 2-е поправ. вид. – N.J.C.: Howerla, 1955. – 55 с. – (Золота б-ка укр. дитини).
58. Одарка: Повістка для дітей. – Вінніпег: Вид-во «Тризуб», 1955. – 46 с.
59. Одарка: Повістка для дітей. – Прудентопіль, 1969. – 36 с. – Відбитка з «Праці».
60. Олексій Корнієнко: Історична повість з XVII віку. – Коломия: Накл. вид-ва «Трембіта», 1926. – Головний склад у кн. Я. Оренштайна. Ч. 1. – 203 с. – На тит. арк. напис: Високоповажаному Добродієві Михайлові Вознякові на добрий спомин від автора. Підпис.
61. Олексій Корнієнко: Історична повість з XVII віку. – Коломия; Львів, 1926 – 1929.
Ч. I. – Коломия: Вид-во «Трембіта», 1926. – 203 с. – На тит. арк. напис: Їх екселенції Високопреосвященому Др. Андреєві Гр. Шептицькому в знак високої пошани від автора. Підпис.
Ч. II. – Львів: З друк. НТШ, 1928. – 198 с.
Ч. III. – Львів: З друк. НТШ, 1929. – 204 с.
62. Олексій Корнієнко: Історична повість з XVII віку: У 3 ч. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1955.
Ч. I. – 203 с.
Ч. II. – 197 с.
Ч. III. – 203 с.

63. Олексій Корнієнко: Історична повість для середнього та старшого шкільного віку / Приміт., післямова М.І.Дубини; Худож. оформл. О.Я.Басс. – Київ: Веселка, 1992. – 413 с. : іл. – (Історична б-ка для дітей «Золоті ворота»).
64. Олюнька: Оповіданьє зъ житя ходачковои шляхты. – Львѡвъ: Накл. ред. «Дѣла», 1895. – 269 с. – (Б-ка найзнаменитшихъ повѣстей пѡдъ ред. И.Белея; Т. LIII: Літературный додатокъ «Дѣла»).
65. Олюнька: Оповіданє з житя ходачкової шляхты. – 2-е вид. – Львів: Накл. укр. вид. спілки, 1918. – 267 с.
66. Олюнька: Оповіданє з житя ходачкової шляхты. – 3-е вид. – Коломия: Вид-во «Рекорд», 1931. – 319 с.
67. Олюнька: Оповідання з життя ходачкової шляхты. – 4-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1957. – 320 с.
68. Олюнька: Повісті та оповідання. – Львів: Каменяр, 1966. – 671 с.
Зміст: Краще смерть, як неволя; Хто винен; Ні разу не вдарив; Олюнька; Бразилійський гаразд; На уходах; За сестрою; Козацька помста.
69. Оповіданя. – Львів: Накл. Українсько-руської вид. спілки, 1904. – 176 с.
Зміст: Поєдинок; Серенада в навечере св. Войтіха; Моя перша любов; Из степеня на степень; Перечислився; На Олімпі; Добра рада; На Олімпі; Як я шукав гувернантки; Редакційна тайна; Дві стрічі; Ні разу не вдарив.
70. Оповідання. – Коломия: Накл. автора, 1920. – 127 с.
Зміст: Хто винен?; Краще смерть чим неволя; Не для всіх весна зеленіє; Ледача жінка.
71. Панич: Повість з галицького життя. – Львів; Тернопіль; Нью-Йорк: Накл. вид-ва «Поділля», 1926. – 259 с.
72. Перед зривом: Історична повість. – Львів: Вид. І.Тиктора, 1937. – 128 с.: іл.; 1 арк. портр. – (Українська б-ка; Ч. 55).
73. Перед зривом: Історична повість. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1963. – 128 с.
74. Петро Конашевич Сагайдачний: Історичний нарис. – Відень: Накл. СВУ, 1917. – 24 с. – Вид. Союза Визволення України.
75. Побратими: Історична повість. Сагайдачний: Історична повість: У 3 ч. Ч. 1: Побратими. – Львів: Вид. т-ва «Українська книжка», 1918. – 231 с.

76. Побратими: Історична повість. – 2-е вид. Сагайдачний: Історична повість: У 3 ч. Ч. 1. – Коломия; Накл. вид-ва «Ока», 1927. – 288 с.; 1 арк. портр.
77. Побратими: Історична повість. – 3-е вид. – Edmonton: Ukrainian book store, 1946. – 241 с. – Накл. Укр. Книгарні в Едмонтоні, Алберта.
78. Повісті / Вступ ст. О.М.Нахлік; Худож. Л.М.Медвідь. – Львів: Каменяр, 1989. – 336 с.: іл.
Зміст: Олюнька; На уходах; За сестрою.
79. Полковник Михайло Кричевський: Історична повість із XVII віку. – Львів: Накл. вид. кооперативи «Хортиця», 1935. – 187 с.
80. Процесъ Исуca Хриcта: Юридична розв'їдка. – Тернопіль: Накл. Комітету будови нової парохіяльної церкви, 1897. – 31 с.
81. Сагайдачний: Історична повість: У 3 ч. – Львів: З друк. НТШ, 1918. – Ч. 1. Побратими. – 231 с.: іл.; 1 арк. портр.
82. Сагайдачний: Історична повість: У 6 ч. – Тернопіль; Коломия, 1929 – 1932.
Ч. 2. До слави. – Тернопіль: Накл. вид-ва «Чарзілля», 1929. – 276 с.
Ч. 3. До слави. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд», 1932. – 255 с.
83. Сагайдачний: Іст. роман: У 3 кн. / Упоряд., авт. післямови та приміт. В.Яременко. – Київ: Дніпро, 1989. – 585 с. – (Б-ка іст. прози).
84. Сагайдачний: Іст. роман: У 3 кн. / Упоряд., авт. передмови В.Яременко. – Київ: Варта, 1993. – 576 с.
85. Своїми силами: Повість: У 3 т. – Львів: Накл. ред. «Діла», 1902. – 530 с. – (Б-ка найзнаменитших повістей; Т. LXVIII. Літературний додаток «Діла»).
86. Сонце заходить: Історична повість з часів зруйнування запорозької Січи. – Львів: Накл. т-ва «Просвіта», 1930. – 205 с. – (Видання Т-ва «Просвіта»; Ч. 765).
87. Сонце заходить: Історична повість з часів зруйнування Запорізької Січи. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во «Говерля», 1955. – 205 с.
88. Спомины зъ-передъ десяти лѣтъ. – Львѡвъ: Зъ друк НТШ. – 1897. – 218 с.
На тит. сторінці рік виходу в світ – 1894.
89. Три казки діда Охрімa: З 10 малюнками Святослава Гординського. – Коломия: Накл. автора, 1927. – 123 с.
Зміст: Казка про одного гуцула-жовніра та його чародійну торбу; Казка про страшного лісовика та бравого Івася; Казка про зачароване королівство і Петруся Чабаненка.

90. Украдений син: Історичне оповідання з останніх років Запорозької Січі. – Львів: Накл. т-ва «Просвіта», 1939. – 87 с.: іл.; 1 арк. портр.
Із змісту: В.Верниволя. «Андрій Чайковський»: [Вступ. ст.]; А.Ч. Село Пишнівці в часі скасування панщини.
91. Украдений син: Історична повість з останніх років Запорозької Січі. – Львів: Мета, 1994. – 56 с.
92. Четверта заповідь: Повість з галицького життя. – Коломия: Накл. вид-ва «Рекорд», 1930. – 212 с.
93. Чорні рядки: Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919. – Львів: Вид. кооператива «Червона калина», 1930. – 119 с.
94. Що кожному знати треба про загальне, рівне, безпосереднє і тайне право голосовання. – Львів: Накл. Народного Комітету, 1905. – 16 с.

II. ТВОРИ, ОПУБЛІКОВАНІ В ПЕРІОДИЧНИХ ТА КОЛЕКТИВНИХ ВИДАННЯХ

95. Автобіографія // *Наша культура* (Варшава). – 1935. – Кн. 3. – С. 175–179.
96. Алькогольні образки // *Жіноча доля*. – 1925. – Ч. 4. – С. 2–3.
97. Алькогольні образки: Новела // *Ми молоді*. – 1928. – Ч. 5–6. – С. 61–65; Ч. 7–8. – С. 82–94.
98. Божа буде покровитель: Оповідання. // Ілюстрований календар-альманах «Червоної калини» на 1931 р. – С. 8–17.
99. В справі нашої письменницької мови // Огієнко І., Чайковський А. Вчімося рідної мови. – Жовква, 1933. – С. 15–18.
100. Вуйко: Ескіз // *Зоря*. – 1895. – Ч. 14. – С. 266–271.
101. Дещо про алкоголь // *Життя і знання*. – 1928. – Ч. 12. – С. 373–377.
102. З ласки родини: Повість // *Літ. наук. вісник*. – 1905. – Т. 30. – С. 27–56; 122–148; 218–248.
103. З часів переполоху: Спомини й рефлексії // *Літ. наук. вісник*. – 1904. – Т. 25. Кн. 2. – С. 107–115.
104. За віхоть сіна: Образок із судової залі // *Наша культура*. – 1935. – Кн. 1. – С. 46–48.

105. Запорожжа // *Життя і знання*. – 1929. – Ч. 10–11. – С. 289–295; Ч. 12. – С. 357–363.
106. Із степеня на степень // *Діло*. – 1903. – Ч. 22.
107. Коли раз серце кров'ю обкипить: З босняцьких споминів // *Літ. наук. вісник*. – 1910. – Т. 49. – С. 56–62.
108. Курателя: (Оповідання) // *Діло*. – 1897. – Ч. 19–21; Ч. 23.
109. Ледача жінка: Новела // *Ми молоді*. – 1929. – Ч. 7–8. – С. 89–98.
110. Мої історичні оповідання: [Лист до І.Огієнка] // *Наша культура*. – 1935. – Кн. 7. – С. 412–416.
111. Мої спомини про Івана Франка // *Новий час*. – 1926. – Ч. 41–43.
112. Мої спомини про Івана Франка // Возняк М. Спомини про Івана Франка. – Львів, 1926. – С. 30–43. – На обл.: 1927 р. (Б-ка «Нового часу»).
113. Моя відповідь на критику: [Про перебіг конкурсу в «Зорі»] // *Новий час*. – 1927. – Ч. 76.
114. Моя перша любов // *Назустріч*. – 1935. – Ч. 12. – С. 2–3.
115. Моя перша любов: (Зі споминів гімназіальних) // *Діло*. – 1896. – Ч. 38.
116. На Олімпі: [Оповідання] // *Діло*. – 1903. – Ч. 91–92.
117. На св. Петра: Нарис // *Жіноча доля*. – 1928. – Ч. 13–14. – С. 10–11.
118. На Тарасове свято: Нарис // *Жіноча доля*. – 1927. – Ч. 5. – С. 2.
119. Наші пословиці: Не кайся рано вставати, – а замолоду женити // *Жіноча доля*. – 1926. – Ч. 5. – С. 6–7.
120. Наші пословиці: Покірне теля дві мами ссе // *Жіноча доля*. – 1925. – Ч. 3. – С. 3–4.
121. Наші пословиці: Працєю, небоже, – Бог тобі допоможе! // *Жіноча доля*. – 1926. – Ч. 3. – С. 7.
122. Ні разу не вдарив: Образки із судової салі // *Літ. наук. вісник*. – 1903. – Т. 23, кн. 7. – С. 15.
123. Покрівля: [Стаття] // *Життя і знання*. – 1930. – Ч. 8. – С. 289–290.
124. Причинок до історії русько-народного театру в Галичині // *Житє і слово*. – 1897. – Т. VI. – С. 37–43.
125. Про завдання народного учителя на селі // *Учитель*. – 1925. – Т. 1. – С. 27–30.

126. Про старинний грецький процес кримінальний // *Часопись правнича*. – 1897. – Річник 7. – С. 130–145.
127. 15 літ тому: (Пам'яті Ф.Федорцева) // *Діло*. – 1930. – Ч. 59.
128. Рекрут: (Оповідання) // *Діло*. – 1897. – Ч. 1–6; Ч. 8–9.
129. Спомини з-перед десяти літ:
- I. Христос Воскрес // *Діло*. – 1893. – Ч. 99–100.
  - II. Standrecht // *Діло*. – 1893. – Ч. 282–283.
  - III. Моя подорож з Фочи до Калиновика і з поворотом // *Діло*. – 1893. – Ч. 289–292.
  - IV. Gratuliere Ihnen zur überstandenen Feuerprobe! // *Діло*. – 1894. – Ч. 15, 17.
  - V. Стоян Ковачевич // *Діло*. – 1894. – Ч. 18–21.
  - VI. Моя подорож до Фочи // *Діло*. 1894. – Ч. 50–61, 67–69, 76–77.
130. У відповідь ш. критикові моєї новелі «За чужі гріхи» // *Літ. наук. вісник*. – 1906. – Т. 36. – С. 507–509.
131. Українські приповідки: На похиле дерево кози скачуть // *Жіноча доля*. – 1925. – Ч. 1. – С. 9.
132. Хто винен?: Оповідання з галицького життя // *Червоний шлях*. – 1927. – Ч. 2. – С. 61–76.
133. Чи нашим правникам потрібне знання української мови? // *Рідна мова*. – 1933. – Ч. 7. – С. 15–18.
134. Чого треба вимагати від українського адвоката? // *Життя і право*. – 1931. – Ч. 2. – С. 9–14.
135. Чорні рядки: Спомини з 1918 р. / Підготовка тексту, примітки Б.Якимовича // *Дзвін*. – 1990. – Ч. 6. – С. 43–79.
136. Як то було при народинах «Діла»: (Спомин з-перед сорок восьми літ) // *Діло*. – 1929. – Ч. 10.
137. Як формовано Січових Стрільців у Самбірщині // *Літопис Червоної Калини*. – 1931. – Ч. 9. – С. 13–14.
138. Як п'яниці вмірають: Нарис // *Жіноча доля*. – 1926. – Ч. 7. – С. 5–6.
139. Cavaleria Rusticana (Сільське парубоцтво): [Оповідання] // *Спільними силами: Літ.-белетристичний та інформ.-науковий зб. т-ва «Просвіта»*. – Львів, 1926. – С. 134–139.
140. Krach w ruskim teatrze: Відповідь на ст. Podwysockiego K. «Krach w ruskim teatrze» // *Monitor*. – 1898. – Ч. 1. – С. 3–4; Ч. 2. – С. 3–5.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ А.ЧАЙКОВСЬКОГО

141. Андрій Чайковський [15.V.1857 – 2.VI.1935: Некролог] // *Діло*. – 1935. – Ч. 145.
142. † Андрій Чайковський: Посмертна згадка // *Життя і право*. – 1935. – Ч. 2. – С. 20–22.
143. Андрійшин С. Одне з трьох міст // *Агро* (Коломия). – 1990. – 19 трав.
144. Бабій О. Доробок Андрія Чайковського у контексті української історичної прози // Коломії – 750: Тези доповідей і виступів історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 750-річчю першої літописної згадки м. Коломії. – Коломия, 1991. – С. 20–21.
145. Бабій О. Не цураймося спадщини (Доробок А.Чайковського у контексті української історичної прози) // *Агро* (Коломия). – 1990. – 19, 26 трав., 9 черв.
146. Белз П. Початок біографії // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 3.
147. Бемко В. Андрій Чайковський // Бережанська земля: Історично-мемуарний збірник / Комісія регіональних дослідів і публікацій; голова проф. В.Лев. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Комітет «В-ва Бережани», 1970. – С. 105–110.
148. Бемко В. Андрій Чайковський // Бережанщина у спогадах емігрантів / Упоряд.-ред. М.Волинець, Б.Мельничук, І.Семенець. – Тернопіль: Книжк.-журн. Вид-во «Тернопіль», 1993. – С. 78–80. У додатку «Ювілей Андрія Чайковського в Коломії» // Там само. – С. 83–84. Коротший виклад див.: *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 4–5.
149. Беляєв В.Г. Об'єктивність чи об'єктивізм? // *Радянське літературознавство*. – 1960. – Ч. 1. – С. 38–46.
150. Беляєв В.Г. Чайковський Андрій Якович // Українська радянська енциклопедія: У 12 т. – 2-е вид. – Київ: Гол. ред. УРЕ, 1985. – Т. 12. – С. 242.
151. Білінкевич І. Іван Франко і Андрій Чайковський: До 110-річчя з дня народження Івана Франка // *Зоря* [Коломия]. – 1966. – 23, 24, 26 серп.
152. Білінкевич І. Іван Франко і Андрій Чайковський // *Червоний прапор* (Коломия). – 1989. – 23, 24, 26 трав.
153. Білоус-Гарасевич М. Творчість Андрія Чайковського // Ми не розлучались з тобою, Україно. – Детройт [США], 1998. – С. 169–182.

154. Гарасевич М. Творчість Андрія Чайковського – Дзвони (Рим-Дітройт). – 1980. – Ч. 1–2 (112–113). – С. 86–98.
155. Васильчук М. Чайковський Андрій, син Якова // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 12., літера Ч / За ред. М.Савчука. – Коломия: Вид.-поліграф. тов. «Вік», 2001. – С. 10–12. (З бібліогр.)
156. Васильчук М., Кречковський А. Андрій Чайковський: Штрихи до портрета та тлі Коломій. – Коломия: Вік, 1994. – 29 с.: мал. – В надзаг.: Музей народ. мистецтва Гуцульщини та Покуття.
157. Вашків А. Листи Івана Франка до Андрія Чайковського: Спроба аналізу // Тернопіль. – 1991. – Ч. 3. – С. 48–49.
158. Вільде І. У Андрія Чайковського: (Спомин письменника про Івана Франка) // *Світ молоді*. – 1934. – Ч. 6. – С. 10–15.
159. Вільде І. У Андрія Чайковського: Спомини письменника про І.Франка. // Вільде І. Незбагненне серце / Упоряд. та автор вступ. ст. М.Вальо. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 194–198.
160. Возняк М. Іван Франко та Андрій Чайковський // *Краківські вісті*. – 1942. – Ч. 109–118.
161. Возняк М. Чайковський і Франко // *Новий час*. – 1935. – Ч. 182.
162. Волинець Н. «Любіть Україну» // *Бережанське віче* (Бережани). – 1996. – 23 серп.
163. Ганкевич В. З моїх зустрічей з А.Чайковським. – Коломия, 1937.
164. Ганкевич А. У важкій службі: (З приводу 15-ліття політичних процесів // *Життя і право*. – 1934. – Ч. 1. – С. 26–29.
165. Граничка А. «Перед зривом» А.Чайковського: [Рецензія на книжку] // *Вісник*. – 1938. – Кн. 2. – С. 155.
166. Грицина О., Костів М. Дещо із листування письменника // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 9–12.
167. † Др. Андрій Чайковський [15.V.1857 – 2.VI.1935: Некролог] // *Новий час*. – 1935. – Ч. 122.
168. Дубина М. Андрій Чайковський // *Літ. Україна*. – 1991. – 19 груд.
169. Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ, 1917. – С. 379.
170. Жур І. Бл. п. Др. А.Чайковський і евангелізм // *Віра і наука*. – 1935. – Ч. 8–9. – С. 12–13.
171. † І.З. [Зубенко І.] Др. Андрій Чайковський: Некролог // *Жіноча доля*. – 1935. – Ч. 12. – С. 12.

172. Зубенко І. Андрій Чайковський: Жмут споминів замість вінка на могилу // *Дзвони*. – 1935. – Ч. 10. – С. 465–469; 1936. – Ч. 1–2. – С. 32–37.
173. І.К. [Іван Кошелівець]. Чайковський Андрій // *Енциклопедія українознавства: словникова частина* / Гол. ред. В.Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Вид-во Молоде життя, 1984. – Т. 10. – С. 3692.
174. Канчалаба О.В. Рукописна спадщина Андрія Чайковського // *Українська періодика. Історія і сучасність*. – Львів; Житомир, 1994. – С. 171–175.
175. Качкан В. Поклав серце у фундамент української нації (Андрій Чайківський) // *Хай святиться ім'я твоє: Студії з історії укр. літератури XIX – XX ст.* – Коломия, 1996. – Кн. 2. – С. 30–53.
176. Качкан В. Чайківський А.Я. // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника*. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 306–309.
177. Кентржинський Б. А. Чайковський і юнацтво // *Назустріч*. – 1938. – Ч. 10. – С. 1–2.
178. Кирчів Р. Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського // А.Чайковський. Твори: У 8 т. Т. 5: У чужому гнізді. – Львів: Червона калина, 1994. – С. 5–25.
179. Кречковський Л. «Олюнька» з Едмонтону // *Вісник Коломиї* [Коломия]. – 1992. – 2 черв.
180. Кречковський Л. Повернення // *Агро* [Коломия]. – 1989. – 30 черв.
181. Кривенко О.А. Ще одна стаття М.Возняка про І.Франка // *Укр. літературознавство*. – Львів, 1989. – Вип. 52. – С. 94–113.
182. Лепкий Б. Наше письменство: Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – 135 с. – (Літературна б-ка; Ч. 4.).
С. 91, 120: Про А.Чайковського.
183. Лоза М. Андрій Чайковський: У 50-річчя його смерті // *Альманах Гомону України на 1985 рік*. – Торонто, 1985. – С. 3–10.
184. Маковей О. Андрій Чайковський: Літературно-критична студія // *Літ. наук. вісник* – 1898. – Т. 1, кн. 3. – С. 152–173.
185. Мандзюк О. Андрій Чайковський. Коломийські сторінки життя і творчості. 1919–1935 рр. – Коломия: Вік, 2000. – 29 с.
186. Матіїв-Мельник М. Улюблений автор молоді Андрій Чайковський (15.V.1857 – 2.VI.1935) // *Назустріч*. – 1935. – Ч. 12. – С. 2–3.
187. Машура Г., Семчишин В. Діти письменника [Андрія Чайковського] // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 8–9.

188. Мельничук Ю.С. Слово про письменників // Жовтень. – 1958. – Ч. 9. – С. 121–140.
189. Мельничук Ю.С. Слово про письменників. – Львів, 1958. – С. 107–163.
190. Нахлік О. Проза Андрія Чайковського: [Вступ. ст.] // Чайковський А. Повісті. – Львів: Каменяр. 1989. – С. 3–10.
191. Николишин Д. Андрій Чайковський: Ювілейний реферат. – Коломия: Накл. «Жіночого кружка», 1929. – 32 с.
192. Новинки з протиаькогольного руху: [Ювілей письменника А.Чайковського] // *Ми молоді*. – 1929. – Ч. 1–2. – С. 19.
193. Опієнко І. Світлій пам'яті Андрія Чайковського // *Наша культура*. – 1937. – Ч. 6–7. – С. 273–277.
194. Погребенник Ф.П. Чайковский Андрей Яковлевич // Краткая литературная энциклопедия: У 9 т. – Москва: Сов. энциклопедия, 1975. – Т. 8. – С. 426.
195. Продан І. Андрій Чайковський і його історична проза // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 14–15.
196. Продан І. Андрій Чайковський і його роман «Сагайдачний: (До історії написання) // *Слово і час*. – 1993. – Ч. 10. – С. 78–80.
197. Продан І. Андрій Чайковський (Штрихи до портрета письменника) // *Українська мова і література в школі*. – 1991. – Ч. 6. – С. 58–62.
198. Продан І. До питання про творчі взаємовідносини А.Чайковського і В.Гнатюка // Тези наук. конф., присв. 120-річчю із дня народження В.Гнатюка. – Тернопіль, 1991. – С. 163–165.
199. Продан И. Историческая беллетристика Андрея Чайковского в контексте украинской исторической прозы первой трети XX столетия: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1991. – 19 с.
200. Продан І. Історична проза Андрія Чайковського. – Тернопіль, 1998. – 132 с.
201. Продан І. Народно-пісенні мотиви в творчості Андрія Чайковського // Фольклор у духовному житті народу: Тези регіональних наукових читань: Львів, 24 – 25 січня 1991 р. – Львів, 1991. – С. 114–115.
202. Продан І. Творчі взаємини Андрія Чайковського з видавництвами (1926–1927) // *Слово і час*. – 1990. – Ч. 11. – С. 82–89.
203. Продан І. Хотинська війна у зображенні А.Чайковського // 50-річчя возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР: Тези респ. наук. конф. – Чернівці, 1990. – С. 68–69.

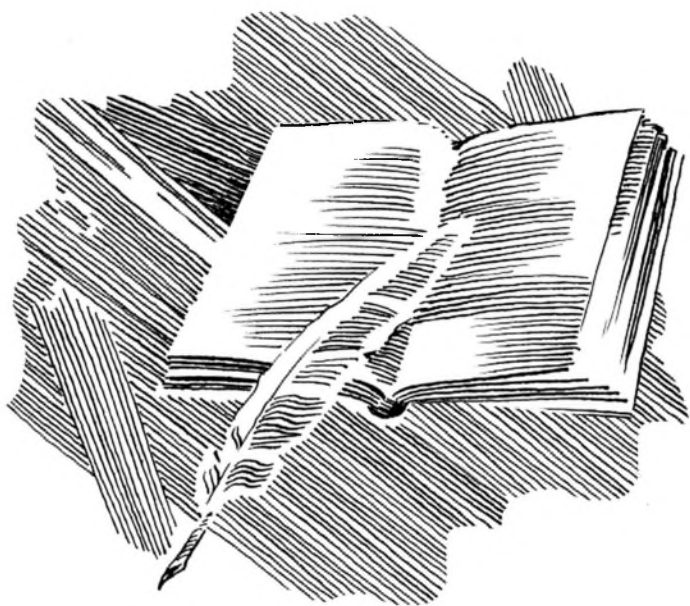
204. Рибак М. Сеніорови української полестри: А.Чайковському на спомин // *Життя і право*. – 1932. – Ч. 1. – С. 40–41.
205. Ріпецький В. Задля оживлення духовного (наші славні земляки) // *Червоний прапор* [Коломия]. – 1989. – 26 трав.
206. Романенчук Б. Літературна Коломия // Коломия й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія, 1970. – С. 197–226.
С. 204–205: Про А.Чайковського.
207. Романків П. Снується й досі чорними рядками Чайковського розболена душа // *Вісник Коломиї*. – 1994. – 3 верес.
208. Рудницький М. З нових книжок: [«Панич» А.Чайковського] // *Діло*. – 1927. – Ч. 71.
209. Семчишин В. Перший на Україні // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 1–2.
210. Сімович В. «Богданко»: [Новий твір А.Чайковського] // *Життя і знання*. – 1934. – Ч. 5. – С. 155.
211. Сташків О.В. «А ми славу козацькую повік не забудем...» (Урок-бесіда за повістю А.Я.Чайковського «За сестрою») // *Укр. мова і література в школі*. – 1991. – Ч. 6. – С. 45–51.
212. Струтинська М. Дім родини Чайковських у Бережанах // *Рідна школа*. – 1935. – Ч. 12. – С. 188–190.
213. Сур'як М. Андрій Чайковський – майстер малої прози // Інформаційний вісник Академії наук вищої школи України: Додаток. – 1996. – Ч. 10. – С. 8–16.
214. Сур'як М. Композиційна майстерність малої прози А.Чайковського // Інформаційний вісник Академії наук вищої школи України: Додаток. – 1995. – Ч. 7. – С. 19–29.
215. Сур'як М. Мала проза Андрія Чайковського. Спостереження над майстерністю. – Київ, 1995. – С. 3–43.
216. Сур'як М. Особливості характеротворення в малій прозі А.Чайковського // *Філологічні студії*. – Луцьк, 1996. – Вип. 1. – С. 14–18.
217. Сур'як М. Художня майстерність малої прози Андрія Чайковського. Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1996. – 24 с.
218. Ті, що від нас відійшли // *Життя і знання*. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 234.
219. Федак Р. Андрій Чайковський – комісар ЗУНР // *Самбірські вісті* (спецвипуск). – 1994. – Серп. – С. 6–7.

220. Филипчак І. Гординя – рідне село Андрія Чайковського // *Новий час*. – 1935. – Ч. 122.
221. Франко І. Конкурс «Зорі» // Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1981. – Т. 29. – С. 471.
222. Франко І. З останніх десятиліть ХІХ віку // Зібр. творів: У 50 т. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 524.
223. Харабарук А. Співець сивої давнини // *Тижневик Галичини*. – 1997. – 15 трав.
224. Чайковська Н. Останні дні Андрія Чайковського (з 3-ма знімками) // *Наша культура*. – 1935. – Кн. 8. – С. 497–503.
225. Чайковський А. // Бережанська земля: Історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – С. 105–113.
226. Чайковський А.: До 40-ліття літературної праці // *Світ*. – 1928. – Ч. 23–24. – С. 6–7.
227. Чайковський А. (1857 – 1935) // Приходько І. Творчі портрети українських письменників в ХХ столітті: Посіб. для вузів і шкіл. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1993. – С. 44–63.
228. † Чайковський А. // *Дзвони*. – 1935. – Ч. 6/7. – С. 354. – У змісті річника зазначений автор П.Ісаїв.
229. † Чайковський А. (15.V.1857 – 2.VI.1935) // *Рідна школа*. – 1935. – Ч. 12. – С. 194.
230. Чайковський Андрій Якович // *Українська радянська енциклопедія*: У 16 т. – Київ: Гол. ред. УРЕ, 1964. – Т. 16. – С. 73.
231. Чайковський М. Письменник-гуманіст: 100-річчя з дня народження А.Чайковського // *Прикарпат. правда*. – 1957. – 15 трав.
232. Чайковський М. Андрій Чайковський [15.V. 1857 – 2.VI.1935] // *Український календар на 1965 рік*. – Варшава, 1964. – С. 111–114.
233. Чайковський М. Андрій Чайковський // *Наша культура*. – Варшава, 1965. – Ч. 6. – С. 25–30.
234. Шургот Я. Світоч нашої землі // *Бережанське віче* [Бережани]. – 1996. – 23 серп.
235. Ювілей Андрія Чайковського в Коломиї // *Новий час* [Львів]. – 1929. – 25 берез.

Передруки: Бережанщина у спогадах емігрантів / Упоряд.-ред. Н.Волинець, Б.Мельничук, І.Семенець. – Тернопіль: Книжк.-журн. в-во «Тернопіль», 1993. – С. 78–80; *Самбірські вісті* (спецвицпук). – 1994. – Серп. – С. 13.

236. Ювілей Чайковського А. // *Діло*. – 1928. – Ч. 286–287.
237. Ювілейний альманах «Союзу українських адвокатів». – Львів: Накл. т-ва «Союз укр. адвокатів, 1934. – 255 с.
Згадується А. Чайковський.
238. Якимович Б. Наукова, публіцистична та мемуарна спадщина Андрія Чайковського // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць*. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 335–341.
Збірник на пошану професора Юрія Сливки. В надзаг: Національна Академія Наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.
239. Якимович Б. Театр «Руської Бесіди» та Андрій Чайковський (сторінки історії українського театру в Галичині) // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. мистецтвознавство*. – Львів, 2001. – Вип. 1. – С. 26–36.
240. Яременко В. Андрій Чайковський і його історичний роман «Сагайдачний» // *Чайковський А. Сагайдачний [Післямова]*. – Київ: Дніпро, 1989. – С. 548–571.
241. Chaikovsky Andrii // *Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovyč*. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1984. – Vol. 1. – S. 402.
242. Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků, 1814 – 1964: Vedeckobibliografický sborník. – Praha: Svět Sovětů, 1968. – 477 s.
Із змісту: Чайковський А. у Чехії. – С. 210–211.

ПРИМІТКИ

СПОГАДИ ПРО АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Наталія ЧАЙКОВСЬКА

ОСТАННІ ДНІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Спогад дружини письменника Наталії Чайковської з родини Гладивовичів датований 18 вересня 1935 р., себто написаний на четвертому місяці після смерті письменника (2.VI.1935 р.). Надрукований того ж року в журналі «Наша культура» (№ 8. – С. 497–503), який редагував Іван Огієнко. Спогад містить цінні відомості з біографії письменника останнього періоду його життя. Передруковується без змін. Підготував Р.Кирчів.

д-р Панчишин – відомий лікар-інтерніст і рентгенолог, вчений і суспільний діяч Мар'ян Панчишин (1882–1943).

д-р Білозор – лікар та громадський діяч Володимир Білозор (1890–1969). Військовий лікар Українських Січових Стрільців і Української Галицької Армії. Тривалий час працював у Коломиї, після Другої світової війни – на еміграції.

сенаторка Кисілевська – відома громадська діячка в Галичині, письменниця Олена Кисілевська (1869–1956), організатор жіночого руху, авторка оповідань і нарисів, у 1928–1935 рр. – депутат (сенаторка) польського сейму.

п. Зубенко – український письменник і журналіст Іван Зубенко (1889–1940). Родом з Херсонщини, учасник Визвольних змагань, автор повістей «Фатум», «Галина» (1934), «Квітка на багні», драматичних творів, які ставилися в галицькому театрі, з 1926 р. – співредактор журналу «Жіноча доля» в Коломиї.

д-р Ганьківський – лікар і громадський діяч Володимир Ганьківський (1897–1945). Учасник боїв Українських Січових Стрільців, автор спогадів про ті події, член дипломатичної місії уряду ЗУНР у Белграді. У 20–30-х роках працював за фахом у Коломиї, був ініціатором багатьох громадсько-культурних заходів, надавав безкоштовну лікарську допомогу незаможним людям. Помер в еміграції.

Микола ЧАЙКОВСЬКИЙ

[АВТОБІОГРАФІЯ]

Написана на замовлення відомого бібліографа, працівника Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника М.П. Гуменюка, зберігається у Відділі рукописів цієї бібліотеки. Подаємо за автографом. Рукопис супроводжує лист до М.П. Гуменюка, який подаємо повністю.

Дорогий Михайле Прокоповичу!

Вимагаєте, дорогий друже, від мене автобіографії; такої «порядної біографії», як кажете, та ще й до того «написаної від руки».

Що ж – поспробую, хоч це і буде вже не знаю, котрий варіант; уже кілька разів розмахувався, та виходило не те, що хотів. А щодо «від руки» – то це для мене найстрашніше, бо я змалечку був не в ладах з каліграфією; але коли Вам так захотілося, то «сліпайте» собі на здоров'я над моїми закарлючками.

Ще одне: пишу без чорновика, тому вибачайте за «коструба-тість».

Франц-Йосиф I (1830–1916) – імператор Австрії і король Угорщини з 1848 р. (коронований угорським королем у 1867 р.) з династії Габсбургів.

Нижанківський Остап (1862–1919) – визначний композитор і диригент, священник. Член Української Національної Ради ЗУНР. У травні 1919 р. розстріляний поляками.

Яворський Василь (1854–1926) – галицький громадсько-політичний діяч. Посол до австрійського парламенту (1900–1907) від Бережанщини; з 1907 р. працював у Новому Санчі, діяч Західної Лемківщини.

Загинув трагічно при відступі Радянської армії – Богдана Чайковського розстріляли енкаведисти під час відступу у червні 1941 р. в катівні на вул. Лонцького у Львові.

Коковський Франц (1885–1940) – письменник і громадський діяч на Сяніччині і Бережанщині, за фахом адвокат, працював суддею. Автор збірок поезій «Сердечні струни» (1907), «Настрої» (1909), збірок оповідань «Вчорашні дні» (1931), «Людська вдячність» (1934) та ін. Перекладав, писав оповідання для дітей. Знищений більшовиками.

Собеський Ян (1692–1696) – польський полководець, король Польщі (з 1674) – Ян III Собеський, підписав з Московською державою Вічний мир 1686 р., що завершило поділ українських земель між Польщею і Московською державою.

«Сокул» – польські пожежно-гімнастичні, а фактично парамілітарні товариства.

Томашівський Степан (1875–1930) – історик, публіцист і політик, дійсний член НТШ (1899). З 1910 р. – доцент історії Австрії у Львівському університеті, у 1914–1918 рр. – член Бойової Управи Українських Січових Стрільців, у 1920 р. – голова дипломатичної місії ЗУНР в Лондоні; в 1921–1925 рр. – у Берліні; з 1928 р. – доцент історії України у Краківському університеті. Наукові дослідження С.Томашівського присвячені головно Хмельниччині і добі І.Мазепи.

Лепкий Богдан (1872–1941) – видатний український письменник і літературознавець.

Колесса Олександр (1867–1945) – літературознавець, мовознавець, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ (з 1899). Був доцентом (з 1895) і професором Львівського університету (1898–1918). Член Української національно-демократичної партії. У 1907–1918 рр. депутат австрійського парламенту. З 1921 р. і до кінця життя жив і працював у Празі.

Студинський Кирило (1868–1941) – український літературознавець, громадський діяч, дійсний член НТШ (з 1899) і Всеукраїнської академії наук (з 1929), з якої виключений в 1934 р. (разом з М.Возняком та В.Щуратом) «за контрреволюційну діяльність», в 1939 р. відновлений у членстві. Доцент Краківського (1897–1899), професор Львівського (1900–1918, 1939–1941) університетів. Під час евакуації Червоної армії зі Львова у червні 1941 р. примусово вивезений, помер за нез'ясованих обставин.

«Бібліотека для молоді» Юліяна Насальського – серія популярних брошур «Бібліотека для рускої молодежы», яку видавав у Коломиї (1894–1913) Юліян Насальський.

Литвинович Спиридон (1810–1869) – український греко-католицький церковний діяч, галицький митрополит (1863–1869). Брав активну участь у суспільно-політичному житті Галичини, був віце-маршалком Галицького сейму, членом Державної Ради Австрійської імперії. У 1861 р. – співголова палати послів австрійського парламенту. Заслугою Литвиновича було прийняття в 1863 р. «Конкордії» з римо-католицькою церквою. Ця угода істотно перешкодила процесові полонізації Галичини.

Куземський Михайло (1809–1879) – галицький церковний і громадський діяч, найдіяльніший член Головної Руської Ради; у 1868–1871 рр. – останній холмський греко-католицький єпископ.

Струхманчук Яків (1884–1933) – графік, карикатурист і портретист. З 1920 р. у Києві, член літературно-мистецької групи «Західна Україна» і співредактор її однойменного органу. Репресований.

Рудницький Михайло (1889–1975) – літературний критик, літературознавець і письменник. У 1915–1918 рр. перебував у Києві, у 1919–1922 рр. вивчав західноєвропейську літературу в Парижі й Лондоні. У 1922–1925 рр. був професором таємного Українського Університету у Львові. До 1939 р. працював співредактором газети «Діло» і журналу «Назустріч» (з 1934).

«Дністер» – український кооперативний банк з обмеженою порукою. Заснований у Львові 1895 р. з метою матеріальної допомоги членам вміщених ощадностей, надання позички українському населенню краю тощо. Ліквідований більшовицькою владою в 1939 р.

Григорович Іван (1876–1937) – оперний співак, тенор, народився у с. Гнильче на Тернопільщині, помер у Львові. Виступав на оперних сценах у Львові, Загребі, Белграді, вчителював у вчительській гімназії у Коросно (тепер Республіка Польща).

Його найстарша дочка Наталка – Пулюй Наталія (1886–1965) найстарша дочка видатного українського фізика, першовідкривача рентгенівських променів Івана Пулюя (1845–1918), піаністка, вийшла заміж за композитора Василя Барвінського (1888–1963). Разом із своїм чоловіком відбула роки тюрми і заслання у Сибіру. Повернулася до Львова, кілька років лежала спаралізована, похована на Личаківському цвинтарі.

«*Сільський господар*» – українське господарське товариство у Галичині. Засноване 1899 р. священиками о. Томою і о. Юліаном Дуткевичами з метою захисту інтересів та поліпшення добробуту селян шляхом підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь. Остаточно припинило існування 1944 р.

Хомишин Григорій (1867–1947) – український церковний діяч, ректор греко-католицької духовної семінарії у Львові (1902–1904), єпископ Станіславівський (з 1904). У 1946 р. був заарештований радянською владою. Помер у січні 1947 р. в київській в'язниці.

«*Січ*» – спортивно-пожежна фізкультурна організація, поширена в Галичині в 1900–1930 рр., а також на Буковині, Закарпатті та на еміграції. Першу «Січ» заснував Кирило Трильовський в селі Завалля Снятинського повіту 5 травня 1900 р. Далі «Січі» створилися в Коломийському та Городенківському повітах, поширилися в Галичині та Буковині. У 1913 р. «Січей» було понад 900, де об'єднувалося бл. 80 тис. «січовиків». З «Січей» вийшла українська військова формація – Українські Січові Стрільці (1914–1920), які стали головною військовою силою під час створення Західно-Української Народної Республіки. Діяльність «Січей» припинила польська окупаційна влада в Галичині у 1924 р. «Січі» існували на Буковині, на Закарпатті, деякий час, під час Визвольних змагань (1919), – на Наддніпрянщині, де були ліквідовані після встановлення радянської влади.

Кузеля Зенон (1882–1952) – етнограф, мовознавець, громадський діяч і журналіст, професор Українського Вільного Університету, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка (з 1909). З 1920 р. працював у Німеччині як науковець і журналіст, співредактор першої частини «Енциклопедії українознавства».

Союз визволення України (СВУ) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії у Австро-Угорщині й Німеччині під час Першої світової війни 1914–1918 рр., вважала себе репрезентантом інтересів українців під російським пануванням і намагалась, використовуючи війну Австро-Угорщини і Німеччини проти Росії, здобути самостійність України. Більшість членів СВУ складали наддніпрянські соціалісти. Діяльністю СВУ керувала президія у складі: О.Скоропис-Йолтуховський, В.Дорошенко, А.Жук, М.Меленевський (на початку СВУ очолювали Д.Донцов і М.Залізняк).

Вітик Семен (1876–1930?) – галицький громадсько-політичний і профспілковий діяч. Член-засновник Української соціал демократичної партії Галичини і провідник її крила, що співпрацювало з Польською партією соціалістів, депутат австрійського парламенту; член Української Національної ради ЗУНР, член президії Трудового Конгресу. Наприкінці 20-х років переїхав на Радянську Україну, репресований і знищений режимом.

Останчук Яків (1873–1959) – громадсько-політичний діяч у Галичині та на Закарпатті. В 1907–1911 рр. – посол до австрійського парламенту, під час Першої світової війни брав участь у роботі Союзу визволення України. Один із засновників у 1920 р. Української соціал-демократичної партії на Закарпатті.

Зарицький Мирон (1889–1961) – математик, до 1939 р. учитель гімназії, згодом професор університету та інших високих шкіл у Львові, дійсний член НТШ.

Залізняк Микола (1888–1950) – український громадсько-політичний діяч, публіцист і дипломат. У 1914 р. став одним з організаторів Союзу визволення України. В січні-лютому 1918 р. у складі делегації УНР брав участь у виробленні умов і укладанні Берестейського миру 1918 р. В 1919–1920 рр. посол УНР у Фінляндії, згодом жив у Відні. В 1945 р. був заарештований радянськими спецслужбами, помер у в'язниці.

Донцов Дмитро (1883–1973) – визначний український публіцист, політичний діяч, літературний критик. Ідеолог українського націоналізму. В 1914–1918 рр. – голова Союзу визволення України (СВУ). Редактор «Літературно-наукового вісника» (1922–1932), «Вісника» (1933–1939) у Львові. З 1939 р. жив у еміграції.

Кокорудз Ілля (1857–1933) – педагог, класичний філолог, дійсний член НТШ. Був директором академічної гімназії у Львові (1911–1927), фундатором і головою товариства «Рідна школа».

Оссолінеум (Zakład Narodowy im. Ossolińskich) – польський культурно-освітній заклад у Львові і у Вроцлаві (Польща, з 1946). Заснований у 1817 р. істориком і бібліографом графом Максиміліаном Оссолінським (1827–1940). До Оссолінеуму входили бібліотека, музей і друкарня. В 1940 р. і у післявоєнний час книжкові фонди і музейні збірки віддані бібліотеці АН УРСР та Львівському державному історичному музею. В 1945–1956 рр. основні фонди Оссолінеуму, що стосувалися полонознавства, були передані Польщі. На їх базі була створена бібліотека Оссолінських у Вроцлаві.

Панчишин Мар'ян – див. прим. на с. 513.

...одночасно його брат, граф Станіслав, був назначений командиром польських легіонів, комбатантів австрійської армії – це, м'яко кажучи, не зовсім точне твердження. Майбутній митрополит Андрей – в миру Роман Олександр Марія Шептицький, не закінчив військової освіти через хворобу, у 1888 одержав ступінь доктора права (перед тим, у 1887 р., відвідав Київ, де познайомився з проф. В.Антоновичем), вступив до василіянського монастиря в Добромилі у травні 1888 р., висвячений священником у 1892 р. Згодом у Кракові він здобув докторські ступені з богослов'я і філософії, хіротонізований на єпископа у 1899 р., з 1900 р. – Митрополит Галицький. До речі, митрополит Андрей дуже добре знав батька автора, Андрія Чайковського, і багато у чому йому допомагав.

Натомість його брат Станіслав Марія Шептицький став командиром бригади Легіонів польських у 1916 р. Врешті, якби не важка образа цього діяча з боку українських суперантиклерикалів, Станіслав Шептицький мабуть перейшов би у 1918 р. на українську військову службу. На наш погляд, тут та в деяких інших місцях, без сумніву, дуже цікавих спогадів Миколи Чайковського проявляється його атеїзм і антиклерикалізм. Не вважаємо за справедливі також його оцінки діяльності Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), замученого більшовиками за «український націоналізм» у 1949 р.

Луцький Остап (Льонатик); (1883–1941) – громадсько-політичний діяч, публіцист, поет. У 1920 р. – представник української армії у штабі польського війська, зв'язковий С.Петляюри з Ю.Пілсудським. Член ЦК УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання). У 1928–1935 рр. посол до польського сейму, в 1935–1939 рр. – сенатор, репресований і знищений більшовиками.

Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880–1950) – громадсько-політичний діяч. З 1905 р. – один з керівників Української соціал-демократичної спілки РСДРП. Під час Першої світової війни належав до президії Союзу визволення України, в 1918 р. – губернський староста на Холмщині, Підляшші і Західній Волині.

Меленевський Маркіян (псевдоніми: Басок, Гилька, Самойлович та ін., 1878–?) – політичний діяч, прихильник марксизму, член Української соціал-демократичної спілки РСДРП. В 1914–1917 рр. – член президії СВУ. В 1920-х рр. переїхав до УСРР, подальша його доля невідома.

Жук Андрій (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч і публіцист. З 1905 р. – один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії. Один із засновників СВУ. В період УНР – співробітник українського посольства у Відні.

Бобрінський Георгій – граф, російський державний діяч, займався галицькими справами, генерал-губернатор Галичини під час російської окупації.

Дудикевич Володимир (1861–1922) – адвокат в Коломиї, проводир москвофільської партії, посол до галицького сейму.

Шкрумеляк Юра (Юрій); (1895–1965) – журналіст, поет і дитячий письменник. У 1928–1939 рр. – співредактор видань концерну І.Тиктора, головний редактор і фейлетоніст газети «Народна справа» та журналу для дітей «Дзвіночок». Репресований, у 1956 р. – реабілітований.

Вернадський Володимир (1863–1945) – видатний український і російський природознавець, мінералог і кристалограф, засновник геохімії, біогеохімії, гідрогеохімії, вчень про ноосферу і біосферу, академік (з 1909 р.), академік Української Академії Наук (з 1918 р.), перший президент УАН (1918–1919).

Тутковський Павло (1858–1930) – визначний український природознавець і педагог, один з основоположників геології й географії України, дійсний член Української (з 1919 р.) і Білоруської (з 1928 р.) Академії наук та НТШ (з 1923 р.).

Раковський Іван (1874–1949) – антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч. У 1921–1925 рр. професор Львівського таємного університету. Почесний член НТШ, голова НТШ (1935–1939).

Дорошенко Дмитро (1882–1951) – видатний історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Член Української Центральної Ради, у 1918 р. – міністр закордонних справ Української Держави; з 1920 р. у еміграції. В 1921–1951 рр. – професор кафедри історії Українського Вільного Університету у Відні, Празі і Мюнхені.

«*Вернигора*» – видавниче товариство, яке діяло у Києві (1916–1921), у Відні (1918–1923 і з 1939), у Мюнхені (1946–1948). Видавало підручники, мапи, дитячі книги, брошури, листівки.

Крушельницький Антін (1878–1935) – письменник, літературознавець, педагог і громадсько-політичний діяч, міністр освіти Української Народної Республіки, в 1929–1933 рр. – редактор радянськоческих журналів «Нові шляхи» і «Критика». У 1934 р. виїхав на Радянську Україну, де у 1935 р. разом із синами був розстріляний органами НКВС.

Цегельський Роман (1882–1956) – український вчений-фізик, педагог, громадсько-політичний діяч на Буковині та у Галичині. Дійсний член НТШ, його секретар (1926–1936). Був одним із засновників Українського католицького союзу.

Українське Педагогічне Товариство («Рідна школа») – освітньо-виховне товариство, засноване 1881 р. у Львові як Руске Товариство Педагогічне. Організувало боротьбу за українську школу в Галичині. Видавало дитячу літературу і книжки для широких мас населення белетристичного і науково-популярного змісту, шкільні підручники і читанки; згодом почало організовувати приватне шкільництво. 1912 р. на підставі зміненого статуту товариство прийняло назву Українське Педагогічне Товариство. 1926 р. назву змінено на «Рідна школа», Українське Педагогічне Товариство. У 1939 р. ліквідоване.

Малицька Костянтина (літературні псевдоніми – Віра Лебедова, Чайка Дністрова та ін., 1872–1947) – письменниця і перекладач. Автор збірок віршів і оповідань з життя дітей, нарисів на педагогічні теми, драматичних сцен тощо.

Огієнко Іван (1882–1972) – визначний український вчений, політичний, громадсько-культурний і церковний діяч, згодом (з 1943) митрополит Української автокефальної православної церкви Іларіон.

Джиджора Іван (1880–1919) – історик, громадський діяч і публіцист. Учень М.Грушевського, дійсний член НТШ. В 1919 р. – військовий комендант Рави-Руської. Наукові праці Джиджори присвячені в основному історії Гетьманщини XVIII ст.

Козак Євген (1907–1988) – композитор і диригент зі Львова, директор вокального ансамблю Львівського радіо, з 1945 р. – викладач Львівської консерваторії. Заслужений діяч мистецтва УРСР (1957).

Сіциньський (Січинський) Юхим (1859–1937) – український історик, педагог, громадський діяч, православний священник. Член НТШ (з 1899 р.), у 1903–1921 рр. – голова Подільського церковного історико-археологічного товариства. У 1918–1922 рр. приват-доцент Кам'янець-Подільського українського університету.

бунт проти румун в Хотині – йдеться про повстання проти румунського окупаційного режиму в 1919 р.

Третій (чи четвертий?) Універсал – мова йде про Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР, проголошений на Софійському майдані 22 січня 1919 р. Цей день увійшов в історію України як день її Соборності.

Сіяк Іван (1887–1937) – український військовий і політичний діяч, адвокат. Член Української соціал-демократичної партії та її ЦК (1909–1919), у 1914–1918 рр. – у лавах Легіону Українських Січових Стрільців, згодом у армії УНР. Потрапив у більшовицький полон, став членом КП(б)У. У 1933 р. Заарештований як один із лідерів міфичної «Української військової організації». Розстріляний.

Кошиць Олександр (1875–1944) – визначний диригент, композитор і етнограф. У 1918 р. – співорганізатор Української Республіканської Капели (згодом Український Національний Хор), з якою відбув у 1919–1924 рр. в концертну подорож по Західній Європі та Америці. З 1926 р. – в США.

революція під проводом Белі Куна – переворот в Угорщині, здійснений місцевими комуністами в 1919 р., в результаті чого проголошено т. зв. Угорську Радянську Республіку (21 березня – 1 серпня 1919 р.). Політичним керівником радянської Угорщини був Бела Кун.

Славінський Максим (1865–1945) – український громадсько-політичний діяч, поет, дипломат, публіцист. У 1917 р. – представник Центральної Ради при Тимчасовому уряді. З травня 1918 р. – член Ради Міністерства закордонних справ Української Держави, згодом очолював дипломатичну місію УНР у Празі.

Смаль-Стоцький Роман (1893–1969) – мовознавець і політичний діяч, дійсний член НТШ (з 1934 р.), довголітній голова НТШ у США (з 1951 р.). У 1921–1923 рр. посол УНР у Берліні, з 1923 р. професор Українського Вільного Університету. В 1926–1939 рр. – професор Варшавського університету. З 1947 р. в США, де у Мілуокі став професором історії і директором Слов'янського Інституту університету Marquette.

Сидоренко Григорій (1874–1924) – політичний діяч і дипломат, інженер шляхів. Член Української Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу УНР в уряді В.Голубовича (лютий – квітень 1918 р.). Голова делегації УНР на Паризькій мирній конференції (січень – серпень 1919 р.), посол УНР у Відні (1919–1922). Помер у Празі.

Та я під впливом Уранії... – на цьому рукопис обривається. Далі автор подає зміст написаного вже і, очевидно, запланованих до написання розділів:

I.	У батьків	1–5
II.	Школа	6–24
III.	Університет	24–39
IV.	На власних ногах	39–52
V.	Перша світова війна	53–80
VI.	Початки мандрів	
VII.	Зустрічі з сестрами Аполлона	
VIII.	Під польським чоботом	
IX.	Рубікон	
	За рубіконом	
X.	Десять років у «стані невагомості»	
XI.	Серед казахів	
XII.	Знову на рідній землі	

Чи писав він що-небудь далі, невідомо.

Катерина ЧАЙКОВСЬКА СПОГАД ПРО НАЙДОРОЖЧИХ

Написано на замовлення Б.З.Якимовича. Авторський машинопис у архіві Наукової фундації А.Чайковського.

Андрій СТАВНИЧИЙ СПОМИНИ ВНУКА

Написаний на замовлення Б.З.Якимовича. Рукопис у архіві Наукової фундації А.Чайковського.

Лев БЕМКО МІЙ ДІДО – АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Надруковано в часописі «Дзвони» (Рим-Дітройт), 1980, чис. 1–2 (112–113), с. 98–115.

Дук – двоюрідний брат автора, Андрій Ставничий.

бій під Хотином – відбувся 2 вересня – 9 жовтня 1621 р., де польсько-українська армія (65 тис. чол.) під командою великого гетьмана литовського Я.К.Ходкевича та українського гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного завдала кілька поразок турецькій армії (120–150 тис. чол.) султана Османа II.

Кіплінг Джозеф Редьярд (1865-1936) – англійський письменник. Лауреат Нобелівської премії (1907). Автор загальновідомих оповідань для дітей про життя Мауглі серед звірів («Книга джунглів», 1894; «Друга книга джунглів», 1895).

Май Карл (1842–1912) – німецький письменник, автор численних пригодницьких повістей (про життя індіанців та ін.).

Грімм, брати Якоб (1785–1863) *та Вільгельм* (1786–1859) – німецькі філологи. Професори Геттінгенського, згодом Берлінського університетів, члени Пруської академії наук. Засновники т. зв. міфологічної школи у фольклористиці. Великою заслугою братів Грімм є видання «Дитячі та родинні казки» (т. 1–2, 1812–1914) та «Німецькі перекази» (т. 1–2, 1816–1918).

Федак Степан (1861–1937) – громадський діяч, за фахом адвокат. Співзасновник товариства «Боян» (1891), організатор низки українських економічних установ. З 1909 р. головний директор товариства «Дністер», з 1913 р. – віце-президент Крайового банку (згодом Банку Господарства Крайового). З листопада 1918 р. – державний секретар харчових справ уряду ЗУНР. Згодом голова Союзу українських адвокатів та нелегального Комітету допомоги політичним в'язням.

Левіцький Кость (1859–1941) – адвокат і публіцист, один з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., голова Української Головної Ради у Львові (1914), перший голова уряду ЗУНР (1918), голова Української Національної Ради у Львові (1941).

Аркас Микола (1853–1909) – український композитор, історик, автор праці «Історія України-Руси».

Кащенко Андріян (1858–1921) – відомий український письменник. Брав активну участь у національно-культурницькому русі в Катеринославі. У 1917–1919 рр. організував і очолив «Українське видавництво А.Кащенка у Катеринославі», яке популяризувало українську історичну літературу. Автор багатьох прозових творів на історичну тематику.

«*Тірлебен*» (нім.) – «Життя тварин».

«*Вельтгеографі*» (нім.) – «Світова географія».

Пастер Луї (1822–1895) – французький мікробіолог та хімік, засновник сучасної мікробіології та імунології.

Ваза – династія королів Швеції (1523–1654) і Польщі (1587–1668). Найвідоміші представники династії у Швеції: Густав I (1523–1560), Ерік XIV (1560–1568), Густав II Адольф (1611–1632), у Польщі – Сігізмунд III (1587–1632), Владислав IV (1632–1648), Ян II Казимир (1648–1668).

Хомишин Григорій – див. прим на с. 516.

Коциловський Йосафат, Йосип (1876–1947) – український греко-католицький церковний діяч. Висвячений на священника 1907 р., згодом професор богослов'я і проректор духовної семінарії в Станіславові, в 1915–1916 рр. – ректор Української духовної семінарії в Кромержі (Моравія), з 1916 р. – єпископ у Перемишлі. 1946 р. заарештований польським комуністичним режимом, переданий в УРСР. Помер у Києві.

Назарук Осип (1883–1940) – громадський і політичний діяч, визначний журналіст і публіцист. Один з організаторів студентського життя на початку ХХ ст., член управи Української радикальної партії (1905–1919) і співредактор «Громадського Голосу». У 1915–1918 рр. служив у легіоні Українських Січових Стрільців, де керував Пресовою Кватирою; за Директорії УНР – міністр, згодом керівник Управи преси і пропаганди. Згодом відійшов від соціалізму, став віруючим католиком, з 1926 р. редактор «Нової Зорі», органу Української християнської (згодом католицької) організації.

«*Жонатий чи безженний клир*» – йдеться про ту брошуру Андрія Чайковського «Жонате чи безженне священство?», що побачила світ наприкінці 1924 – на початку 1925 р. Її текст вміщено в першому томі даного видання.

УПТ (Українське Педагогічне Товариство) – див. прим. на с. 520.

Шкрумеляк Юра – див. прим. на с. 519.

тустібус нон ест диспутандум (лат.) – про смаки не сперечаються.

Сенкевич Генріх (1846–1916) – польський письменник, автор історичної трилогії, до якої увійшли романи «Вогнем і мечем» (1884), «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (1887–1888).

Бобжинський Міхал (1849–1935) – польський історик та галицький політичний діяч з консервативними поглядами. Намісник Галичини у 1908–1913 рр., прихильник сильної держави. З 1877 р. – професор історії права в Ягеллонському університеті (Краків), один із засновників т. зв. Краківської історичної школи.

Лозинський Владислав (псевдоніми *Владислав Любич та ін.*) (1843–1913) – польський галицький письменник та історик. Автор численних художніх творів на історичну тематику, як науковець досліджував культуру XVI–XVII ст. та історію Львова.

Шайноха Кароль (1818–1868) – польський історик, публіцист і письменник (в основному на історичну тематику). Дослідник давньої історії Польщі, початків польської державності, автор відомої праці «*Dwa lata dziejów naszych 1646–48*» (т. 1–2, 1865–1869).

Калінка Валеріян (псевдонім *Броніслав Каменецький*); (1826–1886) – римо-католицький ксьондз, історик та публіцист. Один із засновників т.зв. Краківської історичної школи. Досліджував історію Польщі XVIII ст. та ін.

Костомаров Микола (1817–1885) – історик, публіцист, письменник, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, після розгрому якого був у в'язниці і на засланні в Саратові (до 1856), з 1862 р. працював виключно як науковець, автор фундаментальних досліджень з історії України.

Стороженко – автор має на увазі когось із братів Стороженків, Андрія (1857–?) чи Миколу (1862–1942).

Андрій Стороженко, історик і громадський діяч, працював над питаннями історії України та Польщі XVI–XVIII ст. Замолоду ліберал та українофіл, згодом перейшов на платформу російського націоналізму. Помер в еміграції.

Микола Стороженко, історик і педагог, автор численних праць з історії України XVII–XVIII ст. На відміну від брата, по революції 1917 р. знову повернувся до українства. На еміграції в Югославії написав цікаві «Спогади з мого життя».

Грушевський Михайло (1866–1934) – найбільший український історик, визначний організатор науки, політичний діяч і публіцист. Професор Львівського університету (1894–1914), голова Наукового товариства ім. Шевченка (1897–1913), автор фундаментальної праці «Історія України-Руси» (1898–1937). М.Грушевський був одним із засновників Української національно-демократичної партії (1899). У 1917–1918 рр. – голова Української Центральної Ради; в 1919–1924 рр. – на еміграції. З 1924 р. – в УСРР, дійсний член Української Академії Наук, з 1929 р. – дійсний член Академії Наук СРСР.

Липинський В'ячеслав (1882–1931) – історик, соціолог, політик і політолог, публіцист-філософ, дійсний член НТШ, один із творців Української демократичної хліборобської партії, за Гетьманату і Директорії (до червня 1919 р.) – посол України у Відні. Історичні праці стосуються часів козаччини. За політичними поглядами – монархіст.

«*Война Хоцімска*» *Потоцького* – поетичний твір Вацлава Потоцького (1621–1696), написаний 1670 р. під назвою «*Transakcia wojny Chocimskiej*», виданий 1850 р. під назвою «*Wojna chocimska*».

«ад календас грекас» – «до грецьких календ», себто надовго.

Тиктор Іван (1896–1982) – видавець, власник концерну «Українська преса», в якому до 1939 р. видавав книги (понад 400 назв) та часописи. Після 1939 р. очолював у Кракові релігійне видавництво «Нове Життя», 1941–1943 рр. – видавництво «Волинь» у Рівному, з 1948 р. – в Канаді (Вінніпег), де перевидав свої найбільші довоєнні видання: «Велика історія України», «Історія українського війська», «Історія української культури».

канадський «Український голос» – тижневик, з 1927 р. орган Союзу Українських Самостійників, виходить з 1910 р. у Вінніпезі (Канада) як видання Української Видавничої Спілки «Тризуб».

історичну повість «Око пророка» – йдеться про повість польського письменника Владислава Лозинського (1899).

Петрушевич Євген (1863–1940) – громадсько-політичний діяч, президент і диктатор Західної області Української Народної Республіки. За фахом адвокат, доктор права. У 1914–1918 рр. – член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. 4 січня 1919 р. обраний Президентом Західно-Української Національної Ради, згодом – член Директорії УНР. 6 червня 1919 р. Українська Національна Рада надала йому повноваження Диктатора ЗО УНР-ЗУНР. Через розходження в політичних питаннях з С.Петлюрою виїхав в листопаді 1919 р. до Відня, у 1920–1923 рр. очолював екзильний уряд Диктатора, що прагнув відновити незалежність ЗУНР дипломатичними засобами. Помер у Берліні.

Вітовський Дмитро (1887–1919) – військовий і державний діяч, полковник УГА. Член Української радикальної партії. Старшина Легіону Українських Січових Стрільців. 29 жовтня (за іншими даними 30 жовтня) 1918 р. очолив Український Військовий Генеральний Комісаріат, який під його керівництвом організував і провів переможне Листопадове повстання 1918 р. у Львові. Згодом – державний секретар військових справ ЗУНР. Загинув в авіакатастрофі.

Тарнавський Мирон (1869–1938) – генерал-четар УГА та її Начальний вождь (5 липня – 7 листопада 1919 р.). Офіцер австрійської армії, з вересня до грудня 1917 р. – командир Легіону Українських Січових Стрільців. З лютого 1919 р. – в УГА, командир фронтової групи «Схід»; згодом 2-го корпусу.

Греков Олександр (1875–1958) – військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. В роки Першої світової війни – генерал російської армії. Наприкінці 1918 – на початку 1919 р. – міністр військових справ УНР. 9 червня 1919 р. призначений командувачем Українською Галицькою

Армією. Підготував і провів Чортківський наступ 1919 р. В еміграції жив у Відні, в 1945–1956 рр. – в'язень большевицьких таборів.

Петлюра Симон (1879–1926) – державно-політичний діяч, публіцист, організатор Збройних сил УНР, голова Директорії УНР, активний діяч Револьюційної Української Партії (РУП), організатор УСДРП, редактор журналу «Украинская жизнь» (Москва, 1912–1917), генеральний секретар військових справ УНР, загинув у Парижі від куль большевицького агента Шварцбарта. Його постать стала символом боротьби за незалежність України.

Скоропадський Павло (1873–1945) – політичний та військовий діяч, гетьман Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Генерал російської армії. 3 жовтня 1917 р. – почесний військовий отаман українського Вільного Козацтва. Як глава держави провадив політику, узгоднену з німцями, захищаючи інтереси консервативно-власницьких верств. Разом з тим Українська Держава мала чималі досягнення в царині зовнішньої і внутрішньої (впорядкування адміністрації, розвиток української культури та освіти) політики. На еміграції (у Німеччині) очолював гетьманський рух, навколо якого групувалися різні консервативно-монархічні течії.

майор Л. – автор має на увазі Альфонса Ерле (1889–1939). Генерального штабу отаман УГА А.Ерле народився в Австрії Заступав посади шефа штабу Начальної команди УГА, шефа штабу 1-го корпусу. Вхід до складу делегації УГА на переговорах з А.Денікіним у листопаді 1919 року. А.Ерле належав до тих чужинців, які полюбили українців з першої стрічі з ними за національний патріотизм, доброту і порядність.

видана 1897 – котрогось року – «Спомини з-перед десяти літ» були видані 1897 року (хоча на титульній сторінці книги зазначено 1894 рік, коли «Спомини» підготували до друку).

Крушельницький Антін – див. прим. на с. 520.

Орися ЛОНЧИНА

МОЇ СПОМИНИ ПРО ДІДА АНДРІЯ
Й БАТЬКА БОГДАНА ЧАЙКОВСЬКИХ

Написано на замовлення Б.З.Якимовича. Машинопис у архіві Наукової фундації А.Чайковського.

Кость ЛЕВИЦЬКИЙ.
Д-Р АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.
ПОСМЕРТНИЙ СПОМИН

«Дружний Лихвар» – українське студентське товариство. Існувало 1870–1882 рр. при Львівському університеті. Виникло на базі студентського товариства «Академічна бесіда» (1870). Діяло спершу лише як каса студентської взаємодопомоги (до 1874), пізніше – як студентське видавничо-освітнє товариство. 1882 р. на його основі виникло товариство «Академічне братство».

«Академічний Кружок» – українське студентське товариство, яке діяло 1871–1895 рр., об'єднувало студентів Львівського університету, вищих політехнічних і ветеринарних шкіл. Спершу «Кружок» дотримувався москвофільської орієнтації, згодом – з приходом І.Франка, М.Павлика, І.Белея – змінив свій напрям. Товариство видавало своїм коштом журнал «Друг», окремі книжки та брошури, влаштовувало літературні вечори.

Олесницький Євген (1860–1917) – визначний громадсько-політичний діяч Галичини, економіст, публіцист, перекладач, дійсний член НТШ у Львові, посол до Галицького сейму (1900–1910) та до австрійського парламенту (1907–1917), підтримував тісні зв'язки з Наддніпрянщиною, відстоював політику консолідації українських сил, член-засновник Української національно-демократичної партії. Один з найкращих адвокатів, промовців, оборонець у політичних процесах, організатор громадського життя Стрийщини, засновник «Маслосоюзу», директор страхової компанії «Дністер», видавець, автор мемуарів.

Коцовський Володимир (псевдоніми – Корженко, Голка, 1860–1921) – український громадський діяч, письменник і педагог, автор перекладів і літературознавчих студій, співробітник часописів «Зоря» і «Діло».

Федак Степан – див. прим. на с. 523.

Гладилевич Дем'ян (1846–1892) – громадсько-політичний діяч, рідний брат дружини А.Чайковського. Очолював Товариство імені Шевченка у Львові, був співзасновником «Діла» і товариства «Дністер».

о. Лепкий Сильвестр (1845–1901) – греко-католицький священник, громадський діяч і письменник (псевдонім Марко Мурава), батько Богдана і Лева Лепких.

Савчак Дем'ян (1847–1912) – громадський діяч, за фахом суддя. Посол до Галицького сейму і член Крайового виділу у 1889–1901 рр., член Народного комітету Української національно-демократичної партії.

«Січ» – див. прим. на с. 511.

«Сокіл» – національні фізкультурно-спортивні організації. Засновані в Чехії 1862 р., у 1907 р. об'єднані у Всеслов'янський Сокілький союз. Перша організація товариства «Сокіл» на Україні створена в с. Купчинцях на Тернопільщині, а 1894 р. – і у Львові, заходами В.Нагірного та В.Лаврівського. Львівська організація «Сокіл-батько» стає центральною у Східній Галичині. На початку ХХ ст. товариства «Сокіл» створено в Росії і на Наддніпрянській Україні. В Галичині діяли до 1939 р., а на підрадянській Україні припинили свою діяльність у 20-х роках. Аналогічні напіввійськові спортивні товариства були створені і серед польського населення.

«Просвіта» – назва українського громадського товариства, що мало за мету поширення освіти та національної свідомості. Осередки «Просвіти» існували на українських землях з кінця 60-х років ХІХ ст. до 1940 р., а на еміграції існують і донині. Зараз на Україні роль товариства «Просвіта» відіграє засноване у 1989 р. Товариство української мови імені Т.Шевченка (тепер Всеукраїнське Товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка).

Заснована «Просвіта» у Львові 8 грудня 1868 р. заходами народовців, першим головою став Анатоль Вахнянин. Після 1891 р. «Просвіта» поширила свої завдання і на економічну ділянку. «Просвіта» була матір'ю багатьох організацій і товариств, які згодом вийшли з «Просвіти» і усамостійнилися – «Січ», «Сокіл» та ін. Товариство «Просвіта» у Львові мало всеукраїнський характер, що наочно віддзеркалює його видавничу продукцію. В Галичині товариство «Просвіта» закрито з приходом большевиків у 1939 р., а на Закарпатті – угорською окупаційною владою у тому ж році. Товариство «Просвіта» у всі часи своєї діяльності і на всіх етнічних територіях відіграло видатну роль у вихованні української національної свідомості та піднесенні культурно-освітнього рівня народу.

Український Комітет у Львові – громадська організація українців Львова, створена 1915 р. після відступу з міста російського війська. Головою цієї організації був А.Чайковський. Детальніше див. «15 літ тому (пам'яті Ф.Федорцева)» у першому томі даного видання.

Товариство українських письменників і журналістів ім. Ів.Франка – професійна організація у Львові у 1925–1939 рр.; об'єднувало близько 60 членів і кандидатів. Від 1933 р. влаштовувало конкурси і призначало нагороди за найкращі літературні твори року. Товариство очолювали: А.Чайковський, В.Стефаник, В.Щурат, Б.Лепкий, Р.Купчинський.

Степан ГЛАДИЛОВИЧ
 АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.
 НА ДРУГУ РІЧНИЦЮ СМЕРТІ

Вперше надруковано в журналі «Наша культура» (Львів), 1937, кн. 6–7, с. 277–279.

Гладилевич Степан (1877–1941) – син Дем'яна Гладилевича, фінансовий службовець у Дрогобичі, замучений співробітниками НКВС у червні 1941 р. Детальніше про нього див.: Гладилевич Адольф. За що вони вбили мого батька // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 185–191. (Український архів. Т. 45).

Гладилевич Дем'ян – див. прим. на с. 528.

«Просвіта» – див. прим. на с. 529.

«Бурса» – бурси – спільні приміщення для учнів, переважно сиріт і дітей малозаможних батьків (гуртожитки). 1914 р. В Галичині було 68 бурс (54 для хлопців, 14 – для дівчат) в 37 різних містах. Бурси утримувалися з публічних фондів, пожертв тощо. Виконували також національно-виховні завдання.

«Боян» – музично-співочі товариства у Галичині й Буковині; перший «Боян» організовано 1891 р. у Львові (гол. В.Шухевич) і Перемишлі, 1894 р. у Станіславові, 1895 р. в Коломиї, 1898 р. в Чернівцях, 1901 р. в Снятині, Стрию, Тернополі й Дрогобичі. У Бережанах «Боян» заснував о. Остап Нижанківський на початку дев'яностих років XIX ст.

Нижанківський Остап – див. прим. на с. 514.

«Сокіл» – див. прим. на с. 529.

«Січ» – див. прим. на с. 516.

Франц КОКОВСЬКИЙ
 АДВОКАТ-ГРОМАДЯНИН

Вперше надруковано у виданні: Альманах «Нового часу»: Календар для всіх. На рік 1938. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. – С. 118–120. Подаємо за першодруком.

Коковський Франц (1885–1940) – письменник і громадський діяч на Сянїччині і Бережанщині, за фахом адвокат, працював суддею. Автор збірок поезій «Сердечні струни» (1907), «Настрої» (1909), збірок оповідань «Вчорашні дні» (1931), «Людська вдячність» (1934) та ін. Перекладав, писав оповідання для дітей. Знищений більшовиками.

Лепкий Богдан – див. прим. на с. 515.

Кузеля Зенон – див. прим. на с. 516.

«Галичанин» – москвофільська щоденна газета, виходила у Львові у 1893–1913 рр. Боролася з українським національним рухом. Її підтримували австрійські урядовці польської національності.

Етимологія – йдеться про етимологічний правопис, написання слів за яким йшло за принципами традиції, не зважаючи на зміну вимови. Вживали в шкільництві Галичини до 1893 р. Москвофіли ж продовжували користуватися «язичієм» і етимологічним правописом навіть тоді, коли народовські видання перейшли на сучасний нам правопис (до кінця 30-х років ХХ ст.)

Бачинський Володимир (1880–1927) – адвокат і громадсько політичний діяч Галичини, один з провідних діячів національно-демократичної партії, посол до галицького сейму і австрійського парламенту.

У.П.Т. – див. прим. на с. 520.

Марія СТРУТИНСЬКА

ДІМ РОДИНИ ЧАЙКОВСЬКИХ У БЕРЕЖАНАХ

Надруковано в часописі «Рідна школа» (Львів), 1935, ч. 12, с. 188–190. Подаємо за першодруком.

«Жіноча Громада» – організація, яка постала внаслідок об'єднання Клубу Русинок і Кружка Українок, діяла у 1909–1917 рр. як триступенева організація з філіями в повітах і гуртками по селах. Проводила культурно-освітню і суспільно-харитативну працю серед жіноцтва. У 1917 р. «Жіноча Громада» перетворилась у Союз Українок.

Гаврилко – можливо, йдеться про Михайла Гаврилка (1882–1920) – різьбяр з Полтавщини, автора погруддя М.Шашкевича, проекта пам'ятника Шевченкові на конкурсі в Києві. Загинув як вояк Сірої Дивізії УНР.

Іван ОГІЄНКО

СВІТАЛІЙ ПАМ'ЯТІ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО.

В ДВОХЛІТНЮ РІЧНИЦЮ

Стаття-спогад датована 19.VIII.1935 р., надрукована до другої річниці смерті Андрія Чайковського в журналі «Наша культура», 1937, № 6–7, с. 273–277. Планувалася як передмова до задуманого видання книги листів А.Чайковського до І.Огієнка, яке, на жаль, не було реалізоване. Передруковується без змін.

1923–1935 – роки особистого знайомства і взаємного листування І.Огієнка з А.Чайковським.

Д-р Микола Чайковський (1887–1970) – син письменника.

«...пане Ректоре й Міністре» – у 1918–1920 рр. І.Огієнко був ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, і водночас міністром освіти, 1919–1921 рр. – міністр віросповідань в уряді УНР.

с. Москалівка під Косовом – присілок містечка Косова Івано-Франківської області, де І.Огієнко часто відпочивав з родиною в літні місяці 20–30-х років.

Винники – місто поблизу Львова, підпорядковане Львівській міській раді. На початку 20-х років тут деякий час жив з родиною І.Огієнко.

проф. В.Калинович – український педагог і журналіст Володимир Калинович (1884–1945), автор шкільних підручників та статей на педагогічні теми, редактор часопису «Ukrainische Blätter» у Відні (1919). «Україна» в Києві (1919) і «Українська школа» у Львові (1925).

Пацифікації – умиротворення. Польська офіційна назва репресій проти українського населення Галичини восени 1930 р. – погромні акції польської поліції і каральних військових частин, які нищили українські установи, знущалися над українськими діячами і простими громадянами-патріотами, проводили масові арешти та інші безчинства.

«Його праця про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» – до кінця 1937 р. – доки видавалася «Наша культура» – ця праця не була тут надрукована. Публікуючи згодом фрагменти листів А.Чайковського в еміграційному журналі «Віра і культура» (Вінніпег, 1955), І.Огієнко нічого не згадує про неї.

Іван ЗУБЕНКО

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(ЖМУТ СПОМИНИВ ЗАМІСТЬ ВІНКА НА МОГИЛУ)

Вперше надруковано в часописі «Дзвони» у двох поданнях: Дзвони. – 1935. – Ч. 10. – С. 465–469; 1936. – Ч. 1–2. – С. 32–37.

каліський табір для інтернованих – табір для інтернованих вояків Армії УНР діяв у м. Каліші на території Польщі у 1920–1924 рр.

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1885–1940) – історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник. Автор праці «Історія запорозьких козаків» у 3-х тт.

Аркас Микола – див. прим. на с. 523.

ген. П. Ш-ка і полк. К-ти – тут, очевидно, йдеться про відомих українських військовиків – генерала Павла Шандрука та полковника Михайла Крата.

Шандрук Павло (1889–1979) – український військовий і політичний діяч, генерал-хорунжий армії УНР. У березні 1945 р. очолив Український Національний Комітет. У квітні 1945 р. призначений командувачем Першої Української дивізії УНА (Української національної армії). З 1949 р. – у США.

Крат Михайло (1892–1979) – генерал-хорунжий Армії УНР, під час першого Зимового походу був начальником штабу Запорізької дивізії.

Рудницький Михайло – див. прим. на с. 515.

Лепкий Богдан – див. прим. на с. 515.

Купчинський Роман (1894–1976) – письменник і журналіст, старшина УСС і УГА, фейлетоніст (псевд. Галактіон Чіпка) «Діла» (1924–1939). Був головою Товариства письменників і журналістів у Львові (1933–1939)

Бабій Олесь (1897–1975) – галицький поет і прозаїк, брав участь в установчих зборах ОУН, за що був засуджений польським судом на 4 роки в'язниці.

Шкрумеляк Юра (Юрій) – див. прим. на с. 519.

Дудка Ф. – очевидно, йдеться про письменника і журналіста Федора Дудка (1885–1962), родом з Чернігівщини, який у 1920 р. жив у Львові і працював у бібліотеці НТШ.

Кислевська Олена – див. прим. на с. 513.

Театр ім. Тобілевича – йдеться про Український народний театр ім. І.Тобілевича, один з кращих театрів Західної України, який створив 1928 р. у Станіславові Я.Давидович. З 1938 р. – театр ім. І.Котляревського, з 1939 р. – Львівський державний український драматичний театр ім. Лесі Українки.

Дучимінська Ольга (1883–1988) – письменниця, громадський діяч, науковий співробітник Львівського музею етнографії і художнього промислу АН УРСР.

Николишин Дмитро (1884–1943) – письменник і педагог, видавав «Загальну книгозбірню» в Коломиї.

театр Стадника – йдеться про Йосипа Стадника, який з 1906 до 1913 р. керував театром товариства «Руська Бесіда».

Блавацький – йдеться про Володимира Блавацького (Трача) (1900–1953) – актора, режисера і мистецького керівника українських театрів у Галичині й на еміграції. Повернувшись в Галичину після виступів на сцені Харківського «Березоля» (1927–1928), грав у театрі ім. Тобілевича.

«Просвіта» – див. прим. на с. 529.

«Рідна школа» – мається на увазі Українське Педагогічне Товариство – див. прим. на с. 520.

«Відродження» – українське антиалкогольне та антинікотинове товариство (1909–1939). Мало штаб-квартиру у Львові, 18 філій і 122 гуртки по містах і селах Галичини, 6400 членів (на 1937 р.), видавало місячник «Відродження» (1928–39) і додаток «Ми Молоді», випустило низку пропагандистських брошур.

редакції *«Ж.Д.»* – йдеться про журнал *«Жіноча доля»* – журнал для українських жінок. Видавався у Коломиї в 1925–1939 рр. за ред. О.Кисілевської.

Поліщук Клим (1891–?) – письменник. У 1920–1925 рр. жив у Галичині. У 1935 р. після повернення до Києва був ув'язнений в концтаборі; загинув на Соловках. Був співробітником журналів «Мистецтво», «Літературно-науковий вістник» та ін.

Ставничий Дуцько – йдеться про онука Андрія Чайковського – Андрія Ставничого (н. 1919 р.)

Кобринський Володимир (1873–1958) – громадський і культурний діяч Коломийщини. У 1926 р. заснував, а з 1927 р. був директором українського музею «Гуцульщина».

Ірина ВІЛЬДЕ

У АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

(СПОМИН ПИСЬМЕННИКА ПРО ІВАНА ФРАНКА)

Вперше надруковано в журналі «Світ молоді», 1934, № 6, с. 2–4. Передруковано у кн.: Вільде Ірина. Незбаженне серце / Упоряд., вступ. стаття і прим. М.А.Вальо; Худ. оформлення Л.В.Прийми.– Львів: Каменяр, 1990. – С. 194–198.

Подаємо за першодруком.

Вільде Ірина – літературний псевдонім Д.Д.Полотнюк (1907–1982) – української письменниці, авторки повістей «Метелики на шпильках», «Б'є восьма», «Повнолітні діти», роману «Сестри Річинські».

І.З. – мова йде про Івана Зубенка (1889–1940) – письменника і журналіста.

Рошкевич Ольга (1855–1935) – наречена І.Франка, заміжня Озаркевич. Народилась в с. Угорниках біля Станіславова в родині священика.

Фундація Дубравського – йдеться про фонд, утворений з маєтку Степана Дубравського (1829–1909), педагога, учителя середніх шкіл Галичини, автора педагогічних статей, який записав своє майно на видання популярних книг.

Олесницький Євген – див. прим. на с. 528.

тоді ще не зреформованих оо. Василіян – реформу в чернечому ордені Української греко-католицької церкви отців Василіян провів митрополит Сильвестр Сембратович у 1882 р.

Микола МАТВІЙЧУК

СПОМИНИ ПРО АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Друкується за машинописом, який надіслав Науковій фундації Андрія Чайковського відомий краєзнавець, доцент Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка, лауреат премії ім. П.Чубинського Петро Арсенич. Машинопис зберігається в архіві НФ Андрія Чайковського.

Матвійчук Микола (1891 р., с. Гоголів Сокальського району Львівської області – помер 2 червня 1973 р. в м. Соснівка біля Червонограда на Львівщині) – філолог, видавець, громадський діяч. Автор «Букваря» для українських шкіл Америки, низки методичних підручників для навчання початків українського письма, видавець серії дитячих книжок «Золота бібліотека». Видавництво М.Матвійчука містилося у Львові при вул. Бляхарській (тепер І.Федорова), 8, перший поверх. У післявоєнний час – активний дописувач варшавського тижневика «Наше слово».

Архикнязь Рудольф – одинокий син цісаря Франца Йосифа I, кандидат до австрійського престолу, був у 1889 р. вбитий чи отроєний невідомими особами в його ж таки замку «Маєрлінг» під час нічної забави, враз з його коханкою Венерою. Правдоподібно, це вбивство зорганізували жиди, які вважали Рудольфа антисемітом і якому не могли простити того, що він в приступі гніву відрубав жидові шаблею вухо. Жиди підстилися навіть на його матері, цісаревій Єлизаветі, яку підкуплений тип на прізвище Лючені, заштилетував затроєним шилом в столиці Швайцарії Женеві (*Прим. автора*). За іншою версією це було самогубство або помста чоловіка коханки Рудольфа. (*Прим. упорядника*).

У Франка цей лист оброблений і звучить так:

*Ще рік мені блукати по землі,
Бо завзялись на мене сили злі.
Як рік мине, тоді підійму бучу.
Всій кривді і неправді шию кручу*

*Потішу всіх, хто гнувся і терпів,
А особливо вірних русинів.
Із цього краю, що є край дідівський,
Жебрацький, і шляхетський, і жидівський,*

*Я введу свій вірний люд у край
Заморський, де є справді хлопський рай.
В Бразилії царем я хлопським стану
Там жиду доступу не дам, ні пану.*

(Прим. автора)

Школа ім. Бориса Грінченка – українська приватна школа містилася у Львові при вул. Городецькій, 95 (для хлопців), у будівлях комплексу катедри св.Юра (для дівчат).

Двотижневий популярний часопис «Жіноча доля» виходив у Коломиї у 1925–1939 рр. за редакцією О.Кисілевської

Андрусів ілюстрував також мою IV (історичну) читанку, про яку я згадую в своїм листі, зробив для неї вінетку. Під час наших зустрічей він оповідав мені деякі епізоди зі свого життя. Народився він в селі Зимна Вода під Львовом. 1914 р. під час війни, він, будучи малим хлопцем, втік з дому, пристав до москалів і більше додому не повертався. Москалі його годували і всю війну возили з собою. Під час революції опинився в Варшаві. Поляки заопікувалися ним, посілали його в школу, представляли як здібного хлопця [майбутньому] президентові Гувєрові, коли той приїхав у 1920 р. до Варшави в службових справах і відвідав гімназію, в якій вчився Андрусів (Гувєр був тоді харчевим комісаром для Європи). По закінченні шкіл Андрусів відшукав своїх батьків і повернувся до Галичини. Підшукуючи праці, він стрінувся зі мною і з іншими видавцями. Львівський видавець Іван Тиктор, побачивши його малюнки в «Одарці», прийняв його на роботу як ілюстратора дитячої газетки «Дзвіночок». Перед вибухом другої [світової] війни Андрусів жив у Варшаві і займався малярством. У газетах була вістка, що він там робив виставку своїх творів *(Прим. автора)*.

За даними енциклопедії «Мистецтво України» (Київ, 1995) П.Андрусів народився 2 липня 1906 р. в с. Кам'янобрід на Львівщині – помер 29 грудня 1981 р. у м. Рівєргед, США. Один з найталановитіших ілюстраторів української книжки в міжвоєнний період – ілюстрував твори М.Матвійчука, А.Лотоцького та ін. Емігрував до Німеч-

чини в 1944 р., з 1947р. – в США. Був членом філадельфійського мистецького товариства, Об'єднання митців-українців Америки (ОМУА), автор низки історичних полотен, ілюстратор українських книг, учасник виставок у Варшаві, Львові, Празі, Берліні, Гельсінкі, Парижі, багатьох виставок ОМУА в США (*Прим. упорядника*).

Лотоцький Антін (1881, с. Вільховець Бережанського району Тернопільської області – 1949, Львів) – учасник Визвольних змагань, відомий педагог і письменник, автор багатьох творів для дітей («Ведмедівська попівна», «Вільгельм Тель», «Життя Езопа», «Історія України для дітей», «Покотигорошок» та ін.). Виступав під багатьма псевдонімами – Вільшенко, Лотан, ТОТО–Долото, Само собою не Руданський, криптонімом «Я.В.» та ін. Його детальний життєпис див.: *Якимович Б. Антін Лотоцький: життєвий і творчий шлях // Лотоцький А.Л. Княжа слава. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 5–16.*

Курдидик Анатоль (24 липня 1905 р. в Підгайцях на Тернопільщині – 25 червня 2001, Вінніпег, Канада). Навчався у Львівському університеті. Відомий літератор, журналіст, редактор. Працював в часописі «Український голос» у Перемишлі (1928–1929), у львівському тижневику «Неділя» (1929–1934), у часописі «Діло» (1934–1939), під час війни – віденський кореспондент «Краківських вістей». В Канаді працював редактором часописів «Український робітник», «Вільне слово», «Новий шлях», а в 1962–1970 рр. – «Поступу». Був президентом літературно-мистецького клубу в Торонто, очолював літературно-мистецький клуб у Вінніпезі (1963–1973). Автор багатьох поезій, новел і оповідань, співробітник «Шашкевичіяни». Нагороджений Шевченківською медаллю у 1974 р.

ВІТАННЯ АНДРІЄВІ ЧАЙКОВСЬКОМУ З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ювілейні поздоровлення А.Чайковському з нагоди 40-річчя його літературної діяльності подаємо за архівною справою № 3660, яка зберігається у відділі рідкісних і рукописних книг ім. Ф.П.Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Номери документів подаємо згідно зі змістом цієї справи.

ДОСЛІДЖЕННЯ
(STUDIA CZAJKOVSKIANA)

БЕМКО Володимир
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Це розділ з праці зятя А.Чайковського, д-ра В.Бемка, опублікованої в книзі «Бережанська земля: історико-географічний нарис», який подаємо за виданням: Бережанщина в спогадах емігрантів / Упорядники-редактори Н.Волинець, Б.Мельничук, І.Семенець. – Тернопіль: Книжково-журн. вид-во «Тернопіль», 1993. – С. 78–82.

ГАРАСЕВИЧ Марія
ТВОРЧИСТЬ АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

Надруковано в часописі «Дзвони» (Рим, Дітройт), 1980, чис. 1–2 (112–113), с. 86–98.

В основі інших статей розділу «Дослідження (Studia Czajkovskiana)» є доповіді і повідомлення, підготовані і виголошені на Читаннях Андрія Чайковського 1990-2002 рр. у Бережанах, Коломиї, Самборі, Львові.

Довідки про авторів на с. 540–543.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

1. ІЛ, відділ рукописів – Інститут літератури ім. Т.Шевченка НАН України, відділ рукописів.
2. ЛНБ ім. В.Стефаника – Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів.
3. ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України у Львові.
4. ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України у Києві.

СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

абстинент – той, що утримується (від вживання алкоголю)

альярм – тривога

ароґантний – пихатий

блюза – піджак, маринарка

бути на стації – квартирувати, винаймати квартиру

дижур – чергування

діатерма – діатермія, електролікування

інтроліґатор – палітурник

ісіхяс – хвороба сідничного нерва

конципієнт – помічник

креденс – буфет

маґазин – склад

мати трему – переживати

морожене – морозиво

накаслик – шафка коло ліжка

насонний лік – снодійне

отомана – невеликий диван, софа

палестра (гр.) – представники судової влади в Польщі

реконвалесценція – видужування

рудера – стара будівля

скарбонка – скарбничка

склеп – крамниця

тягарове авто – вантажний автомобіль

фасцинувати – очаровувати, чарувати

ферії – канікули

фреквенція (лат.) – відвідування, участь

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СПОГАДИ ПРО АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

1. БЕМКО Лев Володимирович (1919–1997) – внук Андрія Чайковського, правознавець.
2. ВІЛЬДЕ Ірина (Полотнюк Дарина Дмитрівна); (1907–1982) – відома письменниця, авторка повістей «Метелики на шпильках», «Б'є восьма», «Повнолітні діти», роману «Сестри Річинські».
3. ГЛАДИЛОВИЧ Степан (1877–1941) – небіж Андрія Чайковського, службовець державного скарбового контролю в Дрогобичі. Розстріляний більшовиками в червні 1941 р. в Дрогобичі.
4. ЗУБЕНКО Іван (1889–1940) – український письменник і журналіст. Родом з Херсонщини, учасник визвольних змагань, автор повістей «Фатум», «Галина» (1934), «Квітка на багні», драматичних творів, з 1926 року – співредактор журналу «Жіноча доля» в Коломиї.
5. КОКОВСЬКИЙ Франц (1885–1940) – письменник і громадський діяч на Сяніччині і Бережанщині, за фахом адвокат, працював суддею. Автор збірок поезій «Сердечні струни» (1907), «Настрої» (1909), збірок оповідань «Вчорашні дні» (1931), «Людська вдячність» (1934) та ін. Перекладав, писав оповідання для дітей. Знищений більшовиками.
6. ЛЕВИЦЬКИЙ Кость (1859–1941) – адвокат і публіцист, один з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., Голова Української Головної Ради у Львові (1914), перший Голова уряду ЗУНР (1918), Голова Української Національної Ради у Львові (1941).
7. ЛОНЧИНА (з Чайковських) Орися Богданівна (1923 р. н.) – внучка Андрія Чайковського, вчитель математики.
8. МАТВІЙЧУК Микола (1891–1973) – філолог, видавець, громадський діяч. Автор «Букваря» для українських шкіл Америки, низки методичних підручників для навчання початків українського письма, видавець серії дитячих книжок «Золота бібліотека».
9. ОПІЄНКО Іван (церковне ім'я – Іларіон); (1882–1972) – відомий український церковний і громадський діяч, митрополит (з 1943 р.), історик церкви, педагог, дійсний член НТШ (з 1922 р.).
10. СТАВНИЧИЙ Андрій Романович (1919 р.н.) – внук Андрія Чайковського, учитель музики, диригент-викладач.

11. СТРУТИНСЬКА Марія (літературний псевдонім Віра Марська; (1897–1984) – письменниця і журналістка, діяч Союзу Українок і редактор його органу «Українка» (1937–1939), співредактор журналу «Наші Дні» (1941–1944); з 1949 р. – на еміграції в США.
12. ЧАЙКОВСЬКА Катерина Миколаївна (нар. 1915) – внучка Андрія Чайковського, журналіст.
13. ЧАЙКОВСЬКА (з Гладилівичів) Наталія Юрївна (1861–1938) – дружина Андрія Чайковського.
14. ЧАЙКОВСЬКИЙ Микола Андрійович (1887–1970) – син Андрія Чайковського, професор математики.

ДОСЛІДЖЕННЯ

1. АРСЕНИЧ Петро Іванович (1934 р.н.) – краєзнавець, громадський діяч, працював в Івано-Франківському краєзнавчому музеї, був доцентом Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Заслужений працівник культури України, лауреат премії ім. П.Чубинського.
2. АНДРУСЯК Тарас Григорович (1964 р.н.) – директор Правничого коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидат юридичних наук, доцент.
3. БАРНА Ірина Михайлівна (1971 р. н.) – викладач кафедри теорії та історії української літератури Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка.
4. БЕЛЗ Петро (1928 р.н.) – учитель української мови і літератури, тепер пенсіонер, мешкає в місті Трускавець.
5. БЕМКО Володимир (1889–1965) – адвокат, політичний і громадський діяч Бережанщини. Зять Андрія Чайковського.
6. ВАСИЛЬЧУК Микола Миколайович (1967 р. н.) – вчений секретар Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й.Кобринського (1992–1997), заступник редактора районної газети «Вільний голос».
7. ВОЛИНЕЦЬ Надія Іларіонівна (1946 р. н.) – завідувач Музею книги (місто Бережани), лауреат премії ім. братів Лепких, заслужений працівник культури України.
8. ГАРАСЕВИЧ Марія – літературознавець, живе і працює в США.
9. ГНАТЮК Михайло Іванович (1947 р. н.) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії літератури Львівського національного університету імені Івана Франка.

10. ГОРИНЬ Василь Іванович (1936 р. н.) – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.
11. ГРИНІВ Олег Іванович (1941 р. н.) – доктор філософських наук, професор Львівського державного інституту фізичної культури.
12. ІЛЬНИЦЬКИЙ Микола Миколайович (1934 р. н.) – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури Львівського національного університету імені Івана Франка, завідувач відділу української літератури Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
13. КАНЧАЛАБА Олена Володимирівна (1951 р. н.) – завідувач інформаційно-масового відділу Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України.
14. КИРЧІВ Роман Федорович (1930 р. н.) – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу фольклористики Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України.
15. КРАВЕЦЬ Ярема Іванович (1943 р. н.) – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри зарубіжної літератури Львівського національного університету імені Івана Франка.
16. КРЕЧКОВСЬКИЙ Любомир Володимирович (1919–1999) – головний хранитель фондів Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й.Кобринського.
17. ЛЕВИЦЬКА Оксана – вчителька української мови і літератури Бережанської ЗОШ № 1.
18. НЕЧИТАЛЮК Михайло Федорович (1921 р. н.) – доктор філологічних наук, професор кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка.
19. ПРОДАН Іван Миколайович (1955 р. н.) – кандидат філологічних наук, доцент Бережанського агротехнологічного інституту.
20. РІЗНИК Левко Йосипович (1938 р. н.) – письменник, автор роману «Повінь» (1982), збірки повістей «Друге дихання» (1986) та ін. Голова Львівської організації Національної спілки письменників України.
21. СВАРНИК Галина Іванівна (1958 р. н.) – завідувач відділу інформації, публікації та наукового використання документів ЦДІА України у Львові.
22. СЕДЛЯР Олександр Володимирович (1978 р.н.) – магістр історії, аспірант кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, редактор Наукової бібліотеки.

23. СМИК Роман Петрович (1918 р. н.) – лікар-емерит, лауреат премії ім. братів Лепких, премії Фонду культури України ім. В.Винниченка, премії ім. Є.Чикаленка Української ліги меценатів.
24. ТРОФИМУК Мирослав Степанович (1960 р. н.) – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту релігієзнавства Музею історії релігії, директор Інституту неолатиністики Львівської богословської академії.
25. ХИМИН Олеся Федорівна (1958 р. н.) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та історії української літератури Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
26. ЯКИМОВИЧ Богдан Зіновійович (1952 р. н.) – кандидат історичних наук, директор Наукової бібліотеки, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

ОСОВОВИЙ ПОКАЖЧИК

Аксак 263

Альбрехт, ерцгерцог 62
Анастасієвський М. 450, 452, 462
Андрієшин С. 456, 457, 471, 503
Андрусів П. 169, 497, 536
Андрусак Т. 305, 541
Анін Т. 442
Антонович В. 518
Антонович Д. 180
Антонюк Р. 457
Аполіодор 298, 310
Арістотель 92
Аркас М. 114, 154, 523, 533
Арсенич П. 458, 467, 541, 535
Асклепід 298, 310
Астреб 70
Ахмет Калга 246

Бабій Олесь 155, 503, 533

Бабій Ольга 456–458
Бакунін 296
Бала О. 34
Балаж А.Т. 210
Балаж (Чайковська) В. 109, 198,
204, 210, 457, 471
Балаж М. 210
Балаж Р.А. 210
Балаж Т. 210
Балей С. 45
Балицький Ю. 56, 350
Бандрівські 368
Баран С. 237, 239, 242, 264–268,
271, 272, 274, 280
Барвінський Василь 516
Барвінський Володимир 218, 219,
427
Барвінський О. 20, 47, 113, 216,
218, 318, 319, 326, 327
Баревич Т. 217
Барна І. 399, 541

Бартель К. 443

Басс О. 498
Бачинська Г. 225
Бачинська М. 38
Бачинський В. 142, 216, 531
Бачинський Е. 418
Бачинський Є. 282
Бачинський Л. 444
Бачинський М. 20, 216
Бачинський О. 25, 375
Бачинський Ю. 340
Бачинські 368
Безпалко 56, 58, 60
Белей І. 219, 298–300, 493, 498,
528
Белз П. 367, 457, 503, 541
Бемко А.Б. 208
Бемко А.П. 208
Бемко Б. 203, 208
Бемко В. 102, 107, 197, 202, 208,
266, 277, 442, 443, 503, 538, 541
Бемко Ж.А. 208
Бемко З. 208
Бемко Керолайн 208
Бемко Л.А. 208
Бемко Л.Б. 208
Бемко Л.В. 108, 111, 203, 208,
439, 540, 522
Бемко М.З. 208
Бемко Н.П. 208
Бемко (Чайковська) О.-Г. 15 103,
109, 145, 202, 207
Бемко П.Б. 208
Бемко Т. 208
Бемко Т.Л. 208
Бемко Т.Т. 208
Бемко Тейлор 208
Бемко Хр. 208
Бережницькі 368
Берестянські 368
Беринда П. 252

- Бернадський 79
Беляев В. 303, 503
Беньовський 17
Біберович І. 220, 419, 423
Бідинські 368
Біднов В. 78
Білецький В. 47, 219
Білецький А. 78, 82
Білецький Ол. 284
Білик І. 21, 22, 140, 225
Білінкевич І. 324, 453, 503
Білінська А.Р. 209
Білінська М.-Г. 209
Білінський Д.-Р. 209
Білінський Р. 209
Білінські 368
Біличенко М. 185
Білозор В. 7, 10, 11, 107, 108, 513
Білоус-Гарасевич М. 503
Біляк 274
Біневич С. 73
Блавацький В. 158, 534
Блажкевич І. 468
Боберський І. 47
Бобжинський М. 92, 121,
243–245, 247, 249, 254, 259,
260, 262, 264, 271, 524
Бобрінський Г. 62, 232, 519
Бобко 56
Богуш 79
Боднар І. 41
Бойчук М. 494
Болбочан П. 107
Бона, королева 370
Бонде 114
Бордуляк Т. 405, 407, 411, 425
Борецький Й. 249, 252
Борковська І. 178
Бохенський 72
Бочковський І. 85
Брайдер Е. 223
Бращайко Ю. 191
Брем 104
Брикович І. 41, 42, 138
Брокгауз 26
Будзиновський В. 469
Бурно Н. 208
Бурно П. 208
Бутовський 82
Бутринський М. 466
Буховські 368
Бучинський М. 217
Бучинський П. 77
Вагнер Т. 208
Ваза, династія 115, 523
Вальо М. 504, 534
Вальтер 68
Вархол Р. 490
Василишин Т. 96
Васильківський 78
Васильчук М. 446, 458, 459, 504,
541
Вахнянин А. 47, 218, 224, 529
Вачків В. 442
Вашкевич М. 221
Вашків А. 504
Великанович 274
Вендриховський 267, 272
Вергілій 334
Берн Ж. 119, 285
Вернадський В. 69, 519
Верниволя В. 316, 500
Верхратський І. 47
Винниченко В. 288
Вировий 77, 83, 86
Височанські 370
Вишенський І. 37
Вишневецькі 260
Візенберг Г. 494
Вікул М. 77, 80
Вільгельм II 44, 67
Вільде Ірина (Полотнюк Дарина)
163, 504, 534, 540
Вітик С. 35, 349, 517
Вітовський Д. 75, 126, 526

- Вітошинська О. 429
 Вітошинський 42
 Владислав, король 255, 261, 523
 Вовк Ф. 47
 Вовчок Марко 285, 286
 Вовчук 425
 Возняк М. 46, 214, 302, 323, 324,
 330, 414, 422, 497, 501, 504,
 505, 515
 Войтович Л. 198
 Войцеховський М. 42
 Войцеховський 16
 Волинець М. 503, 538
 Волинець Н. 457, 463, 471, 504,
 508, 541
 Волошин А. 176, 193, 469
 Волошин М. 135, 425
 Волошиновські 369
 Волошинський Б. 456–459
 Волощук 222
 Волянський Б. 96
 Ворона М. 442
 Ворхол Дж. (Іван Верхола) 334
 Вуск 113
- Габсбург В. (Василь Вишиваний)**
 54, 55, 518
 Габсбург Карл Стефан 54
 Габсбурги
 Гавдида П. 222
 Гаврилко М. 56, 145, 531
 Гайдамаха К. 455
 Гайне 85
 Галіп Т. 165, 177, 193
 Галлер Ю. 74
 Галушинський М. 442
 Ганкевич В. 504
 Ганкевич Л. 33, 277, 442
 Ганьківський В. 10, 513
 Гарасевич М. 283, 504, 538, 541
 Геврич А. 194
 Геккель Е. 26
 Гембіцький 225
- Герасимович В. 468
 Герасимович-Когут А. 468
 Гжицький В. 211
 Гілярович 10
 Гіпчинський 109
 Гірняк Ю. 71
 Глаголюк В. 457
 Гладилевич А. 14, 530
 Гладилевич Д. 14, 47, 134, 136–
 138, 218, 221, 418, 427, 440,
 523, 524, 530
 Гладилевич І. 214
 Гладилевич Л. 14
 Гладилевич С. 136, 530, 540
 Гладилевич Ф. 137
 Гладилевич Ю. 14, 137, 278, 440
 Гладилевичі
 Гладка Д.-Б. 209
 Гладкий А.-Н. 209
 Гладкий Я. 209
 Глібов Л. 13
 Глібовицька Ф. 145
 Глібовицький К. 48
 Глібовицький Л. 14
 Глібовицький М. 221
 Глібовицький С. 37, 442, 443
 Гнатківська 108, 109
 Гнатюк В. 316–318, 506
 Гнатюк М. 382, 496, 542
 Гнідий О. 56, 59
 Говиківичева М. 187
 Гоголь М. 122, 173, 287
 Голєвіч 57
 Головатий М. 468
 Головацький Я. 46
 Голубець М. 56, 57
 Голубович В. 521
 Голубович С. 349, 442
 Гольцгаузен 87
 Гомницький 65
 Гонтарський 51
 Горбачевський А. 219
 Горбачевський І. 31, 33, 68

- Горбачевський С. 442
 Гординський Д.А. 178
 Гординський Д.Ф. 178
 Гординський І.А. 178
 Гординський І.Ф. 178
 Гординський Р. 48
 Гординський С. 494, 495, 499
 Гордієнко К. 178
 Горинь В. 320, 542
 Горницький З. 65
 Городиський І. 178
 Гофман О. 73
 Гошко Ю. 376
 Грабар О. 215, 302
 Грабовський 42
 Грабянко Н. 69
 Граничка Л. 504
 Гребінка Є. 173
 Греков Б. 356
 Греков О. 126, 526
 Греннер 86
 Григорович І. 24, 516
 Гриневецький І. 220, 412, 415,
 418–420, 423
 Гриневичева К. 178, 193,
 383, 470
 Гринів О. 343, 542
 Гриньків Д. 455, 458
 Грицина О. 504
 Грінченко Б. 123, 286, 536
 Грінченко М. 78
 Гром'як Р. 379
 Грушевський М. 21, 22, 70, 121,
 126, 216, 243, 253, 256, 271,
 320, 321, 322, 336, 356, 369,
 381, 392, 393, 397, 426, 468,
 469, 520, 525
 Грушевський О. 69
 Губчак М. 41
 Гудзій Ю. 79
 Гуменюк М. 513
 Гущак І. 483
- Г**адвел Т. 288
 Гарбовська 276
 Гардецька М. 194
 Гардецька Ц. 194
 Генік М. 33, 194
 Генік Н. 194
 Гембачев 346
 Герета В. 442
 Гете В. 45, 439
 Гісовський О. 103
 Гостковський 267, 272
 Горук С. 442
 Граве 80
 Грімм, брати 112, 523
 Гувєр 536
 Густав I 523
 Густав II Адольф 523
 Гуцков К. 27
- Д**авидович Я. 533
 Данило Галицький 181, 367, 368
 Данкевич І. 494
 Дей О. 42
 Дейницький О. 47
 Дем'янчук І. 45
 Деметріос 298, 310
 Демостен 298, 310
 Денисова Т. 394
 Денікін А. 527
 Джиджора І. 74, 520
 Дзеровичева Д. 187
 Дзедушицький, граф 230
 Дигдалевич 442
 Дідик А. 209
 Дідух 76, 84
 Дінарх 298, 310
 Дісней У. 334
 Дмитро Самозванець 460
 Дмоховський Р. 183, 193
 Дністряньський С. 133
 Добрянський 218
 Добрянські 368

Довбуш О. 111, 124
 Довженко О. 345
 Долістий 225
 Домбчевський Р. 37, 56, 60
 Донцов Д. 38, 55, 344, 469, 517
 Дорошенко В. 55, 66, 468, 517
 Дорошенко Д. 69, 78, 83, 86, 87, 519
 Достоевський Ф. 288
 Драгоманов М. 211, 277, 296
 Драй-Хмара М. 78
 Дубас М. 486
 Дубина М. 498, 504
 Дубляниця Р. 42
 Дубравський С. 535
 Дубрівний П. 56, 57
 Дубровські 368
 Дудикевич В. 62, 232, 519
 Дудкевич Т. 516
 Дудкевич Ю. 516
 Дудок Ф. 155, 533
 Дурбак А. 208
 Дурбак Л.А. 208
 Дурбак М. 208
 Дуткевич П. 16, 20, 26, 222
 Дучимінська О. 156, 533
 Дюма О. (син) 122
 Дюма О. 285
 Дяченко М. (Марко Бослав) 467

Едельман І. 444

Електорович 50
 Ельснер 86
 Ерік XIV 523
 Ерле А. 527
 Есхін 298, 310

Євин Ф. 167

Словицький А. 33
 Сремич 274
 Сфремов С. 351, 504

Жеребецька М. 208

Жиховський 79
 Жмайло М.
 (Жмайло-Кульчицький) 120, 277, 395, 440
 Жмайло С.
 (Жмайло-Кульчицький) 277, 440
 Жмайло-Кульчицький Г. 395
 Жолкевський (Жолкевський), гетьман 240, 241, 253–255, 269, 270, 386
 Жук А. 55, 517, 519
 Жур І. 504

Загайкевич 274

Заглоба 261
 Загоруйко А. 468
 Закаїнський Б. 183, 193, 317
 Залеський Б. 277
 Залеський Б. 277, 440
 Залізняк М. 37, 55, 517
 Зарицький М. 37, 100, 517
 Застирець Й. 21, 41
 Західний М. 106, 282, 442
 Зігмунд (Сігізмунд) III 243, 246, 249–251, 255, 257, 258, 263, 271
 Зубенко І. 8, 152, 159, 163, 448, 490, 504, 513, 532, 535, 540
 Зубрицький В. 52
 Зубрицький М. 52

Іваницький Б. 181

Іваничук С. 455
 Іванків Г. 210
 Іванків М. 210
 Іванків У.Г. 210
 Іванців І. 468
 Іванчук-Пригородська Д. 105
 Ізократ 298, 310
 Іловайський Д. 377
 Ільницький В. 46, 218
 Ільницький М. 377, 542

- Ільницький Я. 219
 Іммердауер 280
 Ісаїв П.
- Й**осипчук В. 193
- К**айпер 73
 Каинович В. 150, 175, 532
 Каиновські 260
 Каїнка В. 121, 519, 525
 Калнишевський П. 401, 403, 404, 480
 Кальдерон де ля Барк П. 422
 Канчалаба О. 316, 493, 505, 542
 Кара І 32, 67, 349
 Карманський П. 60
 Кармелюк У. 111
 Карневаллі Т. 208
 Картано, кардинал 251
 Катерина II 377, 400, 401, 404
 Кафка Ф. 440
 Кахникевич 66
 Качала С. 24, 243, 246, 247, 250, 271
 Качкан В. 505
 Качковський М. 219
 Кашевко М. 299
 Кашинський 70
 Кащенко А. 114, 377, 463, 523
 Квітка-Основ'яненко Г. 391
 Кентржинський Б. 505
 Кивелюк І. 318, 425
 Кирилович З. 448
 Кирчів Р. 351, 493, 505, 513, 542
 Кисілевська О. 8, 106, 156, 448, 513, 533, 534, 536
 Кіплінг Дж. 112, 114, 523
 Кіров С. 97
 Кічура М. 467
 Кічура Т. 467
 Клепатський 78
 Климент VIII,
 папа Римський 106
- Клюс 102
 Княжинський А. 375
 Кобенський 267, 273
 Кобилянська О. 190, 194, 283, 405, 411, 426, 470
 Коблянські 369
 Кобринський В. 103, 162, 451, 452, 534
 Кобринський Й. 447
 Ковалишин С. 302
 Ковалів 173
 Ковалюк М. 448
 Ковальський 42
 Ковачевич С. 302
 Ковенко 77
 Ковронський А. 175
 Ковтон Ф. 468
 Ковшевич О. 15, 138, 278, 436, 445
 Кожушкова 187
 Козак Б. 425
 Козак С. 73, 520
 Козак І. 73
 Козовик І. 468
 Коковський Ф. 16, 23, 24, 140, 282, 442, 514, 530, 542
 Кокорудз І. 46, 219, 425, 517
 Колесник В. 456
 Колесса 21, 426
 Колесса О. 49, 515
 Колесса Ф. 43, 46, 131
 Коломиєць Д. 78
 Комановський М. 470
 Комарницькі 368
 Комаров Б. 96
 Конан Дойль А. 285, 294
 Конашевич (Сагайдачний) П.
 114, 120, 122, 125, 151, 233,
 235, 237, 238, 241, 256, 261–
 263, 268–270, 277, 279, 321,
 365, 375, 380, 381, 398, 440,
 449, 460, 477–484, 487, 499,
 522, 532

- Кондзеля Б. 458
Конєцпольський 386
Конєцпольські 260
Конопницький А. 26
Копач І. 39, 45, 47
Копенський 252
Копистинські 369
Кордуба Г. 225
Кордуба М. 60
Кордуба Т. 229, 230, 233
Кордубова Ю. 187
Коритовський 226, 228
Кормош Т. 224
Королів-Старий В. 85
Косач О. 33
Косінський К. 256, 257
Коссак Г. 84, 232
Коссак І. 75, 84, 225
Коссак К. 225
Костащук І. 100
Костенюк І. 468
Костів М. 504
Костомаров М. 121, 173, 277, 525
Котарянський Г. 222
Котарянський С. 222
Котляревський І. 334, 533
Кох В. 220
Кохан В. 132
Коциловський Й. 115, 233, 524
Коцовський В. 133, 305, 528
Коцюбинський М. 92, 236
Кошелівець І. 505
Кошиць О. 83, 94, 95, 100, 199, 521
Кравець Я. 428, 542
Кравс А. 232, 350
Кравчук 347
Кравчук М. 100
Кравчук Н. 80
Красовський І. 16
Красюк М. 487
Крат М. 531
Креймер М. 208
Крелль В. 240, 268, 269, 274
Кречковський Л. 109, 198, 446, 456–459, 472, 504, 505, 542
Крживіцький 84, 85
Кривенко О. 505
Кривинюк М. 33, 34
Кривицька Л. 106, 426
Кривоніс М. 123
Крип'якевич І. 37, 71, 468, 509
Крип'якевич Р. 198
Крислач І. 495
Кричевський М. 123, 136, 381, 460, 480, 487, 499
Кріль І. 208
Крітон 310
Кропивницький М. 414
Кропивницькі 368
Крушельницька С. 225
Крушельницький А. 70, 127, 225, 281, 318, 392, 520, 527
Крушельницький М. 100
Кубійович В. 505, 509
Кузеля З. 34, 35, 60, 141, 186, 194, 219, 471, 516, 531
Кузеля О. 186, 194
Куземський М. 24, 515
Кузик 274
Кузів І. 21
Кузьма О. 448, 493
Кузьмик А. 193
Кузьмінська І. 208
Куліш П. 20, 32, 173, 277, 286, 380, 428, 440
Кульчицький 233
Кульчицький Ю. 375, 477
Кульчицький-Волчко І. 368, 376
Кульчицькі 368
Кун Б. 84, 521
Кунцевич (Кунців) І. 63, 70, 72, 94
Кунцевич Й. 248
Купер Ф. 285
Купчинська 194

- Купчинський Р.
 (Галактіон Чіпка) 155, 282, 451,
 482, 529, 533
- Курбас 477
- Курбас А. 225
- Курдидик А. 169, 537
- Курилас О. 494
- Курманович В. 346
- Куцій М. 470
- Кучабський В. 343
- Кучер В. 39, 41, 49, 71
- Кучера А. 356
- Кушнір В. 34, 35
- Лаврінський В.** 529
- Лагодинський М. 444
- Ландзейн М. 208
- Лапчинський Г. 127, 179
- Лашкевич М. 138, 231
- Лашкевич Н. 495
- Лаш С. 258, 259
- Лев В. 503
- Лев XIII, папа Римський 18
- Лев, князь 366, 367, 369
- Левинський В. 37
- Левицька О. 433
- Левицький 274
- Левицький Б. 450
- Левицький В. (Василь Лукич)
 35, 37, 47, 48, 56, 94, 219, 303
- Левицький Д. 185
- Левицький Є. 444
- Левицький К. 67, 83, 112, 133,
 138, 278, 298, 305, 306, 414,
 444, 523, 528
- Левицький М. 496
- Лемець Г. 458
- Ленін В. 55
- Лепкий Б. 14, 21, 24, 25, 107,
 128, 138, 140, 152, 155, 221,
 222, 225, 282, 285, 293, 317,
 377, 378, 381, 383, 386, 426,
 435, 437, 439, 451, 463, 464,
 467–469, 472, 476, 505, 514,
 515, 528, 529, 531, 533
- Лепкий Л. 442, 528
- Лепкий С. (Марко Мурава)
 14, 134, 138, 221, 281, 436,
 439, 528
- Липа Ю. 344
- Липинський В. 121, 184, 193,
 343, 381, 470, 525
- Лисенко М. 113
- Лисий 274
- Литвинович С. 24, 515
- Лізіяс 298, 310
- Ліковський Е. 243, 247, 271
- Лісовська Л.-Х. 207
- Лісовська Р.-М. 207
- Лісовська Ю.-М. 207
- Лісовський Б. 207
- Лісовський Д. 207
- Лісовський М. 207
- Лісовський П. 207
- Лісовський Т. 207
- Лобода 256, 257
- Лоза М. 505
- Лозинський В. 121, 271, 243, 258,
 358, 524
- Лончина (Чайковська) О.
 129, 198, 201, 207, 527, 540
- Лончина Б. 132, 207
- Лончина Б.Б. (єпископ Гліб)
 198, 207
- Лончина Б.Т. 207
- Лончина В. 207
- Лончина І. 207
- Лончина М.Б. 207
- Лончина М.В. 207
- Лончина М.Т. 207
- Лончина Н. 206
- Лончина О.Т. 207
- Лончина Т. 207
- Лопатинський 425
- Лопатинський К. 442
- Лопатинський Л. 225

- Лотоцька-Решетило 130
 Лотоцький А. 168, 537
 Лошаченко О. 56
 Лубенський 258
 Лужницький Г. 384
 Лукавецький Я. 462
 Лукіянович Д. 23
 Лукіянович О. 23
 Луцький О. 55, 274, 518
 Лучаківський К. 24, 46
 Лучко-Мельничук А. 212
 Любирський 78
 Любомирська І. 17
 Людкевич С. 46
 Лютник 108
 Ляйдер 14
 Льонгардт 57
- М**асевський 222
 Маєр 104
 Мазепа І. 117, 120, 130, 345, 377, 401, 403, 463, 514
 Май К. 112, 128, 523
 Майн Рід 285
 Макарушка А. 186, 274
 Маковей О. 211, 234, 236, 281, 299, 329, 357, 360, 397, 414, 419, 425, 426, 435, 439, 471, 505
 Максим'юк М. 468
 Макух І. 349, 477
 Маланчук В. 211
 Маланюк Є. 296
 Малицька К. (Лебедова Віра, Чайка Дністрова) 70, 520
 Маліновський А. 77, 80
 Мальчевський 277
 Манастирський А. 497
 Мандельбаум Е. 208
 Мандзюк О. 505
 Манн Т. 287
 Маньковичі 371
 Марков А. 37
- Марковські 369
 Маркс К. 296
 Мартович А. 65, 70, 173
 Мартос 87
 Масарик Т. 85, 99
 Матвійчук М. 166, 497, 535, 536, 540
 Матіїв-Мельник М. 191, 194, 470, 493, 505
 Матківські 369, 370
 Машталер В. 457
 Машура Г. 198, 505
 Медведик П. 23, 42
 Медвідь Л. 499
 Меленевський М. 55, 517, 519
 Мелень Т. 442
 Мельникова М. 450
 Мельничук Б. 382, 503, 508, 538
 Мельничук Ю. 121, 197, 211, 212, 295, 303, 309, 427, 453, 495, 505, 506
 Мельничук Я. 468
 Мертенс 37
 Мєраславський А. 189
 Мидловський С. 42
 Микитюк Д. 192, 194
 Михайлів Д. 209
 Михайлюк І. 23, 42
 Міліцкі 239
 Місило Є. 239
 Міхалік 50
 Міхаловський Ч. 276
 Міхновський М. 344, 469
 Могила П. 252, 387
 Могилянницький І. 468
 Монастирські 368
 Монолатій І. 460
 Мордовець Д. 377, 378, 397
 Мороз В. 283, 468
 Мороз І. 56, 57, 131
 Мороз М. 493
 Музичук О. 322
 Мукантів Й. 251

Нагірний В. 529

Назарук О. 115, 128, 219, 224,
383, 469, 524

Наливайко С. 240, 241, 244, 256–
258, 269, 270, 396

Насальський Ю. 22, 515

Наумович І. 302

Нахлік О. 413, 499, 506

Небеш А. 207

Невен Н. 206

Нельо Жіль 428, 429

Нестор, літописець 252

Нестрой 216

Нечай 65

Нечас Я. 85

Нечиталюк М. 211, 213, 542

Нечуй-Левицький І. 284

Немцевіч Ю. 243, 251, 253, 256,
271

Нижанківський

(Нижанковський) Ос. 15, 18,
138, 224, 318, 437, 514, 530

Нижанковський Ол. 225

Николишин Д. 156, 157, 377, 384,
391, 425, 449–451, 483, 506,
533

Новаковський М. 185

Овруцький 235

Огієнко І. (митрополит Іларіон)
70, 77, 79, 80, 83, 104, 106,
147, 383, 500, 501, 506, 513,
520, 531, 532

Огоновський І. 24, 47, 221, 425

Огоновський Ол. 24, 218, 221,
278, 433

Огоновський Ом. 24, 216, 218,
221, 433

Огоновський П. 24, 40, 47, 48, 94,
221

Огорчак А. 198

Одрехівські 368

Озаркевич Л. 219, 535

Окуневський Т. 278, 414

Олесницький С. 133, 164, 219,
230, 234, 278, 305, 414, 426,
528, 535

Олюхнич О. 210

Ольшанський 225

Омелянович-Павленко М. 346

Опалінський А. 258

Опільський Юліян 211, 383

див. також Рудницький Ю.

Оренштайн А. 497

Ортинський А. 178

Осадца А. 282

Осадца М. 24

Осман II, султан 258, 261, 522

Оссолінський М. 518

Остапчук Я. 35, 60, 517

Островський 242, 270

Острозький В. 395

Острозький К. 246, 252, 255, 256,
344, 396

Острозький О. 241, 255, 270

Острозький Я. 257

Отаманівський 70

Охримович (Залізник) О. 37, 56

Охримович В. 303

Охримович А. 75, 76

Ощудляк Х. 209

Павленко Н. 42

Павлик М. 302, 327, 346, 528

Павлюк І. 275

Паліїв Д. 184, 194

Пальчовський К. 243, 245, 271

Панч П. 385

Панчишин М. 7, 10, 50, 513

Панькевич 74

Паньків М. 468

Пасіка П. 176

Пастер А. 114, 523

Пацлавський О. 442, 443

Пачовський В. 60, 425

Пачовський М. 46

Пашенко О. 81, 82

- Пащинський А. 23
 Пекар 68, 73
 Пеленський 274
 Пелех 131
 Перфецький 74, 76
 Петлюра С. 79, 80, 83, 126, 199,
 316, 518, 527
 Петр 78
 Петрик І. 209
 Петрицький М. 444
 Петро І 403
 Петрушевич С. 67, 83, 126, 526
 Підвисоцька Е. 225
 Підвисоцький К. 225, 425
 Підвисоцький С. 225
 Підгородецькі 370
 Пілсудський Ю. 29, 79, 518
 Платон 92
 Плевако М. 78
 Плетенецький С. 240, 241, 252,
 263, 269
 Плецор М. 442
 Погорецькі 370
 Погребенник Ф. 393, 506
 Подганіч 16
 Подуфалій В. 457
 Полатайчук Я. 453–455, 469
 Поліщук 423, 424
 Поліщук К. 160, 534
 Полотнюк Д. *див. також*
 І. Вільде
 Полянський М. 47, 218
 Поль В. 277
 Помпей 312
 Понтій Пілат 312
 Попадюк Н. 192
 Попелі 370
 Порш М. 86
 Потапов А. 206
 Потапов В. 206
 Потапов В.В. 206
 Потапов Ю. 206
 Потапова (Ялишева) В. 206
 Потапова Н. 206
 Потапова Т. 206
 Потій Іпатій 246, 250
 Потоцький 121
 Потоцький А. 442
 Потоцький В. 525
 Потоцький, граф 222
 Потоцькі, графи 17, 260
 Потьомкін Г. 403
 Похажай Д. 222
 Пригородська В. 454, 455, 469
 Прийма І. 22
 Прийма Л. 534
 Приходько В. 81
 Приходько І. 508
 Приходько О. 82
 Пришляк П. 442
 Продан І. 391, 413, 506, 542
 Продан К. 159
 Проць А. 471, 475
 Прудон 296
 Птиця І. 56, 57
 Пузина 48
 Пулюй Г. 32
 Пулюй І. 31–33, 93, 100, 516
 Пулюй Н. 32, 33, 516
 Пулюй П. 32
 Пюрко Т. 327
 П'ясецький 76, 258
 Пясочинський 246
- Равич** 280
 Раковський І. 47, 66, 69, 519
 Ратичі 442
 Рафаель 43
 Реймонт В. 102, 287
 Река М. 81, 83
 Ренан Е. 300
 Рентген 31
 Рибак М. 507
 Ридз Е. 28
 Рихло І. 185

- Рібарж 442
 Різник А. 440
 Ріпецька Л. 455
 Ріпецький В. 454, 456, 507
 Ріпецький С. 440, 445
 Роздольський Й. 47
 Роксолана з Рогатина 321
 Романенчук Б. 507
 Романків П. 507
 Романович (Рожанковська) Т.
 220, 414, 415, 418
 Романченко І. 211
 Романчук Ю. 47, 218, 220, 227
 Романюк О. 266
 Ромен Роллан 288
 Рондяк 194
 Рошкевич О. 164, 535
 Рубчак І. 214, 225
 Руданець О. 458
 Руданський С. 65
 Руденко М. 284
 Рудницька 274
 Рудницький І. 70
 Рудницький М. 24, 70, 155, 193,
 214, 470, 507, 515, 533
 Рудницький Ю. (Юліян
 Опільський) 47, 66
 Рудольф, архикнязь 166
 Ружинський Б. 135
 Рурак 467
 Русин А. 104
 Русов Ю. 77, 83
- С**авицький О. 24, 40, 47
 Савчак Д. 134 222, 278, 433, 528
 Савчук В. 471
 Савчук М. 504
 Сагайдачний П. *див.* Конашевич
 (Сагайдачний) П.
 Садовський М. 21
 Садовський Н. 41
 Сакович К. 393
 Салій І. 453, 454
- Сальо А. 47
 Санат В. 23, 222
 Сапіга А. 248
 Сасинюк М. 457
 Сварник Г. 237
 Свенціцький І. 49
 Свирида С. 444
 Свірко А. 428–431
 Свірко-де Вольф А. 429
 Сегаль 71
 Седяяр О. 323, 542
 Селивановський 496
 Сембратович С. 279, 535
 Семенець І. 503, 508, 538
 Семчишин В. 239, 242, 270, 272,
 505, 507
 Семчишин І. 494
 Сенкевич Г. 121, 277, 336, 378,
 464, 486, 524
 Сенчина 96
 Сербиненко 86
 Сидоренко 87
 Сидоренко Г. 521
 Сидор-Чарторийський М. 494
 Сидоряк С. 41
 Симоненко В. 284
 Синенький О. 157
 Сиротюк М. 397
 Сідельник В. 71, 75, 76
 Сімович В. 38, 55, 56, 60, 177,
 507
 Сінгалевич В. 87
 Сірецький Р. 444
 Сірко І. 404
 Сітницький І. 41
 Січинський Д. 100
 Січинський М. 442
 Січинський (Сіцінський) Ю.
 78, 81, 520
 Сіяк І. 81, 521
 Скалозуб О. 450
 Скарга П. 243, 271
 Скоропадський П. 126, 527

- Скоропис-Йолтуховський О. 55, 517, 518
Скотт В. 285
Славінський М. 85, 516, 521
Сливка Ю. 509
Сліпий Й. 463
Слободівна М. 225
Смааль-Стоцький Р. 521
Смааль-Стоцький С. 57, 61, 85, 86
Смик П. 433
Смик Р. 463, 472, 543
Смицнюк О. 468
Смотрицький М. 249, 252
Собеський Я. 17, 514
Созанські 370
Сойка Й. 16
Сократ 92
Соневицький М. 18–20, 138, 140, 141, 221, 222
Софія фон Гогенберг 49
Спитко з Мельштина 371
Ставнича (Чайковська) М. 102, 108, 144, 198, 201, 202, 205, 209
Ставнича Д.П. 209
Ставнича Л.Я. 209
Ставнича О.А. 209
Ставнича Т.М. 209
Ставнича Я.-К. 209
Ставничий А. 102, 198, 202, 209, 426, 452, 457, 471, 522, 534, 540
Ставничий Д.-Б. 209, 471, 534
Ставничий М.Р. 108, 202, 209
Ставничий П.М. 209
Ставничий Р. 104, 107, 157, 159, 161, 197, 201, 202, 209, 442, 451, 461
Ставничий Р.-М. 209
Ставничий С.П. 209
Ставничий Ю.Я. 209
Ставничий Я.М. 209
Стадник Й. 214, 225, 425, 533
Стадніцький С. 258
Станімір (Чайковська) О. 8, 102, 107, 108, 144, 197, 203, 205, 210
Станко Г. 210
Старецький Б. 40
Старицький М. 377
Старовольський 258
Старосольський В. 442
Старух А. 444
Старух Т. 226, 228, 230, 444
Стасів В. 453
Стафіняк 74
Стахів Т. 275
Стахура Р. 185
Шашків О. 507
Стейськаль 444
Степура Г. 81
Стефаник В. 173, 303, 393, 405, 407, 409, 426, 444, 513, 529, 535
Стефанович А. 188, 194
Стефанович Ю. 133, 305
Стефанців Б. 453–454
Стефанюк 194
Стефура І. 496
Стечинська О. 425
Стечинський А. 225
Шешенко І. 69
Стівенсон 66
Столяров М. 77, 80
Стороженко 121
Стороженко А. 525
Стороженко М. 525
Стороженко О. 286
Стрілець І. 434
Стрільбицький 79
Струк В. 33
Струмеляк О. 350
Струмінський 73, 75, 76
Струтинська М.(Віра Марська) 144, 470, 507, 531, 541
Струхманчук Я. 24, 515

Студинський К. 21, 185, 303, 425,
515

Сур'як М. 413, 507

Суриков 58

Сушкевич К. 418

Танячкєвич Д. 440

Таран Н. 207

Тарнавський М. 126, 526

Тарнавські 368

Татомири 368

Твен М. 285

Темницький В. 442

Теофраст 310

Тепер 102

Терентьєв-Терешко 56

Терлецький С. 41, 246, 250, 258

Терпелюк 65

Тершаковець 274

Тиктор І. 122, 494, 498, 526, 536

Тим'як Р. 207

Тимкєвич О. 208

Тимчишин 53

Ткачук Я. 459

Толкачов 98

Томашівська О. 145

Томашівський С. 20, 21, 22, 221,
303, 343, 514

Топоркова С. 457

Трач (Чайковська) Н. 102, 108,
144, 146, 204, 205, 210

Трач Б. 204, 210

Трач І. 107, 159, 204, 210

Трач Ю. 204, 210

Трильовський К. 104, 106, 189,
278, 378, 440–445, 470, 478, 516

Трофимук М. 332, 543

Туна М. 53, 63, 69

Туна І. 52

Туна Й. 63

Туна С. 63

Турецькі 370

Турінські 370

Турула С. 56, 60

Тутковський П. 69, 519

Уайд А.Д. 26

Українка Леся 33, 85, 284, 533
428, 429

Ульванський А. 41

Устинович К. 207

Устинович (Чайковська) М. 101,
132, 201, 207, 214

Устянович К. 173, 415

Ушинєвич С. 39

Фєдак Р. 507

Фєдак С. 112, 133, 135, 219, 278,
305, 414, 523, 528

Фєданова М. 228

Фєдорів Р. 469, 493

Фєдоров І. 535

Фєдоров М. 77, 80

Фєдорців Ф. 502, 539

Фєдькович Ю. 20, 173, 178

Филипович 87

Филипчак І. 508

Фіголь М. 468

Фіцнер М. 225

Фішер А. 352

Флоринський 84

Фрадкін 33

Франко І. 20, 21, 25, 36, 40, 42,
44, 47, 51, 55, 57, 58, 66, 91,
95, 99, 113, 127, 138, 164–166,
173, 217–220, 236, 281, 284,
286, 287, 295–297, 301, 303,
315, 318, 320, 323–331, 344–
346, 353–355, 358–361, 381,
383–385, 405–407, 409, 415,
419–423, 426, 428–431, 435,
439, 441, 471, 477, 496, 501,
503, 505, 508, 528–530, 534–
537

Франко П. 95, 448

Франц Йосиф І 13, 50, 514, 535

Франц Фердінанд 49

Фрідріх Великий 44
 Фрідріх, ерцгерцог 67, 452, 462
 Фролов А. 33

Харабарук А. 508

Харкевич Е. 46
 Химин О. 405
 Хичій І. 442
 Хлодніцький 263
 Хмельницький Б. 111, 112, 124,
 236, 255, 316, 377, 378, 380,
 381, 383, 385–389, 437, 440,
 480, 487
 Хмельницький М. 387
 Хмельницький Т. 123
 Ходкевич Я. 522
 Холодний П. 70, 80
 Хомик А. 69
 Хомик Я. 24
 Хомишин Г. 34, 106, 115, 516,
 524
 Хоткевич Г. 426
 Храплива М. 497
 Христос Ісус 321, 322
 Хруцький 274

Цар 444

Цвондзінський 26
 Цегельський 66, 71, 185
 Цегельський А. 76, 442
 Цегельський Р. 70, 520
 Цеглинський Г. 234, 359
 Цеглинський І. 47
 Целевич Ю. 47, 218
 Цепинський А. 465
 Ціта, імператриця 67
 Ціцерон 92

Чабаненко В. 100

Чавс П. 63
 Чайковська В. *див.* Балаж В.
 Чайковська Г. *див.* Бемко О.-Г.
 Чайковська (Жильцова) І. 206

Чайковська К. 61, 89, 198, 200,
 206, 464, 471, 495, 522

Чайковська М. *див.* Ставничча М.

Чайковська М.Ж. 210

Чайковська (Джулинська) М.-Е.
 206

Чайковська Н. *див.* Трач Н.

Чайковська (Гладилович) Н. 14,
 102, 137, 141, 145, 146, 154,
 155, 198–210, 221, 228, 278,
 279, 302, 426, 433, 435, 437,
 440, 441, 449, 451, 508, 513,
 541

Чайковська (Туна) Н. 93, 200, 206

Чайковська Олена Ю. 206

Чайковська Ольга Ю. 206

Чайковська Ольга-Свєгєнія
див. Станімір О.

Чайковська Оріся
див. Лончина О.

Чайковська Т. 199, 205, 206

Чайковська (Пасіка) Ю. 102, 201,
 207

Чайковська (Глібовицька) Я. 109,
 204

Чайковська Я.Т. 210

Чайковський А.А. 15, 84, 108,
 109, 144, 204, 205, 210, 452,
 508

Чайковський А.Ж. 210

Чайковський Б. 7, 11, 15, 27, 62,
 108, 113, 125, 129, 140, 141, 144,
 145, 198, 200, 201, 205, 207,
 214, 279, 438, 442, 514, 527

Чайковський В. 42

Чайковський Ж. 109, 204,
 210, 471

Чайковський К. 39

Чайковський Л. 201, 205, 207

Чайковський М. 8, 90, 92, 93,
 108, 125, 128, 144–147, 197,
 199, 205, 206, 211–215, 219,
 279, 309, 337, 434, 438, 465,
 482, 508, 513, 518, 532, 541

- Чайковський Мих. 277, 440
 Чайковський Р. 131, 132, 201, 207
 Чайковський Ю. 72, 90, 94, 200, 206, 464
 Чайковський Я. 357
 Чаплинський Д. 389
 Чарнецький С. 58, 419, 425
 Чарська А. 285
 Чвартацький 442
 Чепурко Б. 489
 Черемшина Марко 173
 Чернецький А. 444
 Черник І. 208
 Чернява А. 128
 Чернявський І. 450
 Чеховський 77
 Чикалюк 42
 Чукур М. 183, 274
- Ш**айноха К. 121, 243, 244, 253, 257, 258, 260, 271, 525
 Шалата М. 480
 Шандрук П. 533
 Шаповал О. 182, 193
 Шараневич С. 24
 Шашкевич М. 23, 221, 318, 445, 476, 531
 Шварцбарт
 Швердтвеґер Дж. 208
 Шевченко Т. 13, 33, 99, 113, 174, 215, 277, 284–286, 295, 345, 391, 426, 430, 437, 440
 Шевченко Ф. 56
 Шекспір В. 288
 Шеліський, граф 222
 Шелухин С. 180
 Шепель 350
 Шептицький Андрей 54, 106, 117, 302, 497, 518
 Шептицький С. 55, 518
 Шеремета А. 225, 425
 Шерер 256
- Шипайло Р. 450
 Шишка О. 198, 445
 Шіллер Ф. 45, 278
 Шкап'як 28
 Шкраб'юк П. 476
 Шкрумеляк Ю. 65, 118, 120, 156, 519, 524, 533
 Шманькевич 82
 Штинь Я. 207
 Штумпф 45
 Шуйський Ю. 243, 271
 Шульмінський 81, 82
 Шурак Т. 39, 41
 Шургот Я. 508
 Шухевич В. 218, 224, 424
- Щ**урат В. 21, 214, 316, 317, 426, 515. 529
- Ю**зефович І. 250
 Юра Г. 225
 Юрашук В. 453
 Юрчак С. 225
- Я**блоновський А. 184, 243, 251, 271
 Яворницький Д. 154, 532
 Яворський А. 274
 Яворський В. 15, 138, 224, 226, 227, 228, 318, 514
 Яворські 368
 Ягайло Володислав 127, 371
 Якимович Б. 109, 197, 212, 295, 330, 343, 357, 413, 425, 457, 459, 472, 478, 493, 502, 509, 522, 527, 537, 541
 Яковенко Н. 198, 332, 333
 Ян Казимир 125, 523
 Янів О. 198
 Янович (Курбас) С. 225, 423, 424
 Яновська Л. 425
 Янчинський Г. 222
 Ярема Я. 39–42

Яременко В. 237, 238, 359, 413,
443, 499, 509

Яричевський С. 24

Яроцький 71

Ясінський Я. 457

Ясінські 368

Яцків М. 23, 24, 58, 426

Яцковський Ф. 221

Ящук П. 211

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- А**встрійська імперія 328, 333,
509, 515
Австрія 16, 32, 44, 47, 49, 50, 51,
54, 55, 60, 62, 67, 68, 71, 74,
87, 92, 95, 122, 199, 217, 220,
231, 232, 415, 509, 514, 521,
527
Австро-Угорщина 91, 92, 94, 239,
338, 511, 517
Агригент 257
Адамівка 280, 429, 438
Аллянт 38
Америка 421, 521, 530, 531, 535,
537
Англія 95
Архангельська область 97, 199
Атени (Афіни) 313
- Б**аличі-Подорожні
(Подорожнє) 208
Балкани 49, 304
Балтимор 206
Бандрів 346
Бахчисарай 122, 477, 479
Белград 507, 510, 513, 516
Белз 201
Бельгія 95, 421, 448
Береги Долішні 52, 205–210
Березовиця Велика 330
Бережани 11, 13, 14, 16, 17,
22–25, 27, 28, 33, 35, 37, 69,
70, 73, 76, 92, 106, 108, 109,
116, 118, 126–129, 135, 136,
138–141, 158, 164, 186, 187,
194, 199–204, 206–210, 215,
221, 222, 224–227, 229–231,
234, 267, 268, 269, 280–284,
311, 318–320, 322, 327–329,
470, 499, 502, 503, 504, 507,
508, 525, 530, 531, 536, 538
Бережанська земля 503
Бережанський повіт 227, 281
Бережанський район 532, 537
Бережанщина 279, 280, 282, 284,
311, 327, 328, 330, 426, 429,
430, 434, 435, 438, 456, 508,
514, 525, 530, 533, 535, 536
Бережниця 345
Березів Нижній 460
Берестя (Брест) 67, 247
Берлін 43–46, 48, 56, 77, 78, 86,
87, 93, 111, 113, 186, 194, 200,
456, 464, 465, 509, 514, 516,
520, 521, 526, 531, 537
Бетезда (США) 206
Бібрка 22
Біла Церква 246, 255
Білина 362
Білиня 137
Близький Схід 115
Бойківщина 173, 345, 360, 361
Болгарія 381
Болехів 340
Боснія і Герцеговина
49, 91, 128, 138, 220, 288, 299,
304, 415, 423
Бразилія 167, 169, 234, 282, 401,
531
Брацлав 246
Бремен 122
Брно 85
Броди 215, 222
Брусилів 79
Буенос-Айрес 208
Букарешт (Бухарест) 191, 194
Буковина 56, 166, 178, 219, 408,
434, 437, 510, 511, 514, 516,
520, 525, 530
Буньковичі 22
Буффало 504, 509
Бучач 224
Бяла 53
- В**аймар 45
Вармінстер (США) 207
Варна 321, 394

- Варшава 23, 29, 45, 68, 80, 81,
100, 149, 150, 184, 185, 194,
237, 256, 263, 268, 270, 274,
500, 508, 536, 537
- Вашингтон 209
- Велика Україна 37, 41, 68, 92, 95,
145, 147, 181, 378, 445, 448,
451, 463
- Велике Князівство Литовське 248,
249
- Великий Бичків 193
- Вербів 222
- Версаль 83
- Верховина 109
- Вецляр 60
- Винники 532
- Виноград 194
- Висоцьке 353
- Відень 17, 31, 32, 34–38, 40, 43,
44, 52–54, 56, 57, 61, 63, 70, 73,
87, 91, 93, 94, 126, 199, 203,
208, 223, 392, 461, 477, 495,
517, 519, 521, 525–527, 532
- Вільховець 27, 537
- Вінниця 71, 83
- Вінніпег 80, 160, 494–497, 526,
532, 537
- Волинська земля 245
- Волинь 80, 81, 124, 260, 291, 332
- Волосянка 370
- Волощина (Валахія) 354, 388
- Воля Волошинова 371
- Воля-Блажівська 369
- Ворохта 50, 51, 53
- Вроцлав 518
- Г**айланд Парк (США) 209
- Галицька Волость 174, 282
- Галицька земля 181
- Галицька Україна 277, 471
- Галицьке князівство 369
- Галицький П'ємонт 335
- Галицько-Українське
князівство 181
- Галич 223
- Галичина 17, 18, 21, 24, 30, 31,
33, 35, 41, 46, 47, 49, 53, 61–63,
68, 79, 80, 83–85, 92, 93, 95,
102, 127, 150, 152, 161, 166,
191, 197, 204, 213, 217, 218,
220, 231, 232, 233, 238, 269,
278, 287, 289, 291, 295, 296,
298, 303, 305, 307, 309, 316,
320, 321, 323, 325, 330, 333,
335, 337, 338, 340, 349, 354,
357, 362, 383, 390, 391, 394,
412, 415, 418, 423, 426, 427,
433, 435, 439–442, 446, 448,
451, 501, 513, 515–517, 519,
520, 523, 524, 528–532, 534–
536, 540
- Галілея 312
- Гвоздець (Гвіздець) 189, 194
- Гельсінкі 537
- Германія 245
- Геттінген 36
- Гетьманщина 334, 335
- Гиновичі 222, 282, 444
- Гінстейл 207
- Гнилички 302
- Гнильче 516
- Гоголів 535
- Голландія 95
- Голобутів 368
- Гординя 90, 136, 178, 193, 215,
357, 360, 361, 368, 369
- Горішня (Верхня) Австрія 55, 94
- Городенка 22, 194
- Городенківський повіт 516
- Городище 368, 469
- Городло 260
- Греція 311, 313
- Гречани 76
- Гримайлів 31
- Грозьова 369, 370
- Грушатичі 353
- Гуцульщина 173, 282, 426, 449–
452, 456–458, 461, 461, 462,
467, 472, 504, 541, 542
- Г'юстон 208

Гданськ *див.* Данціг
Грац 39
Грослібергаль 99

Даллас 208
Данціг (Гданськ) 204, 371
Демно 372
Денисів 194, 468
Дзвиняч 220
Дітройт 207, 498, 503, 504, 517,
522, 538
Дністрик Буковий 371
Добрівляни 210
Добромиль 371, 420, 518
Довге 369
Долина 368
Дорпат (Тарту) 164
Дрезден (Дрезно) 43, 44
Дрогобич 115, 139, 194, 215, 217,
349, 358, 376, 472, 530, 540
Дрогобиччина 215, 352
Дрогомирчани 353
Дубляни (Самбірський район) 475
Дубрівка 372

Едмонтон 445, 494, 496, 499,
505
Еллада 298

Європа 44, 51, 77, 94, 115, 154,
159, 160, 242, 251, 385, 428,
536
Єднорожец 207
Єна 45
Єрусалим 188

Жаб'є 109
Женева 296, 535
Жешувське воєводство 24
Живець 54
Жиліна 85
Житомир 505
Жмеринка 83
Жовква 73, 75, 76, 84, 500

Жовті Води 124, 316, 488
Жуків 281, 439

Завалля 516
Загреб 24, 444, 516
Закарпатська Україна 85
Закарпаття 516, 517, 529
Заліщицький повіт 220
Задуче 193
Зальцбург 208
Зальцведель 60
Замостя 488
Запоріжжя 100
Запорізька Січ 269, 277, 291,
377, 382, 393, 394, 396, 399,
401–404, 441, 468, 475, 482
Зарваниця 221
Зарубинці 32
Західна Волинь 518
Західна Галичина 16, 67, 75, 89,
224, 226
Західна Європа 521
Західна Лемківщина 514
Західна Україна 109, 212, 213,
233, 280–282, 316
Збараж 17, 221, 261, 265–267,
272, 273, 275,
Збоїска 201
Звіринець 27, 278, 436
Зимна Вода 536
Золочів 156, 221
Зубриця 353
ЗУНР 41, 68, 72, 75, 83–85, 87,
94, 95, 121, 200, 203, 211, 232,
301–303, 341, 343, 350, 355,
446, 447, 507, 513, 514, 516,
517, 521, 523, 536, 540

Іванівка 428
Івано-Франківськ (Станіславів,
Станіславів) 41, 51, 83, 84,
193, 200, 209, 210, 217, 301,
328, 348, 443, 444, 457, 458,
468, 469, 471, 494, 496, 497,
524, 530, 533, 535, 540

Івано-Франківська область

210, 352, 532

Ільник 136, 353, 369, 370

Ірвінгтон (Нью-Джерсі, США) 121

Іспанія 55, 422

Кавськ 369

Казань 45

Казахстан 41, 98, 131, 211

Кайдуа, Гавайї (США) 208

Каліш 81, 95, 199, 532

Камінка Волоська 71, 75, 76

Кам'янець 245, 483

Кам'янець Подільський 41, 68, 69,

70, 71, 76, 77, 78, 79, 80, 81,

82, 94, 199, 532

Кам'янобрід 536

Канада 80, 91, 159, 160, 168, 204,

210, 409, 466, 526, 537

Канів 99, 101, 205, 245, 464, 471

Карелія 97, 199

Карлів 441

Катеринодар 80

Катеринослав 83, 91, 495, 523

Катеринославщина 56

Кафа 321, 393, 394

Кемь 97

Київ 29, 41, 69, 70, 77–79, 83, 86,

91, 100, 120, 203, 211, 237, 240,

245, 252, 254, 269, 297, 320–

323, 326, 327, 329, 330, 332,

341, 351, 353–355, 359, 360,

376, 378, 383, 384, 393–395,

397, 405, 413–415, 420, 422,

423, 425, 436, 445, 450, 468,

469, 482, 496, 498, 499, 504,

506–509, 515, 518, 519, 524,

531, 532

Київська держава 356

Київське воєводство 260

Кіцмань 22

Клівленд 207

Ковалівка 194, 450

Козівщина 226

Козова 202, 208, 222, 444, 472

Коломийський повіт 516

Коломийський район 209, 210

Коломийщина 282, 448, 453, 455,

456, 482, 507

Коломия 7, 14, 15, 22, 89, 95, 102,

103, 106, 107, 109, 111, 112,

116, 120, 122, 127–129, 133,

135, 139, 151, 152, 156, 162,

174–181, 183–187, 191, 192,

201–210, 214, 232, 233, 237,

238, 240, 242, 265, 266, 268,

270, 281, 282, 285, 304, 310,

316–318, 324, 352, 357, 377,

384, 390, 391, 393, 415, 425,

426, 446–451, 453, 455–458,

460, 462, 468, 469, 471, 480,

481, 493, 500, 503–505, 507,

508, 513, 515, 519, 530, 533,

534, 536, 538

Кольський півострів 97, 109

Комарники 353

Корнич 194

Корсунь 316

Корчин 353, 369

Коршів 450

Косів 148, 189, 190, 194, 532

Косівський район 210

Косівщина 149

Котів 222

Кошице 85

Краків 28, 91, 128, 200, 202, 243,

264, 271, 282, 496, 505, 518,

524

Краснопуща 163, 165, 281, 324,

325, 331

Кременчук 207

Кренфорд 208

Криворівня 51

Крим 33, 104, 114, 121, 246, 394,

464, 485

Кромерж 524

Кронштадт 206

Кросно 24, 75, 516

Кроше 224

Кружики 368

Крушельниця 353

Кульчиці 122, 136, 352, 368, 369,
376
Купновичі 21
Куропатники 202, 209
Куряни 222
Кути 194

Лаврів 368

Ладичин 203, 210
Лапшин 278, 436
Лемківська земля 177
Лемківщина 16
Ленінград 356
Лихобора 370
Ліски 194
Лісники 442, 444
Літина Велика 371
Лонг Айленд 208
Лондон 509, 514, 515
Лопушна 369
Лосинець 369
Луїзіана 208
Лука 369
Лука Мала 201, 207
Луки 353
Луцьк 507
Люблін 259
Люблінське воєводство 73
Ляйпціг 45
Ляндштуль 209
Ляшки Муровані 200, 206
Львів 7, 24, 33, 35, 36, 40, 41, 46,
48, 49, 51, 54, 62, 63, 67–70,
72–74, 80, 83, 87, 91, 93, 94, 98,
99, 109, 121, 126, 127, 131–134,
137, 147, 149, 155, 164, 166–
168, 174–177, 179, 183–188,
191–194, 199–204, 206–211,
215, 216, 218–221, 231–233,
237, 243, 252, 258, 271, 272,
277, 280–282, 296, 298, 304–
306, 309, 314–317, 321, 324,
325, 327, 336, 338, 346, 350,
352, 358, 376, 378, 379, 381,
384, 385, 392, 401, 406, 411,
413, 414, 416, 417, 419, 424,

425, 434, 437, 442, 445, 446,
449, 457, 458, 468, 469, 472,
478, 488, 489, 493–499, 500–
502, 504–506, 509, 514–518,
520, 523, 524, 526, 528–538,
540

Львівська область 206, 210,
357, 535

Львівщина 447, 535, 536

Малопольща 240, 246, 269

Манітоба 159, 160
Матків 353, 367
Маунт Ларел (США) 209
Мейвуд 207
Мельштин 371
Миколаїв 358
Мишин 450
Міауокі 521
Міссурі 208
Молдавія 388
Мончегорськ 98
Моравія 524
Москалівка 532
Москалівці 148
Москва 86, 140, 247, 255, 258,
261, 350, 356, 381, 403, 455,
468, 506

Московська держава 514

Мостиська 420

Мохнате 353

Мультиани (Мунтенія) 258

Муроване 200, 206

Мюнхен 207, 519

Надвойци 97

Надніпрянська Україна 67, 91,
216, 396

Надніпрянщина 100, 295, 296,
347, 516, 528

Нараїв 229, 444

Нашуа 207

НДР 100

Немирів 73, 76

Нижанковичі 353

Німеччина 36, 44, 56, 59, 60, 67,
74, 95, 202, 207, 516, 517, 527,
537
Новий Санч 15, 53, 225, 226, 514
Новодністровськ 206
Норильськ 97, 206
Нориставн (США) 207
Нью Джерсі 208, 209
Ньюарк 208
Нью-Йорк 56, 207–209, 466, 494,
495, 497–499, 503, 505, 508, 530

Огайо 207

Одеса 69, 77, 95–98, 109, 199
Олбані 208
Опака 371
Опедузас (США) 208
Опілля 13
Опірець 371
Ортиничі 136, 353
Остін 208
Острог 251, 255, 256, 395

Падуя 252

Палестина 312
Париж 34, 83, 429, 503, 505, 508,
515, 527, 530, 537
Пассейк (США) 208
Пенсікола (США) 208
Перемишлянщина 437
Перемишль 22, 39, 44, 45, 48, 51,
52, 55, 73, 136, 179, 193,
200–202, 204, 208, 224, 346,
420
Печеніжин 33, 450
Пилипи 193
Пишнівці 360, 500
Північна Буковина 506
Підбуж 194, 201, 207, 370
Підвисоке 213
Підволочиськ 71
Підволочиський район 468
Підгаєцький повіт 227
Підгаєччина 444
Підгайці 227, 472
Підгір'я 295, 427

Підгородці 353
Підляшшя 351, 518
Плейнфілд 208
Подебради 81, 181, 193
Поділля 51, 57, 78–81, 260, 351
Подільська земля 245
Познань 183, 193, 243, 271, 415
Покуття 173, 174, 177–179, 186,
278, 282, 426, 441, 449–451,
457, 458, 461, 462, 472, 504,
541, 542
Полісся 351
Полоцьк 249
Полтава 22, 69
Полтавщина 485
Польща 22, 24, 28, 29, 41, 43, 46,
47, 67, 73, 80, 92, 93, 99, 115,
177, 199, 207, 233, 238, 240,
241, 246, 249, 252, 253, 255,
257, 258, 260–263, 269, 270,
272, 275, 351, 352, 354, 355,
366, 369, 377, 386, 387, 428,
470, 477, 513, 514, 516, 518,
523, 525, 532
Помор'я 202
Поручино 221, 222
Потсдам 86
Прага 30–34, 36, 43, 44, 77, 78,
85, 87, 91, 93, 113, 177, 180,
182, 193, 199, 444, 463, 509,
515, 519, 521, 537
Прикарпаття 33, 351, 352, 354,
358, 364, 365, 367, 368, 371
Проскурів 76
Прудентопіль 497
Пуків 444
П'ядики 210, 450

Рава-Руська 61, 63–66, 70, 72–
76, 94, 125, 206, 520
Рагуза (Дубровник) 258
Радехів 76
Радимно 136
Радянська Росія 67
Радянська Україна 48, 127, 517,
520

Радянський Союз *див.* СРСР
 Рай 222, 278, 436
 Раківчик 192, 194
 Раштатт 60
 Регенсбург 496
 Рибник 222
 Риків 371
 Рим 116, 241, 250, 269, 504, 522,
 538
 Римська імперія 312
 Рівергед (США) 536
 Рівне 206, 526
 Річ Посполита 389
 Рогатин 22, 95, 115, 123, 135,
 199, 227, 230, 310, 320, 321,
 444, 472
 Рогатинський повіт 227
 Рогатинщина 326, 444
 Рожджалів 131
 Розлуч 370
 Рокітно 257
 Російська імперія 334, 335, 340
 Росія 54, 55, 126, 231, 232,
 271, 296, 344, 403, 517
 Роял Овк 207
 РСФСР 201
 Румунія 81
 Руриська 27, 278, 436
 Русь 249, 252, 272

Самарська паланка 400
 Самбір 14, 50, 62, 83, 84, 90, 91,
 106, 110, 112, 121, 122, 125,
 135, 139, 198, 200–210, 215,
 219, 224, 231, 232, 241, 261,
 270, 277, 280, 281, 297, 301,
 303–305, 310, 317, 318, 324,
 336, 356–358, 372, 395, 419,
 420, 437, 447, 449, 457–459,
 461, 469, 471, 477, 478, 494,
 538
 Самбірський район 357
 Самбірщина 215, 277, 281, 282,
 352, 367, 368, 370, 375, 391,
 392, 456, 502

Санкт-Петербург (*див.* також
 Ленінград) 209, 215
 Сарасво 49, 231
 Саранчуки 444
 Саратов 325
 Сахара 66
 Семигород (Трансильванія) 258
 Семипалатинськ 98, 199, 211,
 214, 236
 Сент-Люїс 208
 Сербія 50, 220
 Сибір 516
 Синевідсько 368
 Синоп 394
 Сіверщина 261
 Сідней 503, 508, 530
 Скалат 201
 Сколе 15, 135, 139, 230, 327
 Сколівщина 352
 Слобода Золота 226, 444
 Словаччина 469
 Смільниця 369
 Смоленськ 261
 Снятин 530
 Снятинський повіт 516
 Сокаль 11, 15, 16, 75, 76, 108,
 115, 129–132, 166, 201
 Сокальський район 535
 Соловки 404, 480, 534
 Соснівка 535
 Спас 368, 369
 СРСР 99, 127, 179, 193,
 197, 198
 Ст. Пітерсбург 205, 208
 Станіславів (Станиславів)
див. Івано-Франківськ
 Станіславівщина 467, 470
 Станків 368
 Старий Самбір 206, 368
 Стародуб 261
 Староміський (Старосамбірський)
 повіт 221
 Старосамбірський район 200
 Старосамбірщина 352
 Стирія (Штирія) 51, 54, 55
 Стопчатів 450

Сторожисько 436
 Стрий 84, 194, 210, 230, 368,
 371, 471, 530
 Стрийський повіт 230
 Стрийський район 210
 Стрийщина 528
 Стрілковичі 372
 Стубенвіа 207
 Ступниця 368, 369
 Суботів 391
 Судова Вишня 73
 Сучава 415, 418
 Східна Галичина 67, 68, 74, 219,
 234, 277
 Східна Європа 333
 США 15, 47, 78, 80, 91, 114, 130,
 167, 168, 202, 203, 207–209,
 365, 405, 452, 458, 466, 503,
 521, 533, 536, 537, 541
 Сяніччина 514, 530, 540
 Сянок 53, 84, 177, 193, 194

Таврія 483

Тавриччина 56
 Таймир 97
 Талергоф 51, 52, 63
 Тарнів 80, 81, 95, 199
 Теремовля 203
 Тернава 353
 Тернопіль 39–42, 45, 46, 75, 76,
 93, 123, 199, 201–203, 215, 221,
 222, 229, 237–240, 241, 242,
 255, 264–276, 282, 299, 300,
 311, 313, 328, 386, 445, 449,
 472, 494, 499, 504, 506, 508,
 530, 538
 Тернопільська область 210, 537
 Тернопільщина 32, 302, 444, 447,
 451, 456, 468
 Терпилівка 468
 Техас 208
 Тироль 38
 Тисовиця 353
 Товмачик 194, 209
 Томськ 97, 199

Торонто 204, 210, 296, 503, 505,
 508, 509, 530, 537
 Трієст 36, 444
 Тростянець 204, 210
 Трускавець 541
 Тур'є 353, 368, 369
 Туреччина 220, 246, 386
 Турка 368
 Турківщина 352
 Турочка Нижня 369
 Тухоля 104, 202
 Тухольщина 230

Угнів 75, 76

Угорники 535
 Угорщина 67, 84, 356, 521
 Ужгород 85, 133, 176, 185, 191,
 193, 194, 210, 405
 Україна 54, 55, 60, 65, 68, 69, 91,
 91, 94, 96, 126, 154, 174, 176,
 178, 180, 192, 197, 198, 235,
 241, 249, 254, 260, 263, 269,
 270, 281, 285, 289–293, 295,
 315, 332, 334, 342, 349–351,
 377, 382, 384–386, 388, 391–
 393, 395, 397–399, 401–404,
 408, 411, 430, 436, 439, 441,
 452, 465, 467–469, 472, 483,
 488, 514, 517–519, 521, 523,
 525–527, 533, 536, 537
 Українська Держава 72
 Улицько Зарубане 63
 Уличне 369
 УНР 33, 56, 79, 83, 85–87, 94,
 203, 350, 450, 517, 519–521,
 524, 526, 527, 531–533
 Уральськ 41, 98, 199
 Урож 369
 УРСР 199, 453, 506, 518–520, 524,
 533
 Устрики Долішні 43, 51–53, 93,
 205–210

Філадельфія 507

Фінляндія 517
 Флорида 205, 208

Фрайштадт 55, 56, 58, 60, 61, 70,
94, 199, 206
Франція 95

Харків 69, 78, 91, 161
Херсонська область 206
Херсонщина 513
Хирів 14, 22, 137, 221, 232,
233, 278, 353, 419, 440
Хлібичин 194
Ходорів 213
Ходорівщина 444
Холм 24
Холмщина 518
Хотин 78, 112, 255, 261, 477, 520
Хуст 177, 193
Хшанув 193

Царгород 246, 251
Центральна Європа 333
Цецора 255, 261, 387

Чайковичі 136, 353, 357, 371
Червенська земля 370
Червоноград 535
Черкаси 245
Черкаська область 206
Черніїв 217, 337
Чернівецька область 206
Чернівці 22, 45, 55, 57, 166, 190,
194, 202, 207, 415, 494, 506,
530
Чернігівщина 533
Черче 123, 125
Чехія 34, 67, 469, 509
Чехословаччина 84, 85, 99, 100,
181, 203, 204
Чигирин 121
Чита 201, 207
Чікаґо 207, 209, 464, 466, 472
Чорна 43, 51, 52, 93, 94
Чуква 372, 373

Швайцарія (Швейцарія)
95, 535

Швеція 523
Шлезьк (Сілезія) 53

Югославія 301, 525
Юдея 312, 313

Явора 136, 353, 369
Яворів 22, 76, 95, 199
Янгстав 207
Ярослав 65, 136, 206
Ясениця 353
Ясениця Зварницька 371

РЕЗЮМЕ

До третього тому увійшли спогади про Андрія Чайковського його рідних та друзів, а також низка сучасних досліджень окремих моментів його громадської та літературної діяльності.

Спогади стосуються переважно останніх років життя письменника та громадського діяча. Вони добре доповнюють інші матеріали, яких є не надто багато з причини певного зниження його громадської активності у цей період (це можна пояснити віком і суспільно-політичними обставинами).

В основі корпусу наукових досліджень – доповіді, підготовані й виголошені під час Науково-літературних читань А.Чайковського протягом 1992–2002 рр., а також тут зібрані перші в Україні наукові розвідки, де простежено та проаналізовано окремі моменти громадської та літературної діяльності А.Чайковського. Ці дослідження започаткували комплексне вивчення участі письменника в громадському житті Галичини кінця XIX – поч. XX ст. і стануть підґрунтям для подальшого, значно глибшого наукового вивчення його життя та творчості.

SUMMARY

Andriy Chaikovskiy (1857 – 1935) was an outstanding Ukrainian writer, civic and political leader, lawyer. He was active in organizing *Prosvita* society (later he became an honorary member of this organization), *Sich* and *Vidrodzhennia* societies in Berezhany, Sambir, Rohatyn and Kolomyia. In 1924 he was elected president of the Society of Ukrainian Writers and Journalists. First he belonged to the National Democratic Party and later on to the Ukrainian Democratic Alliance. Chaikovskiy was one of the organizers of the Ukrainian *Sich* Rifleman and in 1918 – 19 he was District Commissar of the Western Ukrainian National Republic in Sambir.

The third volume of the present publication contains reminiscences about Chaikovskiy written by his relatives and friends as well as studies on his civic and literary activities.

The recollections cover mostly the last years of the writer's life. They supplement other materials about this period, which are scarce because of the gradual decline in Chaikovskiy's civic activities, owing partially to political and social changes.

The studies included in this volume were prepared as papers for the conferences dedicated to Chaikovskiy during the years 1992 – 2002. This first collection of scholarly works about Chaikovskiy as a writer and public figure contributes to the understanding of the writer's role in the social life of Halychyna at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries.

ЗМІСТ

СПОГАДИ ПРО АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

ЧАЙКОВСЬКА Наталія. Останні дні Андрія Чайковського	7
ЧАЙКОВСЬКИЙ Микола. [Автобіографія]	13
ЧАЙКОВСЬКА Катерина. Спогад про найдорожчих	89
СТАВНИЧИЙ Андрій. Спомини внука	102
БЕМКО Лев. Мій Дідо – Андрій Чайковський	111
ЛОНЧИНА Орія (з Чайковських). Мої спомини про Діда Андрія й Батька Богдана Чайковських	129
ЛЕВИЦЬКИЙ Кость. Д-р Андрій Чайковський. Посмертний спомин.....	133
ГЛАДИЛОВИЧ Степан. Андрій Чайковський. На другу річницю смерті ..	136
КОКОВСЬКИЙ Франц. Адвокат-громадянин	140
СТРУТИНСЬКА Марія. Дім родини Чайковський у Бережанах	144
ОГІЄНКО Іван. Світлій пам'яті Андрія Чайковського. В двохлітню річницю. 1923 –1935	147
ЗУБЕНКО Іван. Андрій Чайковський. (Жмут споминів замість вінка на могилу)	152
ВІЛЬДЕ Ірина. У Андрія Чайковського (Спомини письменника про Івана Франка)	163
МАТВІЙЧУК Микола. Спомини про Андрія Чайковського	166
ВІТАННЯ АНДРІЄВИ ЧАЙКОВСЬКОМУ З НАГОДИ 40-РІЧЧЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	171
ДОСЛІДЖЕННЯ (Studia Czajkovskiana)	
ЯКИМОВИЧ Богдан. Генеалогія родини Чайковських	197
НЕЧИТАЛЮК Михайло. Цінний документ до біографії Андрія Чайковського	211
СВАРНИК Галина. Справа конфіскації історичної повісті Андрія Чайковського «До слави»	237
БЕМКО Володимир. Андрій Чайковський	277
ГАРАСЕВИЧ Марія. Творчість Андрія Чайковського	283
ЯКИМОВИЧ Богдан. Андрій Чайковський – науковець, публіцист, мемуарист (До питання про маловідому спадщину)	295
АНДРУСЯК Тарас. Правові погляди Андрія Чайковського	305
КАНЧАЛАБА Олена. Рукописна спадщина Андрія Чайковського (З фондів відділу рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України)	316
ГОРИНЬ Василь. Листи Андрія Чайковського до Михайла Грушевського ..	320
СЕДЛЯР Олександр. Взаємини Андрія Чайковського та Івана Франка	323
ТРОФИМУК Мирослав. Національна свідомість через призму життя і творчості Андрія Чайковського	332
ГРИНІВ Олег. Загострення успадкованих недуг. (Андрій Чайковський про уроки державотворення в 1916 –1919 роках)	343
КИРЧІВ Роман. Цикл шляхетських повістей Андрія Чайковського	351

<i>БЕЛЗ Петро</i> . Сторінки життя української шляхти на Самбірщині та її відображення у творах А.Чайковського	367
<i>ІЛЬНИЦЬКИЙ Микола</i> . Історичні повісті Андрія Чайковського	377
<i>ГНАТЮК Михайло</i> . Історизм та історія у творчості Андрія Чайковського (повість «Перед зривом»)	382
<i>ПРОДАН Іван</i> . Патріотичний пафос роману Андрія Чайковського «Сагайдачний» (особливості композиційно-сюжетної структури)	391
<i>БАРНА Ірина</i> . Кілька штрихів до повісті Андрія Чайковського «Сонце заходить»	399
<i>ХИМИН Олеся</i> . Тема еміграції у творчості Андрія Чайковського	405
<i>ЯКИМОВИЧ Богдан</i> . Театр «Руської Бесіди» і Андрій Чайковський (Сторінки історії українського театру в Галичині)	413
<i>КРАВЕЦЬ Ярема</i> . Повість Андрія Чайковського «За сестрою» французькою мовою	428
<i>ЛЕВИЦЬКА Оксана</i> . Андрій Чайковський і Бережанщина	433
<i>РІЗНИК Левко</i> . Отаман Бережанської «Повітової Січі»	440
<i>ВАСИЛЬЧУК Микола, КРЕЧКОВСЬКИЙ Любомир</i> . Андрій Чайковський: Штрихи до портрета на тлі Коломиї	446
<i>СМИК Роман</i> . Роздуми і спомини з краю і чужини	463
<i>АРСЕНИЧ Петро</i> . Андрій Чайковський у моєму житті	467
<i>ВОЛИНЕЦЬ Надія</i> . Читання Андрія Чайковського	471
У ВІНОК АНДРІЄВІ ЧАЙКОВСЬКОМУ	
<i>ПРОЦЬ Любов</i> . Неговілейна посвята Андрію Чайковському	475
<i>ШКРАБ'ЮК Петро</i> . Триптих з Андрієм Чайковським	476
<i>ШАЛАТА Михайло</i> . Похорон Андрія Чайковського	480
<i>ГУЩАК Іван</i> . Походами Сагайдачного	483
<i>ДУБАС Микола</i> . Перечитуючи Андрія Чайковського	486
<i>КРАСЮК Микола</i> . Адвокат	487
<i>ЧЕПУРКО Богдан</i> . Козацька доля	489
<i>ВАРХОЛ Роман</i> . «Козацької відваги світ...»	490
МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ	
Твори А.Чайковського	
Окремі видання	493
Твори, опубліковані в періодичних виданнях	500
Література про життя і творчість А.Чайковського	503
ПРИМІТКИ	511
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	539
СЛОВНИЧОК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ	540
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	541
ОСОБОВИЙ ПОКАЖЧИК	545
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	562
РЕЗЮМЕ/SUMMARY	571

Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / **Ч-15** Мін. освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Національна академія наук України, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича; Наукова фундація Андрія Чайковського / Упорядкування Б.З.Якимовича за участю З.Т.Грень, О.В.Седяра; Редкол.: Б.З.Якимович (голова) та ін. – Львів, 2002. – Т. 3 – 576 с., 1 портр.: іл.

У тритомнику зібрано мемуарну та епістолярну спадщину видатного українського письменника, громадського та державного діяча Андрія Чайковського.

До третього тому увійшли спогади рідних та друзів, низка сучасних досліджень про громадську та літературну діяльність А.Чайковського, бібліографічні матеріали.

ISBN 966–613–154–4 (т. 3)

ISBN 966–613–151–X

Andriy Chaikovskiy. Memoirs. Letters. Studies. In 3 vols./ Ministry of Education and Science of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, University Library; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies; Andriy Chaikovskiy Research Foundation / Comp. by Bohdan Yakymovych with the assistance of Zoriana Hren' and Oleksandr Sedlyar. Editorial board: Bohdan Yakymovych (Head) a.o. – Lviv, 2002. – Vol. 3. – 576 p., 1 portr.: ill.

Memoirs and the epistolary legacy of Andriy Chaikovskiy, an outstanding Ukrainian writer, civic and political leader, are included in this three-volume edition.

The third volume contains reminiscences written by A.Chaikovskiy's relatives and friends as well as studies on his civic and literary activities and bibliographical materials.

ISBN 966–613–154–4 (т. 3)

ISBN 966–613–151–X

УДК 821.161.2.09'06(092) Чайковський+930(477)"18/19"(092)Чайковський+929.52Чайковський
ББК Ш5(4УКР)53–4Чайковський4/5+Т1(4УКР)53–8Чайковський+Т214–21(4УКР) Чайковський

Фундатор видання

Львівський національний університет
імені Івана Франка

Ректор проф. Іван Вакарчук

Меценати видання

Родина Лончинів, США:

Орися Лончина
єпископ Гліб (Борис Лончина)
Марія і Богдан Лісовські
д-р Василь і д-р Роксоляна Лончини
о. Тарас і Ярослава Лончини
Наталія Лончина

Родина Ставничих, США:

Петро і Христина Ставничі
Ярослав і Марта Ставничі
Тетяна Ставнича
Тамара і Роман Білинські

Родина Бемків, США:

Зенон Бемко

Редакційна колегія
висловлює щирю вдячність усім,
хто підтримав видання цього проєкту

Наукове видання

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Наукова бібліотека
Національна академія наук України
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Наукова фундація Андрія Чайковського

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ СПОГАДИ. ЛИСТИ. ДОСЛІДЖЕННЯ У трьох томах ТОМ ТРЕТІЙ

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ АНУ ім. Івана Франка
Завідувач Мирослава Доманська

Передано до складання 3.01.2001 Підписано до друку 14.10.2002 р.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 36+1 Ум. фарбо-відб. 37,125
Обл.-вид. арк. 35,08+1,11 вкл. Вид. № 8 Зам. 597-2. Наклад 1000 прим.

Видання Наукової бібліотеки
Львівського національного університету імені Івана Франка
79005 м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Надруковано з готових діапозитивів
на ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20.

1. Андрій Чайковський під час військової служби. Львів, 1882. З колекції ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України

2. Андрій Чайковський з товаришем. Боснія і Герцеговина, 1882

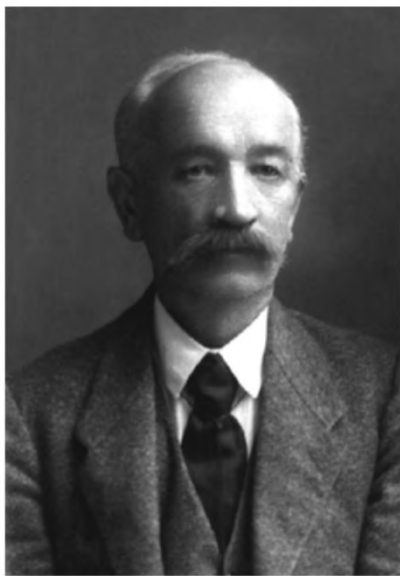
3. Докторський диплом Андрія Чайковського

4. Андрій Чайковський — адвокат у Березянах, 90-ті роки XIX ст. З колекції ЛНБ ім.В.Стефаника НАН України

5. Андрій Чайковський із синами (зліва направо): Богдан, Андрій, Микола. 1900 р.

6. Андрій Чайковський. Фотографував Н. Лісса у Львові [1907]

7. Андрій Чайковський. [Самбір, 1918-19 рр.]

8. 100-літні роковини виходу в світ «Енеїди» І.Котляревського та 25-річчя літературної діяльності І.Франка. У першому ряді сидять (зліва направо): Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобляницька, Данило Лепкий, Андрій Чайковський, Кость Паньківський. Середній ряд (стоять): Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Верхній ряд: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Йосип Кипшакевич, Іван Трупа, Денис Лукіянович, Микола Івасюк. Львів, 30 жовтня 1898 р.

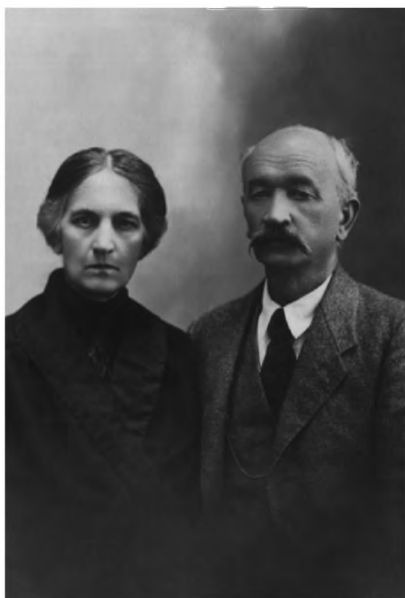
9. Андрій Чайковський із сином Миколою. Львів, 3 травня 1912 р.

10. Родина Чайковських. У центрі — Андрій і Наталя Чайковські, між ними маленька Мирося Богданівна. Зліва направо: Юлія, дружина Богдана Чайковського, Олена Чайковська, Дзюня (Володимира) Чайковська, Таля (Наталя) Чайковська, Виня (Марія) Чайковська. Самбір, 1916 р.

11. Драмгурток читальні. Стоїть крайній зліва Микола Чайковський. Сидять: Марія Чайковська, Олена Чайковська, невідомий, Юлія Пасіка, Богдан Чайковський

12. Наталя і Андрій Чайковські. Коломия, 20-ті роки

13. Андрій Чайковський. Коломия, 1929 р.

14. «А ти як думаєш, Богдане?» Андрій та Богдан Чайковські. Коломия, 20-ті роки

15. Андрій Чайковський на схилі віку. Коломия, приблизно 1933-1934 рр.

16. Андрій Чайковський з внуками Миколою і Андрієм Ставничими в адвокатській канцелярії. Різдво (1930 рр.)

17. Андрій Чайковський біля книжкової шафи в канцелярії. На задньому плані карта «Коломийський повіт», робота Михайла Ставничого. Фото А. Ставничого. Коломия, 8 квітня 1934 р.

18. «Золоте весілля», Коломия, 1934 р. Сидять: Олена Чайковська-Бемко, Наталя з Гладилловичів Чайковська, Микола Ставничий, Андрій Чайковський, Марія Чайковська-Ставнича. Стоять: Андрій Чайковський, Богдан Чайковський, Іван Трач, Наталя Чайковська-Трач, Роман Ставничий, Андрій Ставничий

19. Андрій Чайковський за читанням. Відпочинок у саду Ставничих. Коломия, 30-ті роки. Фото А. Ставничого

20. Андрій Чайковський у труні

21. Похорон Андрія Чайковського. Коломия, 4 червня 1935 р.

22. Похорон Андрія Чайковського. Коломия, біля Народного Дому, 4 червня 1935 р.

23. Похорон Андрія Чайковського. Коломия, 4 червня 1935 р.

24. Родинний гробовець Чайковських на міському цвинтарі в Коломиї

25. Народний Дім у Коломиї — тепер Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття. Тут мешкав Андрій Чайковський у 1920-1935 рр.

26. Куток Андрія Чайковського в Коломийському музеї в 1936-1939 рр.

27. Самбір. Будинок при вул. С. Бандери, де мешкала родина Чайковських

28. Будинок «Просвіти» у Самборі, де бував Андрій Чайковський

29. Самбір Львівської області. Ратуша. Тут містився повітовий комісаріат ЗУНР у 1918-1919 рр.

30. Пам'ятна дошка Андрієві Чайковському на будинку рятуні в Самборі

31. Пам'ятник Андрієві Чайковському в Самборі, 1994 р.

32. Група просвітян Самбірщини на відкритті пам'ятника Андрієві Чайковському. Самбір, 24 серпня 1994 р.

33. Пам'ятник Андрієві Чайковському біля його вілли в Бережанах. Коло пам'ятника автор, скульптор Іван Сонсядко, 24 серпня 1996 р.

34. Відкриття пам'ятника Андрієві Чайковському в Бережанах 24 серпня 1996 року. Члени наукової фундації та родина письменника

35. Відкриття меморіальної таблиці на будинку Коломийського Народного Дому, тепер Музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття. Зліва направо: Марія Іванків, Любомир Кречковський, Андрій Ставничий. 16 травня 1992 р.

36. Вечір, присвячений Андрієві Чайковському. Детройт, 1979 р. Сидять (зліва направо): Роман Гарнавський, Ліда Кучер, о. Тарас Лончина, Марія Гарасевич, на трибуні — Лев Бемко, далі Марія Чайковська-Ставничка, о. Гліб (Борис Лончина)

37. Учасники Третіх читань, присвячених Андрієві Чайковському, біля пам'ятника Богданові Лепкому, с. Жуків на Бережанщині, 3 липня 1994 р.

38. Члени журі та учасники конкурсу учнівських робіт «Славетні українці. Андрій Чайковський». Львів, Літературно-меморіальний музей Івана Франка, 11 травня 1998 р.